

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Intézet
Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti
Kutatócsoport

A kötet megjelenését támogatták:

Magyar Tudományos Akadémia
Pécsi Területi Bizottság

MTA PÉCSI TERÜLETI BIZOTTSÁGA

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Interdiszciplináris Doktori Iskola

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
UNIVERSITY OF PÉCS

Alapítvány az Orosz Nyelvért és Kultúráért

LDSZ Vagyovédelmi Kft.

**A PÉCSI RUSZISZTIKA
SZOLGÁLATÁBAN**

Bebesi György 60 éves

PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport

Pécs, 2018

Szerkesztette:

Bene Krisztián, Huszár Mihály, Kolontári Attila

A válogatott bibliográfiát összeállította:

Lengyel Gábor

A címlapon található kép Mátis Rita festménye.

Az elő- és hátlapot tervezte:

Matucza Ferenc

Nyomdai munka:

Virágmandula Kereskedelmi, Szolgáltató és Oktatási Kft.

© Szerzők, 2018

© Szerkesztők, 2018

ISBN: 978-963-429-262-3

TARTALOMJEGYZÉK

Tabula gratulatoria	9
Előszó	10

JOGBÖLCSELETI, TÁRSADALOMTUDOMÁNYI ÍRÁSOK

<i>Andrássy György</i> : Az emberi jogok jogának főbb sajátosságai	13
<i>Bács Gábor</i> : Moderate Haecceitism for Modal Realism with Bare Particulars	21
<i>Lendvai Endre</i> : A hazugság szemiotikája	29

SEGÉDTUDOMÁNYOK, MÓDSZERTAN, HELYTÖRTÉNET

<i>Várady Zoltán</i> : A betűtípusok változásai egyházi személyek dunántúli sírkövein	38
<i>Gózsy Zoltán</i> : Pesty Frigyes helynévgyűjtésének alkalmazási lehetőségei a hon- és népismeret oktatásában	50
<i>Gyimesi Réka</i> : Köztörténeti és módszertani megjegyzések az 1869-es népszámlálás kapcsán	58
<i>Pilkhoffer Mónika</i> : Pécs városiasodásának összetevői és az épületállományra gyakorolt hatásuk a dualizmus korában	66
<i>Sarlós István</i> : Első tervek a bajai bujakórpavilonról	75
<i>Csibi Norbert</i> : A Pécs-székesegyházi és a Pécs-belvárosi plébániák a szerb megszállás időszakában (1918-1921)	83

HADTÖRTÉNET, DIPLOMÁCIATÖRTÉNET, JOGTÖRTÉNET

<i>Csabai Zoltán</i> : Rendőrség és börtön az újbabilóni korban	95
<i>Fedeles Tamás</i> : Firenze-Várad-Róma. Conradus Cardini de Florentia pályájának kontúrjai	110

<i>Bodnár Erzsébet</i> : Az orosz udvar hatalmi reprezentációjának külpolitikai aspektusai a 18. század második felében	147
<i>Dinnyés Patrik</i> : Az első levélváltás II. Katalin orosz cárnő és II. József német-római császár között	157
<i>Bodor Mária</i> : Az orosz hadsereg 1805. évi rövid dél-itáliai hadjárata	167
<i>Schrek Katalin</i> : Egy orosz cár Windsorban – I. Miklós 1844-es angliai útja	175
<i>Szunomár Szabolcs</i> : „Készen állunk!” - Az orosz szárazföldi hadsereg jellemzői 1914-ben	184
<i>Gebei Sándor</i> : Fordulatok az orosz–ukrán viszonyban, 1917-1918	194
<i>Kult László</i> : Olajembargótól Pearl Harborig. Az 1941 őszi japán–amerikai diplomáciai tárgyalások	205
<i>Bene Krisztián</i> : A franciaországi orosz közösség hozzájárulása a (szabad) francia katonai erőfeszítésekhez a második világháborúban	214

MAGYARORSZÁG ÉS SZOMSZÉDAI

<i>Varga Beáta</i> : Bogdan Hmelnyickij – az ukrán „államalapító”?	224
<i>Végh Ferenc</i> : II. Rákóczi Ferenc és a „gens fidelissima”: a ruszinok. Egy monográfia margójára	235
<i>Hornyák Árpád</i> : A Délvidék délszláv birtokba vétele 1918-1920	246
<i>Halász Iván</i> : Emil Hácha és az államfői tisztség a Cseh- és Morvaország Protektorátusban	255
<i>Vitári Zsolt</i> : A Hitlerjugend és a keleti „élettér”	266
<i>Seres Attila</i> : A budapesti „kaland”. Szovjet turisták a magyar forradalom örvényében	279

OROSZORSZÁG TÖRTÉNETE

<i>Font Márta</i> : Az „eltűnt” halicsi történetírás nyomai	293
<i>Makai János</i> : A novgorodiak és a szuzdaliak 1170. évi harca az	

évkönyvi forrásokban	303
<i>Bótor Tímea</i> : Adalékok a Moszkvai Nagyfejedelemség történetéhez. A dinasztikus harc okai a nagyfejedelmi végrendeletek tükrében	312
<i>Sashalmi Endre</i> : Az állam egysége (céloszty goszudarsztva) és az autokrácia: Feofán Prokopovics mint az „orosz államnarratíva” atyja	320
<i>Huszár Mihály</i> : A francia márki, a skót diplomata és az amerikai újságíró utazik a tarantászon... Külföldiek tapasztalatai az oroszországi utazási eszközökről és körülményekről	328
<i>Lenthár Balázs</i> : Hogy robbantotta ki Ungern-Sternberg báró és Szemjonov atamán a szibériai ellenforradalmat?	336
<i>Majoros István</i> : Az ellentmondások birodalma. Oroszország a 19. században	341

A SZOVJETUNIÓ TÖRTÉNETE

<i>Gyóni Gábor</i> : Egy gyilkosság anatómiája	350
<i>Kolontári Attila</i> : Vaszilij Vitaljevics Sulgin útja a Szovjetunióban (1925-1926)	364
<i>Bárdonicsek Dominika</i> : Szabályok és büntetések a Gulag női táboráiban	376
<i>Szávai Ferenc</i> : A Szovjetunió felbomlása	387

ПОЗДРАВЛЕНИЯ С ДРУГОГО КОНЦА МОСТА

<i>Вегвари, Валентина</i> : Bebesi Tanár Úr	400
<i>Бордюгов, Геннадий Аркадьевич</i> : Культ прошлого в России	402
<i>Хаванова, Ольга Владимировна</i> : Миссия барона А.С. Строганова в 1761 г. в Вену и имперский посол граф Миклош Эстерхази	412
<i>Крючков, Игорь Владимирович</i> : Отношение венгерского общества к первой балканской войне в 1912 г. (по донесениям российских дипломатов)	420
<i>Стыкалин, Александр Сергеевич</i> : Как мировое коммунистическое движение отмечало 40-летие Октябрьской революции в России. К истории ноябрьских совещаний компартий 1957 г.	429

Bebesi György válogatott bibliográfiája
A kötet szerzői

440
458

TABULA GRATULATORIA

Bernáth Miklós	Majdán János
Csorba-Simon Eszter	Máté Zsolt
Csurgai Zoltán	Nagy Márton Géza
Fazekas Ferenc	Nagy Levente
Filippov Szergej	Ormos Mária
Fischer Ferenc	Rab Virág
Forgó András	Spannenberger Norbert
Grüll Tibor	Szabó Máté
Hahner Péter	Sz. Bíró Zoltán
Horváth Klára	Szvák Gyula
Kiss Gergely Bálint	Tóth Ágnes
Krausz Tamás	V. Molnár László
Lindner Gyula	Visy Zsolt

ELŐSZÓ

Bebesi György 60 éves. Azok számára, akik jól ismerik őt, ez az információ igencsak meglepőnek tűnhet, hiszen Gyuri ugyanolyan aktivitással végzi feladatait – órákat tart, konferenciákon ad elő, könyveket szerkeszt, kutatócsoportot vezet, hallgatók munkáját irányítja, vagy csupán egy jó kávé mellett bárkivel a szakmáról és a világ dolgairól elbeszélget –, mint az elmúlt évtizedek folyamán bármikor. Éppen ezért ez a köszöntő kötet, amit a kezében tart a tisztelt Olvasó, nem elköszön egy pályája végén álló egyetemi oktatótól, hanem felköszönt, hiszen egy ereje teljében lévő, nagyon aktív kollégát kíván méltatni egy fontos mérföldkő elérésekor.

Életútjának legfontosabb állomásait jelen könyv hátsó borítója összefoglalja, ezért itt erre nem térnénk ki, mint ahogy bőséges tudományos teljesítményének ismertetésére sem – amelynek legfontosabb elemeit egy válogatott bibliográfia adja közre a kötet végén –, amely rendkívül impozáns és jól illusztrálja az ünnepezt tudományos munkájának gazdag eredményeit. Ha megpróbáljuk eddigi változatos életútjának legfontosabb részét kiemelni, akkor vitán felül az egyetemi oktatás és tehetséggondozás terén nyújtott kiemelkedő teljesítményét kell megemlítenünk. Talán hitelesen igazolja ezt a megállapítást az a tény is, hogy a köszöntő kötet szerkesztői is mindannyian az ő tanítványai voltak és jelentős részben neki köszönhetik elindulásukat a tudományos pályán.

Az egyetemen magától értetődő módon számos, témáját jól ismerő oktató tevékenykedik, azonban jóval kisebb azok száma, akik tudásukat érzékletesen, az egyetemi hallgatóság számára érthető módon, logikusan felépítve tudják átadni. Közülük messze kiemelkedik Bebesi György, akinek órái hatalmas népszerűsége tettek szert a hallgatók körében, hiszen azokon nem csupán alapos ismeretekre tehetnek szert a történeti ruszisztika témakörében, de mindezt olyan lenyűgöző előadásmóddal teszi számukra elérhetővé, ami garantálja az érdeklődés felkeltését és fenntartását. Ennek fényében nem meglepő, hogy az Oroszország történetével foglalkozó szemináriumokra mindig bőven akad jelentkező.

Az szinte magától értetődő, hogy ezeknek az óráknak a hatására sokan szeretnének Bebesi Györgynél szakdolgozatot írni, aki nagy kedvvel és szakértelemmel foglalkozik ezekkel az aspiránsokkal. Annak ellenére, hogy az orosz nyelvtudás napjainkban már ritkán fellelhető kincs, mindig megtalálja a hallgatók azon kompetenciáit, amelyek segítségével jó színvonalú szakdolgozatok születnek. Ezek a munkák az Alapítvány az Orosz

Nyelvéért és Kultúráért által rendszeresen kiírt Az Év Orosz Dolgozata versenyen is rangos elismeréseket szereznek, ami jól jelzi, hogy a Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézetében létrehozott ruszisztikai műhely országos szinten is méltán tarthat érdeklődésre számot. Ebből kifolyólag visszatekintve logikus és szükségszerű lépésnek tűnik a Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport (a MOSZT) 2004-es létrehozása, amely lehetővé tette a graduális szinten zajló munka magasabb szintre emelését. Bebesi György, mint a kutatócsoport alapítója és vezetője, hatalmas energiát fektet abba, hogy az általa „tudományos kutatók autonóm társulásaként” jellemzett műhely összegyűjtse a régió azon kutatóit és egyetemi hallgatóit, akik a történeti ruszisztikával tudományos szinten kívánnak foglalkozni. A munka azonban itt nem áll meg, mivel ezeket a szakembereket és leendő kutatókat előremutató közös tudományos tevékenységekbe kellett bevonni, ami – túlzás nélkül kijelenthető – teljes mértékben sikerült a műhely alapítása óta eltelt közel 15 évben. Ennek eredményeként számos nagyszerű és komoly hallgatóságot vonzó tudományos rendezvényre került sor (konferenciák, workshopok, előadássorozatok), valamint két kiadványsorozat (a *MOSZT Könyvek* és a *MOSZT Füzetek*) is útjára indult, amelyek joggal vívtak ki maguknak helyet minden hazai ruszista könyvespolcán.

Mint Gyuri volt és jelenlegi tanítványai, most már többen kollégái, úgy gondoltuk, hogy egy olyan jeles évforduló, mint mentorunk 60. születésnapja, nem múlhat el méltó ünneplés nélkül, ezért döntöttünk úgy, hogy megpróbáljuk egy kötetbe gyűjteni tanítványai, kollégái és pályatársai írásait, akik szeretnék felköszönteni őt. A gondolatot tett követte, és 2018 januárjában közzétettünk egy felhívást, amelyre örvendetesen módon közel félszáz pozitív válasz érkezett (nem csak itthonról, hanem Oroszországból is), majd pedig a következő hónapok folyamán egymás után küldték a szerzők írásait, amelyek ennek a kötetnek a gerincét alkotják. Olyanok is voltak, akik munkahelyi elfoglaltságaik miatt önálló írással nem tudtak megjelenni a könyv lapjain, de feltétlenül szerették volna jókívánásaikat kifejezni, így ők a *Tabula gratulatoria* rovatban kaptak helyet.

Bízunk benne, hogy ez a meglehetősen terjedelmesre és sokszínűre sikeredett kötet jól jelzi, hogy mennyien szeretik és tisztelik a „pécsi ruszisztika szolgálóját”, a 60 éves Bebesi Györgyöt, akinek nagyon boldog születésnapot kívánunk!

A Szerkesztők

**JOGBÖLCSELETI,
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI ÍRÁSOK**

AZ EMBERI JOGOK JOGÁNAK FŐBB SAJÁTOSÁGAI

A nemzetközi jognak és az államok belső jogának ma alapvető részét képezi az emberi jogok joga. E jog körül viták folynak, s ezek olykor messze túlmutatnak a szűkebb jogi szakkérdéseken. A bevándorlás kapcsán például Svájcban népszavazást kellett kiírni a minaretek építéséről, s ennek eredményeként a szövetségi alkotmány immár kimondja, hogy *„minaretek építése tilos”*. Egy jogtudós minderről azt írta, hogy *„a nem muszlim lakosságnak nincs semmilyen, a hit vagy meggyőződés őket megillető (negatív) szabadságából levezetett joga, hogy a városban ne kelljen minareteket látnia”*.¹ Lehet azonban, hogy a jogtudós tévedett.² Mindenesetre érdemes megvizsgálni a kiindulási pontokat: az emberi jogok jogának fontosabb sajátosságait.

1. Az emberi jogok jogában emberi jogoknak nevezett jogok nem maguk az emberi jogok.

Az emberi jogok doktrínája és az emberi jogok joga szerint az embereknek emberi mivoltuknál, emberi természetüknél, emberi lényegüknél, emberi méltóságuknál vagy emberi tulajdonságaiknál fogva vannak emberi jogaik, vagyis e jogok forrása nem az emberi jogalkotás: az emberi jogok – a hagyományos szóhasználattal élve – a természetjoghoz tartoznak. Ezzel szemben az emberi jogok joga az ember alkotta pozitív jog része, azaz az e jogban emberi jogoknak nevezett jogok az emberi jogalkotás folytán illetik meg az embereket: az e jogban emberi jogoknak nevezett jogok a pozitív joghoz tartoznak.

Hogy miért nevezi az emberi jogalkotó mégis emberi jogoknak azokat a jogokat, amelyeket belefoglal az emberi jogok jogába? Nyilván azért, mert abban a meggyőződésben alkotja meg az emberi jogok jogát, hogy az ebben kinyilvánított jogok épp azok a jogok, amelyek az embereket már pusztán emberi mivoltuknál fogva is megilletik.

Mіндеz régebben világos volt, mára azonban az emberi jogok és az emberi jogok jogában emberi jogoknak nevezett jogok közötti különbség kezd elmosódni és ezzel az emberi jogok természetjogias jellege kezd elhomályosulni.

¹ PETERS 2009.

² ANDRÁSSY 2017, 29-43.

2. Az emberi jogok íratlan, láthatatlan, közönséges érzékszervekkel felfoghatatlan jogok, s ez megnehezíti felismerésüket, megnevezésüket és definiálásukat; megkönnyíti ugyanakkor a felismerést, megnevezést és definiálást, hogy az emberi jogok – a doktrína szerint – evidens, de legalábbis észszerű jogok, melyek ezért megismerhetők az értelem segítségével (egyések szerint intuíció útján).

A nehézséget az íratlan emberi jogok írásba foglalása, a láthatatlan emberi jogok láthatóvá tétele, a közönséges érzékszervekkel felfoghatatlan emberi jogok érzékszervileg felfoghatóvá alakítása jelenti. Ezt a munkát nem feltétlenül a jogalkotók végzik el először: van úgy, hogy a filozófia, az elmélet töri az utat, s ezekben az esetekben az emberi jogalkotó már támaszkodhat az emberi jogok e felismeréseire, megnevezéseire és írásba foglalásaira is. Mindez persze az alaphelyzeten mit sem változtat: az emberi jogok önmagukban véve továbbra is íratlan, láthatatlan és érzékszervileg felfoghatatlan jogok maradnak, s az emberi jogalkotónak végső soron ezeket kell írásba foglalnia.

Az emberi jogoknak ez a tapasztalati úton való hozzáférhetetlensége nem csupán megnehezíti e jogok felismerését, hanem kételyeket is ébreszt e jogok létét illetően. Nem véletlen, hogy e jogok létét évszázadok óta kétségbe vonják a rivális irányzatok nagy gondolkodói, köztük Burke, Bentham, Mill, Kelsen vagy McIntyre.

Nyilvánvalóan megkönnyíti ugyanakkor az emberi jogok felismerését, megnevezését és definiálását, s így az emberi jogok jogának megalkotását az, hogy a doktrína értelmében az emberi jogok evidens, természetes, de legalábbis észszerű jogok; esze, józan esze ugyanis elvben minden embernek van, s ily módon az emberi jogokat elvileg mindenki felismerheti.

3. Régi igény az emberi jogalkotókkal szemben, hogy jó törvényt hozzanak, hogy észszerű és igazságos jogot alkossanak, s az emberi jogok doktrínája szintén magában foglalja ezt az igényt; e doktrína szerint az észszerűség és az igazságosság legfőbb zsinórmértékeit az emberi jogok hordozzák, s ezért az ember alkotta jogok az emberi jogokhoz kell igazodnia.

Az, hogy az emberi jogok evidens, de legalábbis észszerű jogok, a természetjogi doktrínának abból a régi tételéből ered, miszerint a természeti törvények az ész törvényei, s mivel e törvények kijelölik az ember jogainak határait is,³ az így felfogott jogok is észszerű jogok. Az Amerikai Függetlenségi Nyilatkozat még tovább ment: „magától értetődő igazságoknak” nevezte, hogy „minden ember egyenlőnek teremtett, hogy Teremtőjük az embereket bizonyos elidegeníthetetlen jogokkal ruházta fel, s hogy ezek közé tartozik az

³ HOBBS 1970, 111-112., 180-191.; LOCKE 1986, 42-43.

élethez, a szabadsághoz, valamint a boldogság kereséséhez való jog". Az emberi jogok nemzetközi joga nem emeli ki az emberi jogok észszerűségi ismervét, de az észszerűség áthatja e jogot is. Jól mutatja ezt például, hogy a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának értelmezésére feljogosított szerv, az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága a nem-megkülönböztetésről szóló Általános Magyarázataiban leszögezte: „nem minden megkülönböztető bánásmód számít diszkriminációnak, ha az ilyen megkülönböztetés ismérvei észszerűek és objektívek, s ha az elérendő cél az Egyezségokmány értelmében legitím.”⁴ Ha azonban a megkülönböztetés tilalma alóli kivétel alapja vagy egyik alapja az észszerűség, nyilvánvaló, hogy magának a tilalomnak is az észszerűség az alapja vagy egyik alapja.

Az, hogy az emberi jogokban az igazságosság alapvető zsinórmértékei fejeződnek ki, már sokkal világosabban kitűnik az emberi jogok nemzetközi jogából. Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának preambuluma például kimondja, hogy „az emberiség családja minden egyes tagja méltóságának, valamint egyenlő és elidegeníthetetlen jogainak elismerése alkotja a szabadság, az igazságosság és a béke alapját a világon”.

A mondottak értelmében az emberi jogi doktrínának az az igénye, hogy a pozitív jog az emberi jogokhoz igazodjék, azt is jelenti, hogy a pozitív jog igazodjék hozzá az emberi jogi értelemben felfogott észszerűséghez és igazságossághoz.

4. Azt, hogy az ember alkotta pozitív jog hozzáigazodjék az emberi jogokhoz, az emberi jogalkotók általában két lépcsőben igyekeznek elérni. Először megpróbálják felismerni, megnevezni és definiálni az emberi jogokat a maguk alkotta jogban, s ezzel megteremtik az emberi jogok jogát, majd a második lépésben arra törekednek, hogy összhangba hozzák a pozitív jog hatalmas anyagát az emberi jogok már létező jogával.

A doktrína elveinek fényében mindez érthető és logikus még akkor is, ha minden jel arra mutat, hogy az első feladattal nem lehet egy csapásra megbirkózni: az emberi jogok felismerése, megnevezése és definiálása maga is egy szinte befejezhetetlen folyamat. A nagy veszély innen nézve az, hogy az emberi jogok jogának erről a bizonyos fokú befejezetlenségéről fontos kérdésekben megfelelnek.

Tegyük fel ugyanis, hogy az emberi jogok jogának egy olyan okmányából, amely felsorolja az emberi jogokat, hiányzik egy emberi jog, más szóval az emberi jogok itt adott listája nem teljes. Ez azt is jelenti, hogy az okmányból hiányzik az észszerűség vagy igazságosság egy fontos zsinórmértéke, s ennek folytán az adott körben súlyos emberi jogi sérelmeket szenvedhetnek

⁴ GENERAL 1989, 13. bek.

el emberek. Hasonló problémák forrása az is, ha valamely emberi jogot nem megfelelően neveznek meg és/vagy nem megfelelően definiálnak az emberi jogok jogában. Az észszerűség vagy az igazságosság ekkor is torzul, s ez szintén súlyos emberi jogi sérelmekhez vezethet.

5. Az emberi jogok jogának és e jog értelmezésének mindig ellenőrzés alatt kell állnia: az észszerűség, a józan ész és az igazságosság ellenőrzése alatt.

Ha az emberi jogok észszerű jogok, akkor az emberi jogok jogának is észszerű jogokból kell állnia. Ily módon az emberi jogok joga soha nem lehet önkényes jog: mindig az észszerűség jogának kell lennie, mindig összhangban kell állnia a józan ésszel. Ha tehát az emberi jogok jogában valamely jog nem észszerű, akkor az a jog vagy nem emberi jog vagy egy rosszul megnevezett vagy rosszul definiált emberi jog.

Az észszerűség követelménye áll az emberi jogok jogának értelmezésére is: ha az emberi jogok jogában elismert jogoknak észszerű jogoknak kell lenniük, észszerűnek kell lennie e jogok értelmezésének is. Ily módon nem lehet önkényes az emberi jogok jogában emberi jogoknak nevezett jogok értelmezése sem: az értelmezésnek mindig ki kell elégítenie az észszerűség követelményét. Ha tehát valamely emberi jog értelmezése nem észszerű, nem áll összhangban a józan ésszel, az értelmezés bizonyosan helytelen.

Az emberi jogok nem csupán észszerű jogok, hanem az igazságosság alapvető zsinórmértékeinek kifejezői is; ezért az emberi jogok jogában emberi jogoknak nevezett jogoknak igazságos jogoknak is kell lenniük, s igazságosnak kell lennie e jogok értelmezésének is.

Végző soron tehát az emberi jogok jogának és e jog értelmezésének az észszerűség, a józan ész és az igazságosság ellenőrzése alatt kell állnia. S mivel a józan ész az emberi nem természetes tulajdonsága és becse, s éppígy minden ember képes az igazságosság felismerésére, az ellenőrzési jog nem lehet privilégiuma egyetlen embernek vagy testületnek sem: az ellenőrzéshez elvben minden embernek joga van.

6. Miközben évszázadok óta vitatott, hogy vannak-e emberi jogok, vitathatatlan, hogy létezik az emberi jogoknak egy bizonyos filozófiája, s hogy létezik az emberi jogoknak egy bizonyos joga. Ennek fényében úgy tűnhet, hogy az emberi jogok elmélete és az emberi jogok joga gyenge lábakon áll: az igazság ezzel szemben az, hogy az emberi jogok elmélete és az emberi jogok joga szilárd alapokon nyugszik.

Tegyük fel, hogy kiderül: emberi jogok nincsenek. Mivel járna ez? Összeomlana az emberi jogok egész elmélete és az emberi jogok egész joga? Ez egyáltalán nem biztos. Az kétségtelen, hogy ettől kezdve az emberi

jogok elméletét és az emberi jogok jogát már nem lehetne az íratlan, láthatatlan és közönséges emberi érzékszervekkel felfoghatatlan emberi jogoknak az ember alkotta jogban való másolataként, leképezéseként felfogni, hiszen a minta nem létezne. Ezért az emberi jogok elmélete és az emberi jogok joga természetesen komoly korrekcióra szorulna. Mindazonáltal, mivel a doktrína szerint az emberi jogok egyben az észszerűség és az igazságosság legmagasabb rendű zsinórmértékeinek is kifejezői, az emberi jogok elmélete még mindig megmaradhatna az észszerűség és az igazságosság legfőbb zsinórmértékeinek elméleteként, az emberi jogok joga pedig az észszerű és igazságos pozitív jog legfőbb zsinórmértékeinek foglalataként, feltéve persze, hogy az emberi jogok elmélete és az emberi jogok joga valóban kifejezi az észszerűség és az igazságosság legmagasabb rendű mércéit.

De mit is jelentene ez közelebről? Ezt talán egy példával lehet a legegyszerűbben megvilágítani. Az első világháború után létrehozott nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer joga egyebek közt kimondta: *„Minden... állampolgár faji, nyelvi vagy vallási különbség nélkül a törvény előtt egyenlő és ugyanazokat a polgári és politikai jogokat élvezzi.”*⁵

Ebből világos, hogy a rendszer joga részint épp azokat a jogokat ismerte el, amelyeket az emberi jogok nemzetközi joga a második világháború után: mindkét nemzetközi jogi rendszernek sarkalatos részét képezték, illetve képezik a polgári és politikai jogok. Csak míg a második világháború után létrehozott rendszer e jogokat emberi jogokként fogja fel, az első világháború után megalkotott kisebbségvédelmi rendszer e kérdésben nem foglalt állást.

7. Az emberi jogok fogalmi okoknál fogva, szükségképpen egyetemes, azaz minden embert megillető jogok, s így az emberi jogok jogában emberi jogoknak nevezett jogoknak is egyetemes, minden embert megillető jogoknak kell lenniük; mindazonáltal az egyetemes jogoknak kivételesen lehetnek nem egyetemes joglemeik is.

Az, hogy az emberi jogok fogalmilag, szükségképpen egyetemes, azaz minden embert megillető jogok, abból folyik, hogy a doktrína szerint az emberi jogok az embereket emberi mivoltuknál, emberi lényegüknél, emberi természetüknél, emberi méltóságuknál, illetve emberi tulajdonságaiknál fogva illetik meg. Ha tehát egy lényről megállapítható, hogy ember, szükségképpen meg kell illessék e jogok.

Ha azonban az emberi jogok szükségképpen egyetemes jogok, akkor értelemszerűen az emberi jogok jogában emberi jogoknak nevezett jogoknak is egyetemes, minden embert megillető jogoknak kell lenniük.

⁵ HALMOSY 1983, 87.

Az, hogy az emberi jogok szükségképpen egyetemes jogok, nem jelenti azt, hogy egyes emberi jogoknak ne lehetnének kivételesen nem egyetemes joglemei, s hogy ennél fogva az emberi jogok jogában emberi jogoknak nevezett jogoknak se lehetnének kivételesen nem egyetemes, nem minden embert megillető joglemei. Ilyen nem egyetemes, nem mindenkit megillető jogosítványok lehetnek például egyes emberi jogok esetében a fiataalkorúakra vonatkozó joglemek, amelyek csak őket, a fiataalkorúakat illetik meg, a többi embert nem. S hogy miért lehetnek az emberi jogoknak és az emberi jogok jogában emberi jogoknak nevezett jogoknak ilyen nem egyetemes joglemei? Nos, azért, mert ezek a joglemek épp így, nem egyetemes joglemekként észszerűek és igazságosak.

8. Az emberi jogok jogában fogalmilag, szükségképpen benne rejlik egy teljesség- és pontosságigény, s ezeknek az igényeknek az emberi jogok joga még nem felel meg maradéktalanul.

A teljességigény azt jelenti, hogy az emberi jogok jogának magában kellene foglalnia az összes emberi jogot, máskülönben ugyanis az emberi jogok joga nem lehet igazán az emberi jogok joga, hanem csak *bizonyos* emberi jogok joga, azaz *néhány* emberi jog joga. Ez a teljességigény ugyanakkor nem követeli meg az emberi jogok jogának teljes egységesítését, mert egyes emberi jogokat meg lehet fogalmazni összevontan, de részletezve is: a szabadságot például fel lehet fogni akár egyetlen emberi jogként, egyetlen szabadságjogként, de bizonyos tartalmait ki lehet fejezni külön szabadságjogokként is, mint amilyen a gondolat, a vallás, a vélemény vagy a mozgás szabadsága. A teljességigény ugyanakkor magában foglal egy negatív elemet is: azt, hogy az emberi jogok joga ne tartalmazzon olyan jogot, amely nem emberi jog.

A pontosságigény azt jelenti, hogy az emberi jogok jogának a lehető legpontosabban kell megneveznie és definiálnia az egyes emberi jogokat, mert az emberi jogok joga csak így képezi le hűen az emberi jogokat, s csak így lehet az emberi jogok teljesen igaz, s nem csupán félig-meddig igaz joga.

Az emberi jogok jogának teljességigénye észszerűségi és igazságossági szempontból azt jelenti, hogy az emberi jogok jogának magában kell foglalnia az észszerűség és az igazságosság alapvető zsinórmértékeinek mind-egyikét; ha akár csak egy ilyen zsinórmérték is hiányozna e jogból, ez már csak az észszerűség és az igazságosság *néhány* alapvető zsinórmértékének joga lehetne.

Észszerűségi és igazságossági szempontból a pontosságigény azt jelenti, hogy az emberi jogok jogának a lehető legpontosabban kell megneveznie és definiálnia az észszerűség és az igazságosság zsinórmértékeit,

máskülönben az emberi jogok joga nem lehet az észszerűség és az igazságosság teljesen igaz joga, hanem csak egy *többé-kevésbé* igaz joga.

A mondottak tükrében az emberi jogok jogát nem is szabadna az emberi jogok jogának neveznünk, hiszen soha nem lehetünk biztosak abban, hogy minden emberi jogot magában foglal, illetve, hogy nem tartalmaz egyetlen olyan jogot sem, amely nem emberi jog és soha nem lehetünk biztosak abban sem, hogy a lehető legpontosabban nevezi meg és definiálja az összes emberi jogot. Mindazonáltal az emberi jogok joga megnevezésre mindenképp szükség van: ez jelzi ugyanis, hogy a pozitív jog itt különleges jogokat ismer el. Úgy vélem tehát, mégiscsak helyes az emberi jogok joga megnevezés, de nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a pozitív jog e része valószínűleg nem teljes és nem is teljesen pontos.

Mindebből következően az emberi jogok mellett elkötelezett jogalkotóknak mindig komolyan kell venniük az emberi jogok jogának újabb emberi jogokkal való kiegészítésére vagy a már elismert emberi jogok helyesebb megnevezésére, illetve jobb definiálására irányuló és elméletileg is alátámasztott igényeket, azaz soha nem szabad az ilyen fölvetéseket minden vizsgálódás nélkül elutasítaniuk. Ha ugyanis e jogalkotók nem veszik komolyan az ilyen igényeket, ez óhatatlanul kétségeket ébreszt az emberi jogok melletti elkötelezettségük komolyságát illetően: lehet, hogy ez az elkötelezettség csak néhány emberi jogra vagy csak bizonyos módon megnevezett és/vagy definiált emberi jogokra vonatkozik?

9. Bár az emberi jogok joga még nem elégíti ki maradéktalanul a benne rejlő teljesség- és pontosságigényt, de már nem áll távol ettől, s így hallgatólagosan már magában foglalja legalább részben azokat a jogokat és definíció-elemeket, amelyek kifejezett formában még hiányoznak belőle, amelyeket tehát még ki kellene mondania ahhoz, hogy teljesebb és pontosabb legyen, mindennek pedig legjobb bizonyítéka az, hogy a hiányzó jogok és definíció-elemek általában le is vezethetők belőle.

Azt, hogy az emberi jogok joga ma még nem teljes és nem is teljesen pontos, leginkább az bizonyítja, hogy az emberi jogok jogából levezethetők további emberi jogok és emberi jogi jogosítványok vagy definíció-elemek, s hogy levezetnek belőle ilyen jogokat és jogosítványokat az egyes emberi jogi okmányok értelmezésére feljogosított szervek is. A Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 19. cikke például, mely a vélemény és a kifejezés szabadságát ismeri el, hallgat arról, hogy mely nyelven vagy nyelveken van joga minden embernek e szabadság gyakorlásához, s hallgat erről annak ellenére is, hogy elismeri: mindenkit megillet ez a szabadság egyebek közt szóban és írásban, ami viszont csak valamely nyelven lehetséges. Az Egyezségokmány értelmezésére feljogosított szerv, az ENSZ

Emberi Jogi Bizottsága mindazonáltal egy eseti véleményében kimondta, hogy a 19. cikkben elismert jog magában foglalja minden egyén „szabadságát önmaga kifejezésére a maga által választott nyelven”.⁶

A Bizottság ezzel egyfelől kiegészítette, s ily módon pontosította a vélemény és a kifejezés szabadságának az Egyezségokmány 19. cikkében adott definícióját, másfelől pedig megfogalmazott egy olyan emberi jogot is, amelyet az Egyezségokmány kifejezett formában még nem ismer el. Rámutatott nevezetesen, hogy mindenkit megillet egy nyelvi szabadságjog: az a szabadság, hogy a maga által választott nyelven fejezze ki magát. A Bizottság nem nevezte meg ezt a szabadságjogot, de aligha kétséges, hogy ennek nyelvszabadság a helyes megnevezése.

Azt, hogy az emberi jogok joga ma még nem teljes és nem is teljesen pontos, nem csak az a tény bizonyítja, hogy levezethetők e jogból további emberi jogok és emberi jogi jogosítványok. Erre utal az is, hogy szinte ahány emberi jogi okmány, annyiféle az emberi jogok listája, tartalmi leírása, hogy még a szinte minden okmányban fellelhető jogok megnevezése is változó, s hogy e sokféleségben jobbra csak az a szabályszerűség, hogy az idő haladtával egyre nő az elismert jogok száma.

Bibliográfia

ANDRÁSSY 2017 = Andrassy György, A nagymérvű bevándorlás sérti az emberi jogok nemzetközi jogát. *JURA*, 2017/1. 29-43.

BALLANTYNE 1989 = Ballantyne, Davidson, McIntyre v. Canada. *Communications* 358/1989 és 385/1989.

GENERAL 1989 = United Nations Human Rights Committee, General Comment No 18. 1989.

HALMOSY 1983 = Halmosy Dénes, Nemzetközi szerződések 1918-1945. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1983.

HOBBS 1970 = Hobbes, Thomas, *Leviatán*. Magyar Helikon, 1970.

LOCKE 1986 = Locke, John, *Értekezés a polgári kormányzatról*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986.

PETERS 2009 = Peters, Anne, *The Swiss Referendum on the Prohibition of Minarets*.

<https://www.ejiltalk.org/the-swiss-referendum-on-the-prohibition-of-minarets/>

⁶ BALLANTYNE 1989, 11.3. bek.

BÁCS GÁBOR

MODERATE HAECCEITISM FOR MODAL REALISM
WITH BARE PARTICULARS

1.

Modal realism has come in many forms since its inception. The latest in the row is modal realism with bare particulars, developed by Sam Cowling.¹ It was proposed as a means to accommodate haecceitistic possibility within modal realism. More specifically, to reconcile three putatively incompatible theses, namely, haecceitistic possibility, modal correspondence, and counterpart theory. Lewis resolved the conflict by rejecting modal correspondence.² But according to Cowling, modal correspondence is too costly to give up. He proposes a reconciliatory strategy instead. Counterpart theory is qualitative counterpart theory to boot. Qualitative counterpart theory implies a supervenience thesis which is incompatible with the other two theses. Hence, the three theses can be reconciled with the adoption of a non-qualitative counterpart theory, which does not imply the supervenience thesis. This is what Cowling sets out to do with the development of a novel non-qualitative counterpart theory, which appeals to the metaphysics of bare particulars. Hence, is his view *modal realism with bare particulars*.

My problem with this theory is that, in its current form, it has an unwanted consequence. Cowling develops a non-qualitative counterpart theory which enables *extreme haecceitism*. But extreme haecceitism commits his modal realism with bare particulars to *strong anti-essentialism*. Strong anti-essentialism is an absolutist view, which denies that things have any of their non-trivial properties essentially. On this view 'anything goes' as far as the *de re* possibilities of individuals are concerned. For instance, you could have been a poached egg, because being human is not your essential property, as you have none. I cannot outright declare that strong anti-essentialism is false. But ordinary modal intuition provides no incentives for it. So, unless we have independent reasons to endorse strong anti-essentialism, we should not feel happy about our theory implying it.

¹ COWLING 2012.

² LEWIS 1986.

There is always the option to bite the bullet. But there is no need for that. We can tone down his counterpart theory to enable haecceitism but not in its most excessive form. *Moderate haecceitism* is still sufficient for reconciling the three theses. Moreover, it will commit modal realism with bare particulars only to *weak anti-essentialism* which will put it alongside Lewis' modal realism. Weak anti-essentialism claims that things have essential properties but only *relative* to some contextually relevant property they also have. On this view *not* anything goes. You could *not* have been a poached egg in the context where you are being considered as a human being; but otherwise you could have been one, if you are being considered as a mere thing. Hence, I suggest moderate haecceitism for modal realism with bare particulars.

2.

Lets begin with the three theses, what they mean, and what is so important about them. The first is haecceitistic possibility:

- (1) Some maximal possibilities differ only in terms of the non-qualitative possibility they include.

Maximal possibilities are maximal compossible sets of coinstantiated qualities. Hence, any qualitative difference is a different maximal possibility. But the thesis says that qualitative differences do not exhaust all the possibilities. It says that there are possibilities which do not involve any qualitative difference. They are non-qualitative or haecceitistic possibilities. We have intuitively many cases of haecceitistic possibilities. For instance, a point sized object may occupy any point on an infinite homogeneous plane. Intuitively, each is a different possibility, even though each looks the same. Hence, the motivation for (1) is strong.

The second thesis is modal correspondence:

- (2) Each maximal possibility is identical with or is represented by some unique possible world.

Modal realism is committed to the *existence* of possible worlds. This thesis states that there is a one-to-one correspondence between these two kinds of entities. The motivation for that is that it allows for a reductive analysis of modality and logical space in terms of possible worlds.

Finally, the third thesis is counterpart theory:

- (3) The *de re* possibilities for an individual are to be analyzed in terms of counterpart relations.

The thesis is about the representation of the *de re* possibilities for individuals by possible worlds. More specifically, it is about the nature of the representational relation in which an individual stands to its representatives at other possible worlds. For the question is, how does a possible world represent a particular individual? The default answer is that it represents by numerical identity. Counterpart theory is an alternative view, which claims that worlds represent by counterpart relations. For instance, Herman is possibly a scrimshander iff at some possible world there is some individual that is a counterpart of Herman and is a scrimshander. Counterpart theory is the natural commitment for any view of possible worlds that denies the numerical identity of individuals across possible worlds, as Cowling says. That is its main motivation.

Originally, Lewis has developed counterpart theory for his modal realism in which worlds do not overlap.³ But he developed a particular version of it, which is qualitative counterpart theory:

- (3*) The *de re* possibilities for an individual are to be analyzed in terms of its qualitative resemblance relations.

According to qualitative counterpart theory, all counterpart relations are exclusively qualitative relations. Which means that the counterpart of an individual is that which qualitatively resembles it. But, as Cowling says, qualitative counterpart theory implies that no qualitatively indiscernible individuals can differ with respect to the counterpart relations they stand in or the *de re* possibilities they represent. So, if there are qualitatively indiscernible worlds, they cannot differ in what they represent *de re*. Hence, qualitative counterpart theory implies the following supervenience thesis:

- (4) what *de re* possibility a world represents supervenes upon the qualitative character of that world.

Lewis defines anti-haecceitism with this supervenience thesis, and haecceitism with its denial.⁴ Now, the supervenience thesis and *ipso facto* qualitative counterpart theory is incompatible with the theses of haecceitistic possibility and modal correspondence. For the latter theses jointly imply that

³ LEWIS 1968.

⁴ LEWIS 1986, 223.

there are qualitatively indiscernible possible worlds, which nevertheless differ in what they represent *de re* concerning some individual. Therefore, representational content does not supervene on qualitative character. Hence, the supervenience thesis is false. So, for Lewis, who endorsed qualitative counterpart theory, there was no other way but to reject either haecceitistic possibility or modal correspondence.⁵ He rejected modal correspondence.

Lewis' solution involves allowing individuals to have *multiple* counterparts at a world. As Cowling says, the idea is that *de re* possibilities are represented by pairings of individuals with counterpart relations, i. e. qualitative resemblance relations. That is, an individual is paired with each and every counterpart it has at a given world under some counterpart relation, and each of those pairs represents a different non-qualitative possibility for that individual in that same world. In this way, a world can represent multiple maximal possibilities, which only differed in the non-qualitative possibility for some individual. Hence, modal correspondence is false.

Thus, Lewis found a way to allow haecceitistic possibility without haecceitism, that is, without giving up the supervenience thesis. His solution, however, is unsatisfactory in several respects. Cowling's problem with it is the rejection of modal correspondence, because it puts in jeopardy the project of modal reductionism, which is otherwise a *forte* of modal realism.

I agree. I would add two more. One is that Lewis' solution does not seem to save his supervenience thesis. There seems to be little difference between a single world representing different maximal possibilities and different indiscernible worlds representing different maximal possibilities, as far as supervenience goes. Both seem to entail that content does *not* supervene on character.

The other is that with the introduction of a new type of counterpart relation for haecceitistic possibilities, Lewis no longer treats *uniformly* all *de re* possibilities, which is bad for at least two reasons. First, giving up uniformity always counts as a cost from the methodological point of view of theoretical elegance and simplicity. Second, the difference in treatment is justified only if these possibilities are genuinely different from the rest. But Lewis gives us no reason to think it so, apart from the fact that his qualitative counterpart theory is unable to cope with them like the rest, which hardly constitutes an independent justification. Hence, we are left with the impression that Lewis makes a distinction where there may be none.

⁵ Ibid. 230.

3.

If the supervenience thesis, and its enabler, qualitative counterpart theory are responsible for the incompatibility, the solution is to adopt a non-qualitative counterpart theory, which does not entail the supervenience thesis. This way, we can reconcile the three theses. This is, in essence, Cowling's proposal. He defines non-qualitative counterpart theory as follows:

(3**) The *de re* possibilities for an individual are to be analyzed in terms of counterpart relations and at least some of these counterpart relations are non-qualitative.

Cowling builds his non-qualitative counterpart theory on the substratum theory. The substratum theory is a view about the ontological make-up of individuals. In particular, it is the view that an individual consists of universals and a bare particular or *substratum*. These are unified by a fundamental relation of instantiation. Bare particulars are instantiating the universals in the fundamental sense. They are bare or *thin particulars* in the sense that they have no universals as constituent part. In contrast, individuals are *thick particulars* in the sense that they have universals as constituents. Thick particulars can also be said to instantiate the universals but in a derivative sense. They do so in virtue of their bare particular instantiating the universals. The tie between a thick particular and a universal is, therefore, an internal relation. As Cowling puts it, the fact that these entities stand in the instantiation relation *supervenes* upon the thick particular itself. In contrast, the tie between a bare particular and a universal is external. In their case, the instantiation relation does *not* supervene on the bare particular itself but on the world as a whole.

This difference in the instantiation relations lies at the heart of Cowling's non-qualitative counterpart theory. Given that the instantiation relation is internal for thick particulars, they will have their properties intrinsically. But surely, some of their intrinsic properties are accidental. However, given Lewis' *Argument from Accidental Intrinsic*s, they can have accidental intrinsic properties only if they are worldbound.⁶ Hence, thick particulars are worldbound. But not so with bare particulars. Because in their case the instantiation relation is external, they do not have the properties they instantiate intrinsically. In short, they do not have intrinsic properties. So, they do not have accidental intrinsics. And so, they do not have to be worldbound.

⁶ Ibid. 201.

It is this feature, plus the fact that bare particulars make no qualitative difference in the world that make them apt for the role that Cowling assigns to them in his non-qualitative counterpart theory. The idea is that bare particulars will unify numerically distinct thick particulars that inhabit distinct possible worlds. Thus, Cowling proposes the following non-qualitative counterpart theory, which accounts for the *de re* possibility for thick particulars:

Thick particular X has thick particular Y as a counterpart iff there is a bare particular Z that overlaps both X and Y.

That is, two thick particulars are counterparts iff they have the same bare particular as constituent. Hence, sameness of bare particular is a *necessary and sufficient* condition for counterparthood.

Modal realism with bare particulars then looks roughly as follows. Ordinary objects are thick particulars that compose the worlds. Since thick particulars are worldbound, the worlds they compose do not overlap. However, thick particulars have a non-qualitative and non-spatiotemporal constituent part, the bare particulars, which overlap many worlds. Moreover, the qualitative and non-spatiotemporal constituents of thick particulars, the universals also overlap many worlds. The relation between the two constituents across the worlds is such that every bare particular will instantiate every possible combination of universals at some world, and fails to do so at some other. Finally, thick particulars with a common bare particular will be *counterparts* in terms of which their modal properties are cashed out.

4.

This theory, in its current form, implies extreme haecceitism. As we saw, Lewis defines haecceitism as the denial of the thesis that representation *de re* supervenes on qualitative character. This denial may take more and less extreme forms. A more moderate form allows qualitative character to play *some* role in determining representation *de re*. But on the most extreme version of haecceitism qualitative character plays no role at all in determining representation *de re*, only non-qualitative features do. In Cowling's modal realism with bare particulars the only counterpart relation of thick particulars is a relation of *transworld identity of bare particulars* which is a non-qualitative relation. Hence, qualities play no role at all in determining representation *de re*.

The fact that the numerical identity of bare particulars determine exclusively the *de re* possibilities of thick particulars, plus the fact that in principle any bare particular can instantiate any universal, and fail to instantiate any

universal, jointly imply that pretty much anything goes as far as *de re* possibilities of thick particulars are concerned. You can bet that you could have been a poached egg, because your constituent bare particular can, and so, *will* instantiate a universal relevant for being a poached egg at some world, no matter how remote that possibility and world is. So, you are not essentially human. The same can be said about most of your properties. They are not essential to you. Hence, this theory implies strong anti-essentialism.

But lo and behold! The extreme haecceitist has a way to 'speak with the vulgar', as Lewis notes.⁷ His ruse is to use restricted quantification to achieve verbal agreement with folk intuition. So, when you protest that you could not have been a poached egg, the extreme haecceitist would eagerly agree with you. He reassures you that there is no possible world at which your counterpart is a poached egg. However, he does not tell you that when he says that, he *means* something else than what you think he means. He is tacitly restricting 'there is' to possible worlds at which your counterpart is not a poached egg. In other words, what he means is that *ignoring the worlds at which your counterpart is a poached egg*, there is no possible world at which your counterpart is one. Hence, verbal agreement is attained only through semantic difference. Lewis rightly takes that as a cost.

Despite of that, the arch anti-haecceitist Lewis still finds extreme haecceitism more palatable than moderate haecceitism. As he says, the less we believe in qualitative limits, the less we need an account of how those limits are imposed.⁸ I must disagree. The task of imposing qualitative limits is surprisingly easy for the moderate haecceitist. Moreover, the extreme haecceitist has to impose his own limitations as well, and he owes us too an explanation of how are his accessibility restrictions imposed.

So, what I recommend to the modal realist with bare particulars is to go moderate on haecceitism. All we need to do is weaken the non-qualitative condition for counterparthood. Numerical identity of bare particulars will no longer be sufficient for counterparthood. Numerical identity of *universals* will be needed as well:

Thick particular X has thick particular Y as a counterpart iff there is a bare particular Z that overlaps both X and Y and there is a universal F that overlaps both X and Y.

The universal requirement is needed for qualitative resemblance to prevent your poached eggging bare particular to be your counterpart, when needed.

⁷ Ibid. 240.

⁸ Ibid. 239.

This way, strong anti-essentialism is evaded. But which universal matters for qualitative resemblance will be determined by context. Hence, the moderate haecceitist does not have to impose qualitative limits on his own, *pace* Lewis, context will.

On the other hand, this theory remains thoroughly haecceitistic. Numerical identity of bare particulars is still a *necessary condition* for counterparthood. In other words, representation *de re* is still determined, at least in part, by the numerical identity of bare particulars. So, the moderate haecceitist will also have bare particulars at his disposal to account for all the weird stuff of haecceitistic possibility. Take life-switching, for example. On this view, the maximal possibility according to which, say, Bush and Obama swap qualitative profiles while all else remains the same is a distinct possible world where Bush and Obama's actual bare particulars swap qualitative profiles, and instantiate some universal, say, *being human*, relevant for resemblance.

Thus, we can see that the moderate haecceitist version of the theory is also capable of reconciling the three theses, and without offending common sense about what is possible. But I am the proverbial snake oil salesman, who would not buy his own medicine. I am an anti-haecceitist, who does not endorse any of these views. Compared to one another, however, the moderate haecceitist version of modal realism with bare particulars seems better than its extreme haecceitist version.

Reference

- COWLING 2012 = Cowling, Sam, Haecceitism for Modal Realists. In: *Erkenntnis*, 77. 2012. 399-417.
- LEWIS 1968 = Lewis, David, Counterpart Theory and Quantified Modal Logic. In: *Journal of Philosophy*, 65. 1968. 113-126.
- LEWIS 1986 = Lewis, David, *On the Plurality of Worlds*. Blackwell, Oxford, 1986.

A HAZUGSÁG SZEMIOTIKÁJA

Bevezetés

A tömegkommunikáció fejlődése soha nem látott információbőséggel árasztja el az emberiséget. Milliárdok fogadják be a híreket kontroll nélkül. Az információs robbanás (Internet), valamint az önkényuralmi rendszerek média-kisajátítása következtében az emberiség minden eddiginél erősebben ki van téve a megtévesztésnek, ezért minden eddiginél érdekeltőbbek vagyunk az igazság feltárásában. Egyes országok iparszerűen gyártanak ál-híreket, hogy befolyásolják más államok politikai és közéletét. Kedvezőek tehát a feltételek a megtévesztés vizsgálatához. A *hazugság* (valótlanság, félrevezetés, megtévesztés, színlelés, torzítás, ferdtítés, csúsztatás, füllentés, nagyotmondás, ködösítés, koholmány, svindli, blöff, lódtítás, átverés, hanta, kamu) az emberi kommunikáció rákbetegsége. Kutatottsága kezdeti stádiumban van. Szakirodalmi nagyrészt a pszichológiára szorítkozik. Nyelvészeti feltárásának elmaradottságát a vizsgálatok gyenge motiváltságában kereshetjük (lásd Nyelvtudomány). Írásunkban a multidiszciplináris természetű téma kutathatóságát domborítjuk ki.

Nyelv

„Az igazság egyszerű és világos, a hazugság bonyolult és körülményes.” (Lev Tolsztoj). Az orosz író empíriája kettős oppozíciót tár fel: IGAZSÁG (egyszerű, világos), HAZUGSÁG (bonyolult, körülményes). A népi nyelvészet kiemeli a megtévesztés erkölcsi ódiáját: *A hazug embert előbb utoléri, mint a sánta kutyát. Akkor is hazudik, ha kérdez. Hazudik, mint a vízfolyás. Hazudik, mintha könyvből olvasná. Szemrebbenés nélkül hazudik.* A magyar nyelv értelmező szótára¹ tanúsága: *A hazugság - valótlan, hamis állítás.* NB: Hiányos definíció, lásd: *hazudik*. Példák: *Aljas hazugság, amit mond.* NB: Tehát fokozottan „erkölcstelen”. *Hazugságon ér valakit:* NB: tetten éri. A hazug az igazmondás maszkját hordja, de az álarc gyakran lehull. „*Hazudik*”: 1. *Szántsándékkal valótlant állít, füllent.* Példák: *Szemérmetlenül hazudik.* NB: A hazug gyakran nyíltan hazudik. *Egy szavadat sem hiszem, tudom, hogy hazudsz!* NB: A hazug elvesztette hitelét. „*Hazug*”: *A hazug szavak miatt hitelét vesztette. Hazug eszményekért lelkesedett.* NB: Elfogadta a hazugságot. Fentiek individuumok félrevezető magatartását példázzák, de ennél nagyobb horderejű az *intézményes hazugság*, melynek forrásai történelmi krónikák,

¹ ÉRTSZ.

politikusok, intézmények, testületek, kormányok stb. Ilyenek a történelemhamisítás, holokauszt-tagadás, álhír-gyártás, politikus szószegése, összeesküvés elméletek stb. Vessünk pillantást a társadalmi kommunikáció fontosabb regisztereire a hamis megnyilatkozások szemszögéből.

Irodalom

Az irodalmi művek a félrevezetés kutatásának gazdag tárházai lehetnek. Kosztolányi Dezső szerint a hazugság tudományosan elemezhető, tudatos, előre megtervezhető kommunikatív aktus. „Hogy is kell hazudni? – tűnődött Esti Kornél. A kísérleti lélektan azt javallja, hogy amikor ürügyekkel akarunk élni, olyan dolgokra hivatkozunk, amelyek lépten-nyomon előfordulnak az életben. Ha például vacsorára vagyunk híva, s nincs kedvünk elmenni, hozzunk föl egy ártatlan betegséget. Fejfájás, nátha stb. Minthogy ezek a betegségek a leggyakoribbak, nyilvánvaló, hogy – a valószínűségi számítás alapján – el is hiszik. (...) Több ízben megesett, hogy csakugyan azért nem mentem el valahová, mert fájt a fejem és náthás voltam. De ilyenkor erre a *kifogásra* (kiemelés: L. E.) támaszkodni durvább, mint kereken azt írni: Unlak és megvetlek benneteket, fütyülök rátok. Ennél fogva én nem is a valóságot hazudtam, hanem egy valódi hazugságot.”² Ide kapcsolódik a politikai természetű irodalom. N. Machiavelli uralkodók számára írt könyve a „cél szentesíti az eszközt”, sőt „az eszköz szentesíti a célt” elvet vallja, miközben az erkölcs súlytalanná válik. A sikeres uralkodó modellezi az ellenfél gondolkodását, akcióit ezek ismeretében hajtja végre. A módszertől függetlenül minden jó, ami sikeres. Megdöbbenő, mennyire igaz mindez napjaink politikájára.³ Machiavelli tanainak azonban pozitív olvasata is lehet! Tudatosíthatja az „egyszerű” olvasóban az elnyomás hazug praktikáit. 1984 c. művének függelékében G. Orwell abszurd nyelvészeti esszét közöl a totalitárius rendszer nyelvéről. Eszerint a nyelv determinálhatja a gondolkodást, ezen keresztül a valóságot. A ma is aktuális könyvben szereplő „Párt” mindenhol látható jelmondatai „A háború: béke”. „A szabadság: szolgaság”. „A tudatlanság: erő.” mai olvasatban: „Kreálj háborús forgatókönyveket!” „Fogadd el az alávetettséget!” „Képezz tudatlan tömegeket!”⁴

Pszichológia

A hazugság vizsgálatában élenjáró diszciplína a pszichológia. Alapvető művében Paul Ekman részletesen leírja a hazugság működését szülő-gyermek, orvos-beteg, valamint politikusok relációjában. Kitér a lelkiismeret, bűntudat, szorongást stb. tüneteire, melyek a hazug lebukásához

² KOSZTOLÁNYI.

³ MACHIAVELLI, 1., 3. bek.

⁴ ORWELL, 154.

vezethetnek.⁵ Feltárja a félrevezetés nyelvi és gesztusnyelvi vonatkozásait is (magas hangfekvés, akadozó beszéd, természetellenes mimika stb.) Vizsgálja a poligráf és a nyomozói kontrollkérdések hatásfokát. Bereczkei Tamás részletezi a machiavellisták (NB: közülük kerülnek ki a populisták) jellemvonásait: amorális, cinikus, egoista, rosszhiszemű, empátia-hiányos, hidegen számító stb. A machiavellista szerint „mindenki hazug és képmutató, ő maga is”.⁶ A machiavellista legtöbbször szóban, beszéddel manipulál, de nem ritkán arckifejezéssel, tekintetével, testtartásával éri el célját. Mivel egy machiavellista a riválissal szemben mindent bevet a siker érdekében, hasznos lehet egy csoport számára. Ezért kaphatnak komoly szerepet a politikában. A „bűntudatos hazug” önmagát akaratlanul is leleplezi, ami tanújele a *lelkiismereti faktor* relevanciájának.

Nyelvtudomány

Az igazság nyelvi szerepét több nyelvész vitatja. Szerintük „*a nyelv funkciója mindenekelőtt az, hogy kapcsolatot létesítsen és tartson fenn az egyének, illetve csoportok között, és ebben a funkcióban nem sok szerep jut az igazság fogalmának.*”⁷ Az említett nyelvészek megfelelnek arról, hogy az igazság vs. hazugság dichotómiája nem a nyelvben, hanem a beszédben manifesztálódik. A *beszédaktus elmélet* tanítása szerint a kijelentéseknek meg kell felelniük az ún. *őszinteségi szabálynak*: a beszélőnek hinnie kell kijelentése igaz voltában. A hazugság-aktus esetében a beszélő úgy tesz, mintha kijelentési aktust hajtana végre és ezt megpróbálja elhitetni partnerével. Nyelvészetileg releváns körülmény, hogy a hazug közlés beszédaktusa perlokutív, tehát burkoltan *agitatív* jellegű. Ezek a jegyek szövegszinten detektálhatók. Grice társalgási elvei közül itt a minőség maximája releváns: „*Annak, amit mondasz, higgy az igazságában, legyen rá elegendő bizonyíték*”.⁸ A minőség maximája egybecseng a keresztény parancsolattal: „Ne hazudj!” Falyuna pragmatikai vizsgálatnak veti alá az arcvédő hazugságot. Megállapítja, hogy egyrészt „a hazugság egy külön nyelvhasználati stratégia”, másrészt a hatalom gyakorlásának eszköze is lehet.⁹

Retorika

A 21. század elején a társadalmi kommunikáció mediatizációja különösen kedvez a populizmus előretörésének. A populista szónok a kommunikáció *bizalmi elvét* (mely szerint a hallgató ab ovo hisz a beszélőnek) és a *valóság-*

⁵ EKMAN 2009, 249.

⁶ BEREZKEI 2016, 79.

⁷ REBOUL – MOESCHLER 2006, 100.

⁸ GRICE 1975, 41-58.

⁹ FALYUNA 2016, 43.

kontroll elvét (mely szerint alaphelyzetben a hallgató nem ellenőrzi az állítások hitelességét) veszi célba.

Demokrata szónok

A demokrata szónok erényei az arisztotelészi értelemben vett *erkölcsi tisztaság* (ethosz), *meggyőző erő* (páthosz) és *igazságfeltáró bölcsesség* (logosz). A demokrata a közjő mellett érvel, vele azonosul. Célja az emberek tájékoztatása, meggyőzése a közjőn való együttműködés érdekében. Ehhez keres támogatást. A hallgatót egyenrangú, autonóm gondolkodású partnernek tartja. Célja a világ objektív feltárása. Az érvelő meggyőzés, a ráció vonalán halad, közlései explicitek. A tradicionálisan magasztos fogalmakat (haza, szabadság, nép stb.) magáévá teszi, ugyanakkor a haladás híve. Nézeteit a valóságból vezeti le, érdekeit ehhez igazítja. A jogos kritikát elfogadja. Számára a vita a konszenzus kialakításának eszköze. Tevékenységét szolgálatnak tekinti. Érett demokráciákban a domináns közbeszéd célja az igazságosra, erkölcsösre, jogosra, szépre, hasznosra való rábeszélés, valamint az igazságtalanról, erkölcstelenről, jogtalanról, károsról, rútról való lebeszélés. A meggyőzés a partnerek részéről egyaránt *tudatos interakció*. A demokrata szónok nem érdekelt a félrevezetésben, annak feltárásában viszont igen. A hazugság tehát *nem része a demokratikus narrációnak*.

Populista szónok

A populista szónok saját érdekeiből vezeti le a világot, közérdeknek álcázott önérdékből beszél, alapmotívuma a hatalomvágy. Számára az ethosz, páthosz és logosz a *maszk* szerepét tölti be. A tradicionálisan magasztos fogalmakat (haza, szabadság, nép stb.) leegyszerűsített szólamokba burkolja, melyek a hívek előítéleteihez illeszthető tartalmakat közvetítenek. Eszköze a féligazságokra épülő demagógia, mellyel a hallgatók érzelmi receptorait veszi célba. A nép szószólójának adja ki magát, de ez csalásra épül, mert maga mondja meg, mi a nép akarata. Igyekszik kizárólagos jogot szerezni a családról, népről, nemzetről való gondoskodásban csakúgy, mint a hazafiság szerepére, tehát paternalista. A nemzeti szimbólumokat kisajátítja. A polgárok támogatását „konyhakész” eszmékkal szerzi meg. Önmagát magasztalja, ellenfeleit koholt vádakkal járattja le. A kritikát aljas kampányfogásnak minősíti. Szemében a vita a gyengeség jele, az egység hiánya. Egyeduralomra tör, vezérimádatra nevel. Militáns kategóriákban gondolkodik. Híveit feltűzött állapotban tartja, melynek fontos kelléke az *ellenségkép*.¹⁰

¹⁰ LENDVAI 2009, 132.

A görög *demosz* és a latin *populus* eredendően ugyanolyan semleges szavak, mint magyar megfelelőjük, a *nép*. Olyannyira így van ez, hogy az ókori görögöknél a *demagóg* (vö. *demosz* – nép + *agogos* – vezetés) még népet vezetni tudó szónokot, a *demagógia* pedig a népvezetés tudományát jelentette. A szavak romlása az emberiség romlásának folyamányaként a későbbi korokban, főleg a huszadik században következett be. Így történt, hogy demagógián ma már a tájékozatlan tömegeknek hazugságokkal, féligazságokkal történő felbujtását, izgalomban tartását értjük, a demagóg pedig az a szónok, aki a fenti módon élősködik a nemzet testén. A demagógia „a retorika azon fajtája, amely az érzelmekre és az előítéletekre próbál hatni. (...) szükségszerűen hazugságot tartalmaz”.¹¹ A populizmust, mint a radikális jobboldal tipikus magatartásformáját ugyancsak a huszadik század termelte ki. A dolgok mai állása szerint a demagógia a populizmus taktikája, a populizmus pedig a demagógia stratégiája. A demagógia célja nem a megismerés, hanem a hallgató tisztességtelen befolyásolása. A demagóg kijelentésben a minősítő elem premisszaként jelenik meg, a konklúziót pedig az előítéletes hallgató vonja le.

Populista maximák

Ebben az aspektusban az emberi agy az egyén érdekérvényesítésének szerve, a nyelv (beszéd) funkciója pedig a beszélő hatékony érdekérvényesítése. A populizmus nyelvhasználata szöges ellentétben áll a jóhiszemű kommunikációval. Alapelve a kooperáció nyílt vagy burkolt elutasítása. Maximái szerint a közlés legyen (1) *dezinformatív* (Légy vagy túlzottan szűkszavú, vagy, túlzottan bőbeszédű!), (2) *Légy lényegkerülő* (Adj kitérő választ, térj el a tárgytól!), (3) *Mondj valótlan*, (4) *Légy ambivalens* (Fogalmazz homályosan, kétértelműen, forgasd ki partnered szavait!). Stratégiai maximák: Hatálytalanítsd az ethoszt, páthoszt és logoszt! Sajátítsd ki a kommunikációs csatornákat! Taktikai maximák: Pengess érzelmi húrokat! Légy paternalista, valahogy így: Egy loboncos hajú fiatalember, azt mondta, hogy az orosz csapatok menjenek haza, ez még skandalumnak számított. Aztán egy év múlva az oroszok nem voltak itt. Ezt az állítást a tények cáfolják. A szovjet csapatok kivonása 1989. április 25-én már megkezdődött, a „loboncos hajú” fiatalember beszéde pedig csak 1989. június 15-én hangzott el. A populista retorika lejárató szókészletet kreál, pl. haláladó (örökösödési adó), bajuszhuszár (Bokros Lajos), szadesz (SZDSZ, szemantikai áthallás: szadista), ballibsi (balliberális). Folyik a nemes eszményeket megnevező szavak (haza, nemzet, család) kisajátítása. Kell az ellenségkép, ezért ellenzékéből ellenség lesz. Zajlik a szókincs militarizálása: Amikor majd a

¹¹ DEMAGÓGIA.

támadás éri a polgári kormány eredményeit, mozgósításra teszünk javaslatot. Szóalაკok freudi tévesztésével a szónok néha leleplezi önmagát: Még egy napot gondolkodom, s aztán döntünk. Hitelromboló, amikor a szónok azt kéri, *ne azt nézzék, ami mond, hanem, amit tesz*. Vagy: Úgy lett afrikai sertéspestis-járvány, hogy egy migráns eldobott egy fertőzött szendvicset, amit megevett egy vaddisznó.¹² Ezekben az esetekben valószínűsíthető a tudatos félrevezetés szándéka.

A populista kontextusban dominálnak a művelt társalgást sértő szerkezetek. *Bolsevik kutyából nem lesz demokrata szalonna*. Kedvenc eszköz a *hiperbola*: a magyar közigazgatás Szent Bertalan-éjszakája (minisztériumi személcseréről), osztozkodás (közigazgatási funkciók elosztásáról). A túlzás a valótlan állításokig megy el. Békésen tüntető tömeget szétveretni, szétlővetni – azért kitüntetés jár. Tojásdobálásért büntetés. Batthyányi Lajos székébe beleültetnek egy ilyen libatolvajt (alpári célzás Bajnai Gordonra). A populista propaganda eszköze az *erkölcsi lejáratás*. Paradox módon a populisták erkölcsi vétségeire (magánnyugdíj pénztárak kisajátítása, letelepedési kötvények stb.) a hívőseregnek nincsenek receptorai. A populizmus grammatikája *szövegszinten* teljesedik ki. Gyakori a heterogén dolgok összefüggőként történő bemutatása (alogizmus): Elfogadhatatlan, hogy olyan ember pályázzon a város polgármesteri székére, aki beszédeiben tíz év alatt mindössze nyolcszor ejtette ki a város nevét. Így állunk a zérus hírértékű *Az Európai Unión kívül is van élet* kijelentéssel, ugyanis senkinek nem jut eszébe, hogy az öreg kontinensen kívül ne volnának meg az anyagcsere, növekedés, szaporodás feltételei. Csakhogy a „duplatöltetű” kijelentés mást mond és mást üzen: Nem fogadok el méltatlan belépési feltételeket az Európai Unióba. Folyomány a cinkos hallgatói inferencia: Vezetőnk nem hajt főt az EU előtt, igaz hazafi. A demagógia kivédésének egy példája: „– *Miniszter úr, mit kíván tenni, hogy a titkosszolgálat visszatérjen az alkotmányos keretek közé? – Képviselő úr, ha ön tud valamit, ami alkotmányellenes volna, adja elő, de az ilyen alakoskodó kérdésfeltevés árt az ön tekintélyének.*” Ismerünk példát, amikor a médium beismeri az általa közölt valótlanságot, de ez akkor történik, amikor az már elvesztette aktualitását. „*Az MTI kedden éjfél előtt közzétett egy helyreigazítást, melyben elismerik, hogy az általuk megjelentetett kormányzati közleményben több hazugság is megjelent a Helsinki Bizottsággal kapcsolatban.*”¹³ A valótlan állításokat tehát a populista narrációban kell keresnünk.

¹² SERTÉSPESTIS.

¹³ 24.HU.

Összegzés

A hazugság eredményesen kutatható multidiszciplináris eszközökkel. Ebben a pszichológia, szemiotika, nyelvtudomány, tartalomelemzés játssza a vezető szerepet. Feltárul a populista manipulátor eszközkészlete, motivációs rendszere, szándékai, rekonstruálható az eredeti tényállás. Igaz, az érzelmileg manipulált hallgató esendő, mert „nincs tudatában az őt ért befolyásnak”,¹⁴ végső soron azonban „az igazság és jog természettől fogva erősebb az ellenzőinél”.¹⁵

Bibliográfia

ARISZTOTELÉSZ 1982 = Arisztotelész, Rétorika. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982.

BERECZKEI 2016 = Bereczkei Tamás, Machiavellizmus - a megtévesztés pszichológiája. Typotex, Budapest, 2016.

DEMAGÓGIA= <http://hu.wikipedia.org/wiki/demagogia>). 2018. május 20.

EKMAN 2009 = Ekman, Paul, Beszédes hazugságok. A megtévesztés árulkodó jelei a politikában, az üzletben és a házasságban. Kelly Kiadó Kft., Budapest, 2009.

ÉRTSZ. = A magyar nyelv értelmező szótára. I-VII. Akadémiai, Budapest, 1959-1962.

FALYUNA 2016 = Falyuna Nóra, Az arcvédő hazugság. A szívességkérés elutasításában megjelenő hazugság vizsgálata.

http://real.mtak.hu/46018/1/JENY_2016_FalyunaN_u.pdf. 2018. május 29.

GRICE 1975 = Grice, H., Logic and conversation. In: Cole, P., Morgan, J. (Eds.) *Syntax and semantics 3: Speech acts*. Academic, New York, 1975, 41-58. http://lingua.arts.unideb.hu/doc/pragmatika_2013.pdf. 2018. 05.21.

HARRÉ 1997 = Harré, Rom, Meggyőzés és manipulálás. In: Pléh, Csaba et al. (szerk.) *Nyelv - kommunikáció - cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997.

HAZUGSÁG 2013 = <https://mno.hu/tudomany/a-hazugsag-leleplezesenek-titka-1128398>. 2018. május 29.

KOSZTOLÁNYI = Kosztolányi Dezső. Hazugság.

http://www.babelmatrix.org/works/hu/Kosztol%C3%A1nyi_Dezs%C5%91/Hazugs%C3%A1g. 2018. május 31.

¹⁴ HARRÉ, 627.

¹⁵ ARISZTOTELÉSZ, 277.

LENDVAI 2009 = Lendvai Endre, A populizmus grammatikája. In: Simigné Fenyő S. (szerk.) *A meggyőzéstől a manipulációig*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2009. 130-137.

MACHIAVELLI = [http://mek.oszk.hu/00800/00867/00867.htm#bm19;1., 3. bek.](http://mek.oszk.hu/00800/00867/00867.htm#bm19;1.,3.bek.2018.05.27) 2018. 05. 27.

MANIPUL = <https://hu.wikipedia.org/wiki/Manipul%C3%A1ci%C3%B3>. 2018. május 21.

NEMESI = Nemesi, Attila, Az alakzatok kérdése a pragmatikában. Loisir Kiadó, Budapest, 2009.

ORWELL = <http://elso.xyz/konyvek/orwell-1984.pdf>. 2018. május 31.

REBOUL - MOESCHLER 2006 = Reboul, A. - Moeschler, J., A társalgás cselelei. Bevezetés a pragmatikába. Osiris Kiadó, 2006.

SERTÉSPESTIS = <https://zoom.hu/hir/2018/05/14/az-agrarminiszter-jelolt-szerint-ugy-lett-afrikai-sertespestis-jarvany-hogy-egy-migrans-eldobott-egy-fertozott-szendvicset-amit-megevett-egy-vaddiszno/>. 2018. május 31.

24.HU = 2018. 05. 30. <https://24.hu/belfold/2018/05/30/mti-helyreigazitas-helsinki-bizottsag/>. 2018. május 30.

**SEGÉDTUDOMÁNYOK,
MÓDSZERTAN, HELYTÖRTÉNET**

VÁRADY ZOLTÁN

A BETŰTÍPUSOK VÁLTOZÁSAI EGYHÁZI SZEMÉLYEK DUNÁNTÚLI SÍRKÖVEIN

A középkori magyarországi latin nyelvű írásbeliség elterjedésével párhuzamosan jelennek meg a feliratok a kőemlékeken is. Ebben a papság vezető rétegének (érseki, püspöki, kanonoki, esperesi, apáti funkciók betöltői) szerepe természetesen kiemelkedő, hiszen náluk jelentkezik az igény elsősorban a sírfeliratok készíttetésére, illetve a legmodernebb európai minták követésére. Ez a tanulmány néhány kiválasztott középkori dunántúli sírkövön látható felirat segítségével kísérli meg illusztrálni a betűformák változásait.

Az 1000-tól 1242 utáni évekig tartó, antiqua betűket használó román korszakot az 1165-72 körüli évektől nagyjából 1262 utánig tartó, antiqua és unciális betűket keverten használó korai gótikus időszak követte.

Ennek a korszaknak a terméke Vilmos kanonok síremlékének felirata a 13. század elejéről.¹ A vörös márvány síremlék 1822-ben került elő a Bakócz-kápolna eredeti alapozásából. A nyolc darab töredékből álló kiegészített lap a főszékesegyház kriptájának falához erősítve látható.

A korábbi szakirodalomban Ugrin Vilmos érsek síremlékéeként szerepel 1204-es évszámmal, ez esetben azonban a kegyeletsértő másodlagos felhasználás érthetetlen lenne.

A két disztichonból álló felirat korai gótikus, antiqua és unciális betűket tartalmaz, átmenetet képez a gótikus maiuscula írás irányába:

NOMINE ·GVILELMI ·SV(M) ·FACTVS ·TERRA ·CIN(I)S ·Q(VE) ·/ Q(V)I
·Q(V)OD ·ES ·EXISTENS ·TERRA ·CINIS ·Q(VE) ·FVI ·/ ERGO ·NO-
TANS ·Q(V)ID ·ERAM ·Q(V)ID ·SIM ·MODO ·TV ·Q(VO)Q(VE) ·
Q(V)ID ·SIS ·/ ET ·Q(V)ID ·ERIS ·RELEVA ·ME ·PRECE ·Q(V)ISQ(V)IS
·ADES

„Egykor Vilmos volt a nevem, s ím, föld s hamu lettem.

Ám ez a föld s hamu élt, úgy ahogyan te virulsz.

Gondold át, mi vagyok s voltam; te mi vagy s mi leszel majd,

¹ MÁTHES 1827, 60-61., Tab. IX. Lit. A; VERNEI-KRONBERGER 1939, 13.; H. KOLBA 1962, 114., 118., XVIII. t. 3. kép; HORVÁTH - KELEMEN - TORMA 1979, 106., 75. t. 3. kép; MARIOSI 1984, 36., 88. jegyzet; LŐVEI - VARGA 1987, 340.; TAKÁCS 1988, 122-123., 130-131., 5. kép; LŐVEI 1994, 602.

Bárki vagy is, ne felejts mondani értem imát."

A felirat az antiqua és unciális *A, E, M, N, T* és *V* betűk keveredését mutatja. Az *M* esetében az ovális alakhoz egy ívelt szár csatlakozik. Az *X* balra dőlő szárát egy enyhén ívelő fordított *S* alakú, jobbra dőlő szár keresztezi.

Rövidítésként a *Q* betűvel kezdődő szavakban a többször alul csúcsosodó ovális *Q* alak mellé vésett kisalakú betűk szerepelnek, illetve a *que* szócskában a *Q*-t követő kis kör alakú véset. Rövidítést jelez a *cinisque, quoque* szavakban a szóelválasztó pont alatti nyújtott vessző alakú jel, a *sum* szóban az *U* fölötti vízszintes vonal jelzi a nazális hangot.

Hazánkban 1289-1404 közé tehető a kőfeliratokon a gótikus maiuscula betűs írás időszaka. Egyik jellemző példája a pannonhalmi Szigfrid apát 1365-ös sírköve.²

Az apátság templom déli mellékhajójában látható szép kidolgozású vörösmárvány sírkő felirata kívülről olvasható, a sírkő heraldikai bal oldalán alul kezdődik, felül a trapézszerűen lemetezett két felső saroknál folytatódik és jobb oldalon alul fejeződik be:

AN(N)O · D(OMI)NI · M^o · CCC^o · LX^oV^o · V^o · ID(VS) · MARTII · SIFRID
· ABB / ATE(M) CETVS · FR / ATRV(M) · TV / MVLA VIT · ISTVD Q(V)I
· CLAVSTRV(M) · LAVDABILIT(ER) · REP (AR) AVIT

„Az Úr 1365. évében a március idusa előtti 5. napon (március 11-én, kedden) Szigfrid apátot, aki ezt a kolostort dicséretes módon felújította, a testvérek közössége eltemette.”

A *C* betűt jobbról függőleges vagy enyhén ívelő vonal zárja. A *D* antiqua és unciális eredetű formája is látható. Az *E* betűt ugyancsak vonal zárja jobbról. Az *M* betűnél a középső egyenes szárhoz két oldalsó, kiszélesedő ívelt szár kapcsolódik, a szárat felül vízszintes díszítívonal köti össze, amelynek végei felfelé ívelnek. A *T* betű antiqua eredetű formájának transversa-végei lefelé irányulnak, az unciális formák transversái hullámos vonalúak. A *V* betű variációi: az ívelten induló, majd ék alakban végződő betűforma mellett az antiqua eredetű, felül kiszélesedő végű, típusokon keresztül az unciális formákig, amelyeknek függőleges bal szárához egyenes nyújtott *S*-alakú, ívelt jobb szár kapcsolódik.

Rövidítésjelek a szó fölött vízszintes vésett vonalak, az *idus* szóban az *us* rövidítést a betűk felső vonalánál magasabbról induló 9-es alakú, a *laudabiliter er* és a *reparavit ar* betűit vessző alakú jel helyettesíti. A dátum

² CZOBOR 1896, 208. ábra, 169.; GERECZE 1898, 71.; MMŰVT. 1939, 359., 395., kép; VERNEI-KRONBERGER 1939, 23., 9. tábla; DERCSÉNYI 1941, 108., XIV. t; VARGA 1982, 267.; LŐVEI - VARGA 1987, 335., 463., 466., 639. kép; MAROSI 1987. 137.; VÁRADY 2000, 85-86., 5. jegyzet.

sorszámnev végződésű O betűi a római számok fölé írva láthatók kicsinyített formában.

A gótikus maiuscula típus másik képviselője Pál bátai apát 1377-es keltezésű sírköve,³ amelynek betűi a pannonhalmi Szigfrid-sírkövön látható formákhoz hasonlíthatók. A sírkövet Rómer Flóris találta 1869-ben Bátán, Máté Jánosné pincéjében. A szekszárdi Wosinsky Mór Megyei Múzeumban látható homokkő sírkő egyetlen dísze a széleken két vésett vájat között körbefutó gótikus maiuscula felirat:

+ANNO · DOMINI · M / · CCC · LXX · VII · OBI(I)T · V(ENERABILIS) · D(OMI)N(V)S · PAVLVS · DE · / BATA · FERIA / · QVINTA · ANTE · DO[M(INICAM) · R] EMINISCERE

„Az Úr 1377. esztendejében elhunyt a tiszteletre méltó bátai Pál úr a Reminiscere vasárnap előtti csütörtökön (február 19-én).”

Az A szárai felül nem mindig érnek össze, felső díszítívonal nincs, a transversa pedig vízszintes. A jobb szár függőleges, a bal szár ívelt, fölül mindkettő kiszélesedik. A C ívét jobbról függőleges vonal zárja, alul és felül is rövid, jobbra mutató harántnyúlvánnyal. Egy esetben, talán félrevésés miatt, a betűív O alakban összezáródik, közepén oldalszár nyoma is látható. A D betű szokványos, az E betű ívét a C-hez hasonlóan függőleges vonal zárja. Az E-t a C-től csak oldalszára különbözteti meg, itt is előfordul néha az ív O-vá záródása. Az M betű két formát mutat, az egyiknél a középső szárhoz a két másik szár ívelten csatlakozik, a másikonál a szélesen ívelt két oldalsó szár alul és fölül is kapcsolódik a középsőhöz, teljesen zárt betűt alkotva. Az egyik O betű feltehetőleg elfaragás következtében a D betűhöz hasonló alakúra sikerült. A V betű unciális eredetű formája az U és V hang jelölésére is szolgál, az antiquából származó, fölül kiszélesedő végű forma a dátumban látható. Az évszámban felbukkanó X balra dőlő egyenes vonalú szárból és az ezt középen keresztező, kiszélesedő végű, ívelt jobbra dőlő szárból áll.

A gótikus minuscula írás időszaka a dunántúli kőfeliratok tanúsága szerint 1366-tól keltezhető és 1524-ig húzódik Magyarországon.

³SÖRÖS 1912, 122.; VERNEL-KRONBERGER 1939, 64.; KÓNYI - HOLUB - CSALOG - DERCSÉNYI 1940, 5-65., képpel; DERCSÉNYI 1940, 60.; VÁRADY 1984, 105-121.; LŐVEI - VARGA 1987, 335., 462.; LAHU 1988, 375.; VÁRADY 1999, 178-179., 1. kép 1; LŐVEI - KORPUSZ.

Ennek a típusnak egyik képviselője Ónodi Cudar László 1372-es év-számú vörösmárvány síremléke, amely a pannonhalmi apátsági templom déli mellékhajójában található.⁴

A sírkő széles, vésett vájattal keretelt szélére belülről olvasható, 10 cm magas gótikus minusculákból álló feliratot véstek, amely a heraldikai jobb oldal felső ötödében kezdődik:

+ anno/ d(omi)ni · m · ccc · lxxii · /in · die · sancti · martini · oby ·
abbas · / ladyzlaus · / dictus · cudar

„Az Úr 1372. esztendejében Szent Márton napján (november 11-én, csütörtökön) elhunyt a Cudarnak hívott László apát.”

A C és E közti különbség csak annyi, hogy utóbbi betűnél a rövid jobb oldalláb végétől induló, a láb közepét érintő hajszálvonalat látunk.

Az S-nek két formája is van, de mivel a szókezdő és szóközi S lába nem nyúlik túl a felső betűsoron, alakilag a C-től nem különböztethető meg. A V két lábból áll, de a bal láb záró vésete és a jobb láb vége egymást érinti. Az érintkezési pontból jobbra kampós végű kis hajszálvonal indul az Y esetében, mindössze ebben tér el a V-től.

Rövidítésjelek: a dátumnál a római számok fölött vésett fekvő S-alakú jelek, ligatúra látható a *sancti* szóban az *nc* betűkapcsolásnál.

A 14-15. század fordulójáról származik György pécsi kanonok mészkő sírköve,⁵ amely a pécsi székesegyház 1882. évi restaurációja során került a kőtárba, addig a Mária-kápolna nyugati falához támasztva állt. A Grocius-kő néven említett sírkövön mind a név olvasata, mind a püspökség jelzője bizonytalan. Lővei Pál Curtea de Argeş (Románia) kinevezett püspökeként jelöli meg a pécsi kanonokot. A téglalap alakú, felső sarkainál trapéz formára levágott sírkövet három töredékből illesztették össze.

A figura domborműves megformálása, keretén a püspök feje fölött jobb oldalon kezdődő, belülről olvasható vésett gótikus minuscula felirat:

+ /hic · ia/cet · sep/ultus · geor(g)ius · episcopus · argiensis[
s.../.../...] anno d(omi)ni · m · cccc ·

„Itt nyugszik eltemetve György argesi püspök...az Úr 14... esztendejében”

A névnel a G-t követő betű minden bizonnyal E, mert az oldalláb végét a láb közepével hajszálvonal köti össze. Az O után pedig nem C áll, hanem R. Így a Georgius név második G betűje maradt ki a névből, ami zavarólag

⁴ FRAKNÓI 1879, 20-21.; CZOBOR 1881, 281-283.; CZOBOR 1896, 169-170.; GERECZE 1898, 71.; DERCSÉNYI 1941, 108-109.; VERNEI-KRONBERGER 1939, 23., 10. tábla; TAKÁCS 1981, 44-45.; VARGA 1982, 271.; LŐVEI - VARGA 1987, 464-466., I. k. 20. kép, 640. kép.

⁵ SZŐNYI 1906, 238-241., 257. kép; SZŐNYI 1929, 508-536., 532. képpel (Georgiust és argien-sist olvas); VERNEI-KRONBERGER 1939, 25.; LŐVEI - VARGA 1987, 592., 1238. kép

hat. Érdekesség a szövegkezdő *H* maiuscula formája és a *T* transversájának jobboldalra korlátozása. A dátumjelző *M* betű harmadik lába a betűsor alá nyúlik s balra lemetezett végű.

A fenti köemlékeknél későbbi, 1445-ös halálozási évszámot tüntet fel Henrik pécsi püspök mészkő sírköve,⁶ amely a pécsi székesegyház 1882. évi restaurálása során került a kőtárba. Korábban a Jézus Szt. Szíve-kápolna nyugati fala mentén volt látható.

A téglalap alakú, keretes sírkő középső mélyített mezőjében a püspök domborított alakja látható, a fej felett a kereten jobb oldalon egy kis rozetta után indul a gótikus minuscula betűkből álló, belülről olvasható felirat:

hic · est · sepultus/heinricus · episcopus · qu(i)nq(ue) ecclesiensis · de/alb[...] · anno · /domini · mille[simo · quadringentesimo

„Itt van eltemetve Alb(eni) Henrik pécsi püspök az Úr 14(44). esztendejében.”

A dátum vége elmaradt, nyilván utólag szándékozták bevésni.

Az *A* betű transversával ellátott, ívelt bal és függőleges jobb szárból álló maiuscula típus. A *heinricus* szó *cu* ligatúrájában a *C* oldallába egyúttal a *V* indítóvésetét is pótolja. Érdekes a *H* betű tractatiója. A láb felső harmadából jobbra felfelé induló véset kapcsolódik a teljesen ívelt féllábhoz, amely így az unciális típus betűívére emlékeztet.

Rövidítésjelek a *quinque* szónál láthatók: az első *Q* fölött vésett rombusz, a második *Q* után az elválasztójelhez hasonló vésett négyszög, amely alá nyújtott kérdőjel alakú jelet véstek.

A humanista capitalis betűtípus 1467-ben látható először Vetési Albert veszprémi püspök félpillérfőjének feliratán. Természetesen ez a betűtípus szerepel az ő sírkövén is. Ezt a Szt. György kápolna 1957-es ásatásakor találta H. Gyürky Katalin, aki a sírkövet a szöveg-összefüggések alapján 1486 utánra keltezi, 1486 és 1508 közé helyezi.⁷ Újhelyi kanonok állította a sírkövet, aki 1486-tól volt segesdi főesperes. Így a sírkő állításának időpontját ez a körülmény határozza meg.

A 64 darabból kiegészített maradvány egy sírkő heraldikai jobb oldala, 2,2-2,5 cm nagyságú humanista capitalis betűkből álló feliratának sorkezdetei olvashatók:

⁶ SZŐNYI 1906, 244-246. (képpel); VERNEI-KRONBERGER 1939, 26-28.; LŐVEI - VARGA 1987, 592., 1702. kép; ZS-KAT. 1987, 302-303.; LAHU 1988, 172-173.

⁷ H. GYÜRKY 1963, 347., 382-383., IX-XII. t.; TÓTH 1963, 141., 79. SZ.; TÓTH 1964, 177.; BALOGH 1966, I. 699/38.; ÉRI - KELEMEN - NÉMETH - TORMA 1969, 228.; GUTHEIL 1977, 82-83., 26. kép; KAT. SCHALL. 1982, 691.; MK-KAT. 1983, 79.; KOPPÁNY 1984, 192.; MIKÓ 1986, 100.; LAHU 1988, 416-417.

ALBERTVS[S...]R[...] / SPES · V(N)ICA · PRO[B]ITATE · E[...] / REGI ·
MATHIE · ACCEPTISS(IMVS) · S[...] / IOA(NN)ES · D(E) · WIIHEL ·
AR[C]HI(D)I(ACONVS) · SE[GESDIEN(SIS)...] / NV(N) CV(PATV)S ·
B(E)N(E) · MERITO · PIE(N)[TISSIME PONENDUM CVRAVIT]

„Albert a ... egyedülálló kiválóságú reménység... Mátyás király számára igen kedvelt... Újhelyi János kinevezett (segedi) esperes igen kegyesen (emeltette) annak, aki jól kiérdemelte.”

Az M betű befelé dőlő szárai és az ezekkel egyenlő hosszúságú harántszá-
rak feltűnőek, a W betű is egyenlő hosszúságú szárankból áll, s a középsők
keresztelik egymást. Jellemző még az I és J betű megkülönböztetése, vala-
mint a G betűvéhez alul csatlakozó függőleges félszár. A szavak fölött pa-
ralelogramma és hosszú téglalap alakú rövidítésjelek láthatók, illetve az
archidiaconus szóban alul karéjos tagolt téglalap. A *probitate* szó utolsó két
betűje, a *Mathie* T és H betűje, az *archidiaconus* kezdő két betűje és a *merito*
első két betűje ligatúrát alkotnak. Az *Albertus* szó T és U betűi, az *acceptissi-
mus* szó T és I betűi, a *Wiihel* első két betűje, az *archidiaconus* C és H betűi, a
nuncupatus szó C és U betűi valamint a *merito* szó két utolsó két betűje
enkklávét képeznek. A szöveg zárásául kínálkozik a *ponendum curavit* kifeje-
zés.

1495 körül készült Kesztlöczy Mihály olvasókanonok vörösmárvány
síremléke, melynek Esztergomban talált töredékei 1764-ben kerültek elő a
Szt. Adalbert-székesegyház északi részének bontásakor a Szt. Jeromos-ká-
polnából, amelyet a kanonok 1499-ben alapított.⁸ Humanista capitalis fel-
irattöredékei Széless György olvasatában:

[STRIGONIENSIS · I]NEST[LECTOR · POST · F] ATA · M[ICHAEL]
[QUI · TUMU]LVM[· VIVUS · FECIT · ET ·]EDICV[LAM]
[SCRIPTOR · RE]GIS · ERA[T · FALSIQUE · PERICULA · SAECLI]
[DIVERTI]T · VITA · T[UTIOR · ISTA · FUIT]
[ANNO SALUTIS M · C · C · C · C · ...]

*„Sorsa Mihályt esztergomi lektorként ide zárta,
Kápolnát is emelt és eme sírt, mikor élt.
Udvari írnok volt, aki messze kerülte e csalfa
Század vészeit, így élete tiszta maradt.
Az üdvösség 14(... évében)”*

A betűformák kicsit keskenyebbek, mint a Vetési-síremléken. A G a Vetési-
sírkövön látotthoz hasonló. Az M szélső szárai itt is befelé dőlnek. Az R

⁸ MÁTHES 1827, 66-67.; BALOGH 1955, 40.; BALOGH 1966, 243.; HORVÁTH – KELEMEN
– TORMA 1979, 106.; KAT. SCHALL. 1982. 619.; MK-KAT. 1983, 70.; MIKÓ 1986, 99., 109-
110., 61. kép; MIKÓ 1988, 136-137., 141., 19., 20. kép; MIKÓ 2005, 220., 236.

harántszára ívelt és a szár közepéből indul, a betűív a harántszárhoz csatlakozik.

Betűkapcsolás: az első töredék első sorában *ne*, a második töredék második sorában *di* és *cu*.

Bakócz Bálint titeli és budai prépost feltehetőleg 1497-ben állított sírkövének töredéke distichonokból álló verses feliratot őrzött meg⁹.

[VALENT]INVS · ERAT · TE(M)PLI · PREPOSITVS · HVIVS ·/[CVIVS IN] HOC · TVMVLO · ME(M)BRA · SEPVLT A IACENT ·/[INSIGNIS] PIETATE · FVIT · PROBITATE · FIDEQVE ·/[CLARVS E]RAT · SANCTA · RELIGIONE · PATRVM ·/[AVXERAT] ECCLESIAS · HVMILIS · DEVOTVS · ET · ISTO ·/[LARGIOR I]N · TERRIS · PRESVLE · NEMO · FVIT ·/[QVI BIS TRECE]NOS · ET · QVI(N)QVE · PEREGERAT · AN(N)OS ·/[POSTREM]O · AST · ANIMAM · REDDIDIT · ILLE · DEO ·/[VALENTINVS DE ERD]EVD · QVARTA · NOCTIS · VIGILIA · DIE · XIII · ME(N)SIS ·/[...OBIIT FRAN-CISCVS] P(RE)POSITVS · BV[DE]N(SIS) · OB · FRAT[RIS PIE]TATEM EDIDIT · LXXXX[...]

„Bálint volt eme szent helynek prépostja, s e sírban

Tagjai nyugszanak itt eltemetése után.

Istenfélelem és becsület s hűség kiemelte,

Híre is elterjedt tartva atyái hitét.

Jámbor alázattal bővített templomokat, s így

Egy főpap sem akadt, nála ki többet adott.

Kétszer harminc év meg öt esztendő, amit élt itt,

Am végül lelkét visszafogadta az Úr.

(Erdődi (Bálint elhunyt) a negyedik éjszakai vigilián a ... hónap 14.napján,

(Ferenc) budai prépost testvéri kegyelethől állította az (14)9...évben.”

Ligatúrák láthatók a *te a templi, me a membra, te a pietate* és *probitate, ne a religione, te a pietatem* szavakban, míg Enklávé az *ecclesias* szóban olvasható a *cc* esetében.

Rövidítésjelek nyújtott Ω alakú jelek.

A külön alcsoportként kezelendő korai humanista típushoz sorolhatjuk az 1472-ben elhunyt Vitéz János érsek síremlékének fedőlapját, amely éppen a típus első képviselője. A vörösmárvány sírkő az esztergomi székesegyház romjai közül került elő, ma a főszékesegyház kriptájában látható befalazva, s betűi háttérmélyítéssel készültek.¹⁰

⁹ ENGEL – LŐVEI 1991, 48-49.; PANN. REG. 1994, 353-354.; RITOÓKNÉ 1994, 231-233.; MIKÓ 2005, 220., 221., 236.

¹⁰ MÁTHES 1827, 101-102 § VII. t. A-B-C; GERECZE 1898, 71.; MMŰVT. 1939, 465.; VERNEI-KRONBERGER 1939, 37., 2. t. c, 17. t.; BALOGH 1955, 17., 27. jegyzet, 18. kép; HORVÁTH –

Az eredeti sírkő-fedőlap a keresztes-címeres, minuscula feliratos oldal-lap lehetett. A körirat mondatszalogokon található, szokatlan módon a láb-nál levő családi címer heraldikai bal oldalától indul, az *obyt* szóig két disz-tichonból áll. Az ún. korai humanista capitalis formájú, domborított felirat kívülről olvasható:

IMMORTALE · / DECVS · SVI · GENERIS · ET · OMNIS · GLORIA · DOC-
TRINE · RELIGIONIS · HONOR / · IOHANES · IACET · HIC · PATRIE ·
PATER · / OPTIMVS · ILLE · CVI · CAPVT · ORNABAT · STRIGONIENSIS
· APEX · OBYT · SEXTO · IDVS / AVGVSTI · ANNO [1472]

„Nemzetségének s mindnyájunk dísze örökre,

Műveltsége dicső, hitbeli hírneve nagy.

János fekszik emitt lent, mint haza atyja a legjobb,

Esztergom süvegét ő ki viselte fején.

Elhunyt az (1472.) esztendő augusztus idusa előtti hatodnapon (augusztus 8-án, szombaton).”

Az A betű a gótikus maiusculáknál megismert formákat mutatja, általában felső díszítőszakasszal. Ezeknél a formáknál a transversa V alakban megtörik. E két alak mellett az általános capitalis A is jelen van. A D szintén gótikus maiuscula formákra emlékeztet, a teljesen unciális eredetű alak mellett össze nem záródó, csigavonalban visszahajló változatot is láthatunk. Az E fordított hármass alakú, e típusnak jellegzetessége. A G-nek záró félszára nincs, mindig csigavonalban visszahajló ívű, a fent leírt D betűnek mintegy a tükörképét képezi. Erre a betűtípusra jellemző, hogy az A, D, E és G betűk jórészt a gótikus maiuscula írás unciális formáit vették át. A H betű transversájának közepe felfelé domborodó, vagy lefelé homoruló. Előbbi megoldás később a tiszta capitalis típusú nagykapornaki Semjén-sírkövön is felbukkan. Az M egyik típusa a H betűhöz hasonló, csak a transversa közepéből egy félszár halad lefelé a szárakkal párhuzamosan. A P íve erősen jobbra domborodó s a szár középvonala alatt csatlakozik a szárhoz. Az R ellenben kis ívű, az ív jóval a szár középvonala felett csatlakozik a szárhoz. A 16. század első évtizedeiben vált népszerűvé a capitalis típuson belül a zsúfoltabb enklávé- és ligatúra használat divatja, amely az 1540-es évek elejéig tartott. A későbbiekben a humanista capitalis általános formája maradt csak használatban. Ennek a típusnak legjellemzőbb képviselője az egykori nagykapornaki bencés apátságban megőrzött sírkő, amely ma az apátsági

KELEMEN – TORMA 1979, 106., 75. t. 4. kép; KAT. SCHALL. 1982, 139-140. képpel; MA-ROSI 1987, 138.; MIKÓ 2005, 211., 233.

templom szentélyében látható. A művészettörténeti kutatások szerint maga a sírkő feltehetőleg 1526 után készülhetett a később elhunyt Semjén Antal apát és testvére számára bőséges enklávé használattal,¹¹ verses felirattal, amely viszont már az apát halálára is utal.

A reneszánsz stílusú vörösmárvány sírkő tulajdonosát csak a címerpajzsban feltüntetett mitra jelzi, az utolsó harmad keretelt táblája tartalmazza a három disztichont alkotó, humanista capitalis betűkből álló feliratot: SISTE · GRADV(M) · FR(ATER)NOS · NOSCE · VIATOR · AMORES · / HIC F(RATE)RNA · SIM(V)L · CORPORA · IV(N)CTA CVBA(N)T · / SECVLA · LEDEOS · TACEA(N)T · IA(M) · PRI(S)CA · LACO(N)AS · / NV(M)Q(VAM) · SIC GE(M)INV(M) · CASTORA · F(RATE)R · AMAT · / AD · F(RAT)RIS · PE(T)RI · TVMVLV(M) · SE · ANTONIVS · AB(B)AS · / CO(N)SV(M)PSIT · LACRY(M)IS · MYSTICA · SAC(R)A · FERE(N)S

„Állj meg, utas, láss szép példát testvérszeretetből,
Két testvér pora itt összevegyítve pihen.
Ősi idők! Egy szót se a spártai Léda-fiakról!
Bátyját így Castor úgyse szerette soha!
Míg élt Antal apát, Péter sírján zokogott csak,
S szent önemésztéssel hozta meg áldozatát.”

A *H* transversája középen gombdíszes. Az *M* betű szárai befelé dőlnek, az *R* harántszára az ív végéből vagy alsó részéből indul.

A rövidítések mindenhol nyújtott Ω alakú jelek, a *numquam* szóban a *Q* ívelt harántszárát vékony villás felsővégű véset keresztezi.

Bőségesen találkozunk enklávével: *gradum* szóban *gr* és *du*, *fraternos*: *no*, *nosce*: *no* és *ce*, *viator*: *vi* és *to*, *corpora*: *co* és *or*, *ledeos*: *de*, *taceant*: *ce*, *prisca*: *ca*, *Antonius*: *on* és *us*, *lacrymis*: *cr*, *sacra*: *ca*. Kicsinyített betű a *Castor* szóban az *S*, akárcsak a *ferens* esetében. Ligatúra a *secula* szó *la* betűkapcsolása.

A főpapi sírkövek fent áttekintett néhány kiválasztott képviselője érzékletesen illusztrálja a betűtípusok hazai változásait, a kialakult variációk sokszínűségét, használatuk időhatárait. Epigráfiai oldalról a kulturális szempontból kiemelkedő szerepet játszó egyházi személyekhez kapcsolódó latin nyelvű feliratok vizsgálata alapvető fontosságú, és a stílusváltások magyarázatához is kiindulási pontul szolgálhat.

¹¹ NAGYFALUSI 1941-42, 103., 118-119. (képpel); NAGYBÁKAY 1978, 125.; KAT. SCHALL. 1982, 686.; MK-KAT. 1983, 78.; MIKÓ 1983, 51.; KOPPÁNY 1984, 216.; MIKÓ 1986, 101., 52. jegyzet, 69. kép; MIKÓ 2005, 221., 237.

Bibliográfia

- BALOGH 1955 = Balogh Jolán, Az esztergomi Bakócz-kápolna. Magyar Műemlékek. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1955.
- BALOGH 1966 = Balogh Jolán, Művészet Mátyás király udvarában I-II. Akadémiai, Budapest, 1966.
- CZOBOR 1881 = Czobor Béla, Czudar László pannonhalmi apát sírköve. *Egyházművészeti Lap* 2. (1881) 281-313.
- CZOBOR 1901 = Czobor Béla, Egyházi emlékek a XIV. századból. In: *Magyarország történeti emlékei az 1896-os ezredévi kiállításon* I. Szerk. Czobor Béla - Szalay Imre. Gerlach Márton és társa, Budapest-Bécs, 1896. 153-170.
- DERCSÉNYI 1941 = Dercsényi Dezső, Nagy Lajos kora. Királyi Magyar Egyetemi nyomda, Budapest, é.n. (1941)
- ENGEL - LŐVEI 1991 = Engel Pál - Lővei Pál, A gerecsei vörösmárvány használata Zágrábban és környékén a középkorban. Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 1991. 47-51.
- ÉRI - KELEMEN - NÉMETH - TORMA 1969 = Éri István - Kelemen Márta - Németh Péter - Torma István, Veszprém megye régészeti topográfiája 2. Veszprémi járás. Akadémiai, Budapest, 1969.
- FRAKNÓI 1879 = Fraknói Vilmos, A szekszárdi apátság története. Franklin Társulat Bizománya, 1879.
- GERECZE 1898 = Gerecze Péter, Szobrászati emlékek Magyarországon különös tekintettel az Ezredéves Történelmi Kiállítás szobrászati részére. In: *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves országos kiállítás eredménye*. Szerk. Matlekovits Sándor. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1898. 413-496.
- GUTHEIL 1977 = Gutheil Jenő, Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém, 1977.
- H. GYÜRKY 1963 = H. Gyürky Katalin, St. Georg Kapelle in der Burg von Veszprém. *Acta Archaeologica* 15 (1963) 341-408.
- H. KOLBA 1962 = H. Kolba Judit, Románkori feliratos sírkőlap. *Folia Archaeologica* 14. (1962) 111-123.
- HORVÁTH - KELEMEN - TORMA 1979 = Horváth István - Kelemen Márta - Torma István, Komárom megye régészeti topográfiája I. Esztergom és a dorogi járás. Akadémiai, Budapest, 1979.
- KAT. SCHALL. 1982 = Mathias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458-1541. Ausstellungskatalog. Hrsg.: Klaniczay, Tibor - Stangler, Gottfried - Török, Gyöngyi. Schallaburg, Wien, 1982.
- KOPPÁNY 1984 = Koppány Tibor, A Közép-Dunántúl reneszánsz építésze. *Ars Hungarica* 12. (1964) 183-232.
- KÓNYI - HOLUB - CSALOG - DERCSÉNYI 1940 = Kónyi Mária - Holub József - Csalog József - Dercsényi Dezső, A bátai apátság és Krisztus vére

- ereklyéje. *Tolna vármegye múltjából* 5. Szerk. Holub József. Tolna Vármegye Közönsége, Pécs, 1940.
- LAHU 1988 = *Lapidarium Hungaricum*. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye. 1. Általános helyzetkép I. Szerk. Feld István – Horler Miklós – Koppány Tibor – Lővei Pál – Szekér György OMF, Bp. 1988.
- LŐVEI 1994 = Lővei Pál, Síremlékek. In: *Korai magyar történeti lexikon. (9-14. század)* Akadémiai, Budapest, 1994. 601-602.
- LŐVEI – VARGA 1987 = Lővei Pál – Varga Livia, Síremlékek. Magyarországi művészet 1300-1470 körül, I-II. Szerk. Marosi Ernő. Akadémiai, Budapest, 1987.
- MAROSI 1984 = Marosi Ernő, Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12-13. Jahrhunderts. Akadémiai, Budapest, 1984.
- MAROSI 1987 = Marosi Ernő, Magyarországi művészet 1300-1470. körül I-II. k. Szerk. Marosi Ernő. Akadémiai, Budapest, 1987.
- MÁTHES 1827 = Máthes, Johannes Nep., Veteris arcis Strigoniensis monumentorum ibidem erutorum aliarumque antiquitatum lythographicis tabulis ornata descriptio. Josephus Beimel, Strigonii, 1927.
- MIKÓ 1983 = Mikó Árpád, Két világ határán (Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericsei János síremléke) *Ars Hungarica* 11. (1983) 49-75.
- MIKÓ 1986 = Mikó Árpád, A Jagello-kori reneszánszsírköveinkről. *Ars Hungarica* 14. (1986) 97-113.
- MIKÓ 1988 = Mikó Árpád, Ippolitó d'Este esztergomi érsek udvara és a reneszánsz kőfaragás Magyarországon. *Ars Hungarica* 16. (1988) 133-142.
- MIKÓ 2005 = Mikó Árpád: Stílus és felirat. Kőbe véselt, klasszikus és korai humanista kapitálissal írott feliratok a Mátyás- és Jagello-kori Magyarországon. *Művészettörténeti Értesítő* 54. (2005) 205-244.
- MK-KAT. 1983 = Mátyás király és a magyarországi reneszánsz 1458-1541. Szerk. Török Gyöngyi. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest 1983.
- MMŰVT. 1939 = Magyar Művelődéstörténet I-II. szerk. Domanovszky Sándor. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1939.
- NAGYBÁKAY 1978 = Nagybakay Péter, Beriszló Péter veszprémi püspök címeres köve. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 13. (1978) 113-132.
- NAGYFALUSI 1941-42 = Nagyfalusi Lajos, A kapornaki apátság története I-II. *Kiadványok Jézus Társasága Magyarországi Történetéhez* 6-7. (Szerk. Gyenis András) Kalocsa, 1941-42.
- PANN. REG. 1994 = Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000-1541. Szerk. Mikó Árpád – Takács Imre. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 1994.
- RITOÓKNÉ 1994 = Ritoókné Szalay Ágnes: Bakócz Bálint titeli és budai prépost síremléke a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Művészettörténeti Értesítő* 43. (1994.) 231-233.

- SÖRÖS 1912 = Sörös Pongrác, Az elenyészett bencés apátságok. A pannonhalmi Szt. Benedekrend története XII/B. Szerk. Erdélyi László – Sörös Pongrác. Stephaneum, a Szent-István-Társulat Nyomdája, Budapest, 1912.
- SZŐNYI 1906 = Szőnyi Ottó, A pécsi püspöki múzeum kőtára. Taizs József Könyvnyomdája, Pécs, 1906.
- SZŐNYI 1929 = Szőnyi Ottó, A pécsi dómmúzeum. *Magyar Művészet* 6. (1929) 508-536.
- TAKÁCS 1981 = Takács Imre, Czudar László síremléke a pannonhalmi bazilikában. *Művészet* 22. 1981/6. 44-45.
- TAKÁCS 1988 = Takács Imre, Esztergomi sírkőtöredékek a 13. századból. *Ars Hungarica* 16. (1988) 121-132.
- TÓTH 1963 = Tóth Sándor, A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 1. (1963), 115-142.
- TÓTH 1964 = Tóth Sándor, Veszprémi középkori sírkőtöredékek. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 2. (1964) 167-183.
- VÁRADY 1984 = Várady Zoltán, A bátai sírkő és epigráfiai összefüggései. *Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 12. Szekszárd, 1984. 105-121.
- VÁRADY 1999 = Várady Zoltán, Tolna megye kőfeliratainak epigráfiai elemzése. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 21. Szekszárd, 1999. 175-195.
- VÁRADY 2000 = Várady Zoltán, Középkori epigráfiai adatok Vas megyéből. *Vasi Szemle* LIV. évf. 1. sz. Szombathely, 2000. 85-97.
- VARGA 1982 = Varga Livia, Szobrászat. Művészet I. Lajos király korában 1342-1382. In: *Művészet I. Lajos király korában 1342-1382. Katalógus*. Szerk. Marosi Ernő – Tóth Melinda – Varga Livia. Budapest-Székesfehérvár, MTA MKCs, István Király Múzeum, 1982. 264-280.
- VERNEI-KRONBERGER 1939 = Vernei-Kronberger Emil, Magyar középkori síremlékek. A budapesti kir. magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai 60, Budapest, 1939.
- ZS-KAT. 1987 = Művészet Zsigmond király korában (1367-1437) I-II. Kiállítási katalógus, Budapesti Történeti Múzeum., Szerk. Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde. MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, Budapest, 1987.

GÓZSY ZOLTÁN

PESTY FRIGYES HELYNEVGYŰJTÉSÉNEK ALKALMAZÁSI LEHETŐSÉGEI A HON- ÉS NÉPISMERET OKTATÁSÁBAN

Jelen tanulmányban egy a 19. században született, kiemelkedő történelmi vállalkozást és a 20. század végén született tantárgyat igyekszem érdemben összekapcsolni a 21. század elején.

A kronológiai rendnek megfelelően Pesty Frigyes 1864-1865-ben készült komplex, az ország egészére kiterjedő helynévgyűjtésével kezdem az ismertetést. A helynevek iránti érdeklődés a 18-19. század fordulóján lendült fel. Egyre többen ismerték fel, hogy fontos lenne összegyűjteni a földrajzi neveket, valamint velük együtt a hozzájuk kötődő információkat, ismereteket. A Tudományos Gyűjtemény című folyóirat szerkesztője, Thaisz Endre azt közölte 1819-ben, hogy azért fontos az ilyen jellegű munka, mert a nevek történelmi következtetések levonására adnak lehetőséget.¹ A hangsúly ekkor még elsősorban a nevek értelmezésén, (etimologizáló) magyarázatán volt és kevésbé a gyűjtésen. E téren az áttörést Révész Imre munkája hozta meg 1850-ben. Ekkor kezdte el publikálni az Új Magyar Múzeum hasábjain a csaknem kétezer helynévből álló „kollekcióját”.² A Toldy Ferenc szerkesztésében megjelent Új Magyar Múzeum meglehetősen nagy szerepet vállalt részint a helynévgyűjtés alapelveinek tisztázásában, részint pedig a kisebb gyűjtések közreadásában.³

A nevek összeszedése azonban szórványos volt, az átfogó munkát Pesty Frigyes végezte el. Neki köszönhetjük az első olyan helynévgyűjteményt, amely az egész országra kiterjedt, és amely azonos alapelvek szerint jött létre. Pestynek az volt a célja, hogy a helyneveket megmentse az utókor számára, a bennük „*rejlő ismeretek kincsét a hagyomány, a nyelvészet, a történelmi kritika segélyével kitárjuk, közhasznúvá tesszük*”.⁴ 1860-ban kezdett hozzá tudományos vállalkozásához. Hasonló törekvések korábban is voltak, de vagy a kezdeményezők vagy a megcélzott települések, illetve azok tisztikara hibájából nem valósultak meg.⁵ Ebben az esetben azonban mindkét fél „megfelelt” a feladat nagyságának. Az ekkor 40 éves Pesty már túl volt az akadémiai székhelyén, és nem csupán történészként, szervezőként is

¹ PESTY BORSOD, 6.

² RÉVÉSZ 1850; RÉVÉSZ 1851; RÉVÉSZ 1853.

³ PESTY BORSOD, 7.

⁴ Uo. 9.

⁵ PESTY SOMOGY, 5.

kiemelkedőt alkotott. A Helytartótanács támogatásával készült munka során a kinyomtatott kérdőíveken hét kérdésre vártak feleletet a települések részéről. A kérdések elsősorban a település nevére (hány neve van, korábban volt-e más neve), a település eredetére, benépesítésére, illetve a település határában előforduló „topográfiai” nevekre (mezők, szántók, tanyák, puszták stb.) vonatkoztak.⁶

Napjainkban a hon- és népismeret tanításának jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni.⁷ Alkalmazása igen sokrétű és több szempontból univerzálisnak tekinthető. Ez a képzés biztosít lehetőséget arra, hogy a diákok életkori sajátosságaiknak megfelelően ismerkedjenek meg – az általános iskolai történelemoktatás mellett, illetve azt kiegészítve – azokkal a tradicionális értékekkel, amelyek a szűkebb és tágabb lakóhelyükhöz kapcsolódnak. Az itt szerzett ismeretek révén lehet élővé tenni azokat a múltbeli szokásokat, amelyek a közösségek életét hagyományosan és hosszú távon meghatározták.

A Nemzeti alaptanterv tartalmi szabályozásában a különböző műveltségterületeken belül különböző helyeken szerepel a közismereti tartalmakhoz köthető hon- és népismereti tudásanyag. Az *Ember és Társadalom* műveltségterületnek azonban önálló részeként, kötelezően választható tantárgyaként is megjelenik. A témakörök feldolgozását a Nemzeti alaptanterv az 5-8. évfolyamokon javasolja, a kerettantervi kidolgozás során azonban mindez az 5. (esetenként a 6. osztályra) korlátozódott, ahol kötelezően választható tárgyként jelenik meg.⁸ Bár szinte kizárólag az 5. osztályban kerül be az órarendbe, és a legtöbb esetben csupán egy évig oktatják a tantárgyat, akár direkt módon kijelölve (a tantárgy kerettantervében megszabva), akár indirekten (a többi tantárgyhoz kötődve) igen tág ismeretanyag, illetve meglepően nagy mennyiségű nevelési-fejlesztési cél kapcsolódik hozzá.

A tanterv konkrétan és plasztikusan fogalmazza meg ezeket a célokat. A hon- és népismeret képzés elsősorban a magyar néphagyományt kívánja megjeleníteni az általános iskolás diákok számára, elő kívánja segíteni az egyéni, családi, közösségi, nemzeti identitástudat és történeti tudat kialakítását. Teret biztosít azoknak az élményszerű egyéni és közösségi tevékenységeknek, amelyek a család, az otthon, a lakóhely, a szülőföld, a haza és népei megbecsüléséhez, velük való azonosuláshoz vezetnek. Kiemelt elvárásként jelenik meg, hogy a tantárgy alapozza meg a különböző műveltségi területeket. Ez érvényesül is, a hon- és népismeret – megfelelő tantervi

⁶ Uo.

⁷ A kérdéskörrel kapcsolatban szerencsére több szakmai fórum is igyekezett használható utakat kijelölni, ezzel lendítve a hon- és népismeret tanítását. Vö. TITKOS 2014, 11-13.; BARTHA 2015, 13-14.

⁸ KERETTANTERV; Vö. GÁLOS – GÓZSY 2015, 191-192.

szervezés esetén – kiválóan egészíti ki a történelem, a természetismeret kurzusokat, de igen jó példákat láthatunk arra, hogyan tudják egyes iskolákban az ének, a rajz, az irodalom órákhoz kötni.

A hon- és népismeret oktatást megfelelő tankönyvek segítik, és igen jó kezdeményezések születtek lokális tematikájú segédanyagok terén is.⁹ Forráskiadványokkal azonban még lehetne bővíteni a pedagógiai kínálatot. Pesty Frigyes helynévtára több szempontból is alkalmas szövegkorpusz lehet erre a célra.¹⁰ Ez utóbbi állítással kapcsolatban három szempontot vizsgálnék meg a tanulmány során.

1.) A szülőföld hagyományainak és történelmi emlékeinek felfedezése

A hon- és népismeret tanterv megszabja, hogy a tárgy ösztönözzön a szűkebb és tágabb szülőföld hagyományainak és történelmi emlékeinek felfedezésére, a még emlékezetből felidézhető, vagy a még élő néphagyományok gyűjtésére, ápolására, hogy a múlt tisztelete, a haza szeretete, a hozzá való kötődés erősödjék a tanulóknál.¹¹

Viszonylag csekély számban rendelkezünk narratív, illetve önreflektív forrásokkal az egyes közösségek 18-19. századi életmódjával, gazdasági, kulturális tevékenységével kapcsolatban. Emiatt az újkori lokális társadalom cselekvési környezete, valamint a helyben kialakult, illetve kialakított életmódja, életvilága nehezen prezentálható. Különösen érvényes ez a megállapítás, ha Rudolf Vierhaus életvilág-értelmezését vesszük alapul, aki azt olyan, társadalmi csoportban és egyénileg megélt tapasztalatként interpretálja, amelyet a közeg vagy az egyén a saját gondolatain, cselekedetein keresztül ismételt (egy újabb) valóságként tesz közzé. A Pesty által összegyűjtött helynévtár azonban éppen erre lehet megfelelő eszköz. A helyek elnevezései részben mindennapi használathoz kötődő funkciókat, részben sajátos karakterjegyeket, képzettársításokat jelenítenek meg. Ezeket az elnevezéseket közvetett módon tudjuk dekódolni, akár a jelentésük, akár környezetük alapján, de közvetlenül is választ kaphatunk eredetükre, amennyiben a szövegközlő megosztja az erre vonatkozó információit.

A megyei helynévtárakban feljegyzett elnevezések alkalmasak arra, hogy egyenként vizsgáljuk egy-egy földrajzi egység névhasználatának eredetét, valamint a minőségében, praxisában bekövetkezett változásokat, továbbá arra, hogy tágabb kontextusban, rendszerszerűen értelmezzük a gazdasági, társadalmi funkciók sajátosságait. Az egyes dűlők, rétek, szántóföldek szisztematikus számba vétele például kiválóan alkalmas a mezőgazdasági munkák folyamatának, helyszíneinek feltárására, bemutatására.

⁹ Vö. BŐSZÉNÉ 2008; BŐSZÉNÉ – GERGELY – PERAGOVICS 2011.

¹⁰ A kézirat megjelentetésével kapcsolatban: HAJDÚ 2006.

¹¹ KERETTANTERV.

Hasonló módon tanulmányozhatók az egyes településekhez köthető történeti hagyományok. Pesty gyűjtése alapján megvizsgálhatjuk, mely jelentős országos történeti eseményhez kötik intenzívebben történeti hagyományait az egyes megyék, régiók, települések. Somogyban például, mely Koppány vezér uralmi területe volt, számos helység köti hozzá valamiként a múltját (Kötcse település a hagyomány szerint eredetileg „*költségnek neveztetett, és mind ezt a' szájrol szájra szállott jelenben is emlékezetben tartják, onént lett a' most említett elnevezés, hogy Kupa¹² herczeg azon több költséges utazásokat tett*”).¹³ Borsod megyében külön érdekes Muhi falu és a környező települések beszámolója, az ún. „Csörsz-árka” melletti falvak önmaguknak honfoglalás kori múltat tulajdonítanak és honfoglalás kori hagyományokat említenek. Békésben Attila feltételezett sírja kölcsönöz távoli múltat egyes településeknek, Jászkunságban pedig a kunok. Szatmárban a Rákóczi szabadságharchoz kötnek történeti emlékeket a falvak. Baranya megye több településén egyértelmű korszakhatárként jelentkezik a mohácsi csata,¹⁴ míg az egykori hódoltság területén a török kor egyértelmű negatívumként épült be a köztudatba.

A Pesty-féle helynévtárban lejegyzett beszámolókból jól körülhatárolt egységek (egy település vagy településrész közössége, családok, sőt egyének) élete, története és kisebb csoportok, egyének társadalmi kapcsolatai is nyomon követhetők. Feltáruznak számunkra az egyes helységeken belüli viszonyok, szokások, több település, régiók együttélése és annak mikéntje. Melyik települést honnan telepítették, esetenként, hogy a szomszédos falvak lakói, hogyan hívták, csúfolták egymást, milyen konfliktusforrások, vagy „*ősi*” ellentétek terhelték az egyes közösségeket. Mit gondoltak a másiktól, egyes csoportok hogyan nevezték önmagukat, településrészeit, épületeiket.¹⁵

A településenkénti lejegyzések új dimenziót adtak a történelmi folyamatoknak, hiszen azokat belülről, „intenzíven” tekintették. Ezáltal addig

¹² Koppány.

¹³ PESTY SOMOGY, 183.

¹⁴ „*a mohácsi vész előtt mindenestre magyar helység volt*” (Baranyában); „*a mohácsi veszedelem előtt valószínűen magyar lakossága volt, 's a később horvátok vagy illyrek szállhatták meg*” (Keszü); „*a helységnek magyar neve mutatja, hogy a mohácsi veszedelem előtt magyar lakosai voltak*” (Kökény); „*Feltéve azt, hogy magyar a neve, az eredeti ős lakosainak is magyaroknak kellett lenni, de ezek a mohácsi vész után különösen az ezen tájakon nagy mértékben dühöngöt rácz lázadás elől elmenekülőknél, vagy abban elveszvéen, helyet illyr ajku népségnek adott, a kik által most is nagy részben birtokoltatik.*” (Szöke). PESTY BARANYA (a kéziraton nem szerepelnek oldalszámok).

¹⁵ Gyulán például a „*Mekka*” nevű kocsmá a „*még most is élő emberek előadása szerint e század elején itt a' gyulai iparos osztálynak igen kedvencz mulató helye volt, a hová vasárnapokon és ünnepnapokon csoportosan zarándokoltak. E' mulató kertnek Glück nevü akkori birtokosa igen elméncz ember lévén a' kijáró nép csoportokat karavánoknak, a saját kertjét pedig Mekkának nevezte el.*” PESTY BÉKÉS, 56.

feltáratlan részleteket ismerhetünk meg, és újabb aspektusok is felmerülnek.

2.) Hagyományok rétegzettsége, rétegződése

A hon- és népismeret tantárgy célja annak az élmény- és tanulságszerű bemutatása, hogy a nemzedékeken át létrehozott közösségi hagyományok a diákokat valójában összekötik a múlttal, és segítenek neki kiigazodni a jelenben.¹⁶ A helynevekből igen gyakran kirajzolódik a múltbeli praxis, a leg egyszerűbb és éppen ezért a legfontosabb mindennapi kérdésekre adott gyakorlati válaszok: miért, mire, milyen módon használtak egy adott területet. Ennek megismerése szorosabb viszonyt, harmonikusabb kapcsolatot alakíthat ki a tanulóban a lakóhelyével, természetes környezetével. A helynevek megismerése, dekódolása révén szembesül azzal, hogy a települések, kisebb földrajzi egységek belső fejlődés és külső hatások rendszerében változtak, így az egyes helységek múltját is lehet dinamikusan értelmezni, a korábbi időszakok életmódját, életvilágát a változásokban is meg lehet ragadni.

A hon- és népismeret tanításában és az emlékezetkultúra kialakításában kulcskérdésnek tartom, hogy a gyermekek magukénak érezzék a tradíciókat. Ebben segítséget nyújthat a hagyományozás ütemének, lépcsőfokaik feltárása, és annak a bemutatása, hogyan öröklődött, hogyan rétegződött a helyi emlékezetben „adottnak” vett, vagy annak vélt faktum. A hagyomány kialakulásának, felépülésének történeti ismerete megerősítheti a lokális identitást.

Pesty Frigyes egyértelműen kijelölte az adatközlők számára, hogy a helynevek gyűjtését a hagyományok feltárásával végezzék, és a név értelmét is vizsgálják. A kiadott és minden helységhez eljuttatott utasítás legelején célként rögzíti ezeket az alapelveket: *„A cél hazánk összes helyneveinek magyarázása, értelmének kinyomozása. Azon élvezeten kívül, hogy lakóhelyünkön annyiszor hallott, magán és polgári életünkkel összeszótt helyneveink értelmét fölfoghatjuk, igen nagy nyereséggel kínálkozik a nevekben fekvő rejtély megnyitása történeti és nyelvészeti tekintetben, és e szerint főfontosságú tudományos érdekek előmozdíthatók ez úton.”*¹⁷ Ezt a célt az elmélet mellett a gyakorlatba is át emelte, és a kérdőív 6. pontjába beépítette: *„Mit lehet tudni köztudomásból, hagyományból, írott vagy nyomtatott emlékekből a név eredetéről, értelméről, mindegyik nyelvű helynévre nézve?”*.¹⁸

A helynévtár e tekintetben két szempontból is értékes forrás. Egyrészt megismerhetjük az adatközlők kutatási eredményét (miért kapta az adott

¹⁶ KERETTANTERV.

¹⁷ PESTY SOMOGY, 8.

¹⁸ Uo. 6.

nevet?), másrészt megismerhetjük a vizsgálat, az információszerzés eszközeit, módját (honnan szerezte az ismereteit?).

A legtöbb esetben a helyi hagyományok, „tradíciók”, „mendemondák” alapján dolgoztak a jegyzők. Vagy önállóan válaszolták meg a kérdéseket, vagy a helyi idős emberek tájékoztatását kérték. Általában összehívták azokat a személyeket, akik képesek lehettek a hagyományok felelevenítésére, majd a tanácskozás alapján állították össze a kérdőívre adott válaszokat („község öregei összehivatván, jelen adatok az ő állításuk szerint szerkesztettek bizonyítjuk.”).¹⁹ Az adatközlők több esetben egészítették ki vagy korrigálták írott forrásokból a szájhagyományt (Városhidvégnél például: „csak a' nép véneitől hallott hagyományt historiai eseményekkel egybehasonlitoa jegyezhetni fel”).²⁰ Sajátságos metódus alakult ki a Baranya megyei települések esetében. A helyi magisztrátus vagy a körjegyző által leadott anyaggal párhuzamosan (vagy később) a helyi katolikus plébános vagy protestáns lelkész is leadott egy beszámolót, amely az egyházi személy felkészültségétől, motíváltóságától függően eltérő karakterrel, bővebb adatokkal bíró leírásként járult hozzá a beszámolóhoz. Helytörténeti ismeretekkel rendelkezve gyakran idéztek adatokat, összefüggéseket különböző szakirodalomból.

3.) Interdiszciplinaritás

A hon- és népismeret tantárgy eredendően magában hordozza a különböző tudás- és ismeretelemek párhuzamos fejlesztését és érvényesítését. Az órák révén betekintést nyerhetünk az emberi élet menetét befolyásoló gazdasági (ipartelepítés, mezőgazdaság), ökológiai (fürdőlehetőség, gyógyvizek, források, kutak, természeti jelenségek), demográfiai (benépesítés, elvándorlás) fejleményekbe.²¹

A helynévadás olykor a legföldhözragadtabb módon, a realitásokat figyelembe véve, ok-okozati összefüggéseken alapult, olykor azonban teljesen absztrakt módon nyerték el nevüket a különböző földrajzi egységek, nem egy esetben pedig fikciók eredményezték a nominációt. Azt ugyanakkor kijelenthetjük, hogy a helynevek kialakulása, továbbélése, változásai mögött igen komplex hatásokat fedezhetünk fel, amelyek dekódolásához hasonlóan komplex módon kell nekiállnunk. Az elnevezésekben a helyi társadalom szociális, kulturális sajátosságai, szokásai, gazdálkodási mechanizmusai, illetve egyedi, spontán megnyilvánulásai egyaránt szerepet játszhatnak, feldolgozásukhoz különböző tudományterületeket kell (esetenként) párhuzamosan használni, és a helynevek összetett, szerteágazó analízisének révén a hon- és népismeret óra betöltheti azt az (idealizált) szerepét,

¹⁹ PESTY SOMOGY, 255.

²⁰ Uo. 363.

²¹ KERETTANTTERV.

hogy intenzíven és releváns módon kapcsolódhat más tantárgyakhoz, továbbá képes más tantárgyak kompetenciáit fejleszteni.

Befejezés

A forrás jelentőségét több tényező is erősíti. A gyűjtések olyan időszakokról tudósítanak bennünket, melyekről sem azelőtt, sem azután nem jegyeztek le helyi hagyományokat. Olyan helyi történetekről, eseményekről, amelyekről írott források nem szólnak, ezáltal az ebben közölt szóbeli hagyományok „*rejtett valóságokat*” tárhatnak fel, ahogy Pesty fogalmaz: „*oly időkorba világít vissza, hová már többé semmi okirat, semmi látható emlék nem kalauzol bennünket*”.²² Pesty jól érezte munkájának „értékmentő szerepét”, azt, hogy ha ő nem teszi meg, akkor „*annál sűrűbb lesz a homály*”. A helységek középkori és koraújkori eseményeit és azok hagyományait ilyen részletességgel először csak 1864-ben írták le. Az idő előrehaladtával a gyűjtemény értéke egyre emelkedik, hiszen a földrajzi nevek és a hozzájuk kapcsolódó hagyományok elpusztulnak és kiesnek az emberek emlékezetéből. Ezt a szinkronikus helynévanyagot, az azóta eltelt 150 év diakronikussá léptette elő,²³ de a benne rejlő lehetőségeket a hon- és népismeret órán ki lehet aknázni, szisztematikus használatuk révén pedig feltáruznak a lokális hagyományok előképei, „előtörténetei”.

Bibliográfia

BARTHA 2015 = Bartha Éva: Gondolatok az I. Országos Hon- és Népismeret Konferenciáról: Veszprém, 2014. november 14-16. Honismeret 43. (2015) 2. 13-14.

BMFN = Baranya Megye Földrajzi Nevei I-II. kötet. Szerkesztette: Pesti János. Pécs, 1982.

BŐSZÉNÉ 2008 = Bőszéné Szatmári-Nagy Anikó, A tudományosság és kultúra bölcsője”. Veszprém város története a kezdetektől napjainkig. Veszprém, 2008.

BŐSZÉNÉ - GERGELY - PERAGOVICS 2011 = Bőszéné Szatmári-Nagy Anikó - Gergely Endre - Peragovics Ferenc (2011), Múltunk határok nélkül - Esztergom és környéke a kezdetektől az Ister-Granum Eurorégióig. Veszprém, 2011.

GÁLOS - GÓZSY 2015 = Gálos László - Gózsy Zoltán, Az egyháztörténet helye és tanítási lehetőségei a hon- és népismeret oktatásban. In Gózsy

²² PESTY BORSOD, 9.

²³ Uo. 16.

- Zoltán – Varga Szabolcs szerk. *Katolikus egyháztörténelem az oktatásban. Nemzetközi trendek, új szempontok*. Pécs, 2015. 191-201.
- HAJDÚ 2006 = Hajdú Mihály, Pesty Frigyes helynévgyűjtésének megjelenítése. *Névtani Értesítő* 28. (2006). 205-215.
- KERETTANTERV = Hon- és népismeret kerettanterve. (23/2013. (III. 29.) EMMI rendelet 6. melléklete).
- http://kerettanterv.ofi.hu/07_melleklet_miniszter/k1_07_egyeb/index_honism.html (letöltés ideje 20185. május 30.)
- PESTY BARANYA = Pesty Frigyes Helységnévtár Baranya vármegye. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Hung. 1114/4. I-II. kötet.
- PESTY BÉKÉS = Békés megye Pesty Frigyes helynévgyűjtésében. Bevezette, jegyzetekkel ellátta és közzéteszi: Jankovich B. Dénes. Békéscsaba, 1983. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból, 11.)
- PESTY BORSOD = Pesty Frigyes, Borsod vármegye leírása 1864-ben. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Tóth Péter. Miskolc, 1988.
- PESTY SOMOGY = Pesty Frigyes, Somogy vármegye helynévtára. Fontes Comitatus Simighiensis 1. Szerk.: Bősze Sándor. A szöveget gondozta és a bevezetőt írta: Gőzsy Zoltán – Polgár Tamás. Kaposvár, 2001.
- RÉVÉSZ 1850 = Révész Imre, A magyar helynevek. Új Magyar Múzeum. I. (1850). 510-513.
- RÉVÉSZ 1851 = Révész Imre, A magyar helynevek. Új Magyar Múzeum. II. (1851) 161-164; 310-315.
- RÉVÉSZ 1853 = Révész Imre, A magyar helynevek nyelvészeti tekintetben Új Magyar Múzeum 1853. I. 76-91.
- TITKOS 2014 = Titkos Sándorné, „Iskola és honismeret”. Regionális Honismereti Konferencia Miskolcon. *Honismeret*. 42. (2014) 2. 11-13.
- VIERHAUS 1995 = Vierhaus, Rudolf, Die Rekonstruktion historischer Lebenswelten. Probleme moderner Kulturgeschichts-schreibung. In: Lehmann, Hartmut (Hg.), *Wege zu einer neuen Kulturgeschichte*. Göttingen, 13. 5-28.

KÖZTÖRTÉNETI ÉS MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉSEK
AZ 1869-ES NÉPSZÁMLÁLÁS KAPCSÁN*

„Részletes számaiban alapúl szolgálhasson a kormányintézkedéseknek, és forrásmű legyen a tudományos kutatóra nézve, egyúttal haszonnal legyen lapozható a nagy közönség által is.”

Az 1869-es népszámlálást feldolgozó kötet előszavában Keleti Károly, miniszteri osztálytanácsos, az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal vezetője a tanulmány mottójául választott mondatban foglalja össze a népszámlálás vezérelveit.¹ E hármas cél teljesítése – az összeírás eredményei egyszerre szolgálják a kormány (állam) érdekeit, legyen kielégítő a tudományos élet résztvevői számára és a hétköznapi emberek által is haszonnal forgatható legyen – önmagában is nagy kihívás, ám a továbbiakban ezeket a szempontokat árnyalva még néhány fontos körülményre hívjuk fel a figyelmet. Az alábbi köztörténeti és módszertani megjegyzéseket a népszámlálást feldolgozó kötet bevezetőjéből származó hosszabb idézetekkel támasztjuk alá, egyfajta szemelvénygyűjteményt képezve. Mivel az egyik elsődleges szempont az ekkor frissen megalakuló statisztikai hivatal (ön)legitimációja, így kulcsfontosságúnak tartjuk az eredeti szöveg használatát, ez különösen a szervezet saját szerepére, feladataira vonatkozó részeknél bír kiemelt jelentőséggel.

A kiegyezést követően, 1867-ben a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumon belül megszervezett statisztikai szakosztály még ebben az évben elkezdte a népszámlálás megszervezését, melyet végül 1870-ben hajtottak végre, 1869. december 31-i eszmei időponttal.² Érthető tehát, hogy az adott események között törekedtek a saját helyzetük, munkájuk legitimálására, valamint erőteljes szándékként jelenik meg a Monarchia keretein belül új státuszt nyert állam céljainak való megfelelés is.³

* Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3-I.-PTE-127 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹ NÉPSZÁMLÁLÁS 1870, V.

² LAKATOS 2003, 467.

³ Ahogy Kövér György is írja a Népszámlálások kapcsán: „A Népszámlálások egyik bevallott célja az volt, hogy valamilyen szempontból klasszifikálják a talált népességet, az osztályozás rovatai, a táblázatok fejlécei azonban a 19. század során többször is átalakultak. A változtatás indítékai különféle lehetnek: egyrészt az aktuális témák szerint változott a kormányzat érdeklődése az egyes

„A politikai nagy átalakulás, mely 1867. márt. havában önálló felelős magyar királyi minisztérium kezére juttatá Magyarország kormányát nélkülözhetlenné tette az új kormányra nézve, hogy a Szt.-István korona országairól az eddigieknél bővebb, kimerítőbb statisztikai adatokkal birjon. Gorove István, a földművelés- ipar- és kereskedelemügy tárczájával megbízott miniszter úr ezért minisztériuma megalakulása után azonnal külön szakosztályt szervezett a hivatalos statistika teendői végett, egyúttal pedig, még az 1867-diki év folyamában végrehajtandó népszámlálást tervezett. A miniszter úr ugyanis tudta, mennyire fontos az államra és társadalomra nézve, hogy azon alapokat ismerje, melyeken ereje nyugszik s azon tényezőkről legyen fogalma, melyekből hatalma fejlődik. [...] az ország területi nagysága és lakosainak száma tehát hatalmi tényezői lévén, a terület ismert nagyságán kívül, a másik, kevésbé ismert tényezőről, tudniillik a népesség számáról kellett mielőbb megbízható tudomást szerezni.”⁴

Fontos kiemelni az 1869-es népszámlálás kettős viszonyát az ötvenes években készült összeírásokhoz, különösen az 1857-es népszámláláshoz. A kiegyezést követően a neoabszolutizmus időszakában végrehajtott két népszámlálást már nem bíralták olyan erőteljesen, mint az összeírásokkal egyidőben, így az 1860-es évek második felében már inkább csak – néhány kérdésben kevésbé sikeres – előzményként hivatkoztak rájuk. Az 1850-es évek népszámlálásait hosszan ismerteti az általunk elemzett kötet és az ekkor kapott eredményeket is az 1857-es számokhoz viszonyítják.

„A legközelebbi [népszámlálás – Gy.R.] 1850-re rendeltett el; de kiterjesztett egyúttal Magyarországra, az akkor külön tartományt képzett szerb vajdasággal együtt, kiterjesztetett továbbá Erdélyre, Horvát-Szlavónországra és Dalmátiára is. Az 1850-ben az akkori teljhatalmú császári biztos által elrendelt népszámlálás céljául az volt kitűzve, hogy „megbízható alapul szolgáljon a hadsereg időnkinti kiegészítéséhez, a község, a belső közigazgatás és az általános országisme céljainak eléréséhez.

[...] Az 1850-diki népszámlálás eredményével maga az akkori kormány sem volt megelégedve és gyökeres újjászervezésre gondolt. [...] az 1857-diki, ez ideig utolsó népszámlálás a magyar-osztrák monarchiában végre is hajtatott. Már az 1850-1-diki, még inkább pedig az 1857-diki művelet a pusztá számláláson kívül a nép leírását is vette célba, ennél is inkább törekedett erre az 1870-ben végrehajtott magyar népszámlálás [...] pusztá számláláson kívül a nép leírását is vette célba, a népesség pusztá számán kívül ismerni kell a népesség alkotó részeinek, az egyéneknek testi és szellemi,

kérdések iránt, másrészt változott maga a társadalom, és a statisztika készítői igyekeztek követni az átrendeződéseket.” GYÁNI – KÖVÉR 2006, 70.

⁴ NÉPSZÁMLÁLÁS 1870, 1. Kiemelés: Gy. R.

vallási és nemzetiségi stb. minőségét, egymáshoz és a társadalomhoz való viszonyukat, az államéletben elfoglalt helyöket, a népességnek az államhoz való vonatkozásait, föladatait és körülményeit.

[...] Az 1857-diki népszámlálás tervezetére, végrehajtására és eredményeire különben annál kevésbbé szükséges itt közelebbről kitérni, miután jelen mű minden egyes fejezetében az 1870-diki eredmény az 1857-dikiel össze lőn hasonlítva, a végrehajtás elveire és módozatára pedig akárhány fejezet szövegében történt hivatkozás.”⁵

Az előző összeírásoknál alkalmazott gyakorlattól eltérően új, hatékonyabb eljárás alkalmazásával az első magyar népszámlálás eredményeinek megbízhatóságát kívánták biztosítani:

„Az egész ügy az első javaslat előterjesztésétől fogva, a végrehajtás valamennyi stádiumán át egész a kész eredmény összeállításáig mind a földművelésipar- és kereskedelemügyi minisztériumban, illetőleg ennek statisztikai osztályában pontosult össze. Ezen szokatlan eljárás egyébiránt a dolog újságánál s az eljáró közegek gyakorlatlanságánál fogva szükséges volt, mert ha a végleges feldolgozással megbízandó statisztikai hivatal kezdettől fogva nincs beavatva az egész ügy részletes menetébe, aligha megküzdhet a csak lassan befolyt anyaggal s nyer időt közben-közben a részletes feldolgozásra.”⁶

A módszertani változások, fejlesztések kapcsán fontos kiemelni, hogy a statisztikai hivatal vezetője, Keleti Károly elsődleges jelentőséget tulajdonított a nemzetközi kapcsolatoknak. A statisztikai kongresszusokon a Magyar Korona országaiból előbb az MTA kutatói vettek részt (pl.: Fényes Elek), majd a magyar hivatalos statisztika képviselőjében elsőként Keleti Károly⁷ és Hunfalvy János jelent meg az 1869-es hágai értekezleten. Ezen a kongresszuson született döntés az összehasonlító nemzetközi statisztika létrehozásáról, melynek egyik alapvetése, hogy a különböző országokban az adatok gyűjtése és feldolgozása egységes eljárás szerint alakuljon.⁸ Ez érthető módon befolyásolta a magyar statisztikai adatgyűjtés módszerét,

⁵ Uo. 2-3. Kiemelés: Gy. R.

⁶ Uo. 3.

⁷ Keleti Károly sokszínű statisztikai tevékenysége a Népszámlálások (1869, 1880, 1890) megszervezése mellett kiterjedt többek között az áruforgalmi statisztika kialakítására, Magyarország szőlészeti és élelmezési statisztikájának elkészítésére is. Keleti statisztikai kézikönyvet írt, valamint a Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából c. művében a tanulmányban is ismertetett Népszámlálás adataira támaszkodva bemutatta Magyarország gazdasági, művelődési és társadalmi viszonyait. ISPÁN – NÁDUDVARI; KISS 1983.

⁸ RÓZSA 2017, 1068-1069. Egy ilyen nemzetközi statisztikai kongresszuson (1872, Szentpétervár) döntenek arról a Népszámlálási szekcióban – ahol egyebek mellett megfogalmazták a tényleges, a letelepedett és a törvénytörő népesség fogalmát is –, hogy a censzusokat a 0-val végződő években hajtsák végre. RÓZSA 2017, 1070.

szempontrendszerét is. Emellett a magyarországi gyakorlatra a nemzetközi trendek mellett a Monarchia másik feléhez való alkalmazkodás is háttérrel volt:

„Időközben Bécsben is megpendítették a népszámlálás ügye, határnapul szintén 1868. december 31-dike tűzvetőn ki. Mi természetesebb tehát, hogy a monarchia mindkét államterületén hasonló elvek szerint eszközöltessék a számlálás, mire a nemzetközi statisztikai kongresszusokon tulajdonképpen az összes művelt világ államai törekedtek.”⁹

Alapvető módszertani kérdés egy népszámlálás kapcsán, hogy mi képezze az összeírás tárgyát. Míg 1850-ben és 1857-ben a jogi népesség számba vételére törekedtek – részben ez okozta az alulszámlálást, hiszen ebben az időszakban a honosság kérdése még tisztázatlan volt – addig az 1869-es népszámlálás során a tényleges népesség összeírása mellett döntöttek.¹⁰

„Tagadhatatlan, a tudomány által bebizonyított, a nemzetközi statisztikai értekezletek beható vitái által támogatott tény, hogy a népszámlálás helyén tényleg jelenlevő akár benszüllött akár idegen népesség számbavétele az államra nézve legfontosabb. De szintoly czáfolthatatlan tény, hogy az idegen, de a számlálás helyén jelenlevő népesség számbavételével fölmerül az illetékesség kérdése is, s rögtön maga után vonja azon másik kérdést, vajjon a számlás helyétől távollevő, de ott rendszerint otthonos szóval ne vétessék-e számba, s ha igen, mi határozza meg ez illetékes, az otthonos, szóval a jogi népesség fogalmát? Honosítási és községi törvény Magyarországon mindekkoráig meghozva nem lévén, a bizottság nem vindikálhatta magának e jogot, hogy e kérdésben határozzon első ízben úgy akarta ezen nehezen megoldható kérdést kikerülni, hogy az illetékes népesség számbavételét végleg mellőzi, s csupán a tényleges népesség megszámlálására szorítkozik.”¹¹

A végrehajtás során törekedtek arra is, hogy ahol lehet, a lakosság adatait önszámlálással gyűjtsék be, ez végül Budapesten valósulhatott meg. Az önszámlálás sok más előnye mellett a költséghatékonyság miatt is hasznos lett volna a hivatal számára. Szintén ebből az okból kifolyólag igyekeztek a helyi tisztviselőkből és értelmiségiekből szervezett népszámláló bizottságokat kialakítani, akik segítették, helyi szinten koordinálták az összeírás folyamatát.¹²

„A népszámlálási bizottság [...] két alapelvűtől indult: Először, hogy a népszámlálás voltaképpen tárgyát a tényleges népesség képezze, számbavétetve

⁹ NÉPSZÁMLÁLÁS 1870, 3.

¹⁰ DÁNYI 1993, 31. Az 1869-es Népszámlálást követően nyújtottak be törvényjavaslatot a magyar állampolgárság megszerzését szabályozandó. Ez lett az alapja az 1879. évi L. törvényeknek, „A magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről”.

¹¹ NÉPSZÁMLÁLÁS 1870, 4. Kiemelés: Gy. R.

¹² THIRRING 1983, 5-8.; NÉPSZÁMLÁLÁS 1870, 1-4.

egyébiránt, a mennyire viszonyaink engedik, az illetékes (jogi) népesség is. Másodsor, hogy a számlálás a mennyire lehet, a számba veendő népesség közreműködésével eszközöltessék, vagyis, hogy az önszámlálás foglaljon helyt minél sűrűbben a kormány által kiküldendő számláló biztosok helyett.

[...] A magyar kir. kormánynak a népszámlálás ügyében kibocsátandó felhívása népszámláló bizottságokat alkot a megyékben és városokban, rájuk bizza, hogy a szükséges albizottságok megalakulásáról, a számláló kerületek kihatásáról gondoskodjanak, a számlálás tényleges eszközését pedig a lehető legszűkebbre szabott számláló kerületekben az értelmiségből kijelölendő egyes bizottsági tagokra ruházza, kik azt fölvételi ívek betöltésével fogják eszközölni. A közreműködést az illetők hazafias buzgalmától várja el a kormány. [...] Nehogy azonban az önszámlálás teljes, a külföldi értelmezés szerinti alkalmazásban rejlő előnyöket végleg mellőzzük, s ezzel még csak kísérletet se tegyünk, azt javasolja a bizottság, hogy a népszámlálás Budapesten, a haza fővárosában, az ország értelmisége gyűpontján bejelentési (háztartási) ívekkel eszközöltessék.¹³

A fenti módokon elkészített népszámlálási íveket először községi, majd járási szinten összesítették, végül az eredményeket a megyei összegzés után a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumba küldték, hogy az országos táblázatokat mielőbb elkészíthessék. A szabad királyi városok áttekintései közvetlenül ide érkeztek meg.¹⁴

A munka tehát főként a statisztikai szakosztály „otthonában”, a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumban összpontosult, de a népszámlálással járó költségek és egyéb feladatok miatt más minisztériumok is érintettek voltak az összeírás megszervezésében, így több szerv együttes egyeztetését követően született meg a népszámlálást elrendelő törvény végleges formája.

„Miután a népszámlálás eszközzéséből eredő munka e szerint két ministerium hatáskörébe vágna, sőt a katonaság külön számbavétele által a honvédelmi ministerium is érdekelve lehet; miután továbbá a népszámlálás tetemes költséget igényel, melynek kezelése engem illetően, megszavazása valószínűleg a betervezendő törvényjavaslat elfogadásával együtt fogna megtörténni: célszerűnek látnám, ha az egész ügy megindítását, a két ministerium [Belügyminisztérium és a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium – Gy.R] együttesen vállalná el.

[...] A közlött jegyzőkönyvben foglalt indítványok és javaslatok beható tárgyalás anyagát képezték főleg a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi, mint legkövetlenebbül érdekelt ministerium körében; a törvényjavaslat pedig, a minisztertanácsban is tárgyaltatóán, Gorove István minister úr által az országgyűlés

¹³ NÉPSZÁMLÁLÁS 1870. 4-5. Kiemelés: Gy. R.

¹⁴ Uo. 6.

képviselő háza elé terjesztetett, és következő alakban elfogadtatván, ő Felsége által pedig szentesítettvén, ezzel az egész ügymenet törvényes alapot nyert: 1869. évi III. törvénycikk a népszámlálásról.”¹⁵

A törvény kihirdetését követően a törvényhatóságok számára „buzdításuk és lelkesítésük végett” az alábbi felhívást küldték ki:

„Felhívás Magyarország törvényhatóságaihoz, a népszámlálási törvény végrehajtása tárgyában. A népszámlálás tudományos, politikai és közgazdasági jelentősége és haszna általánosan el van ismerve. Művelt nemzet éber szemmel kíséri mindazon jelenségeket, melyekből önismeretet merít és biztos mértéket nyer törekvésében és haladásában. Hazánk utolsó nagy politikai átalakulása s a nemzet életének minden ágában mutatkozó fejlődések nagyrészt megmásították a létező népességi adatokat, s új, részletes, a törvény ereje által támogatott, az ország törvényes közegei által végrehajtott népszámlálás eszközlése immár halaszthatatlanná vált. [...] a törvényhatósági bizottmányok tagjai pedig törvényszabta kötelességeiket híven teljesítve, vállvetett törekvéssel segítik megalkotni ezen, az államnak tetemes költségébe kerülő művet, melyre a nemzetnek épen most van szüksége, midőn politikai és társadalmi viszonyainak legfontosabbjait rendezzi.

[...] Lehet, hogy a népszámlálási munkálat az ország némely vidékein azon balítélettel fog találkozni, mint ha az oly czélzatu puhatólás akarna lenni, mely új terhek kiszabására, adó felemelésre fogna vezetni. Felhivatik annál fogva a törvényhatóság, hogy ha területén netalán ilyféle alaptalan aggodalmak jelei mutatkoznának, azokat elenyésztetni, s az illetőket kellőleg felvilágosítani siessen. [...] A nemzet minden egyes tagjainak a törvény értelmében való közreműködése mellett s a felelős kormány szigorú felülörködése alatt és közvetítése mellett pedig oly munkálattal fog gazdagodni a haza, mely minden műveit államban a politikai, műveltségi és nemzetgazdasági fejlődés kiindulási pontját, s időnkint ismételve, haladásának mértékét képezi.”¹⁶

Ezt követően a kötet részletesen közli a népszámláláshoz tartozó utasítást, mely kitér minden fontos szervezési és végrehajtási feladatra. A dokumentum fejezetei: 1) népszámláló bizottságok alkotása; 2) a népszámláló bizottságok előleges teendői; 3) a számbaveendő népesség és viszonyai; 4) a népszámlálás foganatosítása körüli eljárás; 5) a számlálás felülvizsgálata; 6) A számlálás befejezése utáni munkálatok és elkészítésük háttérje; 7) A rendes hadseregnél és a magyar kir. honvédségnél szolgálatban levő, valamint a külföldön tartózkodó hazabeliek és az országban tartózkodó külföldiek számbavétele; 8) A népszámlálás költségeiről.¹⁷ A kötet jelentős részét kitevő konkrét eredmények ismertetését az összeíráshoz

¹⁵ Uo. 6–9.; 1869. évi III. törvénycikk.

¹⁶ Uo. 10–11. Kiemelés: Gy. R.

¹⁷ Uo. 11–15.

használt különböző minta-úrlapok, a hozzájuk tartozó kitöltési útmutatók és egyéb utasítások előzik meg.¹⁸

Láthatjuk tehát, hogy a népszámlálás megszervezése és lebonyolítása – mely önmagában is jelentős munka – a kiegyezést követően különösen nagy jelentőséggel bírt a Magyar Korona országaiban. Ez az első alkalom, amikor magyar központból irányítják a teendőket, ráadásul egy olyan szakosztály, mely a népszámlálás előkészítésekor hat főt számlált. Az ekkor még gyakorlatlan, anyagi korlátokkal küzdő részleg azonban olyan sikeresen szervezi meg az 1869-es összeírást, hogy 1871-ben létrejön az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, mellyel megszilárdultak a statisztikai szolgálat szervezeti keretei.¹⁹

Bibliográfia

1869. évi III. törvénycikk: A népszámlálás

(<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86900003.TV>)

1879. évi L. törvénycikk: A magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87900050.TV>)

A statisztikai szolgálat megalakulása

(http://www.ksh.hu/mult_kezdetek)

ISPÁN – NÁDUDVARI = Ispán Ágota Lídia – Nádudvari Zoltán: Keleti Károly. (http://real.mtak.hu/20918/1/keleti_lexikon_final_B5.pdf)

DÁNYI 1993 = Dányi Dezső, Az 1850. és 1857. évi népszámlálás, kiad. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1993.

GYÁNI – KÖVÉR 2006 = Gyáni Gábor – Kövér György, Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Osiris, Budapest, 2006. 70-71.

KISS 1983 = Kiss Judit (Szerk.), Keleti Károly műveinek válogatott bibliográfiája (1833-1892). Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest, 1983.

LAKATOS 2003 = Lakatos Miklós, A Központi Statisztikai Hivatal szervezete és működése, 1867-2002, *Statisztikai Szemle*, 26 (2003), 466-490.

NÉPSZÁMLÁLÁS 1870 = A Magyar Korona Országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt, kiad. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Athenaeum, Pest, 1871.

¹⁸ Uo. 16–68.

¹⁹ A statisztikai szolgálat megalakulása.

RÓZSA 2017 = Rózsa Dávid, Hágától Washingtonig - A magyar hivatalos statisztika kapcsolatai a nemzetközi szervezetekkel a kezdetektől 1947-ig. *Statisztikai Szemle*, 95 (2017), 1068-1081.

THIRRING 1983 = Thirring Lajos, Az 1869-1980. évi népszámlálások története és jellemzői: 1869-1910, Budapest, KSH, 1983.

PILKHOFFER MÓNIKA

PÉCS VÁROSIASODÁSÁNAK ÖSSZETEVŐI
ÉS AZ ÉPÜLETÁLLOMÁNYRA GYAKOROLT HATÁSUK
A DUALIZMUS KORÁBAN

Bevezetés

Pécs lakóinak a száma a 19. század közepén 15.821, míg az 1910-es népszámláláskor már több mint 47.000 volt, vagyis hatvan év alatt megháromszorozódott a város lakossága. Ez alapján Pécs a századközepi 27. helyről a 13. helyre lépett előre a városok sorában.¹ A fallal körülvelt belvárost három külváros: keletről a budai, nyugatról a szigeti, délről pedig a siklósi külváros ölelte körül. A népességnövekedéssel összefüggésben Pécs térbeli terjeszkedését jelezte, hogy a város egyre inkább behatolt a filoxéra által tönkretett mecseki szőlők területére, a századforduló környékén készült térképek keleti és nyugati sarkaiban pedig már megjelent az akkori központtól még igen távol fekvő Pécsbányatelep és Rácváros utcahálózata is. A déli irányú terjeszkedésnek sokáig a siklósi külváros vizes, mocsaras talaja, illetve a vasút állta útját.

Ám nemcsak mennyiségi, hanem minőségi változások is jellemezték ezt az időszakot. Az ekkor emelt reprezentatív középületek mellett a modern város egyik ismérve a közművek kiépítése és a tervszerű városépítés megjelenése volt. Az első gázlámpák 1870-ben gyulladtak fel Pécsen, de 1894-ben – harmadikként az országban – már villamoserőmű is működött. A tettyei vízművet Ferenc József avatta fel 1892-ben, a gyakran fellépő vízhiány leküzdése és a hálózat bővítése érdekében pedig 1902-ben már a toryogói vízmű is megkezdte a szolgáltatást.² 1904-ben adták át a siklósi külváros vasúton túli területén létesített új, központi temetőt. A belvárosi piacok egy részét fokozatosan kijebb költöztették; az állatvásár és az országos vásárok számára a Siklósi országút bal oldalán, a közbűgőhíd előtti területen 1906-ban alakították ki az új vásárteret. A Kórház tér közelében fekvő városi majort szintén 1906-ban sikerült a régi vágóhíd telkére áthelyezni.³ A századfordulón megjelentek az aszfaltburkolatú utak; 1913-ban megindult a villamos közlekedés.

¹ KATUS 1995, 40-41.

² A csatornázás terén ugyanakkor igen le volt maradva a város: ennek kiépítésére csak 1926-ban került sor.

³ PILKHOFFER 2004, 63-84.

A következőkben azokat a városfejlesztő tényezőket igyekszünk sorba venni, amelyek hozzájárultak Pécs dualizmus kori városiasodásához, és megteremtették azt a városképet, mely a mai napig meghatározó.

A szén és annak kiaknázója: a Dunagőzhajózási Társaság

A Dunagőzhajózási Társaság⁴ a gőzhajói olcsó, jó minőségű szénrel való ellátása érdekében jelent meg 1852-ben a pécsi szénmedencében. A mecseki kőszén évek óta vásárló Társaság igazgatósága felismerte a saját tulajdonú és üzemeltetésű szénbányában rejlő előnyöket. A magas fűtőértékű szénrejtő, nagy kiterjedésű és alig kiaknázott terület kiválasztása mellett szólt a mohácsi hajókikötőhöz való közelsége is.⁵ A DGT a korábbi, magántulajdonú bányák felvásárlásával, a székesegyházi uradalom elidegeníthetetlen bányatelkeinek kibérlésével, a konkurens vállalatok (mint például az Egyesült Magyar Gőzhajózási Társaság) beolvasztásával 1923-ig az összes Pécs környéki bányát megszerezte. A szénbányászat így egy tőkeerős, a kor színvonalán termelő, kiterjedt gazdasági, kereskedelmi és politikai kapcsolatokkal rendelkező nagyvállalat irányítása alá került.⁶

A DGT pécsi megjelenése pozitív hatást gyakorolt a város iparának fejlődésére: olcsó energiaforrást biztosítva – főként a gőzgépek elterjedése után – új ipari beruházások alapítására ösztönzött. A nagyüzemi szénbányászat egyrészt az ipar más területére irányította a korábbi helyi bányavállalkozókat, másrészt megszüntette az ipari beruházásoknak a Tetye partak energiájára épülő helyhez és vízhozamhoz való kötöttségét.⁷ A bányában és az új üzemekben munkát találó népesség bevándorlása és letelepítése hozzájárult a lakosság számának gyors emelkedéséhez. A vállalat 1900-ban a két főtelepen (Pécsbánya és Szabolcs) illetve 14 kisebb, az üzemek közelében kialakított kolónián⁸ 463 épületben 1.594 lakást biztosított munkásai számára.⁹ A 19-20. század fordulóján Pécs lakosságának csaknem 10%-a Pécsbányatelepen élt a város lakásállományának több mint 10%-ában. A vállalat a „bölcsőtől a sírig” tartó szociális gondoskodás jegyében a

⁴ Az Első cs. és kir. szab. Dunagőzhajózási Társaságot John Andrews és Joseph Pritchard angol vállalkozók kezdeményezésére a legnagyobb osztrák tőkés és magyar arisztokraták – köztük az Andrássy, az Apponyi, a Szapáry, a Széchenyi, a Teleki és a Zichy családok tagjai – alapították 1829-ben. I. Ferenc 1830-ban az osztrák, 1831-ben a magyar Duna-szakasz hajózására szóló privilégiumot adott a Társaságnak. HUSZÁR 2005, 188.

⁵ MENDLY 2004, 55-71.

⁶ BABICS 1952. és HUSZÁR 2003, 5-22.

⁷ ERDŐSI 1968, 7-9.; BEZERÉDY 2000, 69-73.

⁸ A dualizmus időszakában kiépült legjelentősebb kolóniák a város akkori közigazgatási területén: Cassian-, Ullmann- és az Újhegyi-telepek voltak.

⁹ A lakások száma az egyes telepeken gyakran változott, mivel az új építések mellett a terület alábányászása okozta bányakárok miatt sok házat le kellett bontani.

lakóházakon kívül iskolát, élelmitárat, húsfüstölőt, vendéglőt, kórházat, templomot és temetőt is létesített a kolóniákon.

A bányászatból befolyó jövedelmek közvetve hozzájárultak néhány belvárosi épület (például a jezsuita gimnázium és internátus vagy a székes-egyházi énekiskola) megvalósulásához. Mindez az építőipar prosperálását is elősegítette. A bányászat szerepet játszott a város etnikai megoszlásának változásában is: míg a század első felében a túlnyomóan német és délszláv lakosságú várost magyar települések vették körül, addig 1850 után az aszsimiláció és a magyarok tömeges betelepülése során magyarrá váló város körül jelentős német lakosságú bányatelepülések jöttek létre.¹⁰

A vasút

Pécs bekapcsolása a vasúti közlekedésbe – ami szintén a DGT-nek volt köszönhető –, sokat javított a város rossz közlekedési összeköttetéséből eredő elszigeteltségén. A Társaság a szén olcsó szállítása érdekében 1854-ben építette az András-akna és Üszögpusztá, majd 1857-ben az Üszög és Mohács közötti vasutat, amit két évvel később a személy- és áruforgalom előtt is megnyitott.¹¹ 1868-ban adták át a Pécsét Barccsal összekötő vonalat és az első indóházat. Ezzel megteremtődött a vasúti kapcsolat Béccsel. Az 1870-ben megnyitott Villány–Eszék vaspálya Szabadka, Szeged és Zombor irányába biztosított utazási lehetőséget. Meglehetősen későn, 1882-re teremtődött csak meg a vasúti összeköttetés Budapesttel. Az a megállapítás, mely szerint Nyugat-Európában a már kialakult városhálózat alakította a vasúthálózatot, míg Magyarországon a vasútépítés befolyásolta a településszerkezetet, túlságosan leegyszerűsítő, de tény, hogy a vasút a településfejlődés tendenciáit olykor igen látványosan erősítette fel.¹²

A rövid idő alatt sokszorosára nőtt személy- és teherforgalom eredményeképp 1899 és 1901 között az egykori indóház helyén új, reprezentatív állomásépületet emeltek Pfaff Ferenc tervei szerint. Az új állomást a városatyák azonban eredetileg nem ide, hanem a budai külvárosi vásártér alatti területre, a mai Légszeszgyár és Sport utcák közötti részre szerették volna helyezni. Végül itt egy kis állomásépületet emeltek csak a személyforgalom számára a város költségén. Az új vasútállomás jelentős lökést adott az Indóház utca kiépülésének, amely Pécs egyetlen „sugárútjává” vált. A széles és egyenes, fasorokkal övezett út mentén – a többi magyar város vasútállomáshoz vezető utcájához hasonlóan – villák épültek. 1914-ben Jenei Ernő tervei alapján épült fel a főpályaudvarral szemben a MÁV Üzletigazgatóság épülete.

¹⁰ KATUS 1995, 52-54.

¹¹ HUSZÁR 1993, 205-218.

¹² BELUSZKY 2006, 272-273.

A modern gyáripar

Bár a modern gyáripar – Budapestet és az agglomerációját kivéve – nem játszott központi szerepet a dualizmus kori magyar városfejlődésben,¹³ Pécs a kivételek közé tartozik. Az 1850-60-as években alapított új üzemek közül az országos és az európai piacra azok a gyárak tudtak betörni, melyek állandó újítások, speciális technikák és a legjobb szakemberek segítségével kiváló minőségű árut termeltek.¹⁴ Ilyen volt a számos találmányt kikísérletező Zsolnay Vilmos kőedénygyára, a francia orgonaépítő technikát alkalmazó Angster gyár, a krómcserezési eljárást bevezető Höfler bőrgyár, a kesztyűvarrógépeket használó Hamerli gyár és a francia erjesztési módot meghonosító Littke pezsgőgyár.

A pécsi üzemek többsége helyi nyersanyagot dolgozott fel vagy a környező piacok kielégítésére törekedett. Ezek közül az élelmiszeriparból a sörgyárakat (Hirschfeld Sámuel, Scholcz Antal és ifj. Scholcz Antal), az építőanyagiparból a téglagyárakat (Deutsch Ádám, Lauber Rezső, Zelms György), a vegyiparból a gyertya- és szappangyárakat (Jankovits Hugó, Schützer Samu) kell kiemelnünk. Pécs jelentős iparágai közé tartozott még a faipar (Engel Adolf fűrésztelepe és parkettagyára, Hoffmann Lajos bútorgyára), valamint a vas-, fém- és gépgyártás (Ruepprecht testvérek, Herczeg testvérek, Haberényi Pál, Kindl Ferenc).¹⁵

Mivel a legtöbb üzemet nem a Gründerzeit alatt, hanem az első világháborút megelőző két évtizedben alapították, az ipari épületek száma is főleg ekkor gyarapodott.¹⁶ A Dunagőzhajózási Társaság építkezésein, az állandóan bővülő Zsolnay gyáron kívül most csak az új Scholcz sörgyár (Schlauch Imre, 1893), a Hirschfeld Sörgyár 1912-es átépítését (Károlyi Emil) és a Dohánygyár 1909-ben megkezdett kivitelezését (terv: Zobl Lajos) emeljük ki.¹⁷ Mivel az 1888-as építési szabályrendelet megtiltotta ipari üzemeknek a belvárosban való létesítését, és mert a nyersanyag egy része déli irányból érkezett, a hagyományosan ipari jellegű budai külváros mellett az ipari üzemek főleg a siklósi külvárosban telepedtek meg.

A város gazdasági életének alapját képező bortermelést a filoxéra, a borkereskedelmet az 1898-ban kirobbant borhamisítási botrány tette tönkre. Ez a gazdaságot a századfordulón szerkezetváltásra kényszerítette. A 20. század elején a helyi pénzpiac átrendeződésének köszönhetően alapítási láz bontakozott ki, melynek eredményeképpen a korábbi vállalkozások részvénytársaságokká alakultak. Az ipari- és banki szerepkört ellátó

¹³ GYÁNI 1995, 8-11.

¹⁴ RÚZSÁS 1957, 20.

¹⁵ KAPOSÍ 2006, 31-143.

¹⁶ KAPOSÍ 2011, 68.

¹⁷ WEILER 1987.; LÉVÁRDY 1987.; MENDÖL 1989.

pénzintézetek megerősödése nemcsak az ipar dinamizálásával, hanem közvetlen infrastrukturális beruházások finanszírozásával az urbanizáció és a gazdasági-társadalmi modernizáció legfőbb forrásává vált.¹⁸ A pécsi gazdaság ipari épületeivel, letelepített munkásainak lakásigényével, a gyárosok bér- és lakóház építkezéseivel a pécsi építőipar kiemelkedő megrendelőjének számított, amit emellett jó minőségű építőanyaggal is ellátott.

Egyházi központ

Pécs 1009-től püspöki székhely volt. A város és földesura, a pécsi püspök között komoly csatározás zajlott a 18. században, melynek eredményeképp 1780-ban Pécs elnyerte a szabad királyi városi rangot. Az egyház azonban a 19. század második felében is jelentős szerepet töltött be a város életében, különösen az oktatás és az egészségügy terén. Ezzel összefüggésben meghatározó építtetője is volt a városnak: bár újabb katolikus templomokra ekkor már nem igazán volt szükség, a pécsi székesegyház 1882-1891 közötti átépítésére a korszak legdrágább beruházásaként tekinthetünk. Újabb templomépítések inkább a protestánsokat jellemezték: az evangélikusok Kert (ma Dischka Győző) utcai temploma 1875-ben,¹⁹ a reformátusok Indóház (ma Szabadság) utcai temploma 1907-re készült el. A pécsi püspök és a káptalan ugyanakkor számos más épülettípus megvalósításában játszott szerepet: ekkor készült a Székesegyházi Énekiskola (1889), valamint a Pécsi Egyházmegyei Alapítványi Hivatal és Takarékpénztár épülete (1895), mindkettő Kirstein Ágoston munkájaként. Ezekon kívül a katolikus legényegylet (Schlauch Imre, 1904) és a budai katolikus kör (Tichy Ödön, 1907) érdemel említést. 1914-ben vette kezdetét a jezsuita rendház, gimnázium és internátus hosszan elhúzódó kivitelezése Pilch Andor tervei alapján a mai Ifjúság útján.²⁰ Az irgalmas rend a Kossuth téren bérházat (Schlauch Imre, 1991), a Fürdő utcában pedig igazságügyi palotát (Schlauch Imre, 1889) emeltetett.

A város és megyéje

A városok jogállásának rendezése²¹ következtében Pécs a 25, majd később 26 törvényhatósági jogú város egyike lett. A Dunántúlon csupán Győr, Sopron és Székesfehérvár kapott ilyen, a megyékkel azonos szintű közigazgatási státuszt, így Pécs fejlődéséhez nagyban hozzájárult, hogy a Dél-Dunántúlon nem akadt vetélytársa. 1881-től Pécs a 17 kereskedelmi és iparkamara

¹⁸ GÁL 1999, 101-121.

¹⁹ MENDÖL 2000.

²⁰ A Pius templomot végül nem Pilch, hanem Fábán Gáspár tervei alapján kezdték építeni 1927-ben. SOMODI 2010.

²¹ Az 1870:42. és 1871:18 törvénycikkek.

egyik székhelyeként is funkcionált. A város lakosságának, valamint a bürokratikus feladatoknak a növekedése vezetett ahhoz, hogy az 1834-ben átadott, klasszicista stílusú városháza épületét alig egy fél évszázad alatt kinőtte a város. 1887-ben a bővítésére, 1902-ben viszont egy háromemeletes, négy utcára néző, új városháza építésére írtak ki tervpályázatot. Végül 1907-re készült el a Lang Adolf tervei szerint felépült új városháza.²² A városiasodásnak köszönhetően hasonló sorsa jutottak a dualizmus időszakában emelt városházák a legtöbb magyarországi városban. A város megbízásából emelték a szegényház (1888), a Matessa árvaház (1894) és a Pécsi Nemzeti Színház (1895) épületeit. A várossal szemben a megye elvesztette korábbi, fontos szerepét: mindössze egyetlen épület, a megyei árvaház (1893) építtetőjeként említhetjük meg Baranya vármegyét.

Iskola- és közegészségügyi központ

Pécs igazi iskolaváros volt, a korabeli iskolarendszer minden szintjével. A felsőoktatást a jogakadémia és a püspöki hittudományi főiskola képviselte, a legfontosabb középiskolák a ciszterci rend főgimnáziuma és a főreáliskola voltak. A városban működött tanító- és tanítónőképző, polgári fiú- és lányiskola, 4 ipari és kereskedelmi szakiskola, valamint 14 elemi iskola.²³ Az 1910-es években jelentős iskolaépítési tevékenység bontakozott ki: 1912-15 között a felsőkereskedelmi iskola, 1913-ban a Julián Egyesület székháza, 1914-ben a főreáliskola, a Fémipari Szakiskola (a mai Zipernowsky elődje) és a már említett jezsuita gimnázium valósultak meg, mind a korszak legjelentősebb helyi építőművésze, Pilch Andor tervei alapján.

Igen előkelő helyet foglalt el a város a közegészségügy terén is. Az orvoslétszámot illetően 1896-ban Pécs 5. volt a városok sorában, a kórházi ágyak száma alapján pedig csak Budapest, Pozsony és Kolozsvár előzte meg 1914-ben.²⁴ 1889-ben adták át az Attila (ma Kodály Zoltán) utcai csapatkórház, 1902-ben a honvédségi csapatkórház (ma Honvéd kórház), 1905-ben az elmegyógyintézet épületét. 1895-ben Piatsek Gyula tervei alapján a Kórház téren álló városi kórház épületét látták el új szárnyal. Az irgalmas rend kórházával együtt 1914-ben 5 kórházban összesen 1.181 betegágygal rendelkezett a város.²⁵

²² Lang Adolfról bővebben lásd: PILKHOFFER 2017.

²³ KATUS 1995, 39.

²⁴ Uo. 40.

²⁵ Uo.

Államigazgatási funkciók

Beluszky Pál szerint az állami beavatkozás meghatározó szerepet játszott a városhálózat „dualizmuskori kiépülése-átformálódása” tekintetében.²⁶ A város vezetői – különösen Fejérváry Imre főispán – általában jól lobbiztak az államigazgatási funkciók megszerzése érdekében. Ennek köszönhetően a századforduló egyik legmarkánsabb városfejlesztő tényezőjének – az ipar mellett – az igazgatási, szociális és katonai intézmények és hivatalok Pécsre telepítését tarthatjuk. Pécsre került a posta- és távírdaügyek 1887-es egyesítését követően létrehozott 9 igazgatóság, az 1897:27 tc. alapján tervbe vett 3 honvéd hadapródiskola és az 1901:8 tc. alapján felállított 11 vidéki állami gyermekmenhely egyike. Ennek eredményeképp épült meg a pécsi postapalota (Balázs Ernő, 1904), a honvéd hadapródiskola (Alpár Ignác, 1898) és az állami gyermekmenhely (Czigler Győző, 1904) épülete. 1908-ban Schochits Lajos tervei alapján emelték a Magyar Állami Királyi Bábaképezde épületét. Az új intézmények nemcsak saját épületet igényeltek, de a városba költöző hivatalnokok is lakást kerestek maguknak.

Fontossága miatt külön kategóriaként kell megemlítenünk a véderőt. A katonák száma az 1880-as 970 főről harminc év alatt 1.978-ra emelkedett. A katonaság aránya a kereső lakosságnak körülbelül 10%-át tette ki, az össznépeséghez viszonyított aránya pedig 4,7% volt (1910) 31 város 3,8%-os átlagával szemben.²⁷ Pécs igazi garnizónváros volt, az egyik legdélebbi város a Balkán irányában, ahova az uralkodó is legtöbbször a katonai hadgyakorlatok miatt látogatott el. Nemcsak a katonák fogyasztását lehet városfejlesztő tényezőként figyelembe venni, hanem a laktanyaépítést is. Az általános hadkötelezettséggel megteremtett modern hadsereg katonái számára már nem felelt meg akármilyen, korábban emelt épület. A Krajczáros, később Ferenc József, a Mayer és a Frigyes laktanya a közös hadsereg, a Fejérváry, a Batthyány és a Lakits laktanya a honvédség számára épültek. A laktanyák építését a város vállalta magára, ami igen jó üzletnek bizonyult. A kivitelezés évekre lebontott költségei ugyanis jóval kisebbek voltak annál a bérösszeegnél, amit a honvédelmi minisztérium fizetett a katonák elhelyezése után; a haszon pedig nagyobb volt annál, amire a városi tőke banki kamatozásával tehetett volna szert a város. A laktanyák elsősorban a budai és a szigeti külvárosokban emelkedtek. Utóbbi volt a helyszíne a szociális és egészségügyi funkciójú állami épületeknek is, így a szigeti külvárosban, ahol az ipar nem játszott meghatározó városfejlesztő szerepet, elsősorban ezeknek volt köszönhető a fejlődés.

²⁶ BELUSZKY 1990, 99.

²⁷ KATUS 1995, 86-89. (22-23. táblázat).

Utószó

A dualizmus kori városfejlődésnek nagy szerepe volt abban, hogy az első világháború után a korábbi vonzaskörzetét és a Balkán irányába mutató hagyományos kapcsolatait elvesztő, az új országhatár közelébe és így perifériára kerülő város meg tudott birkózni a nehézségekkel. Az iskola- és egészségügyi központ jellege hozzásegítette ahhoz, hogy a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetemért versengő városok közül is győztesen kerüljön ki, és így több mint fél évszázaddal az első magyarországi egyetem megalapítása után újból egyetemváros lehessen. Pécs a 20. században sokszorosára növelte a területét, de azok a középületek, amelyek a dualizmus időszakában emelkedtek, ma is állnak, és sok esetben az eredeti funkciójuknak is kiválóan megfelelnek.

Bibliográfia

BABITS 1952 = Babics András, A pécsvidéki kőszénbányászat története. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest, 1952.

BELUSZKY 1990 = Beluszky Pál, Magyarország városhálózata 1900-ban. In: *Tér-idő-társadalom. Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek.* Pécs, 1990. 92-133.

BELUSZKY 2006 = Beluszky Pál, Az (egykori) szabad királyi városok a dualizmus kori városhálózatban. In: *Urbs. Magyar Városhálózati Évkönyv, 2006.* 269-288. https://library.hungaricana.hu/hu/view/BFLV_urbs_01_2006/?pg=270&layout=s

BEZERÉRY 2000 = Bezeredy Győző, A szénbányászat szerepe Pécs 19. századi fejlődésében. *Pécsi Szemle*, 3. évf. 4. sz., 2000. Tél, 69-73.

ERDŐSI 1968 = Erdősi Ferenc, A pécsi városszerkezet fejlődése és a városrészek funkcióinak alakulása a kapitalizmus korában. MTA Dunántúli Tudományos Intézet, Közlemények 6. Pécs, 1968.

GÁL 1999 = Gál Zoltán, A Dunántúl regionális bankpiacainak és Pécs bankrendszerének átalakulása a XX. század elején. In: *Tanulmányok Pécs történetéből* 5-6. Szerk.: Font Márta és Vonyó József. Pécs, 1999. 101-121.

GYÁNI 1995 = Gyáni Gábor, Az ipari vállalkozás szerepe a dunántúli városfejlődésben. In: *Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában.* Szerk.: Fodor Zsuzsa. Veszprém, 1995. 7-18.

HUSZÁR 1993 = Huszár Zoltán, A Mohács-Pécsi Vasút története alapításától a XIX. század végéig. In: *Tanulmányok Mohács történetéből.* Szerk.: Ódor Imre. Mohácsi Városvédő Egyesület, Mohács, 1993. 205-218.

HUSZÁR 2003 = Huszár Zoltán, Pécs és a Dunagőzhajózási Társaság. In: *Emléklapok a pécsi bányászat történetéből. Különnyomat a Pécsi Szemle 1998-2003. évi számából.* Főszerkesztő: Romváry Ferenc. Pécs, 2003. 5-22.

- HUSZÁR 2005 = Huszár Zoltán, A szénbányászat szerepe Pécs város fejlődésében a XIX. század végétől a második világháború kitöréséig. In: *Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből*. Szerk.: Szirtes Gábor és Vargha Dezső. Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara – Pro Pannonia, Pécs, 2005. 186-206.
- KAPOSI 2006 = Kaposi Zoltán, Pécs gazdasági fejlődése, 1867-2000. Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara, Pécs, 2006.
- KAPOSI 2011 = Kaposi Zoltán, Iparfejlődés és városszerkezet Pécsen a 19-20. század fordulóján. In: *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv 2011*. 51-76.
- KATUS 1995 = Katus László, Pécs népessége 1848-1920 között. In: *Tanulmányok Pécs történetéből I. Pécs népessége 1543-1990. Az 1993. december 15-én rendezett konferencia előadásai*. Szerk.: Vonyó József, Pécs, 1995. 37-94 p. Pécs Története Alapítvány – Magyar Történelmi Társulat Déldunántúli Csoportja.
- LÉVÁRDY 1987 = Lévárdy Ferenc – Lévárdy Henriette, Pécs historikus építészete. In: *Baranyai Művelődés* 1987/1. 6-23.
- MENDLY 2004 = Mendly Lajos, A szénbányászat fejlődése a Mecsekben a XIX. század második felében. In: *A Mecsek Egyesület évkönyve a 2003-as egyesületi évről*. Pécs, 2004. 55-71.
- MENDÖL 1989 = Mendöl Zsuzsanna, Pécs építészete a századfordulón. In: *Magyar Építőművészet* 1989/6. 4-8.
- MENDÖL 2000 = Mendöl Zsuzsanna, Baldauf János pécsi építész (1831-1890). *Pécsi Szemle*, 3. évf. 4. szám, 2000. Tél, 42-60.
- PILKHOFFER 2004 = Pilkhoffer Mónika, Pécs építészete a századfordulón. Pro Pannonia, Pécs, 2004.
- PILKHOFFER 2017 = Pilkhoffer Mónika, Lang Adolf építész munkássága. Terc, Budapest, 2017.
- RUZSÁS 1957 = Rúzsás Lajos, A kapitalista iparfejlődés útja a Délkelet-Dunántúlon 1848-1900. Pécs, 1957.
- SOMODI 2010 = Somodi Imre, A pécsi Jézus Társasági Pius Kollégium alapítása. *Egyháztörténeti Szemle*, 11. évf. 2010/1.
<http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/somodiimre.htm>
- WEILER 1987 = Weiler Árpád, A századforduló építészete és a szecesszió Pécsen és Baranyában. In: *Baranyai Művelődés* 1987/1. 24-51

ELSŐ TERVEK A BAJAI BUJAKÓRPAVILONRÓL

A tanulmány célja és forrásai

A két világháború között a bajai kórház a vidék egyik kiemelt egészségügyi intézménye volt. Csonka Bács-Bodrog vármegye egyetlen kórháza mind a betegágyak számában, mind az ellátás színvonalában magas szinten teljesített, de az első világháború utáni fejlesztések jelentős részét már 1914 előtt megtervezték, csak a háború miatt nem valósíthatták meg. Az egyik ilyen fejlesztés volt a bőr- és nemibeteg-gondozó, majd osztály kialakítása, amelynek terveit már 1917-ben megkapta, véleményezte és elfogadta a város vezetése, de akkor alapfeltételek hiányában elálltak a megvalósításától.

A tanulmányhoz minimális szakirodalmi feldolgozás állt a rendelkezésemre. Dr. Cseh Imre¹ 1963-ban levéltári források alapján megírta a bajai kórház történetének vázlatát, amelyet 2000-ben a kórházi évkönyvben kiadtak, de ezen felül átfogó feldolgozás a bajai kórház történetéről nem született. A már említett évkönyvben a kórházi osztályok vezetői készítettek egy-egy bemutatót a saját osztályuk történetéről, de ezek visszaemlékezések és beszámolók alapján készített rövid összefoglalók voltak kisebb-nagyobb történeti pontatlanságokkal. A bajai kórház iratanyaga 1942-es évvel bezárólag bekerült a megyei levéltárba, de az 1918-as bujakórpavilon egy központilag körbeküldött minisztériumi ajánlásra készült terv volt, amely nem valósult meg, ezért a városi tanács/polgármesteri hivatal és a mérnöki hivatal iratanyagában maradtak fent az építési tervek és a vélemények.

Az előzmények

A bujakórt – vérbaj, lues vagy szifilisz – idült lefolyású, elsősorban nemi úton terjedő betegség. Már 1530 óta pontosan ismerik Európában, Girolamo Fracastoro veronai orvos írta le ekkor a betegséget.² A vérbajt okozó baktérium, a *Treponema pallidum* Dél-Amerikából származik és az Újvilág felfedezése után került át Európába. 1494-95-ben a Nápolyt elfoglaló francia katonák terjesztették el a kontinensen a szifilisz, innen származik az első neve, a Morbus Gallicus. A betegség kezelésére hosszú ideig nem volt

¹ Erdélyből származó patológus főorvos, a Pécsi Orvostudományi Egyetemen szerezte meg diplomáját, itt lett egyetemi magántanár. A bajai kórházban először a patológiai osztályt vezette, majd általános igazgatója lett. Nyugdíjba vonulásakor több évtizedes munkájának elismeréseként Baja város díszpolgára címmel tüntették ki. Életéről részletesen: BÁNÁTI 1999.

² A bujakórt egy helyi, Syphilis nevű pásztor betegségeként írja le, aki a legenda szerint Isten büntetéséért kapta a betegséget, mert a birkáival fajtalanzkodott.

egységes, hatásos módszer, ezért az elsődleges cél a megelőzés volt. A baktériumot 1905-ben Fritz Schaudin és Erich Hoffmann azonosították be, és 1909-től a Salvarsan-cseppek formájában megjelent az első gyógyítási módszer is. A vérbajból való teljes gyógyulásra a penicillin megjelenése után, azaz az 1940-es évek második felétől van lehetőség. A luest szerológiai – vérsavó – vizsgálattal lehet kimutatni. A Wassermann-próbát 1906-ban dolgozták ki, és különösebb kórházi laboratóriumi háttérrel nem igényel.

A vérbaj kezdettől fogva a prostitúció kísérőbetegsége volt, amely háborús körülmények között veszélyt jelentett a hadseregben szolgáló katonákra, akik ellenőrizetlen helyeken és lányoknál éltek ki vágyaikat. Az esetlegesen vérbajjal fertőzött fizetős szexpartnerek szolgáltatásait igénybe vevő katonák megbetegedése és a szolgálatból való kiválása nagy veszélyt jelentett, amely a tömeghadseregek megjelenése után tovább fokozódott. A napóleoni háborúk alatt a francia hadsereg bejárta Európát, és a kontinensen vele együtt elterjedt a prostituáltakat nyilvántartó-ellenőrző hálózat is. A 19. század folyamán a liberális elvek mentén az államhatalom a prostitúcióval szemben a reglementáció útjára lépett, megpróbálta bizonyos keretek között – rendőrségi és közegészségügyi – ellenőrizni az üzletszerű kéjelgést és a szolgáltatókat.

A Monarchiában a 19. században a reglementációs modell³ fokozatosan alakult ki, az 1867-es kiegyezés után a magyar országgyűlés a prostitúciót a közegészségüghöz sorolta, így az 1876. évi XIV. törvénycikk – közegészségügyi törvény – 91. §-a a részletes szabályozást a helyi törvényhatóságokhoz utalta. Baja törvényhatósági joggal bíró városként saját szabályrendeletet alkotott a prostitúcióról, amely XXII. sorszámmal 1882. augusztus 2-án került be a városi szabályrendeletek gyűjteményébe. A vérbaj terjedésének megakadályozása szempontjából a lényeges kérdést az orvosi vizsgálatok jelentették. Az orvosi vizsgálat napját minden törvényhatósági szabályrendelet másként határozta meg, csak a heti 2 alkalmat kötötték ki.⁴ Ez Baján a kedd és a szombat volt. A tiszti orvos ekkor végigjárta a bordélyházakat és megvizsgálta a lányokat, a vizit díja személyenként és vizsgálatonként 40 krajcárt tett ki.⁵ Ezen felül a bordélyban a tulajdonos minden nap köteles volt megvizsgálni a lányokat és a gyanús eseteket azonnal jelentenie kellett az ügyeletes tiszti orvosnál. A magánkéjű nőknek is ezen a napon kellett megjelenniük az orvosi felülvizsgálaton. Az orvosi vizsgálatok napját és eredményét a bárcán – törvényen – minden esetben feltüntették.⁶ A bajai

³ BORAI 2003, 13. és 26-29.; valamint FORRAI 2010, 87-115.

⁴ A hatósági orvos rendőri segítséget, kíséretet is kérhetett a bordélyházakba történő hivatalos látogatása alkalmából.

⁵ Bajai szabályrendelet 1882. 5. §. 166.

⁶ Uo. 3. § 4. bekezdés 164.

kórházi labor és a tisztiorvosi szolgálat fejlődésével már nem az orvosok szálltak ki a helyszínre ellenőrizni, hanem a lányok orvosi vizsgálatát az adott napokon áttették a városi kórházba. 1915-ből pontos adatunk van a bajai prostitúció helyzetéről, ugyanis Schreiber Emil a rendőrségi tanfolyamok számára írt könyvében pontos számadatokat közöl a rendőrség által Baján nyilvántartott kéjnök számáról. Az adatok szerint ekkor Baján 3 bordélyház működött, amelyben összesen 12 kéjnök dolgozott, további 1 lány pedig magánzóként kereste a kenyerét.⁷ E számok nagyon alacsonyok a 19. század végén 20. század elején bejegyzett 10 bordélyhoz, és az ott dolgozó összesen 80 kéjnöhhöz képest, és ehhez a számhoz jöttek még a magánzók.

1914-ben az első világháború kitörése után megváltozott a prostitúció iránti kereslet is. A villámháborús tervek összeomlása és a háború elhúzódása miatt a prostituáltak az arcvonalak közelébe költöztek, mivel ott volt kereslet a szolgáltatásaikra. Az Osztrák–Magyar Monarchia hadvezetése 1915-ben belátta, hogy a személyi állomány védelmében ezt a kényes kérdést is rendeznie kell, ezért kialakította a táborig bordélyok rendszerét, és felvilágosító kampányokkal népszerűsítette a védekezést, azaz az óvszer használatát is. Az arcvonalban szolgáló katonák védelme mellett a hazalátogatóknak is szükségük volt védelemre. 1916-17-ben rendeletek sorát hozták, de a hátszágban maradtak anyagi nehézségeik miatti alkalmoszerű prostitúciós jövedelemszerzését nem lehetett megakadályozni, és az ilyen szolgáltatók ellenőrzése is mérhetetlenül nehéznek bizonyult.⁸ 1917-ben már a szabadságra küldött katonák hozták vissza a táborba a nemi betegségeket, azaz a helyzet megfordult, amely központi lépéseket vont maga után. 1918-ban miniszteri ajánlás után országos szinten kezdődött el a kórházakban a nemibeteg osztályok, korabeli nevükön a bujakórpavilonok kialakítása, tervezése; vagy a gondozóintézetek felállítása.

A bajai Szent Rókus kórház jogelődje már a 18. század közepétől működött, az épület – majd épületegyüttes – folyamatosan bővült, átalakult. A 19. század végén a modern gyógyászati eljárások túlhaladták az épület lehetőségeit, az 1880-as években egyértelművé vált, hogy egy teljesen új koncepció mentén egy új kórházépület építése szükséges, amely megfelel a kor elvárásainak és Baja város önálló törvényhatósági rangjának. A 20. század első évtizedében kezdődött meg a régi kórház területén az új épületek építése és egy modern kórház kialakítása. A születőben lévő új kórházba érkezett belgyógyász, majd sebész főorvosnak dr. Róna Dezső, a bajai kórház korszakos jelentőségű igazgatója. Nemzetközileg elismert szakmai tudása és hihetetlen munkabírása révén a bajai kórház folyamatosan gyarapodott,

⁷ SCHREIBER 1915, 99.

⁸ Erre példa: MNL-BKML IV. 1407. b. 5350/1917, ill. SARLÓS 2018.

jó nevű orvosok érkeztek Bajára, a kórház nyitott volt az új gyógyászati eljárásokra, újításokra. Dr. Róna Dezső a városi fórumokon is képviselte az intézményt, nagyon jó kapcsolatot épített ki a tisztiorvosi szolgálattal, közegészségügyi kérdésekben szinte minden esetben együtt léptek fel, egyik legnagyobb eredményük a bajai tüdőgondozó intézet létrehozása volt 1912-ben. Ebben az irányban logikus továbbfejlesztésnek mutatkozott egy másik súlyos következményekkel járó fertőző betegséggel, a vérbajjal szembeni fellépés.⁹

A bajai bujakórpavilon tervei

1918. május 18-án érkezett meg Bajára a belügyminisztérium hivatalos felhívása, amelyben a törvényhatóság területén működő kéjnök orvosi vizsgálatával kapcsolatos adatokat kért az illetékes városi szervektől. A szabályrendeletekben előírt heti kétszeri orvosi vizsgálatot és annak körülményeit kérte számon az illetékes hatságokon: *„E szabályrendeletek egyik fontos intézkedése az, amely elrendeli, hogy a kéjnököt legalább hetenkint kétszer hatósági orvos vizsgálja meg és hogy minden kéjnök részére külön hüvelytükör, hüvelyöblítő álljon rendelkezésre. Ez az intézkedés sincsen mindenütt végrehajtva, de végrehajtás esetében sem nyújt kellő biztosítékot a vizsgálatok megbízhatóságára, mert a vizsgálat alapos teljesítéséhez szükséges egyéb feltételek hiányzanak; így pl. a kéjnök homályos szobájában laboratóriumi berendezést igénylő górcsövi, vagy tüzetes nőorvosi vizsgálatot végezni nem lehet.”*¹⁰ A május 9-én kelt belügyminisztériumi levélhez csatolták a szükséges laboratóriumi feltételekről a részletes listát. A nemibetegségben szenvedők ellátására külön kórházi osztály kialakításában gondolkodott a minisztérium, amelyhez egy tervajánlást is megküldött az illetéseknek a mellékletben. *„E célra lehetőleg a már meglevő kórházak keretében az utca felől közvetlenül megközelíthető olyan külön helyiségeket kell kiszemelni, amelyek a beható nőorvosi vizsgálatokhoz szükséges laboratóriumi stb. felszereléssel már rendelkeznek, illetőleg ilyenekkel elláthatók. Ha a kórház erre alkalmas helyiséggel nem rendelkeznék, ennek létesítése céljából az ide mellékelt tervek figyelembe vétele mellett helyszín-vázlattal és költségelőiránnyal ellátott indokolt előterjesztést tegyen hozzám.”*¹¹ A minisztériumi körrendelet és mellékletei mozgásba hozták a bajai vezetést a városi kórház lehetséges, bujakór pavilonnal történő bővítése érdekében.

Baja város közegészségügyi helyzetében 1912-ben történt komoly változás, mikor év végén megkezdte működését a tüdőgondozó. Dr. Bernhart János tiszti főorvos és dr. Pollermann Artúr gondozóvezető főorvosok már akkor jelezték, hogy a laboratóriumi háttér kiszolgálhat egy komolyabb,

⁹ CSEH 2000, 7-12.

¹⁰ MNL-BKML IV. 1407. b. 8876/1918. A 48.100/1918 B.M. sz. körrendelet.

¹¹ Uo.

más irányú gondozói tevékenységet is, azaz áttételesen felmerült a nemibetegek ügye, de ezt akkor levették a napirendről, mivel a tüdőgondozó is bérelt – így elkülönített – épületben működött. A laboratóriumi háttérrel már ekkor a városi kórház biztosította, így ezzel nem lett volna probléma. Az alapvető kérdést a megfelelő helyszín, azaz az ingatlan biztosítása jelentette. A városban nem volt erre a célra felhasználható ingatlan, még átalakítások után sem. A körrendelethez mellékletben megküldött tervrajzok egy önálló kórházi osztály épületét mutatták be. A belügyminisztérium által 1917 októberében elfogadott tervrajzok egy pincével is rendelkező emeletes épület tervrajzai. A pincében a központi fűtés kazánja és a fertőtlenítő mellett a szénraktár és a ruhatár kapott helyet. A földszint jobb szárnyába tervezték az ambuláns betegek ellátását szolgáló helyiségeket: váróterem, vizsgáló, kezelő. A bal szárnyba egy 8 és egy 10 ágyas kórterem került volna, a két szárny közé egy nyitott veranda, egy zárt folyosó, és a folyosóról nyíló kórházi kiszolgáló helyiségek kerültek: ápoló, fürdő, különszoba (elkülönítő), teakonyha. Az emeleti rész kialakítását is hasonlóra tervezték, egyedül a jobb szárny kialakításában volt különbség. Itt az ambuláns betegek váróterme helyett az alorvosi szolgálati lakás kapott helyet, ha erre szükség lenne, egyébként 8 ágyas kórteremként is működhetett a helység. A járóbeteg vizsgáló feletti helységbe került volna a laboratórium, de ha ezt a kórházban már máshol kialakították, akkor ide egy 4 ágyas kórterem jöhetett volna. Az osztály befogadóképességét maximálisan 48, minimálisan 36 ágyra tervezték. A kisebb kórtermek mérete 6x8 méter, a nagyobbaké 6x10,35 méter lett volna, amely a korabeli mércével mérve tágas kórtermet jelentett. A hosszanti irányban közel 32, keresztirányban 18 méteres épületet sok ablakkal és nyitott verandával tervezték, így egy átjárta a természetes fény.

A tervezetet dr. Vojnics Ferenc polgármester már másnap kiadta véleményezésre a kérdésben érintett tisztviselőknek, és a következő tanácsülés időpontját, május 21-et jelölte meg válaszádsági határidőnek.

Vélemények, álláspontok

1918 elején dr. Vojnics Ferenc, a város polgármestere mondta ki ilyen esetekben a döntő szót, de ő előtte meghallgatta a témában érdekelt hivatalok és szervezetek vezetőit. A városi tisztiorvosi hivatal vezetője, dr. Pollermann Artúr; a városi mérnöki hivatal vezetője, dr. Fehér Jenő főmérnök; és dr. Róna Dezső kórházigazgató véleményét kérte ki a polgármester, majd a soron következő tanácsülésen Fehér Jenő ismertette azt.¹² Mindhárman

¹² MNL-BKML 1407. a. 45. doboz. Baja Város Tanácsának jegyzőkönyvei 1917-1922. 1918. évi tanácsulási jegyzőkönyvek. 1918. május 21-i jegyzőkönyv. 68. A jegyzőkönyvek töredékesen maradtak fent. Itt csak a közigazgatási ügyszámokat jegyezték fel, valamint az előadó nevét.

írásban foglalták össze véleményüket, amelyeket utólag becsatoltak a tervezetbe, ezért viszonylag pontos információkkal rendelkezünk a bajai bujakórpavilon 1918-as megépítésének elvetéséről.

Dr. Pollermann Artúr a városi tisztiorvosi hivatal részéről kiemelte, hogy a miniszteri körrendeletben felsorolt követelményeket a bajai intézmény teljesíti, az ellenőrzések és orvosi vizsgálatok a modernizált prostitúciós szabályrendelet előírásainak megfelelően zajlanak. A kórházi labornak megvannak a technikai és személyi feltételei a Wassermann-próba végrehajtásához, és a tisztiorvosi hivatal már kezdeményezte az év elején az ehhez szükséges alapanyagok beszerzését.¹³ Dr. Róna Dezső kórházigazgató hangsúlyozta a kórházi labor fontosságát és együttműködését a tisztiorvosi szolgálattal. Javasolta, hogy a tisztiorvosi szolgálatnál már működő, kéjnőket szűrő vizsgálatokat önálló gondozói tevékenységgé fejlesszék fel első lépésben. A bujakórpavilon tervezetét, mint önálló kórházi osztályt határozottan támogatta, de jelezte, hogy azonnali létrehozásához a bajai kórháznak önálló forrása nincs. Az osztály működtetéséhez szükséges személyzetet a fennálló háborús viszonyok között képtelenség összegyűjteni. A világháború befejezése után, ha az élet visszatér a normális kerékvágásba, akkor érdemes a tervezetet újra elővenni, mivel a városnak és környékének a közegészségügyi állapotán sokat javítana egy ilyen osztály létrehozása.¹⁴ Fehér Jenő mérnökként elsősorban az épülettel és a tervekkel foglalkozott. Felszólalásában méltatta a tervezőmérnököt, és megállapította, hogy egy minden szempontból modern és a kor elvárásainak megfelelő kórházi osztályt tervezett. A kivitelezésről egyértelműen leszögezte, hogy a városnak ehhez nincsenek meg a szükséges forrásai, sem építőanyag, sem megfelelő mennyiségű építőmunkás nincs, ezért pozitív tanácsulési döntés esetén is a tervek megvalósítását, az építkezést bizonytalan időre elnapoltatná.¹⁵

A tanácsulésen elhangzott vélemények után a polgármester döntése egyértelmű volt. Dr. Vojnics Ferenc realista volt, tisztában volt a város teljesítőképességével, illetve a háború következtében fellépő gazdasági nehézségekkel és társadalmi problémákkal, ezért a kérdést levette a napirendről. Dr. Pollermann Artúr véleményét, mint hivatalos véleményt június 5-én megküldték a belügyminisztériumnak, ez egyébként a körlevélre adott válasznak tökéletesen megfelelt. A terveket nem vetette el, mert tisztában volt egy ilyen kórházi osztály létrehozásának fontosságával, de belátta, hogy

A tanácsulés határozatáról csak az eredeti ügyiratra írt kiegészítésből kaphatunk információt, a tanácsulésen ténylegesen elhangzott felszólalásról, véleményekről, vitáról nem maradt fent dokumentum.

¹³ A minisztérium számára ezt küldték el, mint hivatalos választ.

¹⁴ MNL-BKML IV. 1407. b. 8876/1918.

¹⁵ Uo.

1918-ban ez megvalósíthatatlan. A terveket június 28-án a városi levéltárba helyezték.¹⁶

Összegzés

Az 1918-as belügyminisztériumi körrendelet egyértelműen rámutatott a vérbaj jelentette társadalmi veszélyekre, az ekkor még nem gyógyítható betegség megelőzésének fontosságára. A kérdést a Monarchia hadseregének harcképessége megőrzése szempontjából vizsgálni – a vérbajt, a prostitúciót és a hadsereget így összekapcsolni – számos logikai buktatót tartalmaz, amellyel az adott helyzetben szinte mindenki tisztában volt. Egy városi bujakórpavilon építése semmiféle összefüggésben sincs egy hadsereg harcképességével. 1918 tavaszán a központi hatalmak elértek teljesítőképességük határára, a hátszág kimerült, a társadalom békevágya egyértelmű volt.

A bajai bujakórpavilon 1918-as története egy tipikus háborús történet. Egy társadalmi igény, jelen esetben a nemibeteg gondozó, vagy egy kórházi fertőző osztály létrehozásának igénye egyértelműen felmerült Baján, és ezt a városi döntéshozók is jól látták. 1918-ban, az első világháború utolsó évében egy ilyen beruházásnak nem volt realitása, és ezt is tökéletesen látták. A terveket közel egy évtizeddel később elővették, és a két világháború között a bajai kórház fejlesztésének egyik fontos része lett a nemibetegségben szenvedőket gondozó önálló részleg kialakítása.

Bibliográfia

Levéltári források

MNL-BKML IV. 1407. b. = Magyar Nemzeti Levéltár, Bács-Kiskun Megyei Levéltára IV. 1407. b. Baja Város Tanácsának (1929-től Polgármesteri Hivatalának) iratai; Közigazgatási iratok 1872-1949.

Bajai szabályrendelet 1882 = Magyar Nemzeti Levéltár, Bács-Kiskun Megyei Levéltára IV. 1432 Baja Város Szabályrendeleteinek gyűjteménye 1874-1944 (1949). Törvényhatósági joggal felruházott Baja Város összes szabályrendeleteinek gyűjteménye. I. kötet. Hivatalos kiadás. Baja, 1889. 162-167. o.

MNL-BKML IV. 1407. a. = Magyar Nemzeti Levéltár, Bács-Kiskun Megyei Levéltára IV. 1407. a. Baja Város Tanácsának (1929-től Polgármesteri Hivatalának) iratai; Testületi iratok 1872-1950.

¹⁶ Uo.

Szakirodalom

BÁNÁTI 1999 = Bánáti Tibor, Dr. Cseh Imre főorvos, Baja díszpolgára (1906, Sepsiszentgyörgy – 1990, Baja). Kézirat (Bajai Türr István Múzeum Könyvtára). Baja, [1999].

BORAI 2003 = Borai Ákos, Prostitúció. Print 2000 Nyomda Kft., Kecskemét, 2003.

CSEH 2000 = CSEH Imre, A Bajai Városi Kórház történetének vázlata. In: POÓR László (szerk.), *A bajai kórház milleniumi évkönyve 2000-ben*. Bajai Kórház, 2000. 7-27.

BORAI 2003 = Dr. Borai Ákos, Prostitúció. Print 2000 Nyomda Kft, Kecskemét, 2003.

FORRAI 2010 = Forrai Judit, A prostitúció, mint megszaladási jelenség. In.: Csányi Vilmos – Miklósi Ádám (szerk.), *Fékeveszett evolúció. Megszaladási jelenségek az emberi evolúcióban*. Typotex, Budapest, 2010. 87-115.

SARLÓS 2018 = Sarlós István, A pótlólagos jövedelemszerzés veszélyei az első világháború alatt. In: *Múltbanéző, a Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltárának elektronikus folyóirata*. 12. szám (2018. 02. 07.) http://mnl.gov.hu/mnl/bkml/multbanezo_12_7

SCHREIBER 1917 = Dr. Schreiber Emil, A magyar királyi belügyminisztérium felügyelete alatt rendőrségi szaktanfolyamok kiadványai. A prostitúció. Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdaipari Részvénytársaság, Budapest, 1917.

CSIBI NORBERT

A PÉCS-SZÉKESEGYHÁZI ÉS A PÉCS-BELVÁROSI PLÉBÁNIÁK A SZERB MEGSZÁLLÁS IDŐSZAKÁBAN (1918-1921)¹

A pécsiek életében az első világháború hatásai nem értek véget 1918 novemberében. Az ezt követő forradalmi- és tanácsidőszak, illetve a szerb megszállás nyomot hagytak az itt élők mindennapjain és a római katolikus plébániák életében is. Zichy Gyula püspökségének „válságkezelési időszaka” nem ért véget, hanem új, talán még nehezebb körülmények között folytatódott. Az alábbiakban ennek az időszaknak a lenyomatát vizsgálom a pécsi székesegyházi és a belvárosi katolikus plébániák háztörténeteinek (*historia domus*) segítségével. Ez a forrás elsősorban azt mutatja meg, hogy a lejegyző plébános mit tartott feljegyzésre (vagy elhallgatásra) érdemesnek, miként látta a körülötte folyó napi eseményeket, az egyházi és a hitéleti kérdéseket, a politikai és társadalmi változásokat. A világháború Pécsset megkímélte a frontátvonulástól, de háborús hátországgként komoly nehézségekkel kellett szembenéznie az itt élőknek. Az 1918 és 1921 közötti időszak egy más típusú, „frontberendezkedési élményt” hozott, melynek megélése jól tükröződik a választott forrásokban.

A püspök, a püspökség és a szerbek

A belgrádi konvenció aláírásának másnapján a szerb csapatok elkezdték a Baja–Pécs–Barcs vonalig terjedő dél-baranyai területek megszállását, ezzel a pécsi egyházmegye jelentős részét elvágták az anyaországtól, beleértve a megyeszékhely Pécsset is. A szerbek a békekonferencián ekkor még nem kérték ezeknek a területeknek az újonnan létrejövő államukhoz csatolását, 1919 tavaszán azonban már ebben a kérdésben is más álláspontra helyezkedtek.² E változás indokaként politikai és etnikai jellegű érveket egyaránt igyekeztek felvonultatni.³

Pécs szerepe a kialakult helyzetben jelentősen megváltozott, ugyanis a régió egyetlen nagyobb városaként központi helyzete még jobban felértékelődött. Az itt található pécsi szénmedence fontos stratégiai-gazdasági célpont lett, mely motiválta az annexiós törekvéseket. A szerbek igyekeztek

¹ Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-4-I.-PTE-283. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

² HORNYÁK 2006, 15-16.

³ Uo. 16.

minél jobban megvetni a lábukat a térségben, hogy a ténylegesen kialakult helyzettel érjenek el sikereket a békekonferencián.⁴

A szűkebben vett belső egyházi ügyekbe a szerbek nem avatkoztak be,⁵ de az egyházi vagyonnal és az egyházi személyekkel nem bántak kesztyűs kézzel. Zichy Gyula püspök is igencsak kényes helyzetbe került, amikor a megszállók felszólították, hogy körlevélben utasítsa papságát a szerb királyért és a régensért való imádkozásra. A püspök taktikája a hivatali és politikai jellegű ügyek tekintetében az egész időszak alatt az időhúzás volt, mely részben eredményre is vezetett.⁶

Természetesen az egyik nagy nehézséget az egyházmegye igazgatásának a szétesése jelentette, illetve az anyaországnál maradt részekkel megnehezedő, megszakadó kommunikáció. 1919. január 3. után életbe lépett a demarkációs vonal átlépésének teljes tilalma, és az életet a folyamatosan zajló általános és részleges sztrájkok is nehezítették. A postaforgalom korlátozott volt, telefonálni is csak nagy nehézségekkel lehetett. Zichy így jellemezte ezt a helyzetet: „A legritkább esetben értesülhetek azon dolgokról, melyek a vonalon túl eső részekben történnek. A kormányhatóságoktól érkező hivatalos leveleket is csak szórványosan kaphattam meg eddig.”⁷ A legnagyobb igazgatási gondok ott jelentkeztek, ahol a plébániától elszigetelődtek a hozzájuk tartozó filiák. A helyzet kezelésének egyik lépéseként 1919. április elején az anyaországnál maradt területekre provikárius kinevezésére került sor a szekszárdi esperes személyében.

A kezdeti időszakban a püspök és a megszállók kapcsolata még szívélyesnek volt mondható, kölcsönös tisztelő látogatásokat tett egymásnál a főpásztor és a szerb vezetés.⁸ December 3. után azonban megváltozott a helyzet. Ezt követően a püspök gyakran csatlakozott támogatóan a városi társadalom tiltakozásaihoz,⁹ határozataihoz, bár a látszólagos egyetértést ekkor is igyekezett fenntartani.¹⁰ 1919 márciusa előtt Pécsen nincs információ arról, hogy a szerb megszállók egyházi ingatlanokat vettek volna használatba, ezt követően azonban több kanonoki ház, a budai külvárosi Katolikus Kör nagyterme is lefoglalás áldozata lett. A szerbek ebben az időben gyakran a rend fenntartóinak szerepében tűntek fel, ami az egyháziak szemszögéből nézve ellensúlyozta a magyar karhatalom gyengeségét, ezzel

⁴ SALACZ 1975, 105-131.

⁵ TENGELY 2004, 56.

⁶ HORVÁTH - SCHMELCZER-POHÁNKA - TENGELY 2016, 116.

⁷ Idézi HORVÁTH - SCHMELCZER-POHÁNKA - TENGELY 2016, 117.

⁸ TENGELY 2004, 56.

⁹ 1919. július 4-én például a gyáriparosok pécsi szövetsége a város és a nyugdíjasok érdekében küldöttséget indított Belgrádba Zichy Gyula püspök vezetésével. Vö. PÉCS-BARANYA 1928, 63.

¹⁰ HORVÁTH - SCHMELCZER-POHÁNKA - TENGELY 2016, 114.

biztosítva némi legitimációt jelenlétüknek.¹¹ A negatívumok a püspökség számára elsősorban az egyházi uradalmak zárgondnokság alá vételében öltöttek testet. A többszöri rekvirálások mellett a gazdálkodás rendes menetét is akadályozták az intézkedések, ami az ellátandó püspökségi intézmények fenntartásában okoztak komolyabb nehézségeket. Így például a papnevelő intézet esetében, amely ekkor gyakorlatilag a csőd szélére került.¹² De jelentős károkat szenvedett a székesegyházi ipartelep is.¹³ Emellett érzékenyen érintette a püspöki jogakadémiát, hogy könyvtárát zár alá vették, majd rövidesen ismeretlen helyre szállították.¹⁴

A legtöbb konfliktust talán a katolikus népoktatás átszervezésére tett kísérletek okozták. Ezzel kapcsolatban elmondható, hogy a megszállók fő célja az iskolák felügyeletének átvétele és a szerb nemzeti szellemiség meghonosítása lett volna. A gyakorlatban azonban ennek nem sok eredménye volt, elsődlegesen a nyelvi-kommunikációs nehézségek miatt, melynek leküzdésére a magyar oldalon nem is igazán törekedtek. A legtöbb esetben a hallgatólagos szabálykerülés és a csendes szabotálás volt a megoldás. A továbbiakban is a korábbi magyar szabályozás szerint jártak el a magyar hatóságok és a fenntartók is. A szerb oldalról viszont nem alkalmaztak erőszakot a rendeletek végrehajtása érdekében, inkább az anyagi eszközökkel történő nyomásgyakorlás eszközét választották. Általában elmondható, hogy az egyházmegyei vezetőség ebben a kérdésben is – nem lévén országos iránymutatás – a teljes passzivitás politikáját választotta, csak titokban próbált némi iránymutatást adni a felügyelete alá tartozó iskoláknak.¹⁵ A „hallgatólagos eljárás” stratégiáját támogatta Zichy püspök is.

A Pécs-belvárosi és a Pécs-székesegyházi plébániák „megélesztörténetei” a *historia domusok* alapján

Nem célokom, hogy részletesen bemutassam az időszak pécsi eseményeit, ezekről bőségesen található információ a későbbi évfordulós kiadványokban,¹⁶ melyek elsősorban az ekkor lezajlott erőszakos cselekedetek és az ideológiai küzdelmek emlékét őrzik. Ehelyett két pécsi katolikus plébánia „megélesztörténetét” mutatom be, háztörténeteik felhasználásával. Ezek látatják, hogy milyen napi gondok és hosszabb távú elképzelések éltek ebben az időszakban a helyi katolikus plébániákon. Pécsen és a hozzá kapcsolódó településrészekben a vizsgált időszakban hét plébánia működött, melyek

¹¹ Uo. 115.

¹² Uo. 123.

¹³ KAPOSÍ 2011, 67., 77.

¹⁴ HORVÁTH – SCHMELCZER-POHÁNKA – TENGELY 2016, 135-143.

¹⁵ Uo. 129.

¹⁶ Vö. PÉCS-BARANYA 1928. és ZSADÁNYI – KUSSINSZKY 1931.

közül a két központi elhelyezkedésűnek, a Pécs-belvárosinak és a Pécs-székesegyházinak a *historia domusait* vizsgáltam meg.

A Pécs-székesegyházi plébánia, mint a püspöki rezidencia helye különösen érdekes. Mivel ez központi funkciót is betöltött, itt többet és másként láthattak a püspök körül zajló eseményekből is. A Pécs-belvárosi plébánia pedig a városban zajló események másik fontos tanúja volt, a katolikus világiak működésének és a városi eseményeknek fontos színtere. E plébániák tapasztalatához a későbbiekben viszonyítani lehet a belvárostól távolabb elhelyezkedő, peremterületi plébániák benyomásait.

A székesegyházi plébánián 1917 szeptemberétől új plébános volt Romasz Ferenc személyében, aki korábban tíz évig volt bátaszéki plébános, de kanonoki kinevezését követően idehelyezte a püspök.¹⁷ Mellette Bencze László sekrestyeigazgató, Sperai János és Fejes Károly karkáplánok látták el a napi teendőket. A *historia domus* tanulsága szerint mindannyian nagyon leterheltek voltak, a háború lezárása után nem csökkentek a jócskán megszorodott teendők: „a szorosán vett plébániai funkciókat, valamint a káptalan-nál és püspöki funkcióknál a segédkezést a két karkáplán, kiknek teendője, úgy mint az előző háborús években is meglehetősen sok volt.”¹⁸

A belvárosi plébánián a személyi váltás valamivel később, 1919. július 1-én történt, amikor Magenheim József plébános nyugállományba vonult, és munkáját két káplánja, Galambos Kálmán és Kelemen Andor vette át, adminisztrátori funkcióban. Ekkor a plébánia állapota elhanyagolt volt, önálló háztartás nem működött, cseléd nem volt, a fűtésről, világításról, mosásról a káplánoknak maguknak kellett gondoskodniuk. Minderre a befolyó rendes jövedelmük kevésnek bizonyult, ezért rendkívüli- és hadisegélyt, illetve drágasági pótlékot kellett kiutalni számukra. A plébániaépület is nagyon elhanyagolt állapotban volt, az udvar csupa kő és törmelék, melyet a régi épület bontásakor szétterítettek, így itt növények helyett „két tyúk és egy kakas leste, hol és mikor bújjik ki egy fűszál, hogy azt lecsípje.”¹⁹ A terep rendezését és a kert kialakítását Galambos káplán évek alatt végezte el. Mindezt plébániai teendői mellett, melyek szintén jelentős mennyiségűek voltak. A lelkipásztori és adminisztrációs feladatok mellett mindketten végezték a plébánia területén a hitoktatást, de a kifejezetten aktív társadalmi élet szervezésébe is bekapcsolódtak. Kelemen Andor például a Szociális Missziótársulat irodáját vezette, Galambos Kálmán pedig először a belvárosi katolikus kör könyvtárosa volt, de 1918-1919-ben a Pécsi Katolikus

¹⁷ HD Pécs-Székesegyház 13.

¹⁸ Uo. 14.

¹⁹ HD Pécs-Belváros 68.

Legényegylet²⁰ elnöke is lett. Utóbbi emellett a Pécsi Keresztényszocialista Egyesület Arany János Önképző Körének elnöke, 1919 márciusától a katolikus kör választmányi tagja és a kisszemináriumú növendékek gyóntatója is volt.²¹

A székesegyházi plébánián úgy látták, hogy a vizsgált időszakban a háború második felében elindult tendencia folytatódott, és a hívek – elsősorban a férfiak – vallási buzgósága leszállóágban volt. A naponkénti háborús litániákat ezért a püspökség be is szüntette, ezt követően csak csütörtökön és szombaton (a Corpus Christi kápolnában), illetve vásár- és ünnepnapokon (a székesegyházban) voltak háborús litániák, de 1918 novemberében ezeket is eltörölték. A katonák hazatérésével a templomba járók száma megszorodott ugyan, de a „szentségekhez való járulásban azonban kevés javulás észlelhető. Napi áldozók (főleg oltáregyleti és kongreganista hölgyek) valamint gyakrabban gyónók elég szép számban akadtak, de főleg a férfiközönség kevés kivétellel elhanyagolta a szentségek fölvetését.”²² Pedig minden nap többször is 5-6 gyóntató állt rendelkezésre.

A vallási élet hanyatlását a belvárosi háztörténet lejegyzője a következőképpen interpretálta: „A szociáldemokrácia erőszakos térfoglalása az oka a válástalanság terjedésének, mert a beerőszakolt munkásoknak, főként gyerekeknek – mert már a tanoncokat is beszervezték – folyton hitvallás, Isten és egyház ellenes beszédeket tartottak s a papság ellen izgatták őket. Egészen úgy csinálták, mint az 1919. márc. 22-én megszületett szovjet-Magyarországon, hol úgy szólván abból álltak a szociális rendelkezések, hogy papokat, apácákat elkergettek, egyleteket és kolostorokat elfoglaltak, kongregációkat feloszlattak s hithű magyarokat kivégeztek. A szociáldemokrata vezetőségnek volt is gondja rá, hogy minden fiatalember átmenjen a demarkáción a szovjet hadseregbe. A hol nincs hit, ott nincs erkölcs! A

²⁰ „Plébániánk területén van a kat. legényegylet, mely a háború kitörésekor becsukta kapuit s csak 1915 karácsonyára nyitott meg s gyűjtött tagokat. A legényegylet tagjai a korszellem hatása alatt csak mulatni és táncolni kívántak s azért az elnökség engedékenysége folytán egymást követték ott a bálók és táncmulatságok. A fiatalság teljesen a szociáldemokrácia vezetése alá került: egy kivétellel mind leszervezkedett a vörös cégér alatt. Ez ellen a vezetőségnek egy szava sem volt, de mikor az aranybéliiek szereplőt kértek a legényegylettől, ott kicsapás terhe alatt tiltották meg a ker. szoc. egyesületbe való belépést. Mikor egyik tag, K. J. elment mégis a „József utcába” a „pókokhoz” az „Ágnes asszony” főszereplőjének partneréül, a legényegyletből tényleg kitétek. Elnökség, választmány és ifjúság egyformán gondolkozott ebben. A szovjeturalom idején különösen veszedelmesek voltak s az elnök és egyh. alelnök (Perr Viktor) ellen addig piszkálódtek, míg ezek az egyleti tisztségeik alóli felmentésüket kérték a püspöki hatóságtól.” HD Pécs-Belváros 70.; „A ker. szoc. egyesületnek munkás tagja igen kevés, mert mind beszervezték a demokraták rettenetes terrorjokkal. Csupán a varrónók szakcsoportja tartotta fenn magát végig s a dohánygyáriaké addig, míg volt munka a dohánygyárban. 1919 nyarán alakult a szellemi munkások szakcsoportja, melynek választmányába Galambost is beválasztották, ki különben az anyaegyesület választmányának is tagja.” HD Pécs-Belváros 72.

²¹ Uo. 69.

²² HD Pécs-Székesegyház 15.

templomokból elmaradt a fiatalság, el a férfiak s a Pécsi Napló egyik szept. száma szerint az orvosi statisztikák értelmében Pécs lakosságának fele fertőzve van!"²³

A háborús évekhez hasonlóan 1918-ban sem tett a püspök vidéki bér-
makörutat, így pünkösdkor a székesegyházban volt a bérmlás a környék-
beli községek híveinek is, akiknek a száma ekkor meghaladta a kétezret.²⁴

A szerbek megjelenése utáni időkről írva a kezdeti aggodalmak feljegy-
zése után a megszállók és az egyházi személyek, intézmények közötti tá-
volságtartást, illetve békés viszonyt erősíti meg a székesegyházi plébánia
bejegyzése: „Október utolsó napjaiban Budapesten kitört a forradalom. Felelőtlen
és felforgató elemek ragadták magukhoz a hatalmat. A háborút egyszerűen beszü-
ntették, a katonaságot feloszlatták. Ennek következményei Pécsset is érvényre jutot-
tak. Az átalakulás napjaiban zavargásoktól tartott mindenki. Az a hír járta, hogy a
székesegyház is veszedelemben forog, mert a csőcselék mindent kiszemelt, ahol fosz-
togatásra könnyű alkalom nyílik. De a jó Isten megvédett bennünket és semmiféle
komoly zavargás nem fordult elő. November 14-én szerb megszálló csapatok jöttek
Pécsre s a város és Baranya megye nagyobb része fölött az uralmat átvették. Egy-
házi ügyekbe egyáltalán nem avatkoztak be s így minden ment a maga rendjén.”²⁵

Az 1919-es évben a szerb megszállás tovább tartott, sőt január első fe-
lében lezárták a demarkációs vonalat, és így megszakadt az érintkezés az
anyaországi területekkel. Ennek hatása a plébánia életében először abban
volt érezhető, hogy a január 6-án a székesegyházi karkáplánná kinevezett
Piliván Mihály nem tudott Szekszárdról Pécsre jutni, csak február 22-én si-
került protekció útján bejutnia a területre és a plébániahivatal vezetését át-
vennie.²⁶ A háztörténet lejegyzője szerint ennél komolyabb gondot jelentett,
hogy „a szigorú elzárás a meg nem szállt terület felé érezteti káros hatását a ház-
asságkötéseknél; a jegyesek ugyanis sokszor nem tudnak hozzájutni a szükséges ira-
tokhoz, mivel azonban a polgári házasságkötésnél elfogadják a másodrendű iratokat
(cselédkönyv, iskolai bizonyítvány stb.), sőt a bemondott adatokra letett esküt, az
egyházi házasságkötésnél is meg kell ezzel elégedni, nehogy a házastársak pusztán
polgári házasságban éljenek.”²⁷

A székesegyházi háztörténet leírása szerint tehát általános és súlyos ha-
tásai voltak a megszállás időszakának a hívek vallási életére, lelkiületére. A
brutalitás, a rablások és a zsarolás minden fajtája kifakadást, türelmetlensé-
get és átkozódást támasztott közöttük, és ennek a felzavart lelkiállapotnak

²³ HD Pécs-Belváros 72.

²⁴ HD Pécs-Székesegyház 14.

²⁵ Uo. 14-15.

²⁶ A Pécs-belvárosi plébánia háztörténete szintén említi a határzár következtében előálló kommunikációs nehézségeket: „Dec. elején [Javitás ceruzával: nov. 14-én – Cs.N.] azután meg-
jöttek a szerbek, kik azóta Bükkösdnél lezárták a határt s a demarkációt szigorúan őrzik. Már egy év
óta nem kaptunk pesti újságot.” HD Pécs-Belváros 67.

²⁷ HD Pécs-Székesegyház 16.

a hullámai a gyóntatószékben csapódtak le. Szerb beavatkozás a vallási ügyekbe direkt módon továbbra sem fordult elő, bár megjegyezte, hogy „*a hymnus éneklése a templomban is tilos, figyelemmel kísérik a prédikációkat és Mézsáros renegát megyei főjegyző nem egyszer internálással fenyeget.*”²⁸

Karadorđević Péter király születésnapjának megünneplése a megszállóknak fontos éves eseménye volt. Ezek alkalmával a Széchenyi-téren rendezett a megszálló hatóság ünnepséget, amelyen szigorú meghagyásra katolikus szertartás is szerepelt. Ezt a helyzetet a székesegyháziak a békesség érdekében igyekeztek elfogadni, nem túl nagy lelkesedéssel: „*kényszerűségből dr. Gebauer p. titkár végezte legrövidebbre redukálva Te Deum-ot; a káptalant sorshúzás útján Wajdits és Romaisz kanonokok képviselték.*”²⁹ Az éves ünnepek engedélyezése vagy tiltása, illetve a helyszínek kiválasztása a szimbolikus politikai-hatalmi játszmák részét képezték. Egyes szerb ünnepeken a megszálló hatóságok munkaszünetet rendeltek el, míg Szent István király ünnepén ezt felfüggesztették. Az 1920. évi Karadorđević-ünnepséget a székesegyházban tartották, melyet kényszerűségből engedett át az egyházmegyei hatóság az istentisztelet megtartására.³⁰

Az 1919-es évben úgy látták, hogy a vasárnap misét hallgatók száma emelkedett, elsősorban a férfiak között, amiből azonban nem az intenzívebb vallási életre következtetettek, a magyarázatot inkább abban keresték, hogy „*sok tisztvoiselő a megszállás folytán állás nélkül maradt és így az szt. mise idején nincs lekötve hivatalában. Különösen megnyilvánult ezen oknak a hatása a 18 napos politikai sztrájk idején, mely febr. 22-én kezdődött. Egyébként a szt. mise hallgatás csak a 11 órás misén mutat haladást, a 7 órás misének Corpus Christi kápolnában meg van a régi kipróbált közönsége, a 9 órás konvent mise alatt pedig most is könnyen meglehet olvasni a résztvevőket.*”³¹ A 11 órás mise látogatottsága felkeltette Zichy püspök figyelmét is, aki elrendelte, hogy ezen a misén az evangéliumot a latin után magyarul is olvassák fel, illetve ezt követően 8-10 perces szentbeszédet mondjanak a papok.

A vallásos-erkölcsi élet élénkítését szolgáló társulatok közül a Mária-kongregációk működtek több-kevesebb sikerrel ebben az időszakban a székesegyházi plébánia területén, rajtuk kívül a Jézus Szt. Szíve Tiszteletőrség rendezett havi összejöveteleket minden hónap első péntekjén. A jótékony-sági munkát elsősorban a Szent Vince Egylet gyakorolta a plébánián, bár a nagy drágaság miatt csak egyik napról a másikra tudtak működni, és nem egyszer ürült ki teljesen a kassza. E mellett itt a plébános megállapítása szerint „*mialatt a meg nem szállott területen a kommunizmus dühöngött, a*

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo. 19.

³¹ Uo. 16.

magyarság és a katolicizmus ügyének a városban jó szolgálatot tett a belv-i kath. kör előadások és ünnepélyek tartásával."³² A belvárosi plébánia területén is működtek a katolikus világiak – egyházi felügyelet mellett fenntartott – társadalmi szervezetei: Keresztényszocialista Egyesület, Szociális Missziótársulat,³³ Katolikus Legényegylet és tanoncotthona, Keresztény és Keresztényen Ifjak Szövetsége (KÉKISZ).

A folyton emelkedő drágaság hatásai alól a plébánia személyzete sem tudta kivonni magát. A székesegyházi kanonok-plébános kérésére a karkáplánok ellátására 1920. január 1-től 6.000 K-t szavazott meg a káptalan a székesegyházi uradalom terhére, de a többi plébániai személyzet járandóságát is igyekeztek rendezni, illetve drágasági segéllyel kiegészíteni.³⁴ A plébánián belüli személyi viszonyokban is lecsapódott a fokozódó drágaság hatása. Romaisz Ferenc kanonok-plébános és az általa ellátott karkáplánok között a barátságos viszony elhidegült, melynek elsődleges oka az ételadagok fokozatos redukálása volt: *„a nagy drágaság miatt a kanonok-plébános négy ember kosztoltatását elviselhetetlen tehernek tartja s viszont az élelmezés ellenszolgáltatására megállapított összeg felemelését sem akarja kérni.*"³⁵ A helyzet feloldása végül a plébános áthelyezése lett, akinek helyére dr. Rézbányai József került. A plébániai vagyon a drágaság miatt nagyon megfogyatkozott, ennek ellenére a Corpus Christi kápolna orgonáját sikerült új Angster-sípokkal felszerelni.³⁶ A fedezetet Corpus Christi házi pénztárából, illetőleg a székesegyházi uradalom pénztárából biztosították. A misék minden szükségletét a pedig sekrestyeigazgató fedezte.

Az ekkor uralkodó hangulatot kiválóan festi le a székesegyházi *historia domus* 1920-as évének első bejegyzése, ezért érdemes hosszabban idézni: *„Még mindig nem vagyunk szabadok. A reménykedő lelkeken is bizonyos fásultság vesz erőt. A szerbek kivonulásának annyiszor megjelölt, de meg nem valósult terminusa kezdi kiölni a bizalmat és reménységet a szívekből. Súlyosbítja a helyzetet a szociáldemokraták barátkozása a szerbekkel. A kommunizmus megbukása után ugyanis frontot változtattak és a megszálló hatóság barátságát keresve próbálják létüket biztosítani. Népgyűléseket tartanak, utcákon felvonulnak, tüntetnek és mindezen alkalommal nyíltan hirdetik, hogy a megszállás fönmaradását óhajtják és tiltakoznak a magyar katonaság bevonulása ellen. Gyűléseiken, újságokban*

³² Uo. 17.

³³ „Jún. 13-án a Szoc. Miss. nagy ünnepséget rendezett d. u. a sétátéren. Ugyanekkor a demokraták a Szentháromság előtt éppen a 10 órai mise alatt gyűléseztek s kívánták javaslatukban, hogy a nemzeti hadsereg Pécsre soha be ne jöhessen. Pedig úgy lessük már, hogy a szerbek elmenjenek.” HD Pécs-Belváros 83.

³⁴ HD Pécs-Székesegyház 17.

³⁵ Uo. 19.

³⁶ Adományokból a belvárosi plébánia és a kálvária kápolna orgonája is felújításra került 1920 folyamán. HD Pécs-Belváros 77.

állandóan támadják az egyházat, gyalázzák a papságot. Mindez nem maradhat hatás nélkül a nép vallás-erkölcsi életére. Ez a gyűlölködő hangulat és a folyton emelkedő drágaság elkeseredést, zúgolódást szül a jobb lelkekben is és úgy, hogy a megzavart lelki egyensúlyt nem könnyű visszaállítani a gyóntatószékben sem. A szociáldemokrata törekvések nagyobb sikerhez jutnak ősszel (okt. 20.), amikor a város vezetését átveszik, ezzel egyúttal fenyeget a veszély, hogy a plébániák ügyeibe is beleavatkoznak és a kath. intézményekre káros befolyással lesznek. Az utóbbi veszedelem csakhamar be is következett, mert a belv. kath. kört hatóságilag bezárták és több héten át zárva tartották.”³⁷

Már a világháború vége felé egyértelmű volt az egyházmegyei papság körben, hogy a békekötés után nagy feladatok várnak rájuk a hívek lelki gondozása, a hazatérő katonák segítése, de általában a kialakuló belpolitikai hangulat megfékezése terén is. Ez a meggyőződés csak fokozódott az 1921-ig tartó megszállás időszakában. A munka összehangolása és az együtt gondolkodás érdekében, illetve a pasztorációs feladatok könnyebb és sikeresebb megoldása érdekében a belvárosi plébánián már a háború utolsó éveiben tartottak összejöveteleket, melyeken a városi papság az aktuális kérdéseket beszélte meg.³⁸ Az találkozók rendszeresítésére Zichy Gyula püspök 1920 októberében adott utasítást, érzékelve ezek fontos szerepét a pasztorációs és egyéb tapasztalatok kicserélésében.³⁹

1921 elején a szerb megszállás még mindig tartott, a bejegyzésekben pedig az előző évekhez hasonló feljegyzések olvashatók: „Az új évi szentségimádás három napján szokatlanul nagy számban keresi fel a közönség a székesegyházat, ami a vallásos érzület fejlődésére mutat s egyúttal jelzi a megszállás és nagy drágaság által nyomorba jutott lakosság imádságos hangulatát.”⁴⁰ A hamarosan bekövetkező, nyár végi felszabadulás hangulatát és az ezt kísérő megosztottságot természetesen megörököltette a székesegyházi plébánia háztörténete: „Ez év augusztusában a szabadulás reménye újból erősebben gyulladt fel a szívekben, de ugyanekkor a keserűség érzése töltötte meg a hűség magyar lelkeket a város ama lakói iránt, akik mindnet elkövettek, hogy megakadályozzák a felszabadító hadsereg bevonulását és erőszakos fenyegetésekkel akarták biztosítani a kommunisták és szerbek uralmát. Az isteni Gondviselés irgalmas volt és aug. 21-én újra szabad magyar lett a város. A lakosság zsúfoltságig megtöltötte a templomokat és háláját mélységes áhítattal róttá az ég Urának. Ily hálaadó isteni tiszteletet tartott a megyés püspök a Széchenyi-téren szentségi körmenettel és zászlómegáldással.”⁴¹

³⁷ HD Pécs-Székesegyház 18-19.

³⁸ Uo. 21.

³⁹ HD Pécs-Belváros 85.

⁴⁰ HD Pécs-Székesegyház 20.

⁴¹ Uo. 20.

A megszállás idejéről általában és a felszabadulás pillanatairól a belvárosi plébánia *historia domusa* is hosszabban bejegyzést őriz: „*Sem a szerb megszállás, sem a kommunista városi rezsim alatt nagyobb mérvű kellemetlensége nem volt a belvárosi plébániának, sem az adminisztrátoroknak. Igaz, hogy lehetőleg kerültek mindent, ami a közvetlen érintkezést és tárgyalást vonhatott volna maga után, csak a legszükségesebb javításokért fordultak a városhoz, amit aztán teljesítettek is. [...] Aug. 20-án már biztosan tudtuk, hogy a szerbek órái meg vannak számlálva. Eredetileg Szent István napjára volt tervezve a bevonulás, de a szerbeknek sikerült az antanttól 48 órai halasztást kieszközölni, s így a bevonulás – Pécs történetének egyik legszebb napja – csak 22-én történhetett meg. A magyar hadsereg egy része valamint a csendőrség s a rendőrség már a délelőtti órákban bevonult, de az igazi bevonulás s az ünnepélyes fogadtatás délután történt. Mikor a nemzeti hadsereg élén Soós altábornaggyal bevonult, s a katonaság a Széchenyi téren elhelyezkedett, a megyéspüspök úr az összes jelenlévő pécsi világi és szerzetes papok assistentiája mellett, baldachin alatt a legméltóságosabb oltári szentséggel a Szentháromság szoborhoz vonult, hol üdvözölte a felszabadító magyar hadsereget s az oltáriszentséggel áldást adott. Felejthetetlen szép kép volt, midőn a városház tornyán megszólalt a tároगतó s a Himnusz hangjai mellett s a katonaság sorfala között a püspök visszavonult a belvárosi templomba. A felszabadulás emlékére szept. 11-én hálaadó körmenet indult Gyúdre⁴² s azonkívül vasárnap reggel mintegy 1800-an különvonattal mentek Vokányból a kegyhelyre, ahol az ünnepélyes sz. misét Zichy Gyula gróf megyéspüspök pontifikálta, s egyben a felszabadulás emlékére egy ezüst szívet helyezett el a Mária-Gyúdi templomban levő kegyképen.”⁴³*

A felhasznált források még számos szempont és részkérdés megismerésére adhatnak alkalmat a vizsgált időszak lokális köz- és egyháztörténeti eseményeire vonatkozóan, természetesen a lejegyző nézőpontjának érvényesítésével. Azonban talán e rövid pillanatképekből is érzékelhetők az időszak állapotai, egyházi helyzetértékelései illetve várakozásai. A kép tovább árnyalható a Pécs területéhez tartozó többi plébánia háztörténeteinek vizsgálatával, illetve egyéb forráscsoportok bevonásával.

⁴² A máriagyúdi zarándoklatokat a háború alatt a pécsi hívek spontán módon végezték. Szervezetten 1919-től volt ismét zarándoklat, melyen először kb. 200 hívő vett részt. Az 1921-ben – az összehangolási nehézségek leküzdése után – a pécsi plébániák együtt szervezték a gyúdi zarándoklatot, és ekkor nagyjából 4.000-en indultak útnak. HD Pécs-Belváros 84., 90-91.

⁴³ Uo. 92-93.

Bibliográfia

Levéltári források

Pécsi Egyházmegyei Levéltár (PEL) III. Plébániai levéltárak – *Historia domus*-ok (HD).

PEL III. 102. Pécs-Belváros

PEL III. 107. Pécs-Székesegyház

Felhasznált szakirodalom

HORVÁTH – SCHMELCZER-POHÁNKA – TENGELY 2016 = Horváth István – Schmelczer-Pohánka Éva – Tengely Adrienn, A pécsi püspökség a szerb megszállás alatt (1918-1921). In: Zombori István (szerk.), *A szerbek Magyarországon 1918-1921*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 2016. 115-147.

HORNYÁK 2006 = Hornyák Árpád, Bácska és Baranya az I. világháború után. A szerb megszállás. In: Uő. (szerk.), *Pécs szerb megszállása egy szerb újságíró szemével*. Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2006. 13-37.

KAPOSI 2011 = Kaposi Zoltán, Pécs gazdasági helyzete a szerb megszállás idején (1918-1921). *Pécsi Szemle* 2011. nyár 66-77.

SALACZ 1975 = Salacz Gábor, A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt. Aurora Könyvek, München, 1975.

PÉCS-BARANYA 1928 = Pécs-Baranya 1918-1928. A Dunántúl kiadása. Pécs, 1928.

TENGELY 2004 = Tengely Adrienn, Egyházak a szerb megszállás alatt Baranyában. *Pécsi Szemle* 2004. tél 56-61.

ZSADÁNYI-KUSSINSZKY 1931 = Zsadányi Oszkár – Kussinkszky Endre (szerk.), *A felszabadulás aranykönyve*. Haladás, Pécs, 1931.

**HADTÖRTÉNET, DIPLOMÁCIATÖRTÉNET,
JOGTÖRTÉNET**

RENDŐRSÉG ÉS BÖRTÖN AZ ÚJBABILÓNI KORBAN

Babilónia története az i.e. I. évezredben rendkívüli fordulatokkal tarkított.¹ Az évezred első két évszázadainak története részleteiben a homályba merül számunkra. Az uralkodók neveihez több esetben is elenyésző mennyiségű forrást tudunk kötni, és így ismereteink több király korszakában is jelentősen korlátozottak. Az i.e. 8. század utolsó harmadától i.e. 627-ig Babilónia az évezred első nagyhatalma, az Újasszír Birodalom részévé vált. Aššur-aḫ-iddina² (i.e. 680-669) uralkodásával kezdődően Babilóniában megfigyelhető egy fokozatos gazdasági fejlődés, amit a források egyre növekvő száma is tükröz számunkra. Az Újbabilóni Birodalom kora (i.e. 626-539) Mezopotámia történetének egyik, forrásokkal legbőségebben ellátott korszaka, egyben Babilónia utolsó önálló birodalmi időszaka. Napjainkra a publikált ékírásos források száma az ún. i.e. hosszú 6. századból³ (i.e. 626-484)⁴ megközelíti a negyvenezret. Az Óperzsa Birodalom hódítása után Babilónia társadalmi, gazdasági berendezkedése egészen Xerxés uralkodásáig nem változott lényegesen,⁵ ezért a kutatás, amikor az újbabilóni kort vizsgálja, szándékosan nem választja külön az újbabilóni és az első óperzsa királyok (Kyros, Kambysés, Bardija, I. Dareios⁶), uralkodásának forrásait. Ebben a tanulmányban mi is ehhez a kutatói hagyományhoz csatlakozunk, amikor az újbabilóni forrásokat vizsgáljuk.

Az ókori Mezopotámia jogi, bírósági eljárásait tekintve a leggazdagabb forrásanyagunk a III. Ur-i dinasztia és óbabilóni korszakokból (kettő együtt

¹ Babilónia történetéhez az i.e. I. évezred teljes egészében ld. JOANNÈS 2004, 112-254.; BE-AULIEU 2018, 171-268. Magyar nyelven bevezetésül ld. KUHRT 2005, 283-326. Az évezred egyes korszakaira vonatkozóan ld. BRINKMAN 1984, FRAME 1992, HELLER 2010, BOIY 2004. Jelen tanulmány az i.e. I. évezred második felének forrásait a késő óperzsa, és a hellénisztikus korban nem kívánja vizsgálni.

² Uralkodásához ld. VÉR 2011.

³ A fogalmat először JURSA (2010, 5.) vezette be, napjainkra a kor kutatói számára teljesen elfogadottá vált.

⁴ Az Újbabilóni Birodalom bukása (i.e. 539) után Babilónia az Óperzsa Birodalom részévé vált. Egészen Xerxés 2. uralkodási évéig a rendelkezésünkre álló források mennyisége változatlanul magas. Xerxés uralkodásának első éveiről és a babilóni források helyzetéről, azok drasztikus csökkenéséről szóló vitáról lásd részletesen: WAERZEGGERS 2003-2004, legújabban ROBSON 2017.

⁵ JURSA 2007, EHRENBERG 2007.

⁶ Kyros: i.e. 559?-530, Babilóniában i.e. 539-530; Kambysés: i.e. 530-522; Bardija: i.e. 522; I. Dareios i.e. 522-486.

kb. i.e. 21-17. sz.), és az itt érintett források időszakából, az újbabilóni korból származnak. A kutatás előterében nyilván a korábbi időszakok állnak, hiszen az i.e. 21-18. századok éveiből négy „törvény”-gyűjteményt⁷ is ismerünk,⁸ amelyek részletes vizsgálatokra adnak lehetőséget.⁹ Az újbabilóni korból is maradtak ránk ilyen törvények,¹⁰ de ez a forrás túlságosan töredékes, mindössze tizenöt szakasza ismert számunkra. Ezeket a gyűjteményeket egészítik ki a peres eljárások, bírósági döntéseket tartalmazó adminisztratív, jogi iratok, melyek száma az említett két korszakban kimagasló.¹¹ Ebben a tanulmányban is utóbbi forrásokból kerül néhány kiválasztott ékírást tábla az előtérbe.

Az újbabilóni bírósági eljárásról, peres iratokról nemrégén jelent meg az első önálló monográfia.¹² A rendelkezésére álló szövegek alapvetően a babilóniai királyi bírói döntések anyagából, illetve az uruki Eana templom bíróságával kapcsolatos iratokból származnak. Ezeket az ékírással írt jogi forrásokat tipológia szerint öt csoportba osztva elemezte a szerző.¹³ Az öt kategória közül tulajdonképpen négy azonosítható csoportot határozhatunk meg pontosabban,¹⁴ kettő-kettő tartozik a királyi, és az Eana templom bíróságához. Az egyik legjellemzőbb csoport ezek közül az, amikor a perirat elején az eljárást kezdeményező felperes elbeszélő formában bemutatja indítékait az eljárás megkezdéséhez.¹⁵ Az iratok többsége egy jól meghatározható formula alapján épül fel, mely három részre osztja a ékírást szöveget.¹⁶ Elsőként az eset leírására kerül sor, vagy az előbb említett felperesi elbeszélő módban, vagy pedig a peres felek

⁷ Mezopotámiából származó, törvényeket egybefoglaló források természetének, céljának vitája teljes mértékben nem eldöntött. Törvénygyűjteményként, kódexként való értelmezésük nem megfelelő, KALLA (2011, 139-140.) röviden utal arra, hogy ezek a források királyfeliratokként, irodalmi művek között értelmezhetők, vallási kontextusukban elhelyezve (erről ld. CHARPIN 2010-et is).

⁸ Ur-Nammu (i.e. 2110-2093) törvényei a III. Ur-i dinasztia idejéből, Lipit-Eštar (i.e. 1936-1926) törvényei, az iszini dinasztia korából, Daduša (i.e. 1792?-1780 körül) törvényei Ešnunna városából, és Hammu-rāpi (i.e. 1792-1750) törvényei Babilónból.

⁹ A törvényekhez ld. ROTH 1997, 13-35., 57-142.; KITCHEN - LAWRENCE 2012/1, 53-68.; 69-84.; 97-186.

¹⁰ ROTH 1997, 143-149.; KITCHEN - LAWRENCE 2012/1, 1029-1036.

¹¹ Az egyes időszakok jogi viszonyairól a legalkalmasabb áttekintést WESTBROOK 2003a tanulmánygyűjtemény fejezetei kínálják (LAFONT - WESTBROOK 2003, WESTBROOK 2003b, OELSNER - WELLS - WUNSCH 2003).

¹² HOLTZ 2009.

¹³ HOLTZ 2009, 23-217.

¹⁴ Ötödik kategóriában a tipológiai szempontból nem besorolható periratok szerepelnek, ld. HOLTZ 2009, 63-67.

¹⁵ A királyi periratok közül ez a gyakoribb eset. Holtz kategóriája „Royal Judges Style A” (HOLTZ 2009, 27-46.)

¹⁶ HOLTZ 2009, 27-40.

közötti konfrontáció bemutatásával. Ezt a bírósági cselekmények követik, melynek utolsó része a határozat.¹⁷ A periratok harmadik részeként egy konklúziót láthatunk az eljárásban résztvevőkkel, írnok(ok)kal, helyszínnel, dátummal. Az iratot hatósági pecsétek zárhatják.

Az újbabilóni korban a peres eljárások alapvetően két helyszínen, két autoritás előtt zajlódhattak le. A királyi bíróságokon (*bīt dīni ša šarri*)¹⁸ a király bírái döntöttek (*dajjānū ša šarri* – a *šarri* 'király' szó helyén gyakran a regnáló uralkodó neve szerepelt).¹⁹ A bírónak hierarchizált struktúrájuk volt, a királyi főméltóságok közül az újbabilóni korban a *sartennu* és *sukallu*, tehát a főbíró és a vezír²⁰ képviselhette a felügyeletet a bírák felett, amely csúcán a mezopotámiai hagyománynak megfelelően, természetesen a király állt.²¹ Az eljárások során a bírák munkáját írnokok, nem ritkán két írnok segítette. A királyi bírók mellett gyakran találkozunk templomi bíraskodással is. Ezek az eljárások a templomi vezető tisztviselői előtt zajlottak le. Ilyen hivatalnok volt a templom élére kinevezett királyi megbízott (*qīpu*), a templom hagyományos helyi közösségének elitjéből²² kinevezett templomi főadminisztrátor, a *šatammu*, és az Eanához kinevezett királyi adminisztrátor, a *ša rēš šarri bēl piqitti (ajakki)*.²³ A döntéseket gyakran egy gyűlés (*puḥru*)²⁴ előtt bonyolították, amiben olyan 'szabad polgárok' (*mār bani*)²⁵ vettek részt, akik máskor tanúként szerepeltek az iratokban.

Az újbabilóni periratokat számos szempontból lehetne elemezni, például, hogy kik kezdeményezték általában az eseteket, milyen szereplői vannak, milyen témakörök milyen gyakorisággal jelennek meg a periratokban. Ezt azonban ebben a rövid tanulmányban nem tudjuk

¹⁷ Ezt a szakaszt a periratokban szereplő záradékok, és az azokhoz kapcsolódó formulák alapján oszthatjuk további részekre Ilyen pl. az ún. *šemū* ('hallani, meghallgatni') záradék. Nem feltétlenül és kizárólag az eset szóbeli előadására utal, inkább egy formuláris kifejezés, ami azt rögzíti, hogy az eljárásban szereplő felek ismertették álláspontjukat, bizonyítékaikat a bíróság számára.

¹⁸ Szó szerinti jelentésben a 'királyi határozat háza'.

¹⁹ Az újbabilóni királyi bíróságok több tanulmány fókuszában is álltak már, ld. WUNSCH 1997-1998, WUNSCH 2000, OELSNER – WELLS – WUNSCH 2003, 918–920.; HOLTZ 2009, 254–265.

²⁰ A királyi főméltóságok az i.e. I. évezredben sokkal jobban dokumentáltabbak az újasszír adminisztrációs rendszerben (ehhez kapcsolódóan lásd VÉR 2014), mint az újbabilóni korban.

²¹ OELSNER – WELLS – WUNSCH 2003, 918.

²² WAERZEGGERS 2011a, JURSA 2013.

²³ Az uruki Eana templom tisztviselőinek struktúrájához részletes irodalommal legújabban ld. KLEBER 2008, 26–39., az újbabilóni és kora óperzsa királyok idején történt hierarchikus változásokhoz, királyi beavatkozásokhoz ld. KLEBER 2008, 7–26.

²⁴ DANDAMAYEV 1991, 252–253.

²⁵ A városi társadalom ezen csoportjához ld. ROTH 1989, DANDAMAYEV 1997, WESTBROOK 2004, de vö. JURSA 2010, 649.

megtenni. Természetesen érdekes lenne részletesen bemutatni a büntetési tételleket is. Köztudottnak számít, hogy Mezopotámiában három büntetési tétellel találkozunk a leggyakrabban, ezek a munkajáradék kiszabása, pénzbeli büntetés meghatározása és halállal végződő büntetések lehettek.²⁶ A törvényekben a halálbüntetés és a pénzbeli kompenzáció jelenik meg legtöbb esetben.

Ebben a tanulmányban azonban az igazságszolgáltatásnak két olyan aspektusára szeretném felhívni a figyelmet, amelyek kevésbé vonzzák a széles közönség érdeklődését. Habár számos peres okirattal rendelkezünk az újbabilóni korból, az igazságszolgáltatásnak ezen két intézménye kevésbé gyakran szerepel bennük. Ezek közül az első, amiről itt szót szeretnék ejteni, az a rendőrség intézménye Babilóniában. Az újbabilóni rendőrségről szóló, egészen új tanulmány elején Pirngruber egészen találóan jegyzi meg, hogy ez a terület „sötét lónak” számít az assziriológiai kutatások terén.²⁷ Az i.e. II. évezred adatai arra engednek következtetni, hogy a városi rendfenntartás feladatait alacsonyabb szintű katonai tisztségeket viselők látták el. Az újbabilóni korban azonban azonosítottak egy tisztséget, a *paqūdu*-t, amit rendőrként, főrendőrként lehet fordítani.²⁸ Pirngruber szerint a rendőri intézmény és személyzet a városi templomokhoz köthető, helyi lakosokból szervezték őket, és a korlátozottan rendelkezésre álló iratok arról tanúskodnak, hogy mindenféle bűnesettel kapcsolatban szóba kerülhetnek, de elsősorban lopás, tulajdon elleni vétségek jelennek meg a forrásokban.²⁹ Leíró jellegű forrás tehát nem áll rendelkezésünkre az újbabilóni rendőri személyzetről, de az alábbi iratból több olyan információt is kaphatunk, amelyek rávilágítanak szerepükre, feladatkörükre, egyben a korábban bemutatott bírósági ügymenetre. A BM 114528 táblát Kessler közölte először.³⁰ A szöveg közlésekor Kessler érdeklődésének középpontjában a gazdasági kérdések szerepeltek. Ezek a kocsmáros és a kocsmáros körüli gazdasági ügyleteket, a kocsmáros társadalmi pozícióját, és a templomi autoritás szerepének tisztázását célozták.

²⁶ A három leggyakoribb büntetés mellett természetesen találkozunk másokkal is, mint a talio elv alkalmazása, testrészek csonkítása, testi fenyegetések stb., bevezetésül ld. NEUMANN - PAULUS 2011.

²⁷ Az újbabilóni kor rendőri személyzet kérdéséhez, feladatkörökhöz ld. PIRNGRUBER 2013.

²⁸ PIRNGRUBER 2013, 70.

²⁹ PIRNGRUBER 2013, 71-74.

³⁰ KESSLER 2005, 274-275.

„Balātu, Nabû-šumu-ukîn fia, Uruk főrendőrje (*paqūdu*) így beszél az Eana šatammujához Nabû-mukîn-aplihoz, Nādin fiához, Dābibī leszármazottjához:

Kambysés 5. évének ulūlu hónap 5. napján (= i.e. 525. szeptember) hangoskodást hallatszott az éjszakában. Az emberek kiabálása miatt kimentem (az utcára) és bementem Ša-pî-kalbi, Erībšu fiának, a kocsmárosnak a házába. Arad-Anut, Anu-ibni fiát, Nabû-kāširt, Bēl-aḥu-šubši fiát, Ša-pî-kalbit, a ház urát, Rīšāját és Pappasit, két énekesnőt, mindannyiukat együttesen felszólítottam, hogy hagyják el Ša-pî-kalbi házát és ide hoztam (őket) eléd. Azonban sok embert, akik elhagyták Ša-pî-kalbi házát, nem ismerhettem fel.

Nabû-mukîn-apli, az Eana šatammuja Arad-Anut, akit Balātu, Nabû-šumu-ukîn fia, Uruk főrendőrje Ša-pî-kalbi házából az éjszaka kivezetett, a templomi gyűlés előtt (*ina puḥri*) így kérdezett: «Kik voltak azok a személyek, akiket Ša-pî-kalbi házában láttak?» És Arad-Anu így beszélt: «Ott volt Nabû-kāšir, Bēl-aḥu-šubši fia, Adad-ibni, Bēl-ētir fia, Šanšīru, Bēl-aḥu-šubši fia, Arad-Nanāja, Nanāja-aḥu-iddin fia, Nidintu és fia» ...” (a tábla további része ismeretlen)

A tábla által leírt eset könnyen összefoglalható. Esti lármázás miatt Balātu, egy *paqūdu*, akit a kutatás főrendőrként próbál értelmezni, a helyszínre megy, az ott megjelentek közül öt személyt – három férfit és két énekesnőt – előállít. Az Eana vezetője, illetve bírósága elé viszi őket, hogy ott döntsenek az ügyükben. Kihallgatás során egyikük további résztvevőket nevez meg, legalább négy új személyt.³¹ A tábla további része kitért, sérült, így nem tudjuk, hogy milyen büntetést szabtak ki rájuk.³² Kessler feltételezi, hogy Balātu azért viszi az elfogott személyeket a templomi bírósághoz, mert azok a templomhoz tartozhattak, *širkuk* voltak.³³ Pirngruber viszont arra a következtetésre jut, hogy a *paqūdu*, a rendőri személyzet templomi hivatali tisztség volt, mivel az alacsonyabb szintű helyi, városi bírászkodás a templomhoz tartozott.³⁴ A *paqūduról* elmondható viszont, hogy mindenképpen úgy lép fel a forrás szerint magától értetődően, mint amit egy rendőri személyzettől elvárunk. Nem tudjuk, hogy miért adott okot a

³¹ Az újbabilóni kihallgatásokról, esetleges kínzással történő kihallgatásról ld. KLEBER 2012, 215-220.

³² Úgy vélem azonban, hogy a kihallgatás során tanúsított együttműködés inkább valamilyen komolyabb büntetés irányába mutat.

³³ A kocsmából elvezettek neveiből feltételezhető, hogy többjük *širku* lehetett, azaz a templom tulajdonában, szolgálatában álló, a templomtól függő viszonyban lévő szolga. Az újbabilóni *širkuk* kérdéséhez legújabban ld. WAERZEGGERS 2011b.

³⁴ PIRNGRUBER 2013, 73-74. Ez vitatható, mert több esetben is a *paqūdu* megnevezésekor a városhoz, településhez kötik a tisztséget, és nem a templomhoz.

fellépéshez a kocsmáros házából kiszűrődő esti lárma, de azt mindenesetre látjuk belőle, hogy Balātu habozás nélkül beavatkozott, tehát jogában állt így tenni, és ezzel tisztában volt. Az is egyértelmű a forrásból, hogy az elfogott személyek nem tanúsítottak ellenállást, bár a vallomásból kiderül, hogy egy részük elmenekült (de ez nyilvánvalóan a büntetés elkerülése miatt volt), az elfogott személyek száma viszont arra is utal, hogy nem mertek vele szemben erőszakosan fellépni.

A következő forrás egy egészen más szituációt tükröz számunkra. A YOS 7, 137³⁵ egy jól ismert szövegcsoporthoz tartozik, az uruki bírósági iratoké, melyek megjelenésük, 1925 óta többször is a kutatás tárgyai voltak.

„¹⁻⁴Dummuqu, Balțija fiát Ālu-ša-Admuból³⁶ (...), akit Ea-kur-bannu, az uruki paqūdu hivatalnok elfogott, Kalbāja, az Ālu-ša-Admu-i paqūdu hivatalnok utasítására, (Dummuqu) lánya miatt, akit (Dummuqu) eladott ezüstért;

⁴⁻⁵Itti-Nanāja-īniját és Sūqaját, Uruki-Ištar³⁷ földműveseit, akik elhagyták ekéiket és elmenekültek;

⁶⁻⁷Anu-zēra-ibnit, aki lenvászson szövő, Tizedes parancsnok, aki munkáját otthagya elmenekült, és két évig nem látta (senki);

⁷⁻⁸Ubārut, Nergal szolgáját Udannuban³⁸;

⁸⁻⁹akiket Nabû-šuma-ukīn, a templomok felügyelője, bebörtönözött. Összesen öt férfit, akiket bebörtönöztek.

¹⁰⁻¹⁴Itti-Nanāja-īnija és Sūqaja a földművesek, ⁷Anu-zēra-ibni, a lenvászson szövő, Uruki-Ištarnak szolgálói, és Ubaru, Nergal [szolgája Udannuban], így szólott Nabû-mukīn-aplihoz, az Eana šatammujához, Nabû-aḥa-iddinhez, az Eana élére kinevezett királyi adminisztrátorhoz³⁹, és Rīmūthoz és Bau-ērešhez, a királyi bírákhoz.

¹⁴⁻¹⁶Dummuqu, Balțija fia a börtönben a király ellen beszélt (árulóként), (...)

¹⁶⁻²¹Nabû-mukīn-apli, az Eana šatammuja [Dābibī leszármazottja], Nabû-aḥa-iddin, az Eana élére kinevezett királyi adminisztrátor megbilincselve átadta Dummuqu, Itti-Nanāja-īniját és Sūqaját, Anu-zēra-ibnit, Ubārut Gimillunak, a Tizedes parancsnoknak⁴⁰ és Nabû-

³⁵ A szöveg átírásához lásd HOLTZ 2009, 180-183.

³⁶ Közelebről nem meghatározható babilóniai település.

³⁷ Az újbabilóni korban az „Uruk-Űrmője” kifejezés alatt az „Uruki-Ištar” istenséget kell értenünk, ehhez ld. BEAULIEU 2003, 119-123.

³⁸ Uruk városához gazdasági és adminisztratív szempontból kötődő település, ami Uruk városát többek között étellel, ruhával, áldozati állatokkal látta el, BEAULIEU 2003, 289-295.

³⁹ „ša rēš šarri bēl piqitti” Ld. korábban.

⁴⁰ A legalacsonyabb katonai egység vezetője, ld. DEZSŐ 2012, 154.

ikšurnak, Dummuqu fiának, Uruki-Ištar szolgálóinak. Gimillu és Nabû-ikšur lesznek a felelősök ennek az öt embernek a felügyeletéért.

22-23 El kell vinniük őket Babilónba Nabûgu, Gubaru fia, Babilón és a Folyón túl(i területek)⁴¹ helytartója elé kell állítaniuk (őket).

23-25 Ha bármelyikük máshova távozik, Gimillu és Nabû-ikšur kell, hogy viseljék a király büntetését.

27-31 A 7 tanú neve.

32 Az írnok neve.

33-34 Uruk, Addaru hónap 30. napja, Kambysés, Babilón királyának, az országok királyának 3. éve. (= i.e. 527. május)''

A YOS 7, 137 tábláján szereplő eset ugyanannak az uruki *šatammunak* az idején keletkezett. Négy különböző esetből eredően öt személyt elfogtak, börtönbe helyeztek és kihallgattak. Kihallgatásuk során egyikükre, Dummuqura vallottak, király elleni lázítás bűnét említve. Feltételezhetően ez olyan súlyos bűncselekmény, hogy közvetlenül a perzsa helytartó, Nabûgu elé kell járulniuk vallomásukért, ítéletükért. Az öt személyből három: Itti-Nanāja-inīja és Sūqaja, valamint Anu-zēra-ibni az uruki Ištar templom szolgálói lehettek, és Ubāruval, aki Udannuból való (és az ottani Nergal templom szolgálója lehetett), egyaránt mindegyikük szökevény volt.⁴² Kivételt képez az iratban Dummuqu, aki lányát adta el jogtalanul szolgálóknak. Utóbbi két eset azonban rávilágít arra, hogy a *paqūdu* rendőrségi feladatai nem csak a helyi rendfenntartást célozták meg. Kellott, hogy legyen egyfajta kommunikációs lehetőség, amin keresztül értesülnek, vagy ellenőriznek személyeket. Ezt mutatja, hogy az Ālu-ša-Admu-i (Kalbāja) és uruki (Ea-kurbannu) *paqūdu* kapcsolatban volt egymással, és előbbi utasítására, felhívására, az utóbbi elfogta Dummuqut. Uruk városával szemben az iratban megjelenő Ālu-ša-Admu-i *paqūdu*, egy kisebb babilóniai településhez tartozik. További példák bizonyítják, hogy nem csak a nagyobb városokban, de kisebb településeken is létezett ez a tisztség,⁴³ a rendőri intézmény. Érdekesség, hogy amikor a foglyok továbbküldéséről van szó, akkor nem kerül szóba, hogy őket a *paqūdu*, kísérje tovább. Ezt feladatot Gimillu, egy alacsonyabb rangú katonai vezető, és feltehetőleg egy másik, beosztás nélküli katona teszi meg.

A YOS 7, 137 nem csak a fentebb bemutatott szempontokból érdekes számunkra, hanem egy kapcsolódási lehetőség ahhoz a másik aspektushoz, amiről az újbabilóni igazságszolgáltatás révén írni szeretnénk. Ez pedig a

⁴¹ Óperzsa Birodalom idején létrehozott provincia Babilónia és az Eufratészen túli területek olvasztotta magába. Idővel két részre vált.

⁴² Az újbabilóni korban történt szökésekhez ld. SNELL 2001, 60-63.

⁴³ PIRNGRUBER 2013, 71-73.

börtön szerepe Babilóniában. Az előző sorokban olvashattunk róla, hogy az elfogott öt embert börtönbe helyezték, és a király elleni beszéd is a börtönben hangzott el. A továbbiakban tehát az újbabilóni kor börtönéről lesz szó.

Sokáig úgy vélték, hogy a börtön, mint büntetési kategória nem szerepel a mezopotámiai törvényekben.⁴⁴ Ez valóban így is van majdnem az összes mezopotámiai joggyűjtemény esetében, azonban az Ur-Nammu „törvények” újabb töredéke éppen egy ilyen aspektusra világít rá.⁴⁵

*„Ha egy férfi fogva tart másvalakit,
akkor ezt az embert börtönbe kell zárni, és 15 sékel ezüstöt kell fizetnie.”⁴⁶*

Ur-Nammu „törvényei” §3.

A szakasz két fontos tételt is tartalmaz számunkra a mezopotámiai börtön bemutatása során, illetve egy további a büntetési szokásokról. A törvény első tétele arról szól, hogy egy magánember jogtalanul tart fogva egy másikat. Ez kiválóan rámutat arra, hogy Mezopotámiában jól dokumentálható az a szokás, hogy magánszemélyek fogva tarthattak más személyeket. Itt nem rabszolgaságra, hanem sokkal jellemzőbb módon, adósság, vagy bármilyen tartozás következtében fogságba esett emberekről van szó.⁴⁷ Ennek a törvénynek azonban láthatóan nem az a célja, hogy ezt az intézményt bemutassa, hanem annak helytelen alkalmazását, illetve az azzal való visszaélést kívánja büntetni, azaz, hogy büntesse azt, aki jogtalanul tart valakit fogságban. Ebben az esetben börtönbe, Wilcke értelmezésében állami börtönbe⁴⁸ kerül és kompenzációként 15 sékel ezüstöt⁴⁹ kell fizetnie.

⁴⁴ Akkori ismereteken alapulva ezt közli KOMORÓCZY (1975a, 229., és 1979, 431.) is, a sumer Nungal himnusz elemzése okán.

⁴⁵ A teljes törvénygyűjteménybe illesztve ld. WILCKE 2002, 311-312.

⁴⁶ A fordítás az Ur-Nammu törvények új kiadását követik: CIVIL 2011, 246., ld. még ROTH 1997, 17., KITCHEN – LAWRENCE 2012 (Part 1), 58-59.

⁴⁷ Már a legkorábbi, írásos forrásokkal rendelkező korszakból, a kora dinasztikus korból is vannak erre utaló forrásaink, Enmetena és Irikagina (korábban UruKagina/Uruinimgina, valójában az uralkodó nevének legvalószínűbb formája Eri(e)nimgennak) királyfelirataiban (i.e. 25-24. sz.) megjelenik az adósság miatt fogva- vagy börtönben tartottak adósság alóli felszabadítása, ld. WILCKE 2003, 141-142.

⁴⁸ WILCKE 2002, 311-312. 82. jegyzetben korabeli forrásokra támaszkodva állapítja meg, hogy a szövegben használt sumer kifejezés (ennu ġ) állami börtönre utalhat.

⁴⁹ Mivel Mezopotámiában a pénz (leggyakrabban az ezüst) nem pénzérme formájában, hanem súlyra mért ezüst darabokban, karikákban, öntecsekben stb. jelent meg, ezért a pénzt nem darabszámra, hanem súlyára mérték. Egy sékel kb. 8.3 gramm volt. A pénz mezopotámiai használatához magyar nyelven ld. VARGYAS 2010, CSABAI 2014.

Az i.e. 3-2. évezredi börtönökről készült legújabb tanulmányában Reid a mezopotámiai börtönöknek négy alapvető funkcióját határozta meg,⁵⁰ amelyek közül az első és leginkább jól dokumentálható szerepe a börtönnek az igazságszolgáltatásban egy olyan fogvatartó hely megléte, ahol a perbe fogottakat az ítélet meghozataláig őrzik.⁵¹ A második funkcióként az adósbörtönt lehet megnevezni, ahol a fizetéseképtelen adósokat helyezték el, amíg a tartozásukat ki nem egyenlítették.⁵² Ehhez hasonlóak azok az esetek, amikor egy elmaradt teljesítés, munka, vagy hivatali feladat nem teljesül, vagy elmenekülnek a közmunka elől. Az előbbivel szemben, itt az állam irányába való kötelesség nem teljesítése miatt kerülnek börtönbe, és kényszermunkával büntethetik őket.⁵³ Utolsóként a börtön, mint önmagában büntető intézmény jelenik meg, a büntetett személy jobbá tétele érdekében.⁵⁴ Ez az a pont amikor meg kell említenünk a sumer Nungal-himnuszt, amiről részletesen is olvashattunk magyar nyelven.⁵⁵ Az irodalmi alkotásokban megjelenő bűn vallási igazságszolgáltatása ellenére úgy tűnik, hogy vannak adataink a mezopotámiai börtönök rideg világára vonatkozóan. Ebben a tekintetben sokat hivatkozott szövegrészlet egy óbabilóni (i.e. 20-17. sz.) levél, ahol egy börtönben lakó fogvatartott arról ír, hogy éheznek, lebetegedtek, és fogvatartásának helyét *bít dannatimnak*, „megpróbáltatások házána” hívja.

Az újbabilóni kor forrásai alapján ismerünk házi börtönt, városi börtönt, templomi börtönöket.⁵⁶ Megállapítható, hogy az újbabilóni korban a börtön elsődleges funkciója az alperes fogvatartása az ítélet meghozataláig, azonban az újbabilóni korban a pontos szerepe, természete nem tisztázott még.⁵⁷ Az uruki Eana templomkörzet börtönére több forrás is vonatkozik. A Nungal himnusz börtönének javító szándékával szemben találunk olyan újbabilóni jogeseteket, amikor a börtön teljesen más következményekkel járhat. A jelenlegi források között bizonyos szempontból egyedi szöveget éppen ennek az ellentétnek a bemutatása miatt közölte Kleber és Frahm. Ez a forrás egy olyan elkövetőről szól, aki a templom börtönébe kerülve további, súlyosabb bűnöt valósít meg.

⁵⁰ A mezopotámiai börtönök kérdéséhez, a sumer és akkád terminológiához ld. KOMORÓCZY 1975b, FRYMER 1977, STEINKELLER 1991, CIVIL 1993, REID 2016.

⁵¹ REID 2016, 84-86.

⁵² Uo., 86-90.

⁵³ Uo., 90-96.

⁵⁴ Uo., 93-96.

⁵⁵ KOMORÓCZY 1975a, KOMORÓCZY 1979.

⁵⁶ Az újbabilóni börtönre vonatkozóan bevezetésül ld. SAN-NICOLÒ 1945.

⁵⁷ OELSNER - WELLS - WUNSCH 2003, 967.

„¹⁻³Addaru (XII.) hónap 4. napjának éjjelén Nādin-aḫi, Sum-Nabû fia bűnös szándékkal ellopott egy kacsát az Uruki-Ištar szakrális ételéből, amit az Akītu házhoz vittek.

³⁻⁶Marduk-šumu-ibni, a zazakku hivatalnok⁵⁸, Nabû-ētir és Abu-ukīn a királyi rab qannāti tisztviselők⁵⁹ átadták (Nādin-aḫit) Sîn-iddinnek, az Eana vezetőjének (qīpu), és így őrizetbe helyezheti az Eana templom börtönében (ina bīt kīli).

⁶⁻⁹Ajjāru hónap (II.) 15. napján (Nādin-aḫi) megölte Taklāk-ana-id-dint börtönigazgatót (rab bīt kīli), és megpróbált kimászni az Eana (területéről), de lezuhant a tetőről és eltörte a csípőjét. (...)”⁶⁰

A következő részekben váratlan fordulatot vesz az irat. A bűnös testvére és rokona megkereste az Eana vezetőit, hogy hazavihessék Nādin-aḫit, ahol meggyógyítják és gyógyulása után visszahozzák a bíróság elé. Ezt engedélyezték számukra, azonban személyükben kezesek voltak érte, ha pedig megszökik tőlük, akkor magas pénzügyi bírásgot kell fizetniük. A forrás további részében a tanúk nevei, az írnok neve és a dátum szerepel.

Látható, hogy ezúttal nem a *paqūdu* szerepel, mint a bűnös előállítója, hanem a *zazakku* és a kettő *rab qannāti*. Ebben az esetben is az Eana vezetőihez vitték, a templomi bíróság dönt róla. Szökése közben pedig megölte a börtön felügyelőjét. A börtönőrökről, börtön felügyelőkről (*rab bīt kīli*) kevés információnk van, ami az elsődleges munkájukra vonatkozik. Az uruki Eana és a sippari Ebabbara archívumának anyagából ismert számunkra, hogy a börtönök vezetői liszt készítésével, de főleg liszt szállításával kapcsolatban teljesítenek megbízásokat a templomok számára.⁶¹

Összességében elmondható, hogy az újbabilóni kor igazságszolgáltatásáról sok apró részletet ismerünk, a források szerkezetét, felépítését jól ismerjük, de még mindig sok minden vár megismerésre. Rendőri feladatokat több hivatalhoz, tisztséghez köthetünk, ilyen feladatokat látunk a *paqūdu*, a *rab qannāti* és a *zazakku* esetében is. Emellett az ismert legalacsonyabb

⁵⁸ Az újbabilóni *zazakku* hivatalnok a legmagasabb királyi tisztségek közé tartozott. Pontos feladatköre nem tisztázott, leginkább templomi pénzügyek felügyelete köthető hozzá. DANDAMAYEV 1994, MACGINNIS 1996, BOIY 2004, 160-161. KLEBER – FRAHM (2006, 116.) ezt kiegészíti azzal, hogy három újbabilóni forrás is említi a *zazakku*-t bűnözők börtönbe kerülése kapcsán.

⁵⁹ A „szarvasmarha karámok felügyelői” tisztség kevésbé ismert számunkra, de a szöveg kiadói úgy vélik, hogy több forrás kontextusából megállapítható, hogy a *rab qannāti* tevékenysége összefügg a bűnözőkkel és büntetésükkel, esetleg börtönőrökről lehet szó, ld. KLEBER – FRAHM 2006, 116.

⁶⁰ PTS 2185, közreadja KLEBER – FRAHM 2006, 110-111., fordítás és részletes kommentár: 112-114.

⁶¹ ld. KLEBER 2005. 293-302., 317-320.

katonai egység vezetője, a Tizedes parancsnok (*rab ešerti*) is elláthat rendőri szerepkört (foglyok kíséréte).

Bibliográfia

BEAULIEU 2003 = Beaulieu, Paul-Alain, *The Pantheon of Uruk during the Neo-Babylonian Period*. Cuneiform Monographs 23. Brill - Styx, Leiden - Boston, 2003.

BEAULIEU 2018 = Beaulieu, Paul-Alain, *A History of Babylon*. Wiley - Blackwell, Chichester, 2018.

BOIY 2004 = Boiy, Tom, *Late-Achaemenid and Hellenistic Babylon*. Orientalia Lovaniensia Analecta 136. Peeters, Leuven, 2004.

BRINKMAN 1984 = Brinkman, John A., *Prelude to Empire. Babylonian Society and Politics, 747-626 B.C.* Philadelphia, 1984.

CHARPIN 2010 = Charpin, Dominique, *The Status of the Code of Hammurabi*. In: Charpin, Dominique, *Writing, Law, and Kingship in Old Babylonian Mesopotamia*. University of Chicago Press, Chicago - London, 2010. 71-82.

CIVIL 1993 = Civil, Miguel, *On Mesopotamian Jails and Their Lady Warden*. In: Cohen, Mark E. et al. (eds.), *The Tablet and the Scroll: Near Eastern Studies in Honor of William W. Hallo*. CDL Press, Bethesda, 1993. 72-78.

CIVIL 2011 = Civil, Miguel, *The Law Collection of Ur-Namma*. In: George, Andrew R. (ed.), *Cuneiform Royal Inscriptions and Related Texts in the Schøyen Collection*. CUSAS 17. CDL Press, Bethesda, 2011. 221-286.

CSABAI 2014 = Csabai Zoltán, *Az ezüst az újbabilóni és kora achaimenida korban*. *Ókor. Folyóirat az Antik Kultúráról* 13/4 (2014) 3-10.

DANDAMAYEV 1991 = Dandamayev, Muhammad A., *Neo-Babylonian Society and Economy*. In: Boardman, John, (ed.) *The Cambridge Ancient History III/2. The Assyrian and Babylonian Empires and other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries B.C.* Cambridge University Press, Cambridge, 1991. 252-272.

DANDAMAYEV 1994 = Dandamayev, Muhammad A., *The Neo-Babylonian zazakku*. *Altorientalische Forschungen* 21 (1994) 34-40.

DANDAMAYEV 1997 = Dandamayev, Muhammad A., *The Composition of the Citizens in First Millennium Babylonia*. *Altorientalische Forschungen* 24 (1997) 135-147.

DEZSÓ 2012 = Dezső, Tamás, *The Assyrian Army I. The Structure of the Neo-Assyrian Army as Reconstructed from the Assyrian Palace Reliefs and Cuneiform Sources. 1. Infantry*. Eötvös University Press, Budapest, 2012.

EHRENBERG 2007 = Ehrenberg, Erica, *Persian Conquerors, Babylonian Captivators*. In: Crawford, Harriet (ed.), *Regime Change in the Ancient Near*

- East and Egypt. From Sargon of Agade to Saddam Hussein.* British Academy – Oxford University Press, Oxford – New York, 2007. 95-103,
- FRAME 1992 = Frame, Grant, *Babylonia 689–627 B.C. A Political History.* Publications de l'Institut historique et archéologique néerlandais de Stamboul LXIX. Istanbul – Leiden, 1992.
- FRYMER 1977 = Frymer, Tikva Simone, The Nungal-Hymn and the Ekur-Prison. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 20 (1977) 78-89.
- HELLER 2010 = Heller, André, *Das Babylonien der Spätzeit (7.-4. Jh.) in den klassischen und keilschriftlichen Quellen.* Oikumene Studien zur antiken Weltgeschichte 7. Verlag Antike, Berlin, 2010.
- HOLTZ 2009 = Holtz, Shalom E., *Neo-Babylonian Court Procedure.* Cuneiform Monographs 38. Brill, Leiden – Boston, 2009.
- JOANNÈS 2004 = Joannès, Francis, *The Age of Empires. Mesopotamia in the First Millennium BC.* Edinburgh University Press, Edinburgh, 2004.
- JURSA 2007 = Jursa, Michael, The Transition of Babylonia from the Neo-Babylonian Empire to Achaemenid Rule. In: Crawford, Harriet (ed.), *Regime Change in the Ancient Near East and Egypt. From Sargon of Agade to Saddam Hussein.* British Academy – Oxford University Press, Oxford – New York, 2007. 73-94.
- JURSA 2010 = Jursa, Michael, *Aspects of the Economic History of Babylonia in the First Millennium BC. Economic geography, economic mentalities, agriculture, the use of money and the problem of economic growth.* Alter Orient und Altes Testament 377. Veröffentlichungen zur Wirtschaftsgeschichte Babyloniens im 1. Jahrtausend v. Chr. 4. Ugarit-Verlag, Münster 2010.
- JURSA 2013 = Jursa, Michael, Die babylonische Priesterschaft im ersten Jahrtausend v. Chr. In: Kaniuth, Kai et al. (Hg.), *Tempel im Alten Orient.* Colloquien der Deutschen Orient-Gesellschaft 7. Harrassowitz, Wiesbaden, 2013. 151-165.
- KALLA 2011 = Kalla Gábor, Perben és haragban. Óbabilóni jogi esetek. In: Bács Tamás – Dezső Tamás – Niederreiter Zoltán (szerk.), *100 év után.* Eöt-vös Kiadó, Budapest, 2011. 139-152.
- KESSLER 2005 = Kessler, Karlheinz, Zu den ökonomischen Verhältnissen von Uruk in neu- und spätbabylonischer Zeit. In: Baker, Heather D. – Jursa, Michael (eds.), *Approaching the Babylonian Economy.* Alter Orient und Altes Testament 330. Ugarit-Verlag, Münster, 2005. 269-287.
- KITCHEN – LAWRENCE 2012 = Kitchen, Kenneth A. – Lawrence, Paul J. N., *Treaty, Law and Covenant in the Ancient Near East.* Part 1-3. Harrassowitz, Wiesbaden, 2012.
- KLEBER 2005 = Kleber, Kristin, Von Bierproduzenten und Gefängnisaufsehern: Dezentrale Güterverteilung und Buchhaltung in Eanna. In: Baker,

- Heather D. – Jursa, Michael (eds.), *Approaching the Babylonian Economy*. Alter Orient und Altes Testament 330. Ugarit-Verlag, Münster, 2005. 289-321.
- KLEBER 2008 = Kleber, Kristin, *Tempel und Palast. Die Beziehungen zwischen dem König und dem Eanna-Tempel im spätbabylonischen Uruk*. Alter Orient und Altes Testament 358. Ugarit-Verlag, Münster, 2008.
- KLEBER 2011 = Kleber, Kristin, Staatlich sanktionierte Gewalt: Peinliche Befragung, Körper- und Todesstrafen in Babylonien (6.-2.Jh. v. Chr.). In: Rollinger, Robert – Lang, Martin – Barta, Heinz (Hg.), *Strafe und Strafrecht in den antiken Kulturen: unter Berücksichtigung von Todesstrafe, Hinrichtung und peinlicher Befragung*. Harrassowitz, Wiesbaden, 2012. 215-231.
- KLEBER – FRAHM 2006 = Kleber, Kristin – Frahm, Eckart, A Not-So-Great Escape: Crime and Punishment According to a Document from Neo-Babylonian Uruk. *Journal of Cuneiform Studies* 58 (2006) 109-122.
- KOMORÓCZY 1975a = Komoróczy Géza, A šumer börtönök himnusza. *Antik Tanulmányok* 22 (1975) 217-232.
- KOMORÓCZY 1975b = Komoróczy, Géza, Lobpreis auf das Gefängnis in Sumer. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 23 (1975) 153-174.
- KOMORÓCZY 1979 = Komoróczy Géza, A šumer börtönök himnusza. In: uő., *A šumer irodalmi hagyomány*. Magvető, Budapest, 1979. 416-452.
- KUHRT 2005 = Kuhrt, Amélie, *Az ókori Közél-Kelet*. PPKE BTK, Piliscsaba, 2005.
- LAFONT – WESTBROOK 2003 = Neo-Sumerian Period (Ur III). In: WESTBROOK 2003a. 183-226.
- MACGINNIS 1996 = MacGinnis, John, A further note on the zazakku. *N.A.B.U.* 1996-29.
- NEUMANN – PAULUS 2011 = Neumann, Hans – Paulus, Susanne, Strafe (im Strafrecht) A. Mesopotamien. In: Streck, Michael P. (Hg.) *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*. Band 13: 197-203.
- OELSNER – WELLS – WUNSCH 2003 = Oelsner, Joachim – Wells, Bruce – Wunsch, Cornelia, Neo-Babylonian Period. In: WESTBROOK 2003a. 911-974.
- PIRNGRUBER 2013 = Pirngruber, Reinhard, Police forces in First Millennium BC Babylonian and Beyond. *KASKAL* 10 (2013) 69-87.
- REID 2016 = Reid, John Nicholas, The Birth of the Prison: The Functions of Imprisonment in Early Mesopotamia. *Journal of Ancient Near Eastern History* 3/2 (2016) 81-115.
- ROBSON 2017 = Robson, Eleanor, The Socio-Economics of Cuneiform Scholarship after the 'End of Archives': Views from Borsippa and Uruk. In: Heffron, Yagmur – Stone, Adam – Worthington, Martin, (eds.) *At the Dawn of History. Ancient Near Eastern Studies in Honour of J. N. Postgate*. Eisenbrauns, Winona Lake 2017. 459-474.

ROTH 1989 = Roth, Martha T., A Case of Contested Status. In: Behrens, H. et al. (eds.), *DUMU-E2-DUB-BAA: Studies in Honor of A. W. Sjöberg*, Philadelphia, 1989. 481-489.

ROTH 1997 = *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. Scholars Press, Georgia, 1997.

SAN NICOLÒ 1945 = San Nicolò, Mariano, Eine kleine Gefängnismeuterei in Eanna zur Zeit des Kambyzes. In: Wilcken, Ulrich – San Nicolò, Mariano – Steinwenter, Artur (Hg.) *Festschrift für Leopold Wenger zu seinem 70. Geburtstag (1944–45)*. Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte 35. Beck, München, 1945. 1-17.

SNELL 2001 = Snell, Daniel C., *Flight and Freedom in the Ancient Near East*. Brill, Leiden, 2001.

STEINKELLER 1991 = Steinkeller, Piotr, The Reforms of UruKagina and An Early Sumerian Term for 'Prison'. In: Michalowski, Piotr – Steinkeller, Piotr – Stone, Elizabeth C. – Zettler, Richard L. (eds.) *Velles Paraules, Ancient Near Eastern Studies in Honor of Miguel Civil*. Aula Orientalis 9. Editorial Ausa, Sabadell – Barcelona, 1991. 227-233.

VARGYAS 2010 = Vargyas Péter, *A pénz története Babilóniában a pénzverés előtt és után*. Ókor-Történet-Írás 1. Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszék – L'Harmattan, Pécs – Budapest, 2010.

VÉR 2011 = Vér Ádám, „Sok mágnását karddal ölte le Asszírriában”. *Assur-ah-iddina utolsó éve*. *Ókor: Folyóirat az Antik kultúrákról* 10/2 (2011) 3-13.

VÉR 2014 = Vér Ádám, Az újasszír birodalmi adminisztráció rekonstrukciójának lehetőségei. In: Bárány Tibor et al. (szerk.), *A megértés mint hivatás. Köszöntő kötet Erdélyi Ágnes 70. születésnapjára*. L'Harmattan, Budapest, 2014. 295-310.

WAERZEGGERS 2003-2004 = Waerzeggers, Caroline, The Babylonian Revolts against Xerxes and the End of the Archives'. *Archiv für Orientforschung* 50 (2003–2004) 150-173.

WAERZEGGERS 2011a = Waerzeggers, Caroline, The Babylonian Priesthood in the Long Sixth Century BC. *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 54/2 (2011) 59-70.

WAERZEGGERS 2011b = Waerzeggers, Caroline, Neither Slave Nor Truly Free: The Status of The Dependents of Babylonian Temple Households. In: Culbertson, Laura (ed.), *Slaves and Households in the Ancient Near East*. Oriental Institute Seminars 7. University of Chicago Press, Chicago, 2011. 101-111.

WESTBROOK 2003a = Westbrook, Raymond, (ed.) *A History of Ancient Near Eastern Law. Volume I-II*. Handbuch der Orientalistik 72/1-2. Brill, Leiden – Boston, 2003.

- WESTBROOK 2003b = Old Babylonian Period. In: WESTBROOK 2003a. 361-430.
- WESTBROOK 2004 = Westbrook, Raymond, The Quality of Freedom in Neo-Babylonian Manumissions. *Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale* 98 (2004) 101-108.
- WILCKE 2002 = Wilcke, Claus, Der Kodex Ur-Namma (CU): Versuch einer Rekonstruktion. In: Abusch, Tzvi (ed.), *Riches Hidden Secret Places, Ancient Near Eastern Studies in Memory of Thorkild Jacobsen*. Eisenbrauns, Winona Lake, 2002. 291-333.
- WILCKE 2003 = Early Dynastic and Sargonic Periods. In: WESTBROOK 2003a. 141-181.
- WUNSCH 1997-1998 = Wunsch, Cornelia, Und die Richter berieten... Streitfälle in Babylon aus der Zeit Neriglissars und Nabonids. *Archiv für Orientforschung* 44-45 (1997-1998) 59-100.
- WUNSCH 2000 = Wunsch, Cornelia, Die Richter des Nabonid. In: Marzahn, Joachim - Neumann, Hans (Hg.), *Assyriologica et Semitica: Festschrift für Joachim Oelsner*. Alter Orient und Altes Testament 252. Ugarit-Verlag, Münster, 2000. 557-592.
- YOS 7 = Tremayne, Arch, *Records from Erech, Time of Cyrus and Cambyses (538-521 B.C.)*. Yale Oriental Studies, Babylonian Texts 7. Yale University Press, New Haven, 1925.

FEDELES TAMÁS

FIRENZE-VÁRAD-RÓMA.
CONRADUS CARDINI DE FLORENTIA PÁLYÁJÁNAK
KONTÚRJAI¹

1418. augusztus 1-jén, Genfben az Apostoli Kancellária hivatala egy bullát állított ki, amelyben az előző év őszén megválasztott V. Márton pápa (1417-1431) Conradus Cardini de Florentia pápai akolitust, a váradi székeskáptalan olvasókanonokját, a magyar korona országainak területére adószedővé nevezte ki.² Mindez megszokott jelenségnek számított, ugyanis a 14. századtól kezdve a pápaság bevételeinek egyre jelentősebb részét tette ki a nyugati kereszténység területén működő egyházi intézményekre kivetett adóból befolyó jövedelem. Az adószedés hatékonyságát az Európa területén szisztematikusan kiépített kollektori hálózat biztosította, amelyet a pápa által kinevezett, s az Apostoli Kamara ellenőrzése alatt álló adószedők, a kollektorok irányítottak. Illetékességi területükön ők szervezték meg a pénz összegyűjtését, majd eljuttatását a pápai udvarba, tevékenységükről – amelyet általában gondosan dokumentáltak – pedig megbízatásuk lezárultával elszámolást nyújtottak be a *Camera Apostolicaba*.³ Természetesen a Magyar Királyság területén is feltűntek a pápai kollektorok az 1310-es évektől kezdődően, tevékenységükről a korunkra maradt számadáskönyvek nyújtanak tájékoztatást.⁴

Kezdetben a magyar korona országai önálló, majd az 1330-as évek végétől I. (Nagy) Lajos király (1342-1382) haláláig Magyar- és Lengyelország közös kollektori körzetet alkottak.⁵ A nagy nyugati egyházszakadás (1378-1417) természetesen komoly törést okozott a pápaság pénzügyi helyzetében is. A kormányzati és a pénzügyi apparátus továbbra sem költözött Rómába, hanem Avignonban maradt, az Apostoli Kamarát 1383 és 1431 között irányító François de Conzie szimbolizálta tulajdonképpen a pápai pénzügyigazgatás folytonosságát.⁶ A kései Anjou-kortól (1382-1386), illetőleg

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00234/16/2) támogatásával készült az MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoportban.

² ASV Reg. Vat. vol. 348, fol. 82v-83v; kiadása: THEINER 1859-1860, II. 199-201., 358. sz. Regesztája: LUKCSICS 1931-1938, I. 217. sz.; ZsO VI. 2218. sz.

³ A téma szerteágazó nemzetközi szakirodalmából ehelyütt mindössze néhány munkát említsek: KIRSCH 1894; FINK 1930-1931; DESPY 1952; SCHUCHARD 2000; KOWALSKI 2011.

⁴ A Vatikáni Titkos Levéltárban őrzött források kiadása: MVH I/1.

⁵ Erre lásd: FEDELES 2017a, 36-37.

⁶ GUILLEMAIN 1991, 67. A skizma időszakának pápai pénzügyeire lásd: FAVIER 1966.

Luxemburgi Zsigmond uralkodása (1387-1437) kezdetétől – némi ingadozást követően – a Magyar Királyság és a hozzá tartozó területek ismét önálló kollektóriát alkottak. Jóllehet Petrus Stephani de Monasterio 1375-ben benyújtott számadását követően nem maradt korunkra egyetlen hasonló magyar vonatkozású dokumentum sem,⁷ pápai adószedők továbbra is tevékenykedtek a Kárpát-medencében.⁸

Zsigmond regnálásának első két évtizedében az uralkodó támogatásával szedték az adót a kamarai tisztviselők,⁹ azonban a Nápolyi László trónkövetelőt nyíltan támogató, székhelyét Rómában tartó egyházfővel, IX. Bonifáccal (1389-1404) egyre inkább kiéleződő ellentétek következtében nem élvezhették tovább az uralkodó bizalmát. Miután a pápa legátusa és több magyar főpap jelenlétében Kanizsai János esztergomi érsek Zarában magyar királlyá koronázta Lászlót, Luxemburgi Zsigmond és a pápa között kenyértörésre került sor. 1403 augusztusában az uralkodó megtiltotta a cseh és a magyar egyháziak számára az Apostoli Kamarába történő befizetéseket, a következő évben pedig kiadta a királyi tetsvényjogot, amelyben királyi jóváhagyáshoz kötötte a magyar egyházi javadalmak betöltését, a Szentszék által kiadott dokumentumok kihirdetését.¹⁰ Mindez természetesen az ország területére küldött pápai adószedők sikeres működését is akadályozta, hiszen hiába neveztek ki IX. Bonifác utódai, VII. Ince (1404-1406) és XII. Gergely (1406-1415) kollektorokat,¹¹ a magyar klérus tagjaitól nem tudták beszedni a kirótt adót. Mindezt alátámasztja a magyar főpapok kinevezési illetve (*servitium commune*), illetve a kisebb javadalmak *annata* megfizetésére vállalt kötelezettségének és tényleges befizetések jelentős visszaesése az 1403-1418 közötti időszakban.¹²

⁷ A számadáskönyv magyar vonatkozásainak kiadását lásd: MVH I/1. 464-520, a lengyel adatsorokat lásd: MPV IX. 53-107.

⁸ A korszakban a következő személyek kaptak kollektori kinevezést: Petrus de Radolina és Iohannes Mancus de Napoli (1389), a Magyar és a Lengyel Királyság általános kollektorai (BP III. 100-103. sz.); Rogerius de Cauaciis de Mediolano (1389-1392) (FEDELES 2005. 437-438); Vilhelmus de Cellmo (1393) (ASV Arm. XXXIII vol. 12, fol. 164r); Antonius de Ponte (1396) (ASV Arm. XXXIII vol. 12, fol. 189r) a Magyar Királyság kollektorai.

⁹ Lásd pl. a királynak a zágrábi püspökhöz és a városhoz intézett parancslevelét, amelyben a pápai adószedő és munkatársai munkájának támogatását kérte. TKALČIČ 1889, 314-315.; ZsO I. 1147. sz.

¹⁰ FEDELES 2018a, 85-87.

¹¹ Branda de Castiglione archipresbiter, a későbbi bíboros (1403), Henricus de Piscia de Mediolano (1407), Andrea dei Benzi da Gualdo spalatói, majd kalocsai érsek (1408-1410). ARTNER 2004, 91-96. sz.

¹² Vö. CAMERALIA I. 124-144., 565-577., 1091-1094. sz. – A skizma idejéből a római pápák kamarai regisztereinek jelentős része, így például az *Introitus et Exitus*, a *Collectorie* kötetei elpusztultak. ESCH 1966, 280.

A helyzet az egyházszakadást felszámoló Konstanzi Zsinat (1414-1418) utolsó éveiben rendeződött. A Szentszék az egyes nemzetekkel kötött konkordátumokban szabályozta az Apostoli Kamarába befizetendő összegek mértékét. A Konstanzban jelen lévő bíborosok által a magyar király számára a főkegyúri jogot (*ius supremi patronatus*) szavatoló oklevél kibocsátását követően (1417) a magyar egyháziak személyesen, képviselőik útján, illetőleg bankházak közvetítésével ismét rendszeresen vállalták az adó befizetését, s többé-kevésbé teljesítették is ígéretüket.¹³ Mindennek nyomán, nyolc esztendei intermezzót követően ismét apostoli kollektor érkezhett a Kárpát-medencébe, akinek működése elé látszólag az uralkodó sem gördített akadályt. Conradus Cardini kinevezése kapcsán joggal merül fel a kérdés, hogy miért éppen egy firenzei klerikus kapott kollektori megbízást a Magyar Királyság és társországai területére?

Cardini és a Scolari-rokonság

A *Camera Apostolica* Magyarországon működő adószedőinek többsége külföldi származású volt, a pápaság avignoni időszakában túlnyomórészt francia, míg a skizma idején itáliai klerikusok érkeztek.¹⁴ Cardini kinevezése tehát ez alapján teljesen illik a „sormintába”. Az ő esete azonban annyiban mindenképpen eltérő a korábbi adószedőkéitől, hogy kiválasztásában nem a pápai udvar játszotta a kezdeményező szerepet, hanem a Magyarországon letelepült firenzei Scolari família egyik meghatározó tagja, Andrea di Filippo Scolari váradi püspök.

A firenzei polgárok magyarországi üzleti tevékenysége az 1360-1370-es évektől kezdett intenzívvé válni. Többen közülük a Kárpát-medencében telepedtek le, s elsősorban a távolsági szövet-, nemesfémkereskedelemben, valamint a pénzügyigazgatásban szereztek érdekeltséget. Jóllehet az 1403-as lázadás leverését követően Zsigmond a Nápolyi Lászlóval történő kollaborálás vádjával több Budán élő firenzeit lefogatott, a toszkán városállam polgárai továbbra is fontos szerepet játszottak az itáliai-magyar gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokban.¹⁵ Az Arnó-parti városból érkezők a király környezetében is folyamatosan jelen voltak, közel félszázan fordultak meg udvarában, számosan közülük az uralkodó familiárisai lettek, illetve rövidebb-hosszabb ideig szolgálatában álltak.¹⁶ A Magyar Királyság területén élő firenzei kolónia központi alakja Filippo di Stefano Scolari, ismertebb nevén Ozorai Pipo volt, aki a 14. század végétől egészen az 1426-ban bekövetkezett haláláig Zsigmond király egyik legfőbb támaszának számított. A

¹³ Ennek részleteire, a tendenciákra lásd: FEDELES 2014.

¹⁴ FEJÉRPATAKY 1887.

¹⁵ TEKE 1995a; TEKE 1995b; ARANY 2007, 2008, 2009.

¹⁶ BEINHOF 1995, 165-187.

pályafutását kereskedőként kezdő, a pénzügyigazgatás, a diplomácia, hadseregvezetés terén egyaránt kiváló kvalitásokkal rendelkező toszkánra fontos hivatalokat bízott az uralkodó. Ezek közül kiemelkedő az országos sókamarispánság (1401-1426), valamint a temesi ispáni méltóság (1404-1426), mely utóbbi birtokában a délkeleti országrész első számú honor birtokosává vált.¹⁷ Filippót követően a família további hét tagja is több-kevesebb időt eltöltött Magyarországon, közülük öccse Matteo, valamint az egyik unokatestvére, az említett Andrea váradi püspök játszott számottevő szerepet. Mindazonáltal Pipo rokonai mellett az országban élő honfitársainak is támaszt jelentett, akik támogatására a Firenzei Köztársaság levélben kérte.¹⁸

Pipo támogatásával közeli és távolabbi hozzátartozói közül hárman is főpapi székbe emelkedtek. Unokatestvérei közül Andrea először a zágrábi (1407-1409), majd pedig a váradi püspökséget (1409-1426) irányította, Carnino pedig rövid ideig a kalocsai egyházmegye élén állt (1420-1422). Utóbbi e méltóságban a szintén rokon, Benedek-rendi szerzetes, korábbi pécsváradi apát (1410-1424), Giovanni di Andrea Buondelmonti követte (1425-1435, 1438-1447).¹⁹ Andrea – aki mindvégig szoros kapcsolatot ápolt szülőföldjével – püspöksége idején Várad a firenzeiek egyik fontos centrumává vált. Udvartartásában is feltűntek rokonai, honfitársai, közülük ketten a váradi székeskáptalanban jutottak javadalomhoz a főpapnak köszönhetően. Az egyikük a fentebb említett Carnino di Rinieri Scolari váradi kanonokként kezdte egyházi pályafutását, majd onnan emelkedett a kalocsai érseki székbe,²⁰ a másik illető pedig Currado di Piero Cardini volt.

Konrád felmenőiről kevés információval rendelkezünk, családi háttéréről mindössze annyi bizonyos, hogy nevelőapja, Piero di Gherardini Cardini szövetekkel kereskedett Firenzében.²¹ Egy 1378-as adat szerint ő tősgyökeres firenzeiként a város Szentlélek negyedében élt.²² Édesanyja neve nem ismert, így csak annyi állítható, hogy Currado a hölgy előző házasságából születhetett. Pierónak nevelt fia mellett volt egy Giovanni nevű, házasságon kívül született gyermeke is. A testvérek később közösen kereskedtek Magyarországon, amelyre az alábbiakban kitérek. A család – legalábbis az 1427-es és az 1431-es firenzei adókönyvek tanúsága szerint – nem tartozott a vagyonos firenzei famíliák közé, nem volt ugyanis a városban

¹⁷ ENGEL 2003; ARANY 2007, 532-533.

¹⁸ 1405. július 5.: SIMONYI I. 255-257., 64. sz.

¹⁹ FEDELES 2018a, 102., 112., 130., 134.

²⁰ FEDELES – PRAJDA 2014, 375.

²¹ TEKE 1995b, 199.

²² PRAJDA 2011, 103. 383. jz.

sem házuk, sem pedig egyéb ingatlanuk.²³ A szakirodalomban felmerült annak lehetősége, hogy a család Andrea Scolari váradi püspökkel, s ebből következőleg Ozorai Pipóval is rokonságban állhatott.²⁴ Mindezt közvetlen források ugyan nem támasztják alá, az azonban bizonyos, hogy a Cardini és a Scolari családok kapcsolata korábbi keletű, közös pátriájukra, Firenzére vezethető vissza. Konrád minden bizonnyal Andrea püspök hívására érkezett Váradra, s egyházi előmenetele, valamint a főpappal fennálló üzleti kapcsolata alapján egyértelműen a prelátus egyik fő bizalmasának tekinthetjük, ez pedig esetleg a Cardini és a Scolari családokat összefűző távoli rokoni szálakra utalhat.

Születési ideje közelebbről nem ismert, így csak hozzávetőlegesen kísérelhetjük meg annak meghatározását. A forrásokban első alkalommal 1411 elején tűnt fel a váradi székeskáptalan lektoraként.²⁵ A Viennei Zsinat (1311-1312) előírásai értelmében a székeskáptalanok tagjainak az egyházi rend fokozatai közül legalább az alszerpapi ordót (*subdiaconatus*) fel kellett venniük.²⁶ A 14. század elejére kialakult gyakorlat szerint pedig e grádus felvételét a betöltött 18. életévhez kötötték.²⁷ Szintén iránymutató lehet e kérdésben 1418-as kollektori kinevezése, hiszen e hivatal hatékony ellátása az elméleti felkészültség mellett bizonyos élettapasztalatokat, határozott kiállást, s ebből fakadó tekintélyt is feltételezett. Egyszerűen fogalmazva az adószedői feladatokra az érett férfiak voltak a legalkalmasabbak. Mindebből következően Konrád születési idejét nagy valószínűséggel az 1380-as évek második felére tehetjük.

Tanulmányait szűkebb pátriájában kezdte, ahol a középkori oktatásművészetnek megfelelően a hét szabad művészet (*septem artes liberales*) alapjait sajátította el. A humán tárgyak (*trivium*) a latin nyelvtan, a retorika és a dialektika, míg a reáliák (*quadrivium*) a számtan, a geometria, a csillagászat és az ének alapismereteivel vértették fel a diákokat.²⁸ Konrád felsőfokú tanulmányokat is folytatott, azonban közelebbről nem ismert, hogy mely egyetemet és pontosan mikor látogatta. Mindössze annyi valószínűsíthető, hogy Itália egyik *studium generale*ján mélyítette el tudását. Mindezt akár a firenzei, akár pedig a közeli patinás bolognai vagy padovai intézményekben megtehetette. Az bizonyos, hogy először a *facultas artium*ot kellett elvégeznie, amely lehetővé tette a magasabb szintű, speciális ismeretek

²³ Uo. 63.

²⁴ BUNYITAY 1883-1935, II. 49.; KRISTÓF 2001, 69.

²⁵ MNL OL DL 209793.

²⁶ FEDELES 2005, 134.

²⁷ SALONEN – SCHMUGGE 2013, 61.

²⁸ A középkori iskolákra és oktatásra legújabban lásd: ROSSO 2018. – A firenzei iskolákra és oktatásra lásd: BLACK 2007.

megszerzését. Konrád végül a kánonjogi tanulmányok mellett döntött, amelyeket doktori fokozattal (*doctor decretorum*) zárt. E titulusa mindössze egyetlen alkalommal, 1439-ben bukkan fel,²⁹ így elképzelhető, hogy a jogi stúdiumokat már felnőtt korában teljesítette. Az elméleti felkészültségen túl kereskedő nevelőapja mellett gyakorlati tudásra, többek között alapvető pénzügyi ismeretekre is szert tehetett. A sok ismeretlen tényező ellenére azt bizonyosnak tarthatjuk, hogy a Scolari család ifjú talján felkaroltja megfelelő felkészültséggel rendelkezett a kollektori feladatok ellátásához.

Amint fentebb utaltam rá, Cardini adószedői kinevezésének háttérében püspök patrónusa állhatott. Minthogy megbízólevelét a Konstanzi Zsinatról Itáliába tartó pápai kancellária munkatársai állították ki számára, logikusnak tűnik a feltételezés, miszerint a konzílium idején ajánlották az ifjú itáliai klerikust a leendő pápa, Oddo Colonna bíboros, illetve környezete figyelmébe. A Zsigmond király diplomáciai érzékének, szervezőképességének köszönhetően a nagy nyugati egyházszakadás megszüntetése és az egyház reformja érdekében létrejött európai csúcstalálkozón természetesen az uralkodó mellett magyar világi és egyházi méltóságok is részt vettek népes kíséretükkel.³⁰ Közöttük találjuk – mások mellett – Garai Miklós nádort, Stiboriczi Stibort, Kanizsai János esztergomi és Andrea dei Benzi da Gualdo kalocsai érseket, valamint Filippo és Andrea Scolarit.³¹ A váradi püspök nevét ugyan tévesen János alakban örökítette meg a zsinat krónikása,³² Ulrich Richental konstanzi polgár, azonban kétség nem férhet ahhoz, hogy Andrea Scolari váradi püspökről van szó.³³ Azt ugyan nem dokumentálta a derék krónikás, hogy a főpap hány fős kísérettel utazott, tekintetbe véve a magyar prelátusokra vonatkozó adatokat, a váradi püspök legkevesebb húsz fővel érkezhetett a Bodeni-tó partjára.³⁴ A püspökön kívül két váradi kanonok zsinati részvétele szintén dokumentált: a kánonjogi doktorok között Domonkos váradi *custos*,³⁵ míg a prépostok között – több magyar tárásával együtt – a váradi székeskáptalan előjárójának nevét is feljegyezték.³⁶

²⁹ ASV Reg. Suppl. vol. 364, fol. 87v.

³⁰ A zsinatra lásd: BRANDMÜLLER 1991-1997, I-II; legújabban: FRENSKEN 2015.

³¹ RICHENTAL 1483. fol. 136r, 152v-153r, 167r. – Az ismert magyar résztvevők felsorolását lásd: FEJÉR 1829-1844, X/8. 558-559.

³² RICHENTAL 1483. fol. 136r.

³³ BUNYITAY 1883-1935, I. 237-238.

³⁴ Az esztergomi érsek 226, a kalocsai érsek 28, a szenttrinitási és a kapornaki apát egyaránt 12, míg a kolozsmonostori apát hat fős kísérettel érkezett. RICHENTAL 1483, fol. 152v, 153r, 160r.

³⁵ Uo. fol. 150r.

³⁶ Jóllehet őt az esztergomi érsek kíséretéhez sorolta Richental: „Herr Dominicus propst Waradiensis aus Ungern, bey dem ertzbischoff von Strigoniensis”. Uo. fol. 166v. – Ezúttal is elírás történt, ugyanis a préposti méltóságot Vetési László fia, Tamás kánonjogi doktor viselte 1398 és 1420 között. Vö. C. TÓTH 2013.

Jóllehet Konrádot a források nem említették, minden valószínűség szerint ő is elkísérte püspökét a konzíliumra.³⁷ Az is felettebb valószínű, hogy Andrea és Filippo először a királynak mutatták be Cardinit, amelyre leginkább 1417 nyara és 1418 tavasza közötti időszakban kínálkozott alkalom, amikor az uralkodó közel egy évig Konstanzban tartózkodott.³⁸ Minthogy kollektori kinevezését a Magyar Királysághoz tartozó területekre kapta, személye az uralkodó számára sem lehetett közömbös, hiszen – amint fentebb röviden utaltam rá – Zsigmond országában az egyházi ügyeket is szorosan kézben tartotta.

1. kép

Andrea Scolari püspök címere (RICHENTAL 1483. fol. 136r)

Bárhogy is történt, az bizonyos, hogy a firenzei származású váradi lektort a pápa és környezete egyaránt alkalmasnak találta a feladatra, sőt már kinevezését megelőzően a tágabb pápai udvartartás tagjává vált. A pápával és környezetével történő gördülékeny kapcsolatfelvételt, s ezáltal a gyors beilleszkedést bizonyosan megkönnyítette, hogy a korszak univerzális közvetítő nyelve, a latin mellett anyanyelvén, olaszul is kommunikálhatott. Minthogy V. Márton pápa 1418. július 14-én Genfben már familiárisaként

³⁷ KRISTÓF 2014, 196 (32. sz.).

³⁸ 1417. július 22. és 1418. május 17. között mutatható ki a városban. ENGEL – C. TÓTH 2005, 101.

ruházta fel a pápai akolitusok kiváltságaival,³⁹ Konrád az újonnan megválasztott egyházfő kíséretének tagjaként utazott Konstanzból a svájci városba. A Szentatya és udvara 1418. május 16-án hagyta el a zsinat helyszínét, majd Gottliebennél hajóra szálltak, és a Rajnán Schaffhausen irányába hajóztak, végül pedig Solothurn és Bern érintésével érték el a Genfi-tót.⁴⁰ Konrád valószínűleg a több hetes genfi tartózkodást követően is a pápa környezetében maradt, s szeptember elején a Kúriával ő is Itália felé vette az irányt. Torinó, Pavia, Milánó, Mantova, Ferrara, Ravenna, Forlì érintésével érték el Firenzét, ahol másfél évet töltött el V. Márton és udvartartása.⁴¹

„Mission impossible”

A nyugati egyház egységének helyreállítását követően V. Márton pápa legfontosabb feladatát a pápai állam területi egységének helyreállítása, valamint a Kúria reorganizációja képezte.⁴² A *Camera Apostolica* hivatalában is reformok kezdődtek, amelyekben az 1417 őszén kinevezett Ludovicus Alemandi *vicecamerarius* fontos szerepet játszott.⁴³ A pénzügyigazgatás újjászervezése során a hivatal személyi állományában is változások következtek be, a korábbi francia dominancia – az alapvetően internacionális személyi állományú római Kúriában kezdődő folyamatoknak megfelelően – csökkeni kezdett, s lassan ismét az itáliaiak kerültek többségbe.⁴⁴ A Kúria hivataltviselőinek kinevezését dokumentáló, *Liber officialium* címet viselő kötet tartalmazza az 1417 és 1431 között a Kamara szolgálatába állókra vonatkozó adatokat.⁴⁵ A számos, Európa különböző területeire újonnan kinevezett adószedő között természetesen megtaláljuk *Conradus de Cardinis de Florentia* nevét is.⁴⁶

³⁹ ASV Reg. Vat. vol. 352, fol. 145v-146r. Regesztája: LUKCSICS 1931-1938, I. 117. sz.; ZsO VI. 2172. sz.

⁴⁰ FRENSKEN 2015, 162-163.

⁴¹ 1419. február 19-én érkezett a pápai udvar Firenzébe, majd 1420. szeptember 9-én keltek útra Siena irányába. COMMISSIONI I. 310. Az egyházi állam ekkor jelentős krízisben volt, ugyanis egy zsoldosvezér Braccio da Montone tartotta uralma alatt területe jelentős részét. V. Márton a bizonytalan helyzet következtében csak 1420. szeptember 28-án érkezett Rómába. JEDIN 1985. III/2. 568-569.

⁴² PARTNER 1958.

⁴³ 1417 júliusában nevezte ki helyettesévé az Avignonban tartózkodó François de Conzie kamarás, akinek az unokaöccse volt. V. Márton pápa 1417. november 21-én kiállított bullájában nevezte ki Alemnadit, s részletesen meghatározta feladatkörét. FELICI 1940, 12.; UGINET 1975, 22-28.

⁴⁴ PARTNER 1958, 131-153.; PARTNER 1990, 8-13.

⁴⁵ Az eredeti kötet jelzete: ASRo Camerale I, vol. 1711; kiadása: UGINET 1975. – *Officiales camere apostolice* a 29-58. oldalakon.

⁴⁶ ASRo Camerale I, vol. 1711, fol. 19r; UGINET 1975, 39.

Konrádot a pápa a Magyar Királyság, Dalmácia, Horvátország, Szerbia, Ráma és Lodomeria területére apostoli nunciussá (*nuntium apostolicum nostrum et eisudem sedis*), valamint a Római Egyházat megillető bevételek (*fructuum, reddituum et proventuum, censum aliorumque iurium quorumcumque nobis et Romane ecclesie debitorum et debendorum*) kollektorává és általános beszedőjévé (*collectorem, et generalem receptorem*) nevezte ki. Megbízatása mai fogalmaink szerint határozatlan időre szólt, ugyanis e hivatalt V. Márton és a Szentszék tetszése tartamára (*usque ad nostrum et apostolice sedis beneplacitum*) kapta. Ezzel egyidejűleg pedig a pápa visszahívta a területen korábban tevékenykedő valamennyi kollektort és adószedéssel meghatalmazott személyt. A Szentszék és az Apostoli Kamara nevében kollektori területén valamennyi prelátustól és egyházi intézménytől, egyházi s világi személytől adót szedhetett, továbbá illetékessége az *annatak* (*fructus, reddituus et proventus primi anni beneficiorum ecclesiasticorum*) és prelátusok kinevezési illetékének (*communibus et minutis seruitiis prelatorum*) átvételére is kiterjedt. Általános adószedői (*collector generalis*) címe feljogosította arra is, hogy a Kamara által kollektori körzetébe kinevezett egyéb adószedőktől, azok helyetteseitől, más szentszéki hivatalnokoktól az általuk összegyűjtött pénzt átvegye, arról nyugtát állítson ki, valamint az általuk vezetett számadások (*rationes quoque et computa*) ellenőrzésére is felhatalmazást kapott. Az engedetlenkedőkkel, az ő és kollégái munkáját akadályozókkal szemben különböző egyházi fenyítékeket alkalmazhatott, sőt szükség esetén a világi hatóságok segítségét is igénybe vehette (*auxilium brachii secularis*). Az egyházi retorziók eszköztárába tartozott a bíróság elé idézés (*citatio*), egy adott terület egyházi tilalom (*intedictum*) alá vétele, az engedetlenek egyházból való kiközösítése (*excommunicatio*) a klerikusok egyházi hivatalukból történő felfüggesztése (*suspensio*). Ugyanakkor a különböző cenzúrák hatására végül az adó megfizetését választókat fel is oldozhatta (*ab eisdem sententiis absolovendi*) e büntetések alól. A beszedett összegeket egy éven belül el kellett juttatnia a Kamarába. Egyházmegyénként egy altizedszedőt (*subcollector*) nevezhetett ki, a kisebb területű *diocesis*ek esetében pedig egy altizedszedőhöz két egyházmegye tartozott. Az ő neveiket (*nomina et cognomina*) szintén el kellett juttatnia a kamarába. Az általa és munkatársai által végzett feladatokról, az összegyűjtött összegekről két évente (*singulis bienniis*) számadást kellett benyújtania (*rationem et computum reddere et calculum ponere*). Hivatalba lépése előtt a kamarás vagy helyettese kezébe hűség esküt kellett tennie, az általa kinevezett munkatársaitól pedig neki kellett hasonló esküt vennie.⁴⁷

⁴⁷ ASV Reg Vat. vol. 348, fol. 82v-83v; THEINER 1859-1860, II. 358. sz.

A *Liber officialium* tanúsága szerint két héttel a kinevező bulla kiállítását követően került sor Konrád eskütételére. Kollektori hivatala mellett pápai akolitusi státusa is hűségfogadalom letételéhez volt kötve, amelyet szintén ekkor teljesített.⁴⁸ A *Diversa Cameralia* regiszter-sorozat egyik bejegyzése szerint mindez az alkamarás előtt történt Genfben, a pápai Kúriának és hivatalainak ideiglenesen otthont adó épületben.⁴⁹ Ezt követően kezdhette meg tehát hivatali munkáját kollektori körzetében.

Munkáját segítő, kollektori körzete egyházi és világi potentátjaihoz címzett pápai ajánlóleveleket is minden bizonnyal kiállítottak számára az általános gyakorlatnak megfelelően, azonban ezek nem maradtak korunkra. Arról sincsenek ismereteink, hogy pontosan mikor kezdte meg működését, meddig tartott tevékenysége, hovatovább elszámolásának hiányában azt sem tudjuk, hogy mennyi adót szedett be. A római Kúria bevételeit és kiadásait dokumentáló *Introitus et Exitus* sorozat korszakunkra (1418-1437) vonatkozó köteteiben mindössze három ízben található Cardini neve, azonban egyik esetben sem kollektori minőségben.⁵⁰ 1421 novemberében és decemberében váradi kanonokként és lektorként fizetett be kisebb összeget Jakab szerémi püspök, valamint két kanonoktársa nevében a *Camera Apostolicaba*.⁵¹ Számadásának, valamint kollektori befizetéseinek hiányából arra következtethetünk, hogy megbízását nem tudta sikeresen teljesíteni, ezért kollektori hivatala, legkésőbb 1420 nyarán valószínűleg megszűnhetett. Az említett év júniusában ugyanis a pápai Kúriában tartózkodott Firenzében, s az említett szerémi püspök meghatalmazottjaként kötelezettséget vállalt (*obligatio*) a főpap kinevezési illetékének befizetésére, majd annak első részletét törlesztette (*solutio*). A befizetés tényét rögzítő feljegyzésben pedig a következőket olvashatjuk: „Firenzei Cardini Péter fia Konrád, a mi pápa urunk akolitusa keze által” (*per manus Conradi Petri de Cardinis de Florentia domini nostri pape acoliti*).⁵² A kollektori hivatal említésének hiánya pedig megbízásának végére utalhat. E feltételezésemet támasztja alá az a

⁴⁸ „Item die quartadecima mensis augusti dominus Conradus de Cardinis de Florentia dudum receptus in acolitum domini nostri pape iuravit etc. Item prefatus dominus Conradus de Cardinis receptus per bullam in collectorem fructuum, reddituum et iurium Camere Apostolice in regno Ungarie, Dalmatie, Croatie, Serwie, Rame, Lodomerie ceterisque regnis et partibus domino Sigismundo regi Ungarie ratione corone Ungarie suppositis, in forma solita iuravit die predicta XIIIa dicti mensis Augusti.” – ASRo Camerale I. vol. 1711, fol. 19r; UGINET 1975, 39.

⁴⁹ „Iuravit fidelitatis in manibus domini vicecamerarii in sala domprum superiori Gebensis.” – ASV Cam. Ap. Div. Cam. vol. 3, fol. 117v.

⁵⁰ A sorozat kronologikus mutatójára lásd: ASV Indice 1036. Az áttekintett vonatkozó kötetek a következők: ASV Cam. Ap. Intr. et Exit. vol. 379-380, 382-385, 387, 389-390, 393-399, 402.

⁵¹ Uo. vol. 379, fol. 59v, 62v.

⁵² CAMERALIA I. 590. sz.

körülmény is, hogy a szomszédos Lengyel Királyság, valamint az időközben a Velencei Köztársaság uralma alá került Dalmácia területén működő pápai adószedők befizetéseit rendszeresen dokumentálták a kamarai főkönyvekben.⁵³ Ugyancsak erre utal, hogy a kerületében általa vagy helyettesei által beszédett összegekről nem maradt fenn egyetlen nyugta sem.⁵⁴ Vajon mivel magyarázhatjuk mindezt?

Feltételezésem szerint a háttérben egyrészt az 1420-as évek huszita hadjáratait, másrészt pedig az ország határait egyre nagyobb nyomással nehezítő oszmán veszélyt sejtethetjük. Zsigmond király az oszmánoktól elszennvedett nikápolyi vereséget követően az egyházi intézményeket hadiadó fizetésére kötelezte (1397), amelyet következetesen be is hajtott; a főpapoknak pedig egyházmegyéjük jövedelméből bandériumot kellett felszerelniük és fegyverben tartaniuk.⁵⁵ Egyházpolitikájának egyik jellemző vonásaként gyakran évekig betöltetlenül hagyott egyházmegyéket, kormányzásukat világi híveire bízta, az így befolyó jövedelmet pedig egyrészt a husziták elleni katonai vállalkozásokra, főként pedig a déli határvédelem kiépítésére, fenntartására fordította.⁵⁶ A bíborosok által a mindenkori magyar királyok főkegyúri jogát biztosító oklevélben (1417) olvasható, majd hamarosan toposszá váló fordulat, miszerint „Magyarország hitetlenek határán fekvő királysága a kereszténység egyik védőbástyájaként és pajzsaként ismeretes”,⁵⁷ forrása nagy valószínűség szerint maga Luxemburgi Zsigmond lehetett. A Konstanzi Zsinaton a magyar uralkodó és a Szentszék között kialakult kompromisszum részeként a király formálisan hozzájárult az új pápai adószedő kinevezéséhez országai területére. Ez pedig azzal a reménnyel kecsegtette a pénzügyi stabilitás megteremtésén fáradozó Apostoli Kamarát, hogy a magyar egyházat ismét be tudja kapcsolni a revitalizált kollektori hálózatba. A valóság ugyanakkor a Szentszék várakozásaitól jelentősen eltért, amely Zsigmond egyházpolitikai elképzeléseinek, valamint a külső körülményeknek az együttes következménye volt. Minthogy a hitetlenek (husziták, oszmánok) elleni harc a pápaságnak és magyar királynak

⁵³ Néhány példa: „*a domini Petro de Lamburga in regno Polonie fructibus Apostolice Camere debitorum collectore de pecuniis per eum exactis florenos auri de Camera trecentos*” (1425) – ASV Cam. Ap. Intr. et Exit. vol. 383, fol. 7r; „*habuit recepti [...] a domino Didaco collector Dalmatie florenos auri de Camera quinquaginta*” (1433) – Uo. vol. 396, fol. 8v. – Jacobus de Rubeis lengyel kollektor kamarai befizetéseit (1426-1434) is folyamatosan bejegyezték, számadásai is korunkra maradtak. Működésére lásd: KOWALSKI 2011.

⁵⁴ Erre lásd: Petrus Stephani tevékenységének vonatkozó részét. FEDELES 2017a.

⁵⁵ C. TÓTH – LAKATOS – MIKÓ 2014, 178-199.

⁵⁶ C. TÓTH 2012; FEDELES 2018a.

⁵⁷ Az eredeti latin textus: „*regnum Hungarie in confinio infidelium constitutum quasi quoddam propugnaculum et clipeus Cristianitatis*” – MÁLYUSZ 2005, 11. A magyar fordítás: TUSOR 2014, 223.

egyaránt érdekében állt, nézetem szerint a Szentszék hallgatólagosan elfogadta, pontosabban kénytelen volt tudomásul venni, hogy a magyar klérustól a kollektorok által szedett tizedek és más kirótt adók nem érkeztek meg az Apostoli Kamarába, valamint, hogy a déli egyházmegyék gyakran évekig főpásztor nélkül maradtak. Zsigmond viszont a *modus vivendi* részeként nem gördített akadályt az elé, hogy a főpapi méltóságot elnyerő jelöltjei a szentszéki kinevezés feltételeként befizessék a meghatározott illetékeket, a kisebb javadalmak birtokosai pedig az annatákat.⁵⁸ A helyzet a későbbiekben sem változott, ugyanis a Zsigmond halálát követő időszakban kinevezett két apostoli kollektor, Giovanni de Dominis (1439) zenggi, később váradi püspök, majd Tatai Bálint (1448) veszprémi prépost tevékenysége nyomán esetlegesen begyűjtött adókra vonatkozó adatok nem ismertek.⁵⁹ Mindez nem meglepő, ugyanis az 1440-es évektől kezdődően az ország egyre inkább anyagi támogatásra szorult. II. Pius pápa (1458-1464) pedig az oszmánok ellen tervezett – ám meg nem valósult – keresztes hadjáratra például önálló adót vetett ki, amely számára a *Camera Apostolica* egy új „pénztárat” hozott létre (*Depositaria della Crociata*).⁶⁰

Konrád kollektori megbízásának és esküjének megfelelően hozzálátott a hivatali munkához. Elsőként a tervezett adószedés infrastrukturális feltételeit kellett kialakítania,⁶¹ amely alapfeltétele volt – tekintve körzetének földrajzi kiterjedését, s a korabeli közlekedési viszonyokat – az altizedsedők kinevezése. A 14. század gyakorlatának, valamint a kinevező bulla előírásainak megfelelően egy-egy egyházmegye alkotta a kialakítani tervezett alkollektori körzeteket. A korunkra maradt források négy személy nevét őrizték meg, akik vélhetőleg Cardini subcollectorai voltak. Az általános gyakorlatnak megfelelően valamennyien a helyi klérus tagjai közül kerültek ki, s egy-egy káptalanban viseltek javadalmat, így az adott egyházmegye viszonyait jól ismerték.⁶² Mindegyikükről csak a haláluk folytán megüresedett javadalmukért benyújtott folyamodványok tájékoztatnak. Mivel ők is az *Apostoli Kamara* hivatalnokai közé tartoztak, egyházi javadalmaik üresedés esetén pápai rezerváció alá estek.⁶³ Jóllehet eddig nem került napvilágra a Cardini által kinevezett, s a Kamarába eljuttatott helyettes adószedők listája, kilétük bizonyosan ismert volt a hivatalban. A szupplikációkban

⁵⁸ Erre lásd: FEDELES 2014.

⁵⁹ Kollektori kinevezésükre lásd: LUKSICS 1931-1938, II. 608. sz.; THEINER 1859-1860, II. 251.

⁶⁰ ASRo Camerale I. Sancta Crociate Computorum Libri vol. 1233. (1463-1464), 1234. (1464-1473), 1235. (1464-1472), 1236. (1476-1485), 1237. (1489-1492).

⁶¹ A kollektori iroda személyzetére analógiaként lásd: FEDELES 2017a, 56-61.

⁶² FAVIER 1966, 103.

⁶³ SCHUCHARD 2000, 35.

tehát mindegyikük esetében feltüntették e hivatalukat is. Az ismert személyek a következők: Pál fia Gál (†1419) vasvári éneklőkanonok,⁶⁴ Szentimrei Sebestyén fia Miklós, egri kanonok borsodi főesperes (†1420),⁶⁵ Baranyai István zágrábi kanonok (†1420),⁶⁶ Cserkúti Gál fia György pécsi őrkanonok (†1432).⁶⁷ Adószedéssel kapcsolatos tevékenységükről említésükön kívül további ismeretekkel nem rendelkezünk, hiszen – ameddig hipotézisemet esetleg újabb napvilágra kerülő források nem cáfolják – Konrád ténylegesen nem tudta az egyházi intézményekre kivetett szentszéki adót begyűjteni.

Kamarai ügyek

Mindazonáltal a firenzei klerikus pápai familiáristként és akolitusként továbbra is a pápai udvarhoz tartozott, és ezáltal az Apostoli Kamarával is kapcsolatban maradt. Mindezt kellően szemlélteti, hogy 1420 és 1427 között összesen tíz személyt képviselt a pápai Kúria e központi hivatalában, s ezzel a korszak egyik legaktívabb magyar prokurátorának számított. Négy alkalommal egy-egy főpap nevében vállalta a szervícium kiegyenlítését (*obligatio*), összesen ötször fizetett megbízói nevében (*solutio*), hét ízben a kanonoki javadalmakkal kapcsolatos *annata*-ügyeket intézett,⁶⁸ míg egy esetben a püspökök számára előírt kötelező szentszéki látogatást (*visitatio ad limina apostolorum*) teljesített.⁶⁹ (1. táblázat) Megbízói között négy főpapot, valamint tíz kanonokot találunk, többségük, összesen hét fő váradi javadalmas (egy püspök és hat székeskáptalani kanonok) volt. Rajtuk kívül a Carniano kalocsai érsek, valamint Mikola Jakab szerémi és Csanádi Balázs erdélyi püspök nevében járt el. Ezek alapján tehát elmondható, hogy elsősorban saját egyházának tagjaitól kapott megbízást, akiket természetesen jól ismert. A Scolari családból származó kalocsai érseket is a közeli ismerősök (rokonok?) közé sorolhatjuk. Konrád a Kúriában kialakított kapcsolatai, nyelv- és helyismerete révén otthonosan mozgott a központi hivatalok útvesztőjében, így szívesen vállalta e megbízásokat. Mindazonáltal a kamarai ügyintézés itáliai utazásainak csak egy szegmensét jelentette, ugyanis – amint az alábbiakban látni fogjuk – üzleti érdekeltségei, valamint hivatalos

⁶⁴ 1419. október 13. előtt elhunyt, „subcollector proventuum Camere Apostolice” – LUKCSICS 1931-1938, I. 212. sz.

⁶⁵ 1420. február 22. előtt elhunyt, „fructuum Camere Apostolice collectoris” – Uo. 239. sz. – Ez esetben minden valószínűség szerint lemaradhatott a „sub” előtag.

⁶⁶ 1420. június 19. előtt elhunyt, „subcollector fructuum Camere Apostolice” – Uo. 301. sz.

⁶⁷ 1432. május 3. előtt elhunyt, „mediorum fructuum camerae apostolicae subcollector” – Uo. II. 92. sz. – Ő már 1395-től a pécsi székeskáptalan tagja volt, emellett Zsigmond király familiárisa, így a viszonylag késői adat ellenére is Cardini munkatársa lehetett. Személyére lásd FEDELES 2005, 343. 67. sz.

⁶⁸ Ezekre részletesen lásd: CAMERALIA I. XXXI-XXXIX

⁶⁹ Erre részletesen lásd: FEDELES 2018b.

diplomáciai feladatai okán az 1420-as években szinte állandóan úton volt Várad, Firenze és Róma között. Ugyan adatokkal nem tudom alátámasztani, kétségeink ne legyenek afelől, hogy e megbízásokat valamifajta ellenszolgáltatás, mai fogalmaink szerint megbízási díj fejében végezte.

Természetesen ügyfeleinek képviselőjéhez hivatalos okiratra volt szükség, amelyet közjegyzők állítottak ki a felek részére. A Cardini számára kiállított prokurátori meghatalmazások közül ugyan egyetlen példány sem maradt korunkra, a Carniano kalocsai érsek nevében vállalt befizetésre vonatkozó obilgációs bejegyzés az általános gyakorlatra utal. A főpap Bodrogi Miklós császári közjegyző előtt bízta meg a váradi lektort, hogy képviselje az Apostoli Kamaránál. Erről 1420 februárjában az illető hivatalos kézjegyével ellátott dokumentumot állított ki, amelyet Konrád bemutatott Rómában (1421).⁷⁰ A Csanádi Balázs erdélyi püspök nevében vállalt kötelezvényről készült feljegyzésben (1424) szintén utaltak Konrád megbízólevelére.⁷¹

1. táblázat: Konrád ügyfelei az Apostoli Kamaránál (1420-1427)

Dátum	Személy		Ügy	Forrás
1420. 6. 5.	Mikola Jakab szerémi püspök		<i>obligatio</i>	ZsO VII. 1797. sz.
1420. 6. 23.			<i>solutio</i>	CAMERALIA I. 590. sz.
1421. 11. 22.				ZsO VIII. 1174. sz.
1421. 11. 27.				CAMERALIA I. 594. sz.
1421. 11. 26.	Carnino di Rinieri Scolari kalocsai érsek		<i>obligatio</i>	Uo. I. 154. sz.
1421. 11. 28.			<i>solutio</i>	Uo. I. 595. sz.; ZsO VII. 2372. sz.; VIII. 1189-1190. sz.

⁷⁰ „prout de huiusmodi procuracionis mandato, quodam publico, per [...] Nicholaum Iohannis de Bodrog, presbyterum, publicum imperiali auctoritate notarium sub die 13 mensis Februarii, anno Domini 1420 proxime preterito desuper confecto constabat” – CAMERALIA I. 154. sz.

⁷¹ „Conradus prepositus dicte ecclesie Waradiensis, etiam procurator et procuratorio nomine dicti domini electi, prout constat, quodam publico instrumento alio per magistrum Thomam Stephani, clerici coniugati, Transilvane diocesis dicta auctoritate notarium die 15 dicti mensis Novembris, scripto et recepto, obtulerunt Camere Apostolice et collegio” – CAMERALIA I. 158. sz.

A pécsi ruszisztika szolgálatában

Dátum	Személy		Ügy	Forrás
1421. 12. 10	Nagymihályi Antal váradi kanonok		<i>annata</i>	Cameralia II. 1104. sz.
	Szentlőrinci Antal váradi kanonok			Uo. II. 1105. sz.
1421. 12. 12.	Vépi Péter váradi kanonok			ASV Cam. Ap. Intr. et Exit. vol. 379, fol. 62v.
	Kerekegyházi Mihály váradi kanonok			
1424. 2. 14. és 21.	Csanádi Balázs erdélyi püspök		<i>obligatio</i>	Cameralia I. 158-159. sz.
			<i>solutio</i>	Uo. I. 609. sz.
1425. 6. 20.	Fudi László váradi örkanonok		<i>annata</i>	ASRo Camerale I, vol. 1114, fol. 162r, 166v
	Becskereki Miklós erdélyi és váradi kanonok			Cameralia II. 1144, 1146. sz.; ASRo Camerale I, vol. 1114, fol. 166r
	Nagymihályi Antal váradi kanonok			Uo. II. 1145. sz.
1427. 8. 6.	Csanádi Balázs erdélyi püspök		<i>visitatio</i>	FEDELES 2018b. 129-130. 2. sz.
1427. 9.	Kusalyi Jakcs Dénes váradi püspök		<i>obligatio</i>	CAMERALIA I. 171. sz.

Megbízásai során több részletben összesen 1240 forintot fizetett be személyesen a *Camera Apostolica* kincstárába. E summa legnagyobb részét, 1170 forintot 1421 novemberében–decemberében adta át a hivatal depozitáriusának, amely legnagyobb hányadát, 1000 kamarai aranyat a kalocsai érsek *servitium communisa* tette ki. Ekkora összeg készpénzben történő kiegyenlítése a korszakban azonban már ritkának számított, ugyanis a főpapok, sőt a kisebb javadalmasok körében egyre inkább elterjedt a bankházak szolgáltatásainak igénybevétele. Ez a pénz biztonságosabb célba juttatása mellett – legalábbis a nagyobb összegekkel adós érsekek, püspökök esetében – valószínűleg azzal magyarázható, hogy a prelátusok kinevezésük idején magától értetődően még nem rendelkeztek egyházmegyéjük jövedelmeivel, így szükségük lehetett a bankok nyújtotta hitelre. Különösképpen akkor terhelte meg a büdzsét az illetékfizetés, amikor az elődök elmaradt *servitiumait* is az újonnan kinevezett főpapnak kellett kifizetnie.⁷² A korszakban a kiterjedt fiókhálózattal rendelkező firenzei pénzüzetek uralták a banki szektort, így az Apostoli Kamara, elsősorban velük alakított ki szoros üzleti kapcsolatot, amelyek a pápaság és a részegyházak közötti pénzforgalom jelentős részét bonyolították. A Medici-társaság szerepe kiemelkedő, ugyanis a 14. század utolsó évtizedeitől a 15. század utolsó negyedében bekövetkező hanyatlásig e cég volt a piacvezető a kamarai befizetések közvetítésében.⁷³ Nem meglepő tehát, hogy a magyar egyháziak is többnyire a Medici-kompaniát választották: 1417 és 1447 között összesen 47 esetben vették igénybe szolgáltatásait.⁷⁴ Jóllehet a Mediciék Budán nem tartottak fent filiát, a Kárpát-medencében üzletelő kereskedők révén kapcsolatban álltak a Magyar Királysággal, s az ügyletek lebonyolítása elsősorban a velencei bankfiókon keresztül történt.⁷⁵ Konrád itáliai utazásai során Velencében is megfordult, így vélhetőleg kapcsolatba került a Medici-bankkal, s ügyfelei számára igénybe vehette annak szolgáltatásait. Mindezt alátámasztani látszik a következő adatok. A váradi prépost 1424 februárjában személyesen vállalt Csanádi Balázs erdélyi püspök nevében kötelezettséget a prelátus kinevezési illetékének kiegyenlítésére, majd néhány nappal később az első 68 forintos részletet be is fizette. Hét hónappal később pedig a firenzei társaság közvetítésével (*per manus Cosme et Laurentii de Medicis camporum Florentinorum Romana Curia commorantium*) megérkezett a fennmaradó 1773 forint is.⁷⁶ 1425 júniusában Cardini ismét Rómában járt, ahol három kanonoktársa, Fudi László, Becskereki Miklós és Nagymihályi Antal *annata*

⁷² MAYER 1923-1924.

⁷³ ROOVER 1948; ROOVER 1963; ESCH 1966, 282-321.; CASSANDRO 1994; ESCH 1998.

⁷⁴ FEDELES 2014, 200.

⁷⁵ TEKE 1995a, 143.; ARANY 2008, 281.; PRAJDA 2017, 41.

⁷⁶ CAMERALIA I. 611-612. sz.

fizetésével kapcsolatban kereste fel az Apostoli Kamarát. Ügyfelei számára a fizetési határidő elmulasztása miatt rájuk kirótt exkommunikáció, és az ebből fakadó szabálytalan állapot alól kért és kapott felmentést. Noha személyesen jelent meg a hivatalnál, a három váradi javadalmas összesen 90 forintra rúgó fizetési kötelezettségét nem ő teljesítette, az összeg a Medicieneken keresztül érkezett.

Konrád a kamarai ügyintézés mellett további, a Kúriánál elvégzendő feladatokra is vállalkozott, amint a *Cancellaria Apostolica* hivatalánál az általa benyújtott és regisztrált folyamodványok tanúsítják.⁷⁷ Az összesen 13 témában beadott szupplikáció többsége a váradi egyházhoz kapcsolódik, míg a folyamodványok közel fele a Scolari család egy-egy tagjához, Andrea váradi püspökhöz, Carniano kalocsai érsekhez, valamint Pippo temesi ispánhoz köthető. Két ízben, ámde azonos ügyben saját érdekében kérvényezett. Beadványában egy számára a váradi préposti javadalom és egy zágrábi kanonoki stallum adományozásáról kiállított pápa bulla kiegészítését kérte, ugyanis az okiratban nem tüntették fel ezek értékét (*prepositura ac canonicatus et prebenda predicti propter excessivum valorem non veniunt*).⁷⁸ Saját intézménye, a váradi székeskáptalan nevében előterjesztett kérésének, amely a kanonokok végrendelkezésére vonatkozott, egyik kezdeményezője a káptalan elöljárójaként szintén ő lehetett.

2. táblázat: A Konrád által személyesen benyújtott szupplikációk

Dátum	Személy/Intézmény	Tárgy	Forrás
1420. 5. 6.	Filippo Scolari	ozorai búcsú	ASV Reg. Suppl. vol. 144, fol. 247v-248r
	Andrea Scolari	teljes bűnbocsánat	
1421. 11. 28	saját	váradi prépostság és zágrábi kanonokság	LUKINOVIĆ 1994. 40. sz.
	Carniano Scolari kalocsai érsek	szent rendek felvétele; misecelebrálás <i>interdictum</i> idején	LUKCSICS 1931-1938. I. 428., 430. sz.

⁷⁷ A folyamodványok ügymenetére legújabbán lásd: LAKATOS 2018, 11-28.

⁷⁸ LUKINOVIĆ 1994, 40. sz.

Bebesi György 60 éves

Dátum	Személy/Intézmény	Tárgy	Forrás
1421. 12. 15.	saját	váradai prépostság és zágrábi kanonokság	Uo. 432. sz.
	Filippo Scolari	ozorai ferences kolostor alapítása	Uo. 434. sz.
1421. 12. 16.	Andrea Scolari váradai püspök	segédpüspökének váradai kanonokság	ASV Reg. Suppl. vol. 158, fol. 188v
	Filippo Scolari	váradai kegyhelyre gyóntatók	Uo. fol. 188v-189r
1427. 7. 23.	váradai káptalan	kanonokok végrendelkezése	LUKCSICS 1931-1938. I. 954. sz.
1427. 8. 2.	Miklós erdélyi kanonok	váradai kanonokság	Uo. 958. sz.
	Gwchi László erdélyi klerikus		Uo. 959. sz.
	Ártándi Miklós váradai klerikus		Uo. 960. sz.
	Vépi Péter váradai kanonok	váradai <i>lectoratus</i>	

Az üzletember

Currado a családi hagyományok, az itáliai, különösen firenzei és római kapcsolatrendszere, pénzügyi-kereskedelmi tapasztalatai, gyakori hivatalos utazásai, s nem utolsósorban Andrea Scolari püspökhöz fűződő szoros (talán rokoni) kötődése révén maga is bekapcsolódott a magyar-itáliai üzletbe. A Cardini fivérek, Currado és Giovanni a Magyarországon érdekeltséget szerzett firenzei társaik többségéhez hasonlóan elsősorban gyapjúszövetvel kereskedtek. Üzleti tevékenységük a Magyar Királyság és a Firenzei Köztársaság mellett Rómát, sőt valószínűleg Velencét is érintette.⁷⁹ A

⁷⁹ PRAJDA 2011, 103.

Scolari fivérek, így Andrea váradi püspök, valamint Tommaso és Simone Melanesi üzleti kapcsolata is elsősorban a szövetkereskedelmen alapult. A Budán letelepedett Melanesi testvérek az 1420-as évek elején alapították magyarországi kereskedőtársaságukat, amely jelentős forgalmat bonyolított le. Itáliából gyapjút, selymet importáltak, míg Magyarországról fémet (aranyat, ezüstöt, rezet) szállítottak az Appennini-félszigetre. A testvérek a Scolarihoz hasonlóan Zsigmond bizalmasai közé tartoztak, mindketten az uralkodó familiárisai lettek.⁸⁰ A Scolariakkal fennálló szoros baráti-üzleti kapcsolatukat támasztja alá, hogy Simone a váradi püspök testamentumának írásba foglalásánál tanúként volt jelen, Tommasot pedig Andrea és Matteo Scolari végrendeletének végrehajtói között nevezte meg Filippo Scolari.⁸¹ E szövetkereskedelemben Currado Cardini is bekapcsolódott. Korunkra maradt ugyanis Konrád és Andrea püspök elszámolása (*ragione e saldo insieme*) 1423 áprilisából, amelyből arról értesülünk, hogy gyapjával és egyéb árukkal (*di panni o d'altro*) üzleteltek a magyar Királyság és Itália, elsősorban Firenze és Róma, valamint más helyek között (*ne reame d'Ungheria chome fuori de reame in Italia o altrove a Firenze, Roma o qualunque altro luogho*). A mérleg a váradi prépost számára negatív volt, ugyanis 105 forinttal tartozott a főpapnak.⁸² A főpap és kanonok üzlettársa a korabeli gyakorlatnak megfelelően elsősorban a Firenze és a Magyar Királyság közötti távolsági kereskedelemben kapcsolódtak be: nemesfémeket exportáltak Erdélyből Itáliába, onnét pedig luxuscikkek, olasz selymet és egyéb szöveteket hoztak be. Azonban nem csupán a toszkán városállam alkotta működési területet, ugyanis jelentős érdekeltségeket szereztek Rómában és Velencében is.⁸³

Vállalkozásuk egyik központja egyértelműen Róma, a pápai Kúria volt, ahol az Apostoli Kamara alkalmazásában álló Konrád elsősorban pénzügyi tranzakciókat bonyolított le, amint fentebb láthattuk, de az említett elszámolás alapján valószínűsíthetően szövetekkel is kereskedhettek az Örök Városban. E feltételezés kézenfekvőnek látszik, tekintve Firenze és Róma földrajzi elhelyezkedését, a két város közötti úthálózatot, valamint Konrád családi kapcsolatait. Római utazásai alkalmával felkereste szülővárosát is, ahol a rokonlátogatás mellett beszerezhetette a szükséges árukészletet. Konrád a pápai udvar tagjaként különböző előjogokat élvezett, gyakori római útjai alkalmával pedig megfelelő helyismeretre és kapcsolati hálóra tett szert az Örök Városban, amely körülmények a sikeres üzleti tevékenység nélkülözhetetlen előfeltételei voltak. Rómában a 14. század 80-as éveitől kezdődően sok firenzei telepedett le, s e népes kolónia az Angyal-híd

⁸⁰ TEKE 1995b, 198.; ARANY 2009, 163-164.; PRAJDA 2017, 44-46.

⁸¹ TEKE 1995b, 198.

⁸² MNL OL DF 289 085; ZsO X. 355. sz.; PRAJDA 2017, 47. 54. jz.

⁸³ PRAJDA 2013, 24.

közelében, a Tevere kanyarulata mellett lévő *Ponte* kerületben koncentráldott. Itt álltak a firenzei kereskedők házai, irodái, amely a város üzleti-kereskedelmi életének egyik fontos központja, s ahonnan az Angyal-hídon át a Vatikán, azaz a pápai Kúria is könnyen megközelíthető volt. A 15. század során folyamatosan bővülő római toszkán közösség jelentőségét, egyzsersind anyagi lehetőségeit szemlélteti, hogy a 16. század, elején felépítették az említett kerületben a mindmáig működő *San Giovanni dei Fiorentini* templomot, amely az Örök Városban élő valamennyi firenzei plébániájaként szolgált.⁸⁴ Római tartózkodásai idején Konrád minden bizonnyal e, döntően honfitársai által benépesített kerületben szállt meg, ismerősinnél vagy a városrész számos tavernájának egyikében.⁸⁵ Római tevékenységét bizonyára földjei is segítették, köztük egy Scolari rokon, Simone di Andrea Buondelmonti. Ő a fentebb említett pécsváradi apát, majd kalocsai érsek Giovanni testvére volt, s V. Márton pontifikátusa idején szintén a pápai udvartartás tagja lett. A pápa familiárisává és asztaltársává, majd pedig Róma város szenátorává nevezte ki.⁸⁶

Cardini itáliai útjai során Velencében is megfordult, ugyanis a Kárpát-medencéből az Appennini-félszigetre igyekvők számára a legpraktikusabbnak és leggyorsabbnak az adriai hajóút számított: a Zenggből kifutó bárkák a part mentén haladva érték el a kalmár köztársaság nemzetközi kikötőjét.⁸⁷ Minthogy a Lagúnák városa a firenzei kereskedők egyik kiemelkedő központjának számított,⁸⁸ Konrád nem pusztán átutazóban fordult meg ott. Nyilván üzleti ügyeket is intézett, hiszen püspökével ott is érdekeltséget szereztek. Akár váradi rezidenciájáról, akár Budáról – ahol népes firenzei közösség élt a 14. század második felétől – indult útnak, a Zágrábot biztosan útba ejtette, hiszen kanonoki stallummal rendelkezett az ottani székeskáptalanban is.⁸⁹ E javadalomhoz tartozó lakás/ház a hosszú utazás során, a hajóutat megelőzően pihenő helyet nyújtott Konrádnak és kíséretének, a városban pedig feltölthette élelmiszerkészletét. Nyilván az sem volt

⁸⁴ ESCH 1966, 312-313.; ESCH 1972, 485-488.

⁸⁵ Egy 1526-os jegyzék szerint Róma kommerciális szálláshelyei közül arányaiban a legtöbb, 16% a Ponte kerületben létesült. ROMANI 1948, 68.

⁸⁶ Dátum nélküli familiárisi kinevezése: „*Martinus etc. Dilecto filio nobili viro Simoni, quondam Andree de Bondelmontibus militis nato domicello Florentino, familiari nostro salutem etc. [...] te in familiarem nostrum domesticum et continuum commensalem tenore presentium gloriose recepimus et aliorum familiarium meorum domesticorum continuorum commensalium consortio favorabiliter aggregamus [...]*” – ASV Cam. Ap. Div. Cam. vol. 12, fol. 99rv. Szenátori kinevezése 1428. január 21-én kelt. Uo. vol. 11, fol. 152v.

⁸⁷ A Luca degli Albizzi vezette követség is ezt az útvonalat használta 1427-ben. PRAJDA 2011. – A Rómába igyekvő magyar zarándokok is többnyire ezt az utat választották. FEDELES 2015, 199.

⁸⁸ PRAJDA 2017, 47.

⁸⁹ ASV Reg. Suppl. Vol. 158, fol. 52rv; kiadása: LUKINOVIĆ 1994, 40. sz.

mellékes, hogy Zágrábban is letelepedtek firenzei kereskedők, ugyanis e város is fontos láncszemét alkotta a magyar–talján távolsági kereskedelemnek.⁹⁰

Az üzletre visszatérve mindenképpen érdemes kitérni egy Konrád által 1422 júniusában papírra vetett, olasz nyelvű nyugtára. E szerint a váradi prépostság javadalmát korábban Andrea Scolari váradi püspök kezelte, s az ebből származó jövedelmet Cardini a főpapnak adományozta.⁹¹ A dokumentum ugyan összeget nem tartalmaz, azonban a beneficium éves bevételét két évtizeddel később 200 ezüstmárkára taksálták,⁹² amely a prépostságokat tekintve kiemelkedően magas, megközelítőleg 800-1000 forintnak felelne meg.⁹³ Ez esetben minden bizonnyal felcserélték a márkát és a forintot, ugyanis egy 1445-ös dokumentumban már csak 250 forintra becsülték a préposti stallum értékét.⁹⁴ A forrásokból megtudjuk azt is, hogy az említett méltóság két esztendőn át maradt betöltetlen, amelyet a hiteleshelyi oklevelekben is következetesen feltüntettek.⁹⁵ Valószínűsíthető, hogy az e javadalomból származó bevételek a püspök és Konrád közös vállalkozása számára nyújthatott „tőkeinjekciót”. Miután tehát 1422 nyarán Cardini elfoglalta a préposti méltóságot, hivatalos irattal biztosította püspökét, hogy a későbbiekben nem lesznek visszamenőleges követelésesei. A Cardini testvérek ugyancsak 1422-re keltezhető ingatlantranzakcióját, amelynek keretében a váradi püspök a Firenze városától délre fekvő vicchiomaggio-i család birtokot vásárolta meg tőlük,⁹⁶ esetleg szintén az üzleti tevékenységgel hozhatjuk összefüggésbe. Az értékes birtok eladásából származó bevételt akár forgótőkeként is használhatták ügyleteik során. Természetesen ez pusztán hipotézis, mivel közvetlen forrásokkal nem igazolható. Az azonban az elmondottak alapján leszögezhető, hogy mind a váradi püspök, mind pedig prépostja egyházi jövedelmeiket is felhasználták üzleti tevékenységük során.

⁹⁰ TEKE 1995b, 209.

⁹¹ MNL OL DF 289084, regesztája: ZsO IX. 590. sz.

⁹² FRAKNÓI 1899, 22.

⁹³ Az ezüstmárka és az aranyforint 1:4-es arányára lásd: KIRSCH 1894. LXXIII.; ENGEL 1990. – Sabine Weiss szerint a kurzus V. Márton pápasága idején 1:5 volt. WEISS 1994. 419. 217. jz.– A prépostságok korabeli jövedelmére lásd: MÁLYUSZ 2007, 81-82.

⁹⁴ LUKCSICS 1931-1938, II, 851. sz.

⁹⁵ 1420. május 24.–1422. május 15.: C. TÓTH 2013, 68.

⁹⁶ PRAJDA 2011, 104. Andrea Scolari végrendeletében Konrádot ugyan nem említi név szerint, azonban közvetve utalást tett rá és fivérére a vásárlás kapcsán: „*in possessione mea, cuius nomen est Vichio maggio, quam emi ab illis Gherardinis*”. MNL OL DF 289064, fol. 289r; BA-LOGH 1923-1926, 186.

Úgy tűnik, hogy Konrád üzleti kapcsolatban állt a szintén firenzei származású Lamberteschi-fivérekkel is,⁹⁷ amelyet alátámaszt, hogy a váradi prépostság javadalmának kezeléséről Andrea Scolari számára kiállított nyugtát tanúként Piero szignálta.⁹⁸ Andrea és Bernardo Lamberteschi szövet- és selyemkereskedelemmel foglalkoztak, kiterjedt üzleti kapcsolataik révén a korabeli Európa fontosabb piacain jelen voltak. Andrea fiai, köztük az említett Piero 1419-ben érkeztek Magyarországra, hogy apjuk árujával kereskedjenek. A Kárpát-medencében kockázatos üzleti vállalkozásokba kezdtek, s komoly tartozásokat halmoztak fel. Üzletfeleik között találjuk természetesen a Scolari család tagjait is, sőt Giovanni és Piero Lamberteschi a Váradon élő firenzei közösség tagjai voltak. Ezek alapján pedig kétségtelen, hogy ők is a váradi és erdélyi olasz üzleti körhöz tartoztak.⁹⁹

A Magyarországon élő és dolgozó népes firenzei közösség életében döntő változások következtek be legfőbb támogatójuk, Filippo Scolari 1426-os halálát követően. A Váradon élők helyzetét tovább nehezítette, hogy az említett évben elvesztették közvetlen patrónusukat, Andrea püspököt, s ugyancsak ebben az esztendőben távozott az élők sorából Filippo öccse, Matteo is. Jóllehet a váradi püspöki székből Andreát követő Giovanni Melanesi megpróbálta honfitársai érdekeit a királyi udvarban is képviselni, 1427-es korai halála ebben megakadályozta. Ezt követően több firenzeivel, így a Lamberteschi fivérekkel, Giovannival és Niccolòval együtt az uralkodó parancsára Currado Cardinit is fogságba vetették.¹⁰⁰ A Lamberteschi testvérek hírhedten rossz adósok voltak, nagyon nehezen tudták tőlük partnereik behajtani kintlévőségüket. Minden bizonnyal a politikai okok mellett e körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy a Scolari-rokonság „magyar ágának” kihalását követően az uralkodó bebörtönöztette őket.¹⁰¹ A velük minden bizonnyal üzleti kapcsolatban álló Currado fogságba vetésének hátterében ugyancsak politikai és gazdasági okok állhattak. Nyilván a háttérben a Scolari-érdekkörrel szemben állók törekvései is sejthetők. Jól mutatja mindezt, hogy 1428-ban a király Filippo Scolari két unokaöcsétől elvette a sókamarák kezelését.¹⁰²

A köztársaság 1427 nyarán követséget küldött a budai udvarba, azzal a céllal, hogy egyrészt a magyar király és Firenze szövetségét

⁹⁷ A család Magyarországon érdekeltséggel rendelkező tagjaira lásd: ARANY 2007, 510-412.; ARANY 2014, 210-211.

⁹⁸ MNL OL DF 289084.

⁹⁹ TEKE 1995b, 199.; ARANY 2007, 510-512.; ARANY 2009, 162-163. – Az Erdélyben működő olaszokra lásd: DRASKÓCZY 1994. – A váradi püspöki székhelyen kialakult firenzei diaszpórára lásd: PRAJDA 2013.

¹⁰⁰ TEKE 1995b, 207.

¹⁰¹ PRAJDA 2010, 323.

¹⁰² ARANY 2007, 532, 534.

megerősítsék,¹⁰³ másrészt pedig a Kárpát-medencében élő és dolgozó toszkán kereskedők és Zsigmond elmérgesedett viszonyát tereljék ismét nyugodt mederbe.¹⁰⁴ A Magyarországon élő firenzeiek elleni retorziók politikai háttérben a velencei–firenzei liga Milánói Hercegség elleni háborúja állt, amely konfliktusban a magyar és római király utóbbi felet támogatta. A tervezett itáliai béke megteremtésében – mások mellett – Konrád prépost is szerepet kapott, ugyanis 1427 tavaszán Zsigmond azzal a megbízással küldte szülővárosába, hogy a Signoriával folytasson tárgyalásokat a harcok lezárása érdekében. Minderről a köztársaság Budára indított diplomatáinak, Piero di messer Luigi Guicciardini és Luca di messer Maso degli Albizzi számára összeállított követutasítás tudósít.¹⁰⁵ Cardini május végén–június elején kaphatta kézhez Firenzében az uralkodó újabb mandátumát. Zsigmond ekkor azzal bízta meg, hogy utazzon Rómába, s folytasson tárgyalásokat V. Márton pápával a király tervezett római utazásának előkészítése kapcsán.¹⁰⁶ A prépost küldetését azonban nem koronázta siker, a lombardiai háborúskodás kisebb megszakításokkal a század derekáig (1454) tartott, Luxemburgi Zsigmond tervezett Romzugjára pedig csak évekkel később került végül sor (1433). A Guicciardini vezette diplomáciai misszió is csak rész sikereket ért el. Zsigmond ugyan nem indított hadjáratot Itáliában, ám a bebörtönzött honfitársai továbbra is fogságban maradtak.¹⁰⁷

Nem ismert, hogy Cardini pontosan mikor érkezett haza Itáliából, azonban az uralkodó haragját ő sem kerülhette el. Guicciardini 1427. december 5-én, Zimonyban írt jelentésében beszámolt a firenzeieket sújtó intézkedésekről, így többek között arról, hogy november 20-a táján elfogták Giovanni és Niccolò Lamberteschit, javaikat konfiskálták; Váradon pedig három firenzeit, valamint Konrád mestert és testvérét vetették fogságba; az uralkodó engedélye nélkül a latinok, köztük a firenzeiek nem hagyhatják el az országot.¹⁰⁸ A prépost letartóztatásának körülményeiről szintén a

¹⁰³ A külpolitikai háttér részleteire lásd: TEKE 2000.

¹⁰⁴ PRAJDA 2012, 8.

¹⁰⁵ 1427. június 22.: „*et della benigna et grata expositione in volere levare le diffensioni, che erano fralle Signoria della lega, et il duca di Milano, et ultimamente di quello che con smisurato amore et affectione, in nome della sua invictissima serenità expuose et conforto il venerabile suo ambasciadore messer Currado preposto di Varadino, dimonstrando il sommo desiderio, che la sancta sua corona ci alla pace et quiete universale et d'Italia et il piacere et gaudio ebbe, quando fu certificati della pace conchiuso fralla felice lega da una parte et il duca di Milano dell'altra parte*” – SIMONYI I, 262. sz. (754.)

¹⁰⁶ RTA IX. 15. és 2. jz. – Az utazást előkészítő tárgyalásokra összefoglalóan lásd: HOENSCH 1996, 339-340. – Megjegyzendő, hogy itt tévesen János néven szerepel a váradi prépost.

¹⁰⁷ TEKE 2000, 566.

¹⁰⁸ „*Era di nuovo a di' XX o circha del pasato Nicholò e Giovanni Lamberteschi furono presi, sendo doo' é il Re e inserrati e confischatì tutti i loro beni. [...] E cosí a Varadino son presi tre Fironetini l' erano per niente, e secondo mi disse messer Currado proposto di Varadino tocha al fratello. E piú d'*

firenzei követ december végi leveléből értesülünk. E szerint az uralkodótól hazatérő klerikust a király parancsára az újonnan kinevezett váradi püspök, Kusalyi Jakcs Dénes börtönözte be.¹⁰⁹ Mindebből arra következtethetünk, hogy küldetéséből hazatérve a királynak referált, aki 1427 őszétől a Délvidéken, főként Nándorfehérváron és környékén tartózkodott.¹¹⁰ A követjelentésekből úgy tűnik, hogy évekig tartott a váradi klerikus kálváriája, annak ellenére, hogy a köztársaság mindent elkövetett kiszabadítása érdekében. A neves humanista, Poggio Bracciolini is tollat ragadott, s az uralkodóhoz intézett levelében igyekezett a király földije iránti haragját valamelyest enyhíteni.¹¹¹ 1431. március 22-én, a firenzei Signoria a megválasztott IV. Jenő pápához (1431-1447) delegált követei számára küldött instrukció szerint a váradi prépost kiszabadítása ügyére is fel kellett hívniuk a Szent-anya figyelmét.¹¹² A firenzeiek minden kísérlete ellenére Zsigmond király haragja nem enyhült, sőt 1432 őszén elrendelte az Arno-parti város Magyar Királyság és a Német-római Birodalom területén élő polgárainak letartóztatását és javaik lefoglalását.¹¹³ Ezt követően a helyzetét az országban veszélyesnek érző Scolari rokon, Giovanni de Buondelmonti kalocsai érsek kíséretével Itáliába igyekezett, ám útközben a Cilliek fogságba ejtették, kincseit elvették. A pápa az uralkodóhoz és a Cilleikhez címzett levelekkel, illetve az ügyben küldött diplomatákkal sem ért el eredményt, a főpap csak Zsigmond halálát követően szabadult ki.¹¹⁴

A korunkra maradt források alapján valószínűnek tartom, hogy Konrád valamikor 1433 folyamán nyerte vissza szabadságát. Véleményem

sentito che a tutti i confini del reame son lettere, che niuno Latino sia lasciato uscire fuori del Reame senza lettere del Re. Questo nome di Latini tutto importa a' Fiorentini." – SIMONYI II. 29. sz. (94-95.)

¹⁰⁹ „*Messer Curado proposto di Varadino, quando tornò dal Re ebbe da lui chativa achoglienza e poi chome fu a Varadino il veschovo, per lettere del Re il prese e l'ac in charchiere.*" – Uo. II. 31. sz. (110-111.)

¹¹⁰ ENGEL – C. TÓTH 2005, 122.

¹¹¹ FRAKNÓI 1879, 18.

¹¹² „*Anchora raccomandate in spezialità di messer Currado, proposto de la chiesa di Varadino, il quale fu preso et disfatto da lo imperadore et tunne ragione tale che meritamente ei muove a supplicar per lui. Di questo messer Currado et di sua facienda prenderete informatione da Schiatta Ridolfi et aiute retete (?) appresso il Sancto Padre, quanto vi sia possibile.*" – SIMONYI I. 85. sz.

¹¹³ A Signoria 1432. november 20-án kelt, a birodalmi választófejedelmekhez és a magyar előkelőkhöz címzett levelében a következőket olvashatjuk: „*Devenit enim ad manus nostras copia litterarum, quas serenissimus dominus imperator ad captivationem et depredationem civium Florentinorum ad partes Alamanie et Hungarie destinabat. [...] Nos igitur primo et ante omnia quam contra Deum et contra conscientiam et contra bonos mores et contra humanitatem ipsam sit homines innocentes et inscios, qui per Alamaniam et Hungariam negotiantur, pro iis quo in Italia ab aliis facta dicuntur, capi, carcerari et bonis spoliati et in predam permitti, potere omnibus arbitramur.*" – Uo. 82. sz. (319.)

¹¹⁴ FRAKNÓI 1901-1903, II. 27-28.

szerint Zsigmond május végi római koronázását követően kerülhetett minderre sor. Ezt látszik alátámasztani Cardini két, egyaránt 1433 augusztusában az Apostoli Kancellárián szignált folyamodványa is. Az elsőben szabad végrendelkezés jogát,¹¹⁵ míg a másodikban váradi prépostságának és kanonoki stallumának más egyházi javadalomra történő elcserélésére kérte.¹¹⁶ Ez utóbbi alapján pedig arra következtethetnénk, hogy végleg el kívánta hagyni Váradot, amely óhaj az őt és a helyi firenzei diaszpórát ért sérelmek okán teljesen érthető. E ponton fordítsuk immár figyelmünket Konrád – az előzőekben már több alkalommal említett – magyar egyházi javadalmaira.

„Io Churado di Piero Cardini preposto di Varadino”¹¹⁷

Konrád első (ismert) egyházi beneficiuma a váradi székeskáptalan olvasókanonoki méltósága volt, amelyet 1411 és 1422 között viselt.¹¹⁸ A lektorátus a magyar káptalanok hierarchiájában – eltérően az Európa más régióiban működő kanonoki közösségek gyakorlatától – a testületet irányító prépost után következett, azaz a második legtekintélyesebb javadalomnak számított. Irányítása alá tartozott a székesegyházi iskola, valamint a káptalan hiteleshelyi kancelláriája egyaránt.¹¹⁹ E jelentős beneficiumot minden kétséget kizáróan Andrea Scolari váradi püspöknek köszönhette. Az említett olvasókanonoki stallum elnyerésének időpontja viszonylag pontosan meghatározható. Egy 1410. december 31-én, privilegiális formában kiállított oklevél méltóságsorában ugyanis még betöltetlenként tüntették fel e dignitást (*lectoratu vacante*),¹²⁰ egy 1411. január 5-én keltezett hiteleshelyi diplomában azonban már Konrád neve (*Conrardo* alakban) szerepel lektorként.¹²¹ Érdekes jelenséget figyelhetünk meg lektori méltóságviselése első éveiben, ugyanis Konrád mellett egy bizonyos László is e stallum birtokosaként tünt fel.¹²² 1412. február 2-án még Konrád nevét olvashatjuk egy a váradi káptalan által kibocsátott okirat *series dignitatum*ában,¹²³ ugyanazon év május 12-

¹¹⁵ 1433. augusztus 14.: „[...] *de quibuscumque bonis ad eam etiam ratione beneficiorum suorum ecclesiasticorum que obtinet ex expectat procurantibus disponere et testari libere et licite possit dignemini plenam et liberam concedere facultatem*” – ASV Reg. Suppl. vol. 288, fol. 20v; rövid kivonata: LUKCSICS 1931-1938, II. 298. sz.

¹¹⁶ 1433. augusztus 26.: Uo. fol. 75rv; regesztája: LUKCSICS 1931-1938, II. 305. sz.

¹¹⁷ MNL OL DF 289085.

¹¹⁸ KRISTÓF 2014, 196 (32. sz.).

¹¹⁹ A káptalani iskolákra lásd: BÉKEFI 1910; a hiteleshelyekre lásd: ECKHART 2012; a magyar káptalanokra áttekintően további irodalommal lásd: FEDELES 2011.

¹²⁰ MNL OL DF 282820.

¹²¹ MNL OL DF 209793.

¹²² BÉKEFI 1910, 152.

¹²³ MNL OL DL 9880.

én pedig már *Ladizlaus lector vicarius in spiritualibus generalis* szerepel egy közhitelű oklevélben.¹²⁴ Az említett László 1412. január 17-én tűnt fel első alkalommal a váradi püspök lelki ügyekben általános helynökeként a forrásokban,¹²⁵ míg utolsó ismert, vikáriusként kibocsátott oklevele – amelyben úgyszintén lektorként nevezte meg magát – 1415. május 10-én kelt.¹²⁶ Némileg bonyolítja a helyzetet, hogy 1414. május 4-én ismét Konrád mestert nevezte meg a kanonoki testület olvasókanonokként egy hiteleshelyi privilégiumban.¹²⁷ Bunyitay Vince, a váradi püspökség monográfusa e szokatlan jelenséggel kapcsolatban a következőt feltételezte: „Lehet egyébiránt, hogy az idézett két évet külföldön, talán épen valamely egyetemen töltötte.”¹²⁸ E hipotézisnek azonban meglehetősen csekély a valószínűsége, ugyanis a korszak általános gyakorlata szerint az egyetemi tanulmányok finanszírozásának egyik kedvelt módja éppen a költségeket fedező *sine cura* javadalmak adományozása volt.¹²⁹ Konrád valóban járt egyetemre, hiszen kánonjogi doktori fokozattal rendelkezett, azonban sem tanulmányai idejéről, sem pedig helyéről nem rendelkezünk közelebbi ismeretekkel. Kézenfekvőnek tűnik, ám adatok hiányában csak valószínűsíthető, hogy Itáliában képezte magát. Mindössze egyetlen alkalommal, 1439 novemberében tüntették fel *doctor decretorum* címét,¹³⁰ amely arra utalhat, hogy valamikor az 1430-as években, kiszabadulását követően mélyíthette el tudását. Végeredményben tehát további adatok hiányában sajnos nem adható egyértelmű válasz a lektori méltóság viselésével kapcsolatos szokatlan jelenségre. 1422. május 5-én szerepel utolsó alkalommal olvasókanonokként,¹³¹ ezt követően immár patrónusa támogatásával a székesegyházi kanonoki közösség élére került.

A váradi préposti méltóságért 1421 őszén személyesen nyújtott be folyamodványt Rómában. Sajnos e szupplikáció szövege nem ismert, ám egy, ugyancsak e javadalom elnyerésével kapcsolatos kérvényének kópiája fennmaradt a vatikáni regisztersorozat egyik kötetében. Ebből megtudjuk,

¹²⁴ MNL OL DF 243920.

¹²⁵ MNL OL DL 38277.

¹²⁶ MNL OL DL 43281. Őt egy bizonyos Péter váradi kanonok követte e hivatalban 1416 és 1425 között. MNL OL DL 50285, DL 72 414. – Itt jegyzem meg, hogy a korábbi szakirodalomban szereplő állítás, miszerint Konrád 1411-ben váradi vikárius lett volna, forrásokkal nem támasztható alá. Vö. KRISTÓF 2001, 68.; KRISTÓF 2014, 196.

¹²⁷ MNL OL DL 10210, 31122.

¹²⁸ BUNYITAY 1883-1935, II. 49. Ezt fogadta el Kristóf Ilona is. KRISTÓF 2014, 196.

¹²⁹ Erre lásd: TONK 1979; KOVÁCS 1983; FEDELES 2005, 101-111.; KÖRMENDY 2007; C. TÓTH 2015; KRISTÓF 2017.

¹³⁰ ASV Reg. Suppl. vol. 364, fol. 87v; rövid tartalmi kivonata: LUKCSICS 1931-1938, II, 657. sz.

¹³¹ MNL OL DF 105 490.

hogy a váradi prépostság mellett ekkor egy zágrábi kanonoki stallumot is kapott, mivel azonban a pápai províziós bullában egyik beneficium értékét (értsd éves jövedelmét) sem tüntették fel, a kinevező okirat módosítását kérte.¹³² A kinevezés tényét rögzítő pápai bulla nem marad korunkra, ám ennek ellenére préposti méltóságviselésének kezdete viszonylag pontosan meghatározható. Amint fentebb említettem, 1422. május 15-én tüntették fel nevét lektorként utoljára, míg június 2-án már prépostként állította ki püspöke számára a méltóságból származó jövedelmek adományozását igazoló nyugtát.¹³³ Ezt követően egészen haláláig állt a váradi székesegyház kanonoki közösségének élén, javadalmától még fogsága idején sem fosztották meg. E méltóság birtokában a magyar egyházi középélet elitjébe került, amely egyrészt presztízsből, másrészt egzisztenciális szempontból is jelentős előre lépésnek számított. A váradi préposti stallum az évi 250 forintra becsülhető jövedelmével az 54 magyar káptalan előjáróinak rangsorában az igen előkelő hatodik helyet foglalja el.¹³⁴ Préposti jövedelmeit kiegészítették a zágrábi kanonoki stallumából, valamint a váradi káptalanban 1427 tavaszáig ugyancsak kézben tartott további kanonoki prebendából származó jövedelmek. Utóbbi esetében ezt 60 aranyforintra taksálták.¹³⁵ Mindez kiegészült az üzleti tevékenysége során keletkezett, valószínűleg az egyházi javadalmaiból származó összegek nagyságrendjét jelentősen meghaladó bevételekkel. Valószínűleg nem járunk távol a valóságtól, ha azt feltételezzük az elmondottak alapján, hogy a firenzei klerikus megtalálta számításait Magyarországon.

Amint tanulmányom elején utaltam rá, a kánonjogi előírások szerint az egyházi javadalmak birtoklását az alszerpapi ordó felvételéhez kötötték. Az egyházi rend fokozatai közül ez választóvonalat képezett, ugyanis míg az alacsonyabb grádusok (*quatuor minores*) nem írták elő a cölibátust, a *subdiaconatus* elnyerésekor már ezt is vállalni kellett. Ezt követően az egyházi pályára mellet magukat véglegesen elkötelezők, amennyiben elérték a

¹³² 1421. November 28.: „*Verum Pater Sancte, quia ex signatura premissae supplicationis obstantibus regulis cancellarie vestre prepositura ac canonicatus et prebenda predicti propter excessivum valorem non veniunt, dignetur S. V. litteras super huiusmodi gratia conficiendas in cancellaria vestra expediri mandare sibi que de ipsis prepositura ac prebenda iuxta eiusdem supplicationis tenorem misericorditer providere premissis regulis ac aliis ordinationibus apostolicis ceterisque contrarium non obstantibus quibuscunque. Fiat O. Datum Rome apud Sanctum Petrum quarto Kalendas Decembris anno quinto.*” – ASV Reg. Suppl. Vol. 158, fol. 52rv; kiadása: LUKINOVIC 1994, 40. sz.

¹³³ MNL OL DF 289084.

¹³⁴ FEDELES 2005, 154. – A magyar káptalanok felsorolását lásd: FEDELES 2011, 185-187.

¹³⁵ 1427. április 21-én kelt V. Márton bullája, amelyben elrendelte Ózfalui Márton beiktatását abba a váradi kanonoki javadalomba, amely „*per liberam resignationem dilecti filii Conradi Cardini ipisus ecclesie canonici*” vált üressé, s a püspök, a már említett Márton adományozott. ASV Reg. Lat. vol. 272, fol. 2r-3r; rövid kivonata: LUKCSICS 1931-1938, I. 930. sz.

megfelelő életkort és megfelelő felkészültséggel rendelkeztek, magukat szerpappá (*diaconus*), majd pedig áldozópappá (*presbiter*) szenteltethették.¹³⁶ Konrád végérvényesen az egyházi pályafutás mellett döntött, s hivatásához illően – jóllehet nem ez volt a korszakban az általános gyakorlat – az egyházi rend valamennyi fokozatát felvette. Ennek részleteit nem ismerjük, ám az tény, hogy 1433 augusztusában már áldozópapként nyújtotta be kérvényét Rómában.¹³⁷

Konrád pályafutásában jelentős törést okoztak az országban élő firenzeieket súlytó rendelkezések, amint láthattuk. Jóllehet préposti javadalmát nem vesztette el, azonban hosszú ideig fogságban volt. Szabadulását követően benyújtott folyamodványai azt sugallják, hogy az őrizetben töltött évek megtörték a talján klerikust. Szabad végrendelkezésére vonatkozóan nyújtott be kérvényt, s el kívánta hagyni Szent László városát, amely város több mint két évtizeden át otthonaként szolgált. Fő támogatója, Andrea püspök halála, majd a városban élő latin kolóniát ért atrocitások következtében honfitársai, üzlettársai és barátai sem tértek többé vissza, s korábbi üzleti tevékenységét ő sem folytathatta. E kedvezőtlen körülmények pedig őt is távozásra készítették. Zsigmond király bizalmát sem nyerte többé vissza, így esélye sem volt a váradi püspöki méltóság elnyerésére, amely közel három esztendőn át (1432-1435) betöltetlen maradt.¹³⁸ Az uralkodó számára pedig rendkívül fontos volt a váradi püspöki központ, hiszen az ottani székesegyházban kívánt temetkezni, Szent László sírja közelébe, akinek kultuszát kiváltképp támogatta.¹³⁹

Úgy tűnik, hogy élete végén anyagi gondok is gyötörték az egykori üzletembert. 1438-ban a prépostsághoz tartozó, Hidaspalotának nevezett kőházat (*domum lapideam Hydaspalota*) vesztette el azért, mivel az ingatlant azazal a feltétellel kapta egykor, hogy annak állagát megóvja, s minden pénteken szentmisét mutasson be Krisztus szenvedésének emlékére (*singulisque sextis feriis unam missam de passione Salvatoris nostri Ihesu Christi legi facere deberet*). Minthogy azonban a ház teljesen romos állapotba került (*domus donata predicta ad totalem ruinam tendebat*), a püspök felszólította a prépostot az épület renoválására (*post requisitionem per eum factam Corrado prefate ecclesie preposito ut eam repararet*). Miután Konrád prépost erre azt válaszolta, hogy bizonyos okok miatt a javításokat nem tudja elvégezni (*post ipsius Corradi responsionem quod ex certis tunc expressis per eum causis cura reparationem predictam intendere non potere*), visszaadta azt a püspöknek, aki a káptalan

¹³⁶ Ennek részleteire lásd: FEDELES 2017b, 53-57.

¹³⁷ „dictus orator quatinus sibi qui etiam presbiter est” – ASV Reg. Suppl. vol. 288, fol. 20v.

¹³⁸ 1435-ben Korcsulai János ferences szerzetes került a püspöki székbe, aki 1440 áprilisáig irányította az egyházmegyét. ENGEL 1996, I. 77.

¹³⁹ FEDELES 2012; HORVÁTH 2018.

belegyezésével a szintén itáliai Iohannes de Soros váradi lakosnak és örököseinek adományozta az épületet.¹⁴⁰ A Konrád által említett bizonyos okok, kétséget kizáróan anyagi jellegűek lehettek. Mindezt alátámasztja a következő év novemberében benyújtott folyamodványa, amelyben préposti méltósága mellett egy további egyházi javadalom birtoklására kért engedélyt. Kérését azzal indokolta, hogy jövedelmei nem elégségesek ahhoz, hogy a királyi udvar szükségleteire 50–60 lovat tartson.¹⁴¹ Nem ismert, hogy valóban hozzájutott-e egy újabb egyházi javadalomhoz, így annyi bizonyos, hogy élete alkonyán – a zágrábi kanonoki stallum időközbeni elvesztését követően – mindössze a váradi préposti méltóságot tartotta kézben.

Utolsó alkalommal egy a váradi székeskáptalan által 1440. november 15-én kiadott oklevél méltóságsorában olvashatjuk *Conradus prepositus* nevét.¹⁴² Valamikor ezt követően, valószínűleg 1441 folyamán hunyhatott el. 1442 márciusában IV. Jenő pápa a Konrád halála folytán megüresedett váradi préposti méltóságot a hozzátartozó javadalommal együtt Branda sabinai püspöknek adományozta.¹⁴³

A Currado di Piero Cardini életéről korunkra maradt apró mozaikok egy lineárisan felfelé ívelő, majd hirtelen derékba törő pályafutás körvonalait tárják elénk. A 15. század első negyedében a magyar királyi udvarban rendkívül befolyásos Filippo Scolari és családja, kiváltképp Andrea váradi püspök támogatását élvező, s talán a familiával rokonságban álló ifjú firenzei klerikus Váradon, Szent László városában a székesegyház kanonoki testületének lektora, majd előljárója lett. Patrónusai révén a pápai akolitusi és apostoli kollektori kinevezést kapott, s így a tágabb pápai udvartartás tagjává vált. Mindemellett tehetséges üzletemberként bekapcsolódott a magyar-itáliai távolsági kereskedelembe, püspökével közös vállalkozást működtetett. A szövetkereskedelem mellett pénzügyleteket is folytatott, számos alkalommal intézte magyar, elsősorban váradi ügyfelei pénzügyeit az Apostoli Kamarában. Az 1420-as években szinte folyamatosan úton volt Várad, Firenze és Róma között, s az üzleti ügyei mellett Zsigmond király megbízásából diplomáciai feladatokat is ellátott. Lineárisan felfelé ívelő karrierje azonban pártfogói halálával megtört. Több Magyarországon élő

¹⁴⁰ ASV Reg. Suppl. vol. 347, fol. 193rv; rövid kivonata: LUKCSICS 1931-1938, II. 562. sz.

¹⁴¹ ASV Reg. Suppl. vol. 364, fol. 87v; rövid kivonata: LUKCSICS 1931-1938, II. 657. sz.

¹⁴² MNL OL DF 281299.

¹⁴³ FRAKNÓI 1899, 22. Rövid regesztája: LUKCSICS 1931-1938, II. 735. sz. 1442. december 12-én a káptalan már János nevét tüntette fel egy hiteleshelyi oklevelének méltóságsorában. MNL OL DL 13688.

honfi- és üzlettársával együtt ő is a politika áldozatává vált, s 1427-ben királyi parancsra őrizet alá került. Préposti javadalmát ugyan megtarthatta, azonban szabadulását követően nem tudta visszanyerni az uralkodó bizalmát, így a püspöksüveg, amely pályafutása csúcsát jelenthette volna, elérhetetlennek bizonyult számára. Élete alkonyán anyagi gondokkal küzdött, s az egykor szebb napokat látott sikeres üzletember megtörtén tengette mindennapjait, s immár nem „pöffeszkedett” a Hidaspalotában.¹⁴⁴

Bibliográfia

Források

ARTNER 2004 = „Magyarország mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája”, Összegyűjtötte és kiadásra előkészítette: Artner Edgár, közreadj.: Szovák Kornél – Török József – Tusor Péter, (*Collectanea Vaticana Hungariae I/1*), Budapest–Róma, 2004.

ASRo = Archivio di Stato di Roma (Róma)

ASRo Camerale = ASRo Fondo Camerale

ASV = Archivio Segreto Vaticano (Città del Vaticano)

ASV Arm XXXIII = ASV Armadio XXXIII

ASV Cam. Ap. Div. Cam. = ASV Camera Apostolica, Diversa Cameralia

ASV Cam. Ap. Intr. et Exit. = ASV Cam. Ap. Introitus et Exitus

ASV Reg. Suppl. = ASV Registra Supplicationum

ASV Reg. Vat. = ASV Registra Vaticana

BP = Bullarium Poloniae III, 1378-1417. Ediderunt et curaverunt Sulkowska-Kuraś, Irena – Kuraś, Stanisław. Romae, 1988.

CAMERALIA = Cameralia documenta pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae I. (Obligationes, Solutiones), II. (Visitationes, Quindennia, Rationes, Annatae, Obl. part., Legationes, Varia, Taxae). Szerk. † Lukcsics József – Tusor Péter – Fedeles Tamás, (*Collectanea Vaticana Hungariae I/9-10*) Budapest–Róma, 2014.

COMMISSIONI = Commissioni di Rinaldo degli Albizzi per il comune di Firenze dal MCCCXCIX al MCCCCXXXIII, vol. I. Firenze, 1867.

FEJÉR 1829-1844 = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI, ed. Fejér, György. Buda, 1829-1844.

FRAKNÓI 1899 = Fraknói Vilmos, Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez. Budapest, 1899.

¹⁴⁴ „A Hidas-palotában, régi, Domonkossal közös otthonában most egy bizonyos Curradi di Piero Cardini pöffeszkedett, aki nem sokkal ezelőtt lett nuncius, és jelenleg az olvasókanonok tisztségét is betöltötte.” – olvashatjuk egy közelmúltban megjelent történelmi regényben. BÖKÖS 2015, 312.

LAKATOS 2018 = Regesta Supplicationum 1522-1523. A VI. Adorján pápa uralkodása alatt elfogadott magyar vonatkozású kérvények. Feltárta, közreadja és a kísérőtanulmányt írta: Lakatos Bálint. (*Collectanea Vaticana Hungariae I/16*) Budapest-Róma, 2018.

LUKCSICS 1931-1938 = Lukcsics Pál (szerk.), XV. századi pápák oklevelei I-II. (*Monumenta Hungariae Italica 1-2*) Budapest, 1931-1938.

LUKINOVIĆ 1994 = Monumenta historica episcopatus Zagradiensis, ed. Lukinović, Andrija, vol. VI. (*Croatica christiana – Fontes 4*) Zagreb, 1994.

MVH = Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár, series I, tom. I-VI. Budapestini, 1887-1891.

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

MNL OL DF = MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény

MNL OL DL = MNL OL Diplomatikai Levéltár

MPV = Monumenta Poloniae Vaticana, IX. Liber receptorum et expensarum Petri Stephani 1373-1375. Edidit Stanislaus Sczur. (*Acta Camerae Apostolicae Volumen III*) Cracoviae, 1994.

RICHENTAL 1483 = Richental, Ulrich von, Concilium zu Constencz. Augsburg 1483.

(<http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/ir00196000/0001/thumbs>, utolsó letöltés: 2018. július 17.)

RTA = Deutsche Reichstagsakten. Ältere Reihe, Bd. 9 (1427-1431). Hrsg. v. Weizsäcker, Julius, Gotha, 1887.

SIMONYI = Florenzi Okmánytár – Simonyi Ernő másolatai. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára Ms 4994

THEINER 1859-1860 = Theiner, Augustinus (ed.), Vetera monumenta historica Hungariam illustrantia I-II. Roma, 1859-1860.

TKALČIĆ 1889 = Tkalčić, Ivan Krstitelj, Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba prijestolnice kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske (Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae I) Zagreb, 1889.

UGINET 1975 = Le liber officialium de Martin V, publié par Uginet, François-Charles. (*Ministero per i Beni Culturali e Abientali Pubblicazioni degli Archivi di Stato, Fonti e Sussidi VII*) Roma, 1975.

ZsO = Zsigmond-kori oklevéltár I-XIII (1387-1426), szerk. Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Neumann Tibor – Lakatos Bálint – Mikó Gábor. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3-4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49., 52., 55.) Budapest, 1951-2017.

Feldolgozások

ARANY 2007 = Arany Krisztina, Firenzei kereskedők, bankárok és hivatalviselők Magyarországon (1370-1450). *Fons* 14. (2007) 483-549.

- ARANY 2008 = Arany Krisztina, Firenzei–magyar kereskedelmi kapcsolatok a 15. században. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk. Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter. Budapest, 2008. 277-297.
- ARANY 2009 = Arany Krisztina, Apák, fiúk, fivérek, üzleti partnerek. A XV. század első felében Magyarországon dolgozó firenzei családok együttműködési formái. *Fons* 16. (2009) 157-190.
- ARANY 2014 = Arany, Krisztina, Florentine Families in Hungary in the First half of the Fifteenth Century. (Kézirat PhD-értekezés) Budapest, 2014.
- BALOGH 1923-1926 = Balogh Jolán, Andrea Scolari nagyváradi püspök mecénási tevékenysége. *Archeológiai Értesítő* 40. (1923-1926) 205-220.
- BEINHOFF 1995 = Beinhoff, Gisela, Die Italiener am Hof Kaiser Sigismund (1410-1437). Frankfurt a. M., 1995.
- BÉKEFI 1910 = Békefi Remig, A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Budapest 1910.
- BLACK 2007 = Black, Robert, Education and Society in Florentine Tuscany. Teachers, pupils and Schools, c. 1250-1500, vol. I, (*Education and Society in the Middle Ages and Renaissance* 29) Leiden–Boston, 2007.
- BÖKÖS 2015 = Bökös Borbála, Pokoljárók. A Sárkányos rend. Második könyv. Gold Book 2015.
- BRANDMÜLLER 1991-1997 = Brandmüller, Walter, Das Konzil von Konstanz 1414-1418, I-II. Paderborn u.a., 1991-1997.
- BUNYITAY 1883–1935 = Bunyitay Vince, A váradi püspökség története I-IV. Nagyvárad, Debrecen, 1883-1935.
- CASSANDRO 1994 = Cassandro, Michele, I banchieri pontifici nel XV secolo. In: Gensini, Sergio (ed.): *Roma capitale (1447-1527)*. Pisa, 1994, 207-234.
- DESPY 1952 = Despy, Georges, Bruges et les collectories pontificales de Scandinavie et de Pologne au XIVe siècle. *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome* 27. (1952) 95-109.
- DRASKÓCZY 1994 = Draskóczy István, Olaszok a 15. századi Erdélyben. In: Draskóczy István (szerk.), *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. Budapest, 1994. 125-143.
- ECKHART = Eckhart Ferenc, Hiteleshelyek a középkori Magyarországon. (*Studia Notarialia Hungarica* 11.) Budapest, 2012.
- ENGEL 1990 = Engel Pál, Pénztörténeti problémák a 14. században. *Századok* 124. (1990) 25-93.
- ENGEL 2003 = Engel Pál, Ozorai Pipo. Ozorai Pipo emlékezete. In: *Uő: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*, szerk. Csukovits Enikő. Budapest, 2003. 247-301.
- ENGEL 1996 = Engel Pál, Magyarország világi archontológiája 1301-1437, I-II. (*História Könyvtár. Kronológiák, adattárak* 5) Budapest, 1996.

ENGEL – C. TÓTH 2005 = Engel Pál – C. Tóth Norbert, *Itineraria regum et reginarum (1382-1438)*. (*Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam* 1) Budapest, 2005.

ESCH 1966 = Esch, Arnold, Bankiers der Kirche im großen Schisma. *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 46. (1966) 277-398.

ESCH 1966 = Esch, Arnold, Florentiner in Rom um 1400. *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 52. (1972) 476-525.

ESCH 1998 = Esch, Arnold, Überweisungen an die päpstliche Kammer aus den Diözesen des Reiches unter Einschaltung italienischer und deutscher Kaufleute und Bankiers. *Regesten der Vatikanischen Archivalien 1431-1475*. *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 78. (1998) 262-387.

FAVIER 1966 = Favier, Jean, *Les finances pontificales à l'époque du Grand Schisme d'Occident 1378-1409*, (*Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome* 211) Paris, 1966.

FEDELES 2005 = Fedeles Tamás, A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354-1526). (*Tanulmányok Pécs történetéből* 17) Pécs, 2005.

FEDELES 2011 = Fedeles Tamás, Die ungarische Dom- und Kollegiatkapitel und ihre Mitglieder im Mittelalter. Forschungsstand, Aufgaben, Initiativen. In: *Kapituly v zemích koruny české a v uhrách ve středověku*, eds. Václav Ledvinka – Jiří Pešek. (*Documenta Pragensia Supplementa II*) Praha, 2011. 161-196.

FEDELES 2012 = Fedeles Tamás, „Ad visitandumque sepulchrum sanctissimi regis Ladislai”. Várad kegyhelye a késő középkorban. In: *„Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére*. Szerk. Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs, 2012. 163-182.

FEDELES 2014 = Fedeles Tamás: A Camera Apostolica és a magyar egyházi javadalmak a konciliarizmus időszakában. In: *„Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris” Tanulmányok a Konstanzi Zsinat 600. évfordulója alkalmából*, szerk. Bárány Attila – Pószán László. Debrecen, 2014. 189-204.

FEDELES 2015 = Fedeles Tamás, „Isten nevében utazunk”. Zarándokok, búcsújárás, kegyhelyek a középkorban. Pécs, 2015.

FEDELES 2017a = Fedeles Tamás, „Petrus Stephani collector apostolicus”. In: *Magyarország és a római Szentszék II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században*. Szerk. Tusor Péter – Szovák Kornél – Fedeles Tamás (*Collectanea Vaticana Hungariae I/15*) Budapest-Róma, 2017. 31-87.

FEDELES 2017b = Fedeles Tamás, Magyar klerikusszentelések Rómában a hitújítás kezdetén. In: *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Szerk. Varga Szabolcs – Vértési Lázár (*Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis XVII*) Pécs, 2017. 51-104.

- FEDELES 2018a = Fedeles Tamás, Az uralkodó, a Szentszék és a magyar főpapok Luxemburgi Zsigmond-korában. In: *Mesterek és Tanítványok 2. Tanulmányok a bölcsészet- és társadalomtudományok területéről*. Szerk. Czeferner Dóra – Bóhm Gábor – Fedeles Tamás. Pécs, 2018. 81-146.
- FEDELES 2018b = Fedeles Tamás, Ad limina beatorum Petri et Pauli apostolorum: Magyar prelátusok szentszéki látogatásai a középkorban. In: Kincses Katalin Mária (szerk.): *Hadi és más nevezetes történetek: Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére*. Budapest, 2018. 117-132.
- FEDELES – PRAJDA 2014 = Fedeles Tamás – Prajda Katalin, „Olyan vallásosan, szokásaiban és életmódjában olyan mértéktartóan élt” Adalékok Filippó Scolari és családja vallásosságához. *Történelmi Szemle* 56. (2014) 357-382.
- FEJÉRPATAKY 1887 = Fejérpataky László, Pápai adószedők Magyarországon a XIII. és XIV. században. *Századok* 21. (1887) 493-517, 589-609.
- FELICI 1940 = Felici, Gugliemo, La Reverenda Camera Apostolica. Studio Storico-Giuridico. Roma, 1940.
- FINK 1930-1931 = Fink, Karl August, Eine Strassburger Kollektorie aus dem Pontifikat Martins V. *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 22. (1930-1931) 182-226.
- FRAKNÓI 1879 = Fraknói Vilmos, Vitéz János esztergomi érsek élete. Budapest, 1879.
- FRAKNÓI 1901-1903 = Fraknói Vilmos, Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkel. I-III. Budapest, 1901-1903.
- FRENSKEN 2015 = Frensen, Ansgar, Das Konstanzer Konzil. Stuttgart, 2015.
- GUILLEMAIN 1991 = Guillemain, Bernard, Der Aufbau und die Institution der römischen Kurie. In: *Geschichte des Christentums. Religion – Politik – Kultur, Bd. 6. Die Zeit der Zerreißenproben (1274-1449)*. Hrg. v. Michel Mollat du Jourdin und André Vauchez. Deutsche Ausgabe bearbeitet und herausgegeben von Bernhard Schimmelpfennig. Freiburg i. Bg., 1991. 17-74.
- HOENSCH 1996 = Hoensch, Jörg K., Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368-1437. München, 1996.
- HORVÁTH 2018 = Horváth Illés, „Váradra jöttünk a legszentebb László király sírjának és ereklyéinek meglátogatására”. Zsigmond és Szent László városa. In: *Fejezetek Erdély történetéről*. Szerk. Tötös Áron, Nagyvárad, 2018. 225-240.
- JEDIN 1985 = Jedin, Hubert (Hgg.), Handbuch der Kirchengeschichte, III/2. Freiburg/Basel/Wien, 1985.
- KIRSCH 1894 = Kirsch, Johann Peter, Die päpstlichen Kollektorien in Deutschland während des XIV. Jahrhunderts. (*Quellen und Forschungen aus dem Gebiet der Geschichte Bd. 3*) Paderborn, 1894.

- KOVÁCS 1983 = Kovács Béla, Studensek, magisterek, doktorok az egri káptalanban. *Archivum* 11. (1983) 5-41.
- KOWALSKI 2011 = Kowalski, Marek Daniel, Rationes Iacobini de Rubeis, collectoris in Regno Poloniae (1426-1434). Rachunki Giacomina Rossiego, papiesskiego kolektora generalnego w Polsce, z lat 1426-1434. *Studia Źródłoznawcze* 49. (2011) 61-96.
- KÖRMENDY 2007 = Körmendy Kinga, Studentes extra regnum 1183-1543. Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználata 1183-1543. (*Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae* III. *Studia* 9) Budapest, 2007.
- KRISTÓF 2001 = Kristóf Ilona, A személyes kapcsolatok működése a váradi káptalanban 1440 és 1526 között. *Fons* 8 (2001) 67-84.
- KRISTÓF 2014 = Kristóf Ilona, Egyházi középréteg a késő középkori Váradon (1440-1526), (*Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi* 4) Pécs, 2014.
- KRISTÓF 2017 = Kristóf Ilona, Az egri kanonokok egyetemjárása (1385-1526). *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series: Sectio Historiae* 44. (2017) 437-448.
- MAYER 1923-1924 = Mayer Béla, Pápai bankárok szerepe Magyarországon a középkor végé. *Századok* 57-58. (1923-1924) 648-668.
- MÁLYUSZ 2005 = Mályusz Elemér, A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog. Máriabesnyő-Gödöllő 2005. (reprint)
- MÁLYUSZ 2007 = Mályusz Elemér, Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest, 2007.
- PARTNER 1958 = Partner, Peter, The Papal State under Martin V. The Administration and Government of Temporal Power in the early Fifteenth Century. London, 1958.
- PARTNER 1990 = Partner, Peter, The Pope's Men. The Papal Civil Service in the Renaissance. Oxford, 1990.
- PRAJDA 2010 = Prajda Katalin, Levelező üzletemberek. Firenzeiek a Zsigmond-korban. *Századok* 144. (2010) 301-334.
- PRAJDA 2011 = Prajda Katalin, Rapport tra la Repubblica Fiorentina e il Regno d'Ungheria a livello di diplomazia, migrazione umana, reti mercantili e mediazione culturale nell'età del regime oligarchico (1382-1434), che corrisponde al regno di Sigismondo di Lussemburgo (1387-1437). (Kézirat PhD-értekezés) Florence, 2011.
- PRAJDA 2012 = Prajda Katalin, Egy firenzei követjárás útinaplója (1427). In: *Lymbus* 2011. Budapest, 2012. 7-16.
- PRAJDA 2013 = Prajda Katalin, Andrea di Filippo Scolari váradi püspök. Andrea Scolari váradi püspök (1409-1426) és firenzeiek a Zsigmond-kori Erdélyben In: *Táguló horizont. Tanulmányok a fiatal művészettörténészek*

- marosvásárhelyi konferenciájának előadásaiból, szerk. Kovács Zsolt – Orbán János. Marosvásárhely–Kolozsvár, 2013. 21-32.
- PRAJDA 2017 = Prajda Katalin, Florentiness' Trade in the Kingdom of Hungary in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. Trade Routes, Networks, and Commodities. *Hungarian Historical Review* 6. (2017): 36-58.
- ROMANI 1948 = Romani, Mario, Pellegrini e viaggiatori nell'economica di Roma dal XIV al XVII secolo. Milano, 1948.
- ROSSO 2018 = Rosso, Paolo, La scuola nel Medioevo. Secoli VI-XV. Roma, 2018.
- ROOVER 1948 = Roover, Raymond de, The Medici Bank. Its Organization, Menagement, Operations and Decline. New York–London, 1948.
- ROOVER 1963 = Roover, Raymond, The Rise and decline of the Medici Bank, 1397–1494. (*Harvard Studies in Business History* 21) Cambridge, 1963.
- SALONEN – HANSKA 2013 = Salonen, Kirsi – Hanska, Jussi, Enterning a clerical Career at the Roman Curia, 1458-1471. Ashgate Press, 2013.
- SCHUCHARD 2000 = Schuchard, Christiane, Die päpstlichen Kollektoren im späten Mittelalter. (*Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts Rom*, Bd. 91) Tübingen, 2000.
- C. TÓTH 2012 = C. Tóth Norbert, A főpapi székek betöltésének gyakorlata Zsigmond király uralkodása alatt. *Gazdaság és Társadalom* 4. (2012) Különszám, 102-118.
- C. TÓTH 2013 = C. Tóth Norbert, A székes- és társaskáptalanok prépost-jainak archontológiája 1387-1437. (*Subsidia ad historiam meffi aevi Hungariae inquirendam* 4) Budapest, 2013.
- C. TÓTH = C. Tóth Norbert, Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. I. rész. A kanonoki testület és az egyetemjárás. (*Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam* 7) Budapest, 2015.
- C. TÓTH – LAKATOS – MIKÓ 2014 = C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint – Mikó Gábor, A pozsonyi prépost és a káptalan viszálya (1421-1425). A szentszéki bírászkodás Magyarországon – a pozsonyi káptalan szervezet és működése a XV. század elején. (*Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam* 3) Budapest, 2014.
- TEKE 1995a = Teke Zsuzsa, Firenzei üzletemberek Magyarországon 1373-1403. *Történelmi Szemle* 37. (1995): 2. 129-150.
- TEKE 1995b = Teke Zsuzsa, Firenzei kereskedőtársaságok, kereskedők Magyarországon Zsigmond uralmának megszilárdulása után 1404-1437. *Századok* 129. (1995) 195-214.
- TEKE 2000 = Teke Zsuzsa, Firenze külpolitikája és Zsigmond. In: „Magyaroknak eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk. Piti Ferenc. Szeged, 2000. 559-569.

TONK 1979 = Tonk Sándor, Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, 1979.

TUSOR 2014 = Tusor Péter, A konstanzi bulla "alkalmazása". A magyar királyi főkegyúri jog a 15-16. században. In: „*Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris*” *Tanulmányok a Konstanzi Zsinat 600. évfordulója alkalmából*, szerk. Bárány Attila – Pósnán László. Debrecen, 2014. 219-241.

WEISS 1994 = Weiss, Sabine, Kurie und Ortskirche. Die Beziehungen zwischen Salzburg und dem päpstlichen Hof unter Martin V. (1417-1431). (*Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom*, 76) Tübingen, 1994.

AZ OROSZ UDVAR HATALMI REPREZENTÁCIÓJÁNAK KÜLPOLITIKAI ASPEKTUSAI A 18. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A 18. század második felében a cári udvar új hatalmi helyzetének reprezentációját döntő mértékben az Orosz Birodalom területnövekedéséhez vezető külpolitikai sikerei határozták meg. Az Orosz Birodalom Európa egyik leg-erősebb nagyhatalma lett, katonai és diplomáciai erőfeszítései nyomán a korábnál jóval nagyobb súllyal tudott megjelenni a nagyhatalmi küzdőtéren. II. Katalin (1762-1796) a külpolitika alakítójaként és irányítójaként a külpolitikai program kidolgozásában és annak realizálásában aktív szerepet vállalt. A cári udvar reprezentációjának fontos elemévé vált az uralkodónó személyes részvétele a sikerek megjelenítésében, az Orosz Birodalom nagyságának, erejének demonstrálásában. Egyre nagyobb hangsúlyt kapott a reprezentatív nyilvánosság, a kifelé fordulás, nyitás az európai politikai elit felé. Előtérbe kerültek a reprezentációs események a cárnőről és családjának tagjairól, nyilvános állami ceremóniákról. II. Katalin 1780-tól intenzíven reprezentált, amit belföldi utazásai és a trónörökös külföldi útja, valamint az uralkodónó svéd dinasztikus házassági terve is igazolnak. Jelen tanulmány az orosz udvar hatalmi reprezentációjának tágabb körét vizsgálja. Annak bemutatására törekszik, hogy a cári udvar az említett elemekre építve miként reprezentálta új hatalmi helyzetét az európai nagyhatalmak felé a vizsgált időszakban.

II. Katalin utazása a nyugati kormányzóságokban (1780)

A 18. század második felében Oroszországnak a fekete-tengeri kikötőkért és a tengerszorosok használatáért folytatott küzdelme, és annak alakulása a lengyel ügygel, valamint az 1768-1774-es orosz–török háborúval fonódott össze.¹ A háború kirobbanásához a lengyelországi események szolgáltattak ürügyet. Az Oszmán Birodalom elleni háború célja mindenekelőtt az volt, hogy Oroszország kijusson a Fekete-tengerre és biztosítsa az orosz flotta szabad hajózását. De emellett déli határainak és fokozatosan benépesülő déli területeinek védelmét is meg kívánta teremteni, valamint e térség kereskedelmének fellendítését elősegíteni.² A háború sikeresen folyt, és a hadi sikerek lehetővé tették, hogy Oroszország pontosítsa és konkretizálja a követeléseit. Az orosz győzelmek megrémítették a többi európai hatalmat,

¹ ORESKOVA 2005, 41.

² BELOVA 2008, 141.

amelyek szorgalmazták, hogy Oroszország kössön békét az Oszmán Birodalommal. Az orosz kabinet a fegyverszüneti tárgyalásokról azután döntött, miután Poroszország és Ausztria nem támogatták tovább a Portát, mert megkapták Szentpétervár hozzájárulását Lengyelország felosztására. Az 1772. május 19-én megkötött orosz-török fegyverszünet azonban csak rövid ideig maradt érvényben. A háborút végül 1774. július 10-én Kücsük-Kajnardzsában aláírt békeszerződés zárta le. Oroszország olyan területeket szerzett, amelyek azelőtt a krími kánok birtokában voltak. A területi nyereségen túl a legfontosabb eredmény mégis az volt, hogy a békeszerződés nyilvánította a Krími Kánság függetlenségét (3. cikkely). Emellett Oroszország számos kereskedelmi kiváltsághoz is jutott (11. cikkely). A béke a balkáni népek közötti kapcsolat megerősítésének fontos eszközeként szolgált, és lehetőséget adott arra is, hogy Szentpétervár aktívabban képviselhesse érdeküket a Portánál, valamint felléphessen az Oszmán Birodalomban élő keresztények védelmében (7. és 14. cikkelyek).³

Sikeres háborúja után Szentpétervár újragondolta külpolitikáját. Frissen kidolgozott külpolitikai programjában a Krím megszerzése, valamint az aktívabb Balkán-politika kapott hangsúlyt, amelyek egy nagyobb cél, a „görög terv” megvalósítása érdekében tett kezdő lépéseknek számítottak. Ez, az „ottomán örökség” felosztásáról készült első, orosz kormányzati szinten megálmodott elképzelés motiválta a szentpétervári kabinetet és diplomáciát abban, hogy egyre határozottabban érvényesítse érdekeit az európai ügyekben és a keleti kérdésben.⁴ Erőfeszítéseinek eredményei hamarosan mutatkoztak: a bajor probléma megoldásában (tescheni béke, 1779. május 24.) játszott szerepének köszönhetően megerősödött Poroszország függése Oroszországtól, illetve Ausztria semlegessége a török ügyben. A francia-orosz közeledés eredményeként pedig fellazult a francia „keleti korlát rendszer”, és siker koronázta az orosz diplomáciai tárgyalásokat a Portánál is, 1779-ben az ajnali-(k)avaki konvencióval megerősítést és pontositást nyert a kücsük-kajnardzsai béke. L. F. Segur, a szentpétervári francia nagykövet az orosz külpolitika esszenciáját és elért eredményeit következőképpen összegezte Feljegyzéseiben: *„Az uralkodónő az Ottomán Birodalmat kívánta megsemmisíteni, Franciaország pedig a szultán védelmére kelt, ez nem tetszett Katalinnak. Katalin álma az volt, hogy felszámolja az Ottomán Birodalmat, ezért építette újra kapcsolatát II. Frigyessel, (...) Angliával, de különösképpen II. Józseffel, sikeres együttműködésük reményében a terve valóra váltásához.”*⁵

A keleti kérdésben körvonalazott új külpolitikai koncepció, a Krím megszerzésének és az Oszmán Birodalom felosztásának, végleges

³ A béke teljes szövegét lásd: JUZEFOVICS 2005, 46-61.

⁴ DOSZTYJAN 1998, 42-43.

⁵ SEGUR 1989, 317.

megsemmisítésének terve II. Katalin környezetében G. A. Potjomkinnak és A. A. Bezborodkonak az ötlete volt, de az uralkodónő is rokonszenvezett vele.⁶ Az elképzelés valóra váltása a külpolitikai irányvonal megváltozását követelte, visszatérést az Ausztriával való szövetséghez. Katalin a kegyencét, Potjomkint bízta meg Új-Oroszország kormányzásával, aki a Fekete- és Azovi-tenger között elnyúló és az új hódítások nyomán még jobban megnőtt terület felvirágoztatásához és Orosz Birodalomba illesztéséhez minden szükséges hatalmat megkapott. Potjomkin Katalinhoz küldött leveleiben a déli határok biztonsága, Új-Oroszország lakosságának védelme, a fekete-tengeri szabad hajózás biztosítása miatt gyors cselekvésre biztatott. Sürgette az uralkodónőt, hogy mihamarabb szerezze meg a Krímet. Úgy vélte, *„amennyiben nem szerzi meg jelen pillanatban, lesz idő, mikor mindazt, amit most ajándékba kapna, majd drága árért szerezhet meg.”*⁷ Az orosz-osztrák kapcsolatok látványos javulását követően, illetve II. József és II. Katalin moguljovi találkozója után, melynek kezdeményezője a Habsburg uralkodó volt,⁸ nőtt meg az esélye annak, hogy ez a terv valóra váljon. 1780 tavaszán II. Katalin Bezborodko kancellár kíséretében ellátogatott a nyugati kormányzóságokba, és május 24-e és 29-e között Mogiljovban találkozott II. Józseffel, aki Falkenstein gróf álnéven érkezett Oroszországba. II. Katalin utazásának burkolt célja a Krím megszerzésének, az Oszmán Birodalom felosztását körvonalazó elképzelése realizálásának előkészítése volt Ausztriával szövetségben. Az uralkodók moguljovi találkozójukon egyetértésre jutottak a törökellenes szövetségben, amely megerősítést nyert szentpétervári megbeszélésükön június 18-án. II. Katalin és II. József találkozó a két nagyhatalom azonos álláspontját reprezentálták a török ügyben. Azonban ennél többről volt szó, II. Katalin nyugati kormányzóságokban tett utazásával új külpolitikájának sikereit reprezentálta Európa felé, melynek essenciáját a keleti kérdésben elért eredményei, valamint a bajor konfliktus feloldásában és Lengyelország első felosztásában (1772) betöltött szerepe adták. Oroszország megkerülhetetlen hatalmi tényező lett az európai viszonyok alakulásában. II. Katalin azzal, hogy a látogatása ideje alatt fogadta az új területek nemességének képviselőit és a zsidóság elöljáróit, egyben azt is kifejezésre juttatta, hogy Lengyelország első felosztásával szerzett új területek és az új alattvalók az Orosz Birodalom szerves részei. Útja során felkereste a

⁶ A „görög terv” genezisével és tartalmával alaposan foglalkozik: DJUVARA 1914, 278-305.; MARKOVA 1958, 52-78.; SZTYEGNYIJ 2002, 100-118.

⁷ LOPATYIN 1997, 726.

⁸ 1780. január 22-én D. M. Golicin, a bécsi orosz nagykövet jelentette, hogy II. József privát utazást szándékozik tenni keleti birtokaira, s miután azokat megtekintette, szívesen utazna tovább Galíciánál, hogy találkozzon II. Katalinnal Oroszországban. Az orosz udvar sietve reagált a híre, Golicint február 4-én értesítették az uralkodónő belorussziai utazásáról.

székesegyházakat, részt vett a szertartásokon, látványosan gyakorolta hitét, mely által igazolást nyert, hogy II. Katalin pravoszláv uralkodó, és az Orosz Birodalom „Bizánc örököse”.⁹

A két uralkodó találkozásánál 1780 őszen orosz–osztrák diplomáciai tárgyalások kezdődtek, amelyek az Oszmán Birodalom elleni háború esetére különös elkötelezettséggel, valamint azzal az ígérettel zárultak le 1781 májusában, hogy Lengyelországban megőrzik a status quo-t.¹⁰

II. Katalin az orosz–osztrák szövetségkötést követően megszervezte fia, Pavel Petrovics európai körutazását. Nem volt hivatalos út, de politikai célokot is szolgált. A trónörökös 1781. szeptember 19-én indult feleségével, Marija Fjodorovnával (Észak grófja és grófnője álnéven) Európába, s a körútjáról 1782. október 7-én érkeztek vissza Szentpétervárra. Az utazási tervet és külföldi programjukat II. Katalin állította össze. Ennek megfelelően, csak szövetségesnek vélt udvarokat látogathattak meg, így Berlint nem. A reprezentatív körutazás kezdő és végső állomása Bécs volt, ahol II. József ünnepélyes keretek között fogadta az ifjú párt. Pavel Petrovics bécsi látogatása által megerősítést nyert az orosz–osztrák szövetség, az európai körút pedig az Orosz Birodalom megnövekedett nagyhatalmi pozícióját volt hivatott reprezentálni.¹¹

A szövetségkötés lezárulása után II. Katalin és II. József személyes levelezésükben 1782 szeptembere és 1783 januárja között megvitatták a „görög tervnek”, az Oszmán Birodalom felosztásának részleteit is.¹² Katalin 1782. szeptember 10 (21)-én küldte el első levelét II. Józsefnek. Azt ajánlotta az osztrák uralkodónak, hogy az Oszmán Birodalom uralma alól felszabadított európai területekből két államot hozzanak létre: Dácia néven Moldvából, Havasalföldből, Besszarábiából egy ütköző államot, amely egyetlen birodalomtól sem függene, és gátat vetne az oszmán törekvéseknek, a másik egy görög állam legyen.¹³ Már az első levélváltás híven tükrözi a két uralkodó törekvését. Katalin elképzelésének középpontjába a Bizánci Birodalom restaurálásának gondolata került, 1779-ben született második

⁹ Lásd részletesen: BESSZARABOVA 2014.

¹⁰ KAMENSZKIJ – NIEDERHUSER 2000, 272-273. Lásd részletesen: PETROVA 2011.

¹¹ OBOLENSZKIJ 2001. 140-143. A trónörökös az észak-itáliai államokban tett látogatása után Rómába utazott, ahol több alkalommal találkozott VI. Pius pápával. Nápoly után Párizs következett, s ott a királyi udvarban vendégeskedtek. Németalföld és a német államok érintésével jutottak vissza Bécsbe.

¹² Lásd részletesen: ARNETH 1869.

¹³ ARNETH 1869, 143-158.

unokájával, Konsztantynnal a trónon.¹⁴ II. József november 13-án kelt válaszelevelében területi követeléseire helyezte a hangsúlyt.¹⁵

1780 végétől a Krími Kánságban zajló események kedveztek az orosz kabinet elképzelésének, lehetővé vált, hogy Oroszország Ausztriával történő konzultáció után a birodalomhoz csatolja a Krímet 1783-ban.

A „tavricseszkij vajazs” (1787. január-július)

A Krím megszerzése után az orosz kabinet arra törekedett, hogy az 1780-as években kidolgozott külpolitikai koncepció magját adó „görög tervben” körvonalazott elképzelését mihamarabb megvalósítsa. A déli utazás egyrészt ennek lehetőségét volt hivatott feltérképezni és előkészíteni, másrészt Katalin egyéni óhaja volt a töröktől meghódított területek megtekintése, hogy megsejtelje kegyence Új-Oroszország kormányzójaként végzett munkásságát. A „tavricseszkij vajazst” övező rendezvényeknek, látványosságoknak a célja az Oszmán Birodalom katonai megfélemlítése volt, s meg is ragadtak minden alkalmat az orosz hadsereg és a flotta nagyságának fitogtatására. Úgy szervezték meg az utazást, hogy az demonstrálja az egész világ számára az Orosz Birodalom hatalmát és erejét. Az esemény nemzetközi nyilvánosságot kapott azáltal, hogy az út során Kanyevben megjelent II. Szaniszló Ágost lengyel király, Kremencsugban pedig II. József német-római császár (Falkenstein gróf álnéven) csatlakozott Katalin kíséretéhez, és vele tartott a Krímbe.¹⁶ A külföldi nagykövetek (Segur francia, Ludwig Cobenzl osztrák, Fitzherbert angol) és diplomaták jelenlétükkel tovább fokozták az esemény nemzetközi jelentőségét. Az elfoglalt és felvirágoztatott Új-Oroszország bemutatása mellett fontos szerepet kapott az orosz sikerek továbbítása az európai elit felé a külföldi vendégek leveleinek, naplójának híradása és a követi jelentések révén.¹⁷

A déli utazás ötlete Potjomkintól származott, az előkészületek 1784-ben kezdődtek. Az utazás programjának összeállítása és kivitelezése is az ő érdeme volt. Az útvonal fő állomásai: Szentpétervár–Szmolenszk–Kijev–Jekatyerinoszlav–Herszon–Bahcsisaraj–Szevasztopol–Feodoszija–Belgorod–Kurszk–Moszkva–Szentpétervár voltak. Potjomkin 1786-ban kiadott rendelkezése alapján a hadsereget az útvonal mentén helyezték el, például Kijevben 100 ezer fő állomásozott P. A. Rumjancev vezénylete alatt. Erre egyrészt azért volt szükség, hogy a hadsereg egy esetleges ellenséges támadás

¹⁴ VINOGRADOV 2000, 213.

¹⁵ Az osztrák uralkodó Hotyin várát Belorussziával, Kis-Havasalföldet az Oltig, a szerb földeket a Dunáig, beleértve Belgrádot is, és a Dalmát tengerpartot kérte az oszmán uralom szétzúzása után. Lásd részletesen: ARNETH 1869, 169-175.

¹⁶ KAMENSZKIJ - NIEDERHUSER 2000, 273-274.

¹⁷ KAMENSZKIJ 1999, 276.

esetén kéznél legyen, másrészt azért, hogy a szervező és előkészítő, illetve építő munkálatokban részt vegyen.¹⁸

II. Katalin és udvara 1787. január 2-án indult el Szentpétervárról a legkeményebb orosz télben, főleg szánokkal. Az cárnőt szokatlanul pompás és igen népes, közel háromezer fős udvar kísérte. A 14 hintóból, 124 szánból, 40 tartalékszánból álló karaván fantasztikus látványa mindenkit lenyűgözött.¹⁹ Potjomkin mindenre gondolt. Mivel az utazás kezdetén hamar sötétedett, az országút mentén meggyújtott máglyák világítottak, és sorfalat álló katonák, éljenző tömegek várták az uralkodónőt és kíséretét. A Dnyeper jegének felolvadása után kocsin, és részben folyami hajókon kellett folytatni az utat. II. Katalint számos nemzetének képviselői is elkísérték,²⁰ s jóformán az egész orosz kabinet vele tartott. Az utazás alatt az uralkodónő folytatta szokott életmódját, korán kelt, sokat dolgozott, tárgyalt.²¹ Az út során ünnepeket, tűzijátékokat, színházi felvonulásokat, előadásokat rendeztek a tiszteletére. Azokat a falvakat és városokat, amelyeken II. Katalin a kíséretével átvonult, kidekorálták.²² A rendezvények, a cárnő jelenléte kiemelték az Orosz Birodalom jogát az új területekre. II. József jelenléte pedig hangsúlyozta Bécs és Szentpétervár elképzeléseinek egységét a török ügyben. II. Katalin elérte, hogy az osztrák uralkodó az ő elképzelésével vállaljon közösséget a török ellen. Ráadásul olyan területen találkozott, utazott együtt és tárgyalt vele az „Ottomán örökség” felosztásáról és egy újabb háborúról a törökök ellen, amelyet a Portától nemrég hódított el. Ebből a szempontból igen találó Thomson angol történész megállapítása, mely szerint Katalin déli útja keveréke volt a politikai túrának, az üdítő sétának és a diplomáciai kongresszusnak.²³

Az Orosz Birodalom expanzív politikája a „tavricseszkij vajazs” idején speciális elemmel bővült. Az új hódítások a Róma analógiához adtak alapot. Potjomkin a déli sztyeppére eljuttatta az antik kultúrát, a sivatagból kertet varázsolt Új-Oroszországban.²⁴ A Herszon-szerzte elhelyezett kapuk a Bizáncba vezető utat jelezték, az Új-Oroszországban épülő városok görög nevet kaptak. Mindezek azt sugalmazták az utazóknak, hogy Oroszország

¹⁸ Lásd részletesen: BESSZARABOVA 2014.

¹⁹ Hivatalos felkérésre A. V. Hrapovickij, Katalin titkára örökítette meg az utazást a Zsurnal Viszocsajsevo putyeesesztvija jeja Velicsesztva Goszudarinyi imperatrici Jekatyerini II, Szamogyerzsci Vszerosszijszkoi v polugyennije sztrani Rosszii v 1787 g., Moszkva, 1787. című munkájában.

²⁰ WORTMAN 1995, 136.

²¹ NIEDERHAUSER - SZVÁK 2002, 158.

²² HELLER 1996. 379. Ez egy nagyszabású színházi előadás látszatát keltette, innen a „Potjomkin falu” elnevezés.

²³ THOMSON 1947, 187.

²⁴ WORTMAN 1995, 138-139.

a Bizánci Birodalom utódja. Az egyik történelmi párhuzamot az antik Rómával és a Bizánci Birodalommal való egyenlőség látványos megjelenítése, kinyilvánítása adta. A másik történelmi párhuzam, amely az utazás során jelen volt a cárnő és környezete gondolataiban, az Nagy Péter. Az általa elkezdett munkát Katalin folytatta és déli törekvéseit győzedelmesen bevégezte.²⁵

Katalin május eleji ötnapos herszoni tartózkodása után Perekopon át érkezett a Krímbe. A szevasztopoli kikötőben állomásozó fekete-tengeri flotta és a hadsereg demonstrációja nagy benyomást tett a külföldiekre.²⁶ A cárnő II. Józseffel együtt szemlélte meg három hajó vízrebocsátását, reprezentatív körülmények közepette. Drimpelman német orvos visszaemlékezésében így örökítette meg az eseményt: „*A cári palotától a dokkig, mely mintegy félversztányira volt, kiegyengették az utat, és zöld posztóval terítették le. (...) A vízre bocsátás helyén magas emelvényt ácsoltak (...) Az építményen a cárnő számára kék bársony baldachinos karosszéket helyeztek el, gazdagon díszítve (...) Déli egy órakor a cárnő gróf Falkenstein és más magas rangú méltóságok kíséretében elindult a palotából. A gróf jobb oldalán ment, balról Potjomkin kísérte. Az uralkodónő egyszerűen volt öltözve, sűrű atlaszköntöst és fekete atlaszsapkát viselt. A gróf szintén egyszerű frakkban volt. Potjomkin herceg épp ellenkezőleg, gazdagon hímzett egyenruhában ragyogott, az összes kitüntetésével. A cárnő közeledtére ágyúlövéssel adtak jelt a hajók vízre bocsátására. A galériáról zene hangzott fel, a citadelláról ágyúdörgés (...)*”²⁷

Az uralkodónő krími utazásának végső állomása Feodoszija volt, onnan május 29-én indult vissza kíséretével Szentpétervárra, ahová Moszkva és Novgorod érintésével július 11-én érkezett meg. Az újonnan megszerzett területek bemutatása több mint félévnyi időt vett igénybe. Potjomkin, mint Új-Oroszország kormányzója, elért eredményeit, sikereit igen meggyőzően demonstrálta, Katalin elégedett volt elvégzett munkájával.

Oroszország katonai hatalmának fitogtatása a Krímbe nem félemlítette meg a törököket, a Porta azonnal reagált az eseményekre. 1787. július 15-én Ja. I. Bulgakovnak, a konstantinápolyi orosz követnek átadott ultimátumában az összes korábbi szerződés felbontásával fenyegetett és visszakövetelte a Krímet. Katalin elutasította teljesíthetetlen követelésüket, szeptember 7-én pedig aláírta a manifesztumot a török háború kezdetéről. Az orosz-török háború (1787-1791) és időközben a svédekkel kiobbant háború (1788-1790) ideje alatt háttérbe szorult a „görög terv”. Megvalósításának reménye a háborút lezáró orosz-török béketárgyalásokon végleg

²⁵ KAMENSZKIJ - NIEDERHUSER 2000, 274.

²⁶ KAMENSZKIJ 1999, 274.

²⁷ Idézi KAMENSZKIJ - NIEDERHAUSER 2000, 273-274.

szertefoszlott Ausztria erőtlén támogatása, valamint Poroszország, Svédország és Franciaország ellenállása miatt.

II. Katalin uralkodása idején az orosz kabinetnek délen az Oszmán Birodalom, északon Svédország törekvéseit kellett szem előtt tartania. Oroszország sikeres háborúkat vívott a törökökkel, de mivel a keleti kérdés megoldását nem tartotta lezártnak, fontos volt számára, hogy északnyugati, Szentpétervárhoz közel eső határát biztonságban tudja. Az orosz és svéd udvar között 1772-ben kezdődő és hosszan elhúzódó konfliktust nem sikerült diplomáciai úton rendezni, az végül 1788-ban háborúhoz vezetett. A verelei békekötés (1790) után az orosz diplomácia az orosz–svéd kapcsolatok stabilizálása érdekében elővette dinasztikus házassági tervét. 1792-től hivatalosan előtárgyalások kezdődtek Szentpéterváron és Stockholmban Katalin unokája, Alekszandra Pavlovna és IV. Gusztáv Adolf (1792-1809) svéd uralkodó házasságáról. Kiseb intermezzot követően és három év elteltével 1796. augusztus 13-án érkezett meg a vőlegényjelölt svéd király Károly régens kíséretében inkognitóban, Hága és Vaasa grófok álnéven az orosz fővárosba.²⁸ Az utazásukról egész Európa tudomást szerzett. Az orosz udvar a svéd uralkodó szentpétervári látogatásával a svéd ügy rendezésében elért eredményeit reprezentálta Európa felé. II. Katalin fényes külsőségek közepette az Ermitázsban fogadta IV. Gusztáv Adolfot és a régent. A svéd vendégek tiszteletére pompás bált rendezett, amelyet további, az orosz politikai elit által adott bálók és fogadások követtek. A háttérben folyó hivatalos tárgyalások azonban nem vezettek eredményre. A svéd uralkodó nem volt hajlandó aláírni a Katalin által megfogalmazott házassági szerződést, amelyben neuralgikus pontnak a nagyhercegnő szabad vallásgyakorlásának kérdése számított, így a házasság nem valósulhatott meg.²⁹

Összegzés

II. Katalin birodalmán belüli utazásai, II. József oroszországi látogatásai, valamint a trónörökösnek, Pavel Petrovics nagyhercegnek és feleségének európai körutazása (1781-1782), illetve az uralkodónő svéd dinasztikus házassági terve (1792-1796) és ezzel összefüggésben IV. Gusztáv Adolf svéd király és Károly régens szentpétervári tartózkodása az orosz udvar hatalmi reprezentációjának fontos eseményei és elemei voltak, és az 1774 után kidolgozott új orosz külpolitikai koncepció sikeres realizálását segítették elő, illetve annak eredményeit reprezentálták a nagyhatalmak felé.

²⁸ DANYILOVA 2005, 53-58.

²⁹ GUSZLJAROV 2004, 390-392.; VOLOVIK 2005, 117-122.

Bibliográfia

Források

ARNETH 1869 = Arneth, A. R., Joseph, II. und Katarina von Russland. W. Braumüller, Wien, 1869.

DJUVARA 1914 = Djuvara, T. G., Cent projects de partage de la Turquie. F. Alcan, Paris, 1914.

JUZEFOVICS 2005 = Juzefovics, T. (Szobral i izdal), Dogovori Rosszii sz Vosztokom polityicseszkije i trgovije. Gosz. Pub. Iszt. Biblioteka Rosszii, Moszkva, 2005.

LOPATYIN 1997 = Lopatyin, V. Sz. (izd. podgot), Jekatyerina II i G. A. Potjomkin: Licsnaja perepiszka 1769-1791. Nauka, Moszkva, 1997.

SEGUR 1989 = Segur, L. F., Zapiszki o prebivanyii v Rosszii v carsztvovanyije Jekatyerini II. In: *Rosszija XVIII veka glazami inosztrancev.* (otv. red. Limonov, Ju. A.), Lenizdat, Leningrad, 1989. 316-345.

Szakirodalom

BELOVA 2008 = Belova, Je. V., Russzko-tureckije vojni i migracionnaja polityika Rosszii v pervoj polovinye 18. veka. *Voproszi isztorii*, 2008/5. 141-145.

BESSZARABOVA 2014 = Besszarabova, N. V., Putyesesztvija Jekatyerini po Rosszii ot Jaroslavlja do Kríma. Ekszmo, Moszkva, 2014.

DANYILOVA 2005 = Danyilova, A., Pjaty princessz. Docseri imperatora Pavla I. Ekszmo, Moszkva, 2005.

DOSZTYJAN 1998 = Dosztyjan, I. Sz., Znacsenyije Kucsuk-Kajnardzsijzkovo dogovora 1774 goda v polityike Rosszii na Balkanah. In: *Vek Jekatyerini II. Rosszija i Balkani.* (otv. red. Lescsilovszkaja, I. I.), Nauka, Moszkva, 1998. 40-56.

GUSZLJAROV 2004 = Guszljarov, Je. N., Jekatyerina II v zsziznyi. OLMA, Moszkva, 2004.

HELLER 1996 = Heller, Mihail, Az Orosz Birodalom története I. Osiris Kiadó - 2000, Budapest, 1996.

KAMENSZKIJ 1999 = Kamenszkij, A. B., Rosszijszkaja imperija v 18 veke: tradgyicii i mogjernyzicaja. Novoje lityerturnoje obozrenyije, Moszkva, 1999.

KAMENSZKIJ - NIEDERHAUSER 2000 = Kamenszkij, A. - Niederhauser, E., II. Katalin - Mária Terézia. Pannonica Kiadó, Budapest, 2000.

MARKOVA 1958 = Markova, O. P., O proiszhozgyenyii tak nazivajemovo grecseszkovo projekta. *Isztorija SzSzSzR*, 1958/4. 52-78.

NIEDERHAUSER - SZVÁK 2002 = Niederhauser, E. - Szvák, Gy., A Romanovok. Pannonica Kiadó, Budapest, 2002.

OBOLENSZKIJ 2001 = Obolenszkij, G. L., Imperator Pavel I. Russzkoje szlovo, Moszkva, 2001.

ORESKOVA 2005 = Oreskova, Sz. F., Oszmanszkaja Imperija i Rosszija v szvetye ih geopolityicseszkovo razgranyicsenyija. *Voproszi isztorii*, 2005/3. 34-46.

PETROVA 2011 = Petrova, M. A., Jekatyerina II i Jozsif II. Formirovanyije rosszijszko-avsztrijszkovo szojuza 1780-1790. Nauka, Moszkva, 2011.

SZTYEGNYIJ 2002 = Sztjegnyij, V. P., Jescso raz o grecseszkom projektye Jekatyerini II. *Novaja i Novejsaja Isztorija*, 2002/4. 100-118.

THOMSON 1947 = Thomson, G., Catherine the Great the Expansion of Russia. Hodder and Stoughton, London, 1947.

VINOGRADOV 2000 = Vinogradov, V. N., Szamoje znamenitoje v isztorii licsnoje pizmno. In: *Vek Jekatyerini II. Gyela balkanszkije* (otv. red. Vinogradov, V. N.), Nauka, Moszkva, 2000. 213-219.

VOLOVIK 2005 = Volovik, O., Velikaja Knyjaginyja: Alekszandra Pavlovna. Interpressfakt-Alvo, Budapest-Moszkva, 2005.

WORTMAN 1995 = Wortman, R. S., Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy. Princeton University Press, Princeton, 1995.

AZ ELSŐ LEVÉLVÁLTÁS II. KATALIN OROSZ CÁRNŐ ÉS II. JÓZSEF NÉMET-RÓMAI CSÁSZÁR KÖZÖTT¹

II. József német-római császár és magyar király (1765/1780-1790) kapcsolata II. Katalin orosz cárnővel (1762-1796) több szempontból is kutatandó téma. Elég csak gazdag levelezésükre vagy két személyes találkozásukra gondolnunk. Ennek a két témának a magyarországi kutatottsága komoly hiányosságokkal küzd. Az 1873 és 2017 között készült magyar nyelvű, összefoglaló Magyarország-történetek (összesen 23 munka) közül csak minden negyedik említi meg II. József 1780-as Oroszországba tett útját, és csak minden hatodik az 1787-es utat. Az ilyen típusú munkákban nyilvánvalóan nem várható el a téma mélyebb kifejtése, de véleményünk szerint egy Magyarország-történetben is mindenképpen említésre méltó, hogy a magyar király a külpolitikát jelentősen befolyásoló céllal, személyesen találkozott a kor egyik legjelentősebb hatalmának uralkodójával. Különösen azért is figyelemre méltó ez a találkozó, mert egy jelentős szövetséghez, majd pedig egy újabb törökellenes háborúhoz vezetett.²

A két uralkodó közötti levelezést – eredeti nyelven, franciául – még Alfred von Arneth adta közre 1869-ben,³ majd ennek alapján készült el az általunk is használt orosz nyelvű fordítás 1880-ban.⁴ Ezekről, tudásunk szerint, nem születtek magyar reflexiók egy kivételével: Arneth levélkiadásáról egy nagyon rövid „híradás” jelent meg 1872-ben Nagy Iván tollából a *Századok* hasábjain.⁵ Ezen és a II. József és II. Katalin kapcsolatának kutatásán a magyar tudományos életben a második világháború után közkeletűvé váló orosz nyelv elterjedése sem változtatott. A két uralkodó kapcsolata

¹ A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

² Az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Intézetének tudományos évkönyvében (*Acta Academiae Agriensis, Sectio Historiae*) megjelenés előtt áll egy tanulmányunk, amelyben magyar szerzők magyar nyelven megjelent összefoglaló Magyarország-történeteket vettük sorra, abból a tekintetből, hogy milyen hangsúlyt kapott bennük az orosz külpolitika, azon belül is az 1780-as és az 1787-es császári utazások. A továbbiakban tervezzük megvizsgálni az elmúlt másfél évszázad egyéb, külföldi szerző által írt, de magyar nyelven megjelent összefoglaló Magyarország-történeteket, a témához kapcsolódó összes, monográfiát és tanulmányt, végsősoron pedig – az általános történelmi tudatot talán leginkább alakító – történelem tankönyveket.

³ ARNETH 1869.

⁴ ЖИВАГО 1880, 210-355.

⁵ NAGY 1872, 420-421.

nem került elő a magyar–orosz barátság jegyében sem, holott például az első útnak a magyar király személyén túl is van konkrét – igaz, „klerikális” – magyar vonatkozása is.⁶ Jelen munkánkban a császárok első levélváltását próbáljuk meg elhelyezni a személyes kapcsolatuk és a nemzetközi diplomácia palettáján.

II. József és II. Katalin között az aktív levélváltás csak 1780-ban kezdődött el. Ezt megelőzően, Arneth kiadása alapján mindössze csak két levelet váltottak. Előbb 1774-ben az orosz cárnő írt, amire a német-római császár röviden felelt. Mielőtt azonban áttekintenénk ezeket a leveleket, szükséges vázolni az 1774-es nemzetközi diplomácia kelet-európai állását, hiszen a levélben is vannak erre utalások, így a sorok közötti olvasásnak is elengedhetetlen feltétele az előzmények ismerete.

A Habsburg Monarchia és az Orosz Birodalom kapcsolata a 18. század közepén kifejezetten barátinak tekinthető. Az orosz–osztrák szövetség 1735-1739 között a törökök ellen háborúzott. A háborút kiváltó ok, többek között a két szövetséges beavatkozása volt a lengyel trónöröklésbe. VI. (III.) Károly német-római császár és magyar király (1711-1740) Anna orosz cárnővel (1730-1740) 1733. augusztus 8/19-én kötött egy szerződést, amelyben vállalták, hogy közösen támogatják az 1733-ban elhunyt II. (Erős) Ágost lengyel király (1697-1704; 1709-1733) fiának – a későbbi III. Ágost (1734-1763) – trónöröklését a francia jelölttel szemben.⁷ A franciák már a korábban lengyel király I. (Leszczyński) Szaniszlót (1704-1709; 1733-1736) állították saját jelöltjüként. Mindezek vezettek a lengyel örökösödési háború (1733-1738) kirobbanásához, amelyben az osztrákok és az oroszok végig kitartottak közös jelöltjük mellett, végül sikert érve. Azonban mindez, mind pedig a török háború inkább járt veszteségekkel, mint nyereséggel mindkét állam, de különösen a Habsburg Monarchia számára.⁸

II. Frigyes (1740-1786) és Mária Teréziával (1740-1780) szinte egy időben került hatalomra Erzsébet cárnő (1741-1762). Az osztrák örökösödési háborúban (1740-1748) Oroszország ugyan nem játszott jelentős

⁶ Kalatay Ferenc (1722-1795) lembergi ezredlelkész, későbbi nagyváradi püspök (1787-1795) gyóntatóként kísérte el II. József császárt 1780-ban Oroszországba. Élményeit utólag útinaplóban írta le. A naplót a 19. század első felében többször, több nyelven (eredetiben latinul, majd magyarul és németül), majd 1959-ben magyar nyelven adták ki. Az 1959-es kiadás egy másik változat alapján történt, ami egy hagyatékából került elő. A különbözőség már az elején nyilvánvalóvá válik, ugyanis az 1823-ban magyarul megjelent változat címettjei a budai polgárok, míg az 1959-ben publikált változat az alábbi bevezetővel kezdődik: „... *igéreteimnek és az e griek kívánságainak eleget téve*”. KAPOSVÁRI 1959, 36. Az útinapló további megjelöléseiről: SZINNYEI 2018

⁷ Конвенция, заключенная между Австриею, Россиею и Саксониею, касательно занятия курфюрстом Саксонским Польскаго престола. МАРТЕНС 1874, 62-69.

⁸ DMYTRYSHYN 1977, 273.

szerepet, csak 1746-ban lépett be az osztrákok oldalán,⁹ jelentősen már nem is befolyásolta a háború kimenetelét, de az osztrák–orosz szövetségnek azonban mégis nagy volt a jelentősége Mária Terézia számára, hiszen nem csak sikerült államait szinte teljesen megőriznie, a háború végén Anglia mellett egy másik jelentős európai szövetségest is felmutathatott. A jövő pedig biztató volt, hiszen az 1746-os szerződés titkos cikkelyei a revans lehetőségét is kilátásba helyezték.¹⁰

A hétéves háborúban (1756-1763) már annál nagyobb szerepe volt az oroszoknak, hiszen a háború kimenetelére legnagyobb hatással Erzsébet cárnő 1762-es halála volt, ugyanis az őt a trónon követő III. Péter (1762) változtatott az Orosz Birodalom külpolitikáján és az osztrák szövetséget felcserélte az egyébként vereség-közeli állapotban álló porosz szövetségre. A II. Frigyes által „Hohenzollern csodának” nevezett diplomáciai fordulatról sajnos a magyar történetírásban gyakran megfeledkeznek, pedig enélkül nem érthető meg a hétéves háború kudarca, de a 18. század második felének osztrák–orosz kapcsolatai sem.¹¹ Ugyanis III. Péter felesége, II. Katalin, miután férjét félreállította – igaz a tervezett katonai fellépést az osztrákok ellen nem foganatosította –, nem tért vissza az osztrák szövetséghez.¹² Mária Terézia Oroszország iránti bizalmatlansága leginkább ezzel magyarázható. A későbbiekben ez tovább romlott a Lengyel-Litván Nemesi Köztársaság első felosztásával (1772), amellyel kapcsolatban a magyar királynő

⁹ Трактат окончательного союза между Российским Императорским Двором и Императрицею Римскою, Королевою Венгеро-Богемскою, Мариєю Терезиею. МАРТЕНС 1874, 145-176.

¹⁰ A titkos cikkelyekben garanciák egész sorát nyújtották egymásnak. Így például, ha az Oszmán Birodalom megszegte volna bármelyikük irányába a belgrádi békét, akkor a másik állam is vállalta, hogy hadat üzenjen a törököknek, de hasonló tartalmazott a dokumentum a svédekre, franciákra, Itáliára és a poroszokra vonatkozóan is. Sőt, még azt is belevették, ha Poroszország esetleg Lengyelország ellen támadott volna, akkor is mindkét állam kiállít 60-60 ezer (40 ezer gyalogos és 20 ezer lovas) katonát. Трактат окончательного союза между Российским Императорским Двором и Императрицею Римскою, Королевою Венгеро-Богемскою, Мариєю Терезиею. МАРТЕНС 1874, 160-176.

¹¹ A korábban említett 23 összefoglaló Magyarország-történetnek csak a fele említi meg bármilyen formában is az oroszok szerepvállalását a hétéves háborúban, és még kisebb hányaduk a III. Péter cár okozta fordulatot. Félreérthetően egy helyen például azt olvashatjuk, hogy „Mária Terézia seregei többször is legyőzték a poroszokat, 1757-ben Hadik András a porosz sereg hátába kerülve elfoglalta és megsarcolta Berlint, de végül Ausztriának nem sikerült Sziléziát visszaszereznie.” ROMSICS 2010, 502. Máshol: „Nagy Fridrik azért győzött, mert az ő zsebében maradt az utolsó tallér.” MARCZALI 1911, 570. Végül: „A porosz uralkodó győzelmeinek száma mindezek ellenére meghaladta a császáriakét, ez utóbbiak csak késleltetni tudták a poroszok végső győzelmét.” BARTA 2000, 133-138.

¹² Az 1762-es orosz palotaforradalom a magyar szakirodalomban alig kutatott téma, pedig érdekes szempontokat nyújthatna, hogy a hatalomra kerülő II. Katalin körül milyen tevékenységet folytattak az osztrák diplomaták, érdekeik érvényesítése érdekében.

úgy érezte, hogy belekényszerítették.¹³ Ezzel pedig el is érkezünk II. József és II. Katalin első közös ügyéhez.

Miután Lotaringiai Ferenc német-római császár (1745-1765) meghalt, fia, II. József minden nehézség nélkül követte őt a császári méltóságban. Talán valóban megfordult a gyászoló Mária Terézia fejében, hogy fiára hagyja egész birodalmát, erre azonban mégsem került sor. II. Józsefet, mint társuralkodót emelte maga mellé. Innentől kezdve vett részt az ifjú császár – olyan mértékben, amennyire anyja engedte, vagy amennyire ki tudta harcolni magának – a külpolitika irányításában. Az együttműködés főpróbája az 1412-ben zálogba adott szepességi városok visszavétele volt 1769-ben, majd egy évvel később további, kisebb területek elcsatolása a Nemesi Köztársaságtól.¹⁴ Ezek sikere után jöhetett a nagy osztozkodás: egyes lengyel-litván területek elfoglalásáról az oroszok és a poroszok már 1772. január 4/15-én megállapodtak¹⁵, amihez az osztrákok végül július 25/augusztus 5-én csatlakoztak.¹⁶ A korábban példanélküli nagyhatalmi területszerzésben II. József és Kaunitz kancellár szorgalmazására, Mária Terézia akarata ellenére vett részt a Habsburg Monarchia, ami ezzel az akcióval elkezdett közeledni az Orosz Birodalomhoz. Utólag tekintve az eseményeket, ennek a közeledésnek az időszaka nem is lehetett volna jelképeesebb a kelet-európai térség helyzetét tekintve: szintén ebben az időben zajlott egy sokadik orosz-török háború (1768-1774). A közeledés egyik oka Bécs aggodalma az oroszok túlzott sikerei miatt a törökök ellen, de magában hordozhatta a tette kész német-római császár törökellenes elképzeléseinek csíráit is, míg Szentpéterváron éppen azt a nagyhatalmat keresték, aki nem csak garantálná a törökök ellen elért orosz sikereket a nemzetközi szinten, hanem akár ki is venné a részét egy háborúból. Ebben a diplomáciai légkörben került sor az első levélváltásra a német-római császár és az orosz császárnő között. II. Katalin írt előbb Bécsbe, mégpedig 1774. május 26-án.¹⁷

Az Arneth-féle forráskiadványban az első levél rövid összefoglalójaként a tartalomjegyzékben ezt olvashatjuk: „*Elképzelés az osztrák*

¹³ H. BALÁZS – MAKKAI 1957, 392-393.

¹⁴ A sandeci, nowy torgi és a czorstyni kis-lengyelországi sztarosztaságokba vonult be 1770-ben az osztrák haderő. GEBEI 2000, 222.

¹⁵ A pétervári ratifikáció időpontja 1772. február 13/24.

¹⁶ Конвенция, заключенная в С.-Петербурге относительно раздела Польши. Собрание Трактатовъ и Конвенцій, заключенныхъ Россією съ иностранными державами. МАР-ТЕНС 1875, 21-29.

¹⁷ A levelek keltezésénél, amikor csak egy évszám szerepel, akkor valószínűleg az adott általam által használt naptár szerinti dátum értendő, de arra is van példa, hogy II. József néhány alkalommal mindkét naptár szerint keltezett.

*határvonalnak a lengyel kárára, a Szeret folyóig való kitolása ellen.*¹⁸ Ezenkívül a bevezetőjében még azt írja az első levélre vonatkozóan, hogy az összes levél közül ez az egyetlen, amit az uralkodónő nem saját kezűleg írt, a végén csak a nevét írta alá, illetve hogy az elcsatolt lengyel területek határának kijelöléséről van benne szó.¹⁹ A levél lényegi tartalma megfelel ennek az összefoglaló címnek, de természetesen nem csak erről szól. Az orosz cárnő tudomására jutott, hogy az osztrákok a Szeret folyóig kitolnák határait és erről próbálja meg lebeszélni a császárt. A levelet azzal kezdi, hogy arra kell törekedniük, hogy az oroszok és az osztrákok között ne alakuljon ki a másik sikerének láttán irigység, de nem is emiatt hívja fel a figyelmet az osztrák tervek veszélyeire. Mint írja, a Nemesi Köztársaság tartotta magát az 1772-es felosztás során kijelölt határokhoz, és ennek módosítása a porosz király rosszsallását is kiválthatja, pedig ő a szövetségesük.²⁰ Ezt követően a három állam (Habsburg Monarchia, Porosz Királyság és az Orosz Birodalom) összehangolt, közös fellépésének fontosságát bizonygatja, hiszen csak így tudják elejét venni a többi európai állam irigységének, és a szerzett területeket örök időkre biztosítani maguknak. Sőt, még arra is kitér, hogy az udvarában sokan vélekednek úgy, hogy az első felosztása alkalmával a három hatalom közül Oroszország járt a legrosszabbul, de mindezek ellenére arra törekszik, hogy ezek a hangok ne vezessenek töréshez a másik két állammal. Illetve a lengyel viszonyokat is figyelembe kell venni, hiszen nem lehet tudni, hogy mikor oszlatják fel a szejmet és tiltakoznak a történetek ellen, ami végül fegyveres konfliktusba csaphatna át. Mindennek – hangsúlyozza ismételten – csak a három hatalom, korábbi elképzelései szerinti összhangban való, közös fellépés tud gátat szabni.²¹

Mindezek fényében kéri, hogy *„bölcességében és az Önre [II. Józsefre] jellemző igazságosságban”*²² ne terjessze ki határait a Szeret folyónál túlra. A császár felvilágosult gondolkodásában egyébként ugyanannyira őszintén bízik az orosz cárnő, mint amennyire önzetlen, őszinte tiszteletet és barátságot érez a császár édesanyja, a *„császárné-királynő”*²³ irányába.

Ezt ismét a három hatalom közös fellépésének és egyetértésének hangsúlyozása követi, ugyanis, ha kellő eréllyel lépnek fel, akkor azzal bizonyíthatják, hogy a tettük nem csak pillanatnyi vágyak eredménye, hanem szükséges lépések a biztonság érdekében. A Lengyelországban gyakori

¹⁸ „Vorstellung wider die Ausdehnung der österreichischen Grenze gegen Polen bis über den Sereth.” ARNETH 186, 377.

¹⁹ ARNETH 1869, V-VI.

²⁰ ЖИВАГО 1880, 210.

²¹ Uo. 210-211.

²² Uo. 212.

²³ „к императрице - королеве” ЖИВАГО 1880, 212.

zavargások – írja a cárnő – nem csak a Nemesi Köztársaság belső rendjére károsak, hanem a környező államok békéjét is veszélyeztetik. Többek között ez a belső anarchia is tette szükségessé az 1772-es felosztást, ezt pedig a világnak is látnia kell. Ugyanakkor arra is készülni kell, hogy ebbe Lengyelország nem fog könnyen belenyugodni, hogy a kétségbeesés ad majd erőt az ellenállásukhoz. Mindennek a lehetőségét II. Katalin személyesen erősíti meg, de – mint írja – ennek látható jeleit bizonyára a császár varsói követe sem titkolja el. Ebben a helyzetben pedig a legjobb a kivárás, hátha rövidesen lecsillapodnak a kedélyek, ugyanis, ha a nép eljut a tűréshatárára, akkor minden bizonnyal a szejm is fenyegetőbben fog fellépni.²⁴ A cárnő azzal zárja sorait, ha mindezt elhallgatta volna, akkor nem tenne eleget szövetségüknek és közös ügyüknek, és nem lenne hű a mély tisztelethez és őszinte barátságához sem, amit uralkodó fivére [II. József] iránt érez.²⁵

Láthatjuk tehát, hogy a levél központi témája a közelmúltban történt lengyel felosztás, és annak már megtörtént, vagy még fenyegető következményei. Az orosz cárnőnek azonban legalább akkora gondja volt a porosz-osztrák egység megőrzésére, mint a lengyel belpolitikai válság elkerülésére. Persze az erős Lengyelország sem volt már érdeke, hiszen az szintén az oroszok elleni kiálláshoz vezethetett volna.²⁶ Végül pedig az orosz cárnő a császár édesanyja iránti tiszteletét sem felejt el hangoztatni, hiszen minden bizonnyal jól tudta, hogy a hétéves háború végén tanúsított és a balkáni orosz külpolitika miatt Mária Terézia neheztel Oroszországra. Véleményünk szerint nem mellékes az sem, hogy II. Katalin „férj-gyilkosnak” megbélyegzett uralkodónőként nem sok személyes rokonszenvre találkozhatott a férjét rajongásig szerető özvegy császárnénál.

A levélkiadásokban helyet kapó második levél keltezési dátuma 1774. július 16. Sem ebből, sem a levél tartalmából és a feladási időből sem lehet biztosra megítélni, hogy ez a válaszlevél-e a fentebb ismertetett levélre. Mint azt Nagy Ivántól megtudhatjuk, az összesen közölt 86 levél mellett további 25 levél egykori létezéséről tudunk, de azok sem eredetiben, sem

²⁴ ЖИВАГО 1880, 212.

²⁵ Uo. 213.

²⁶ Megkérdőjelezhető, hogy II. Katalinnak bármikor érdeke volt-e egy erős Lengyelország, de annyi bizonyos, hogy amíg a külpolitika irányát Nyikita Ivanovics Panyin (1718-1783) gróf határozta meg, az általa szorgalmazott, *északi összhang* (северный аккорд) névvel illetett külpolitikai doktrína a poroszok mellett Lengyelországgal is, mint erős szövetséggel számolt az osztrákok és a franciák ellen. Az első felosztás ugyan még nem jelentette a panyini elképzelés végét, de az osztrákokhoz való közeledés rossz előjel lehetett a grófnak. Az orosz külpolitika északi szövetségi rendszertől való végleges elfordulását II. József 1780-as oroszországi útja, és az 1781-es orosz-osztrák szerződés hozta meg. ПЕТРОВА 2011, 128.; ЗАВУЛИНА 2015, 75.

másolatban nem maradtak ránk.²⁷ A levelek feladási dátumai sem lehetnek perdöntőek, hiszen sokkal közelebbi keltezési dátummal bíró levelek is követik egymást.²⁸

A császár által írt levél sokkal rövidebb, mint a cárnőé. Arneth a tartalomjegyzékében a következő módon foglalta össze lényegét: „Az osztrák határ Lengyelország felé. Az Ausztria és Oroszország közötti közeledés vágya”²⁹, míg a bevezetőben csak annyit ír róla, hogy a válaszlevél bizonyítja a császár közeledési vágyát Oroszországhoz.³⁰ Az elején II. József kifejezi köszönetét II. Katalinnak a korábbi levelében írtakért, illetve azért, amit személyesen is átadott a cárnő nevében Golicin³¹ bécsi orosz nagykövet. A császár úgy látja, hogy a levélben írtak jól mutatják, hogy mennyire összhangban vannak ők [II. József és II. Katalin], és a későbbiekben is az említett kérdésekben a közös, egyetértésben történő fellépést látja kívánatosnak. Jó példaként írja, hogy ugyanez az egyetértés található meg közte és császári édesanyja között, amire feltétlen szükség van az állam érdekében, és ami hozzásegíti az alattvalókat is a boldogsághoz. Ami pedig személyesen neki fontos – ennek megítélését a cárnőre bízta –, az a hazája jólétének előmozdítása, ennek a célnak az elérése pedig még jobban serkenti őt tetteiben, amit személyesen akar bebizonyítani Öfelségének [II. Katalinnak], és amit – írja zárójelben a császár – már a saját államaiban és egész Európa előtt elért. Írja mindezt az iránta érzett csodálat minden mélységével, és a baráti viszonyra való törekvéssel, amit a múltban történtek is bizonyítanak. Ezek fényében egy percet sem késlekedett azzal, hogy átadja az értékes és fontos üdvözlöt császári édesanyjának, aki ennek ürügyén – véli a császár – biztosan maga is írni fog a cárnőnek.³² Mindezek után pedig meri remélni [II. József], hogy ezzel a tettel elvégzett mindent, amit csak II. Katalin tőle kívánhatott, és ha olyat

²⁷ NAGY 1872, 420.

²⁸ Például II. József 1780. november 13-án kelt levelét II. Katalin ugyanaz év november 20-án kelt levele követi. Természetesen ez sem jelenti azt, hogy itt biztosan válaszlevelekről van szó – ehhez szükséges még a szóban forgó levelek alaposabb vizsgálata – elképzelhető, hogy két, egymástól függetlenül született írásról van szó.

²⁹ „Die österreichische Grenze gegen Polen. Wunsch einer Annäherung zwischen Oesterreich und Russland.” ARNETH 1869, 377.

³⁰ ARNETH 1869, VI.

³¹ Golicin, Dmitrij Mihajlovics (1721-1793): Katonai szolgálattal kezdte pályafutását, még I. Katalin alatt. Vezérőrnagyi rangig jutott, 1755-ben megkapta a Szent András-rend szalagját. 1759-ben Párizsba, majd 1761-ben Bécsbe küldték követnek, ahol 1792-ig töltötte be ezt a tiszteletet. A hosszú idő alatt nem csak az orosz-osztrák kapcsolatokra volt hatással, hanem Bécs életében is jelentős szerepet töltött be. Az utcát, amelyben lakott, később róla nevezték el. Végrendeletében meghagyta, hogy vagyónának egy részéből állítsanak kórházat Moszkvában a szegények számára (Голицынская больница). РБС 2017, 168-169.

³² Jelenleg arról nincs tudomásunk, hogy Mária Terézia valóban írt is II. Katalinnak.

tett, ami Őfelségének [II. Katalinnak] tetszésére van, akkor az a cárnő felé változatlanul meglévő, mély tiszteletét és őszinte barátságát mutatja.³³

A levél tartalma tehát nem bizonyítja egyértelműen, hogy ez az előzőre adott válaszlevél. Mellette szólhat érvként a Mária Terézia számára küldött üdvözet és annak átadása, vagy Arneth rövid jellemzésének összecsengése, míg ellene, hogy a császár egy szóval sem említi külpolitikájának azon területeit, amiket a cárnő név szerint is megnevezett (Szeret folyó, lengyel belpolitika, II. Frigyes). Arneth bár tartalmi összefoglalóját az osztrák határ kitolásával kezdi, de a szövegben erre csak nagyon homályos utalást lehet felfedezni, amikor arról ír a császár, hogy minden, amit tesz, az a népe dicsőségét szolgálja. Elképzelhető, hogy volt még közben egy levélváltás, aminek feltételezett tartalmáról hosszan értekezhetnénk, de nem biztos, hogy sok haszonnal járna, amíg nem bizonyosodik be, hogy ténylegesen léteztek ezek a levelek. Ha viszont a két levél közvetlen egymás után született, akkor könnyebbnek tűnhet a magyarázat: a császár megpróbálta nem érinteni a kényes témát, inkább hízalgéssel próbálta róla elterelni a cárnő figyelmét, sőt közben még szívességet is tett neki azzal, hogy közvetítő szerepet vállalt az anyjával való kapcsolatukban. Mindez arról árulkodik, hogy a két uralkodónó közötti kapcsolat nem volt különösebben szívélyes és ezzel II. József is tisztában volt. A kérdés eldöntésében segítségre lehetne a soron következő levél, ha közvetlenül ebben az időszakban született volna, de ezt követően hosszú szünet állt be a két uralkodó diskurzusában, ugyanis a következő levélváltásra, ahogy azt már írtuk, a császár 1780-as oroszországi útjáig kell várunk.

Azonban ennél jelentősebb feladat a két uralkodó 1774-es külpolitikájának feltérképezése a levelek alapján. Már az első levél írásának idejében gyakorlatilag eldőlt a még zajló orosz-török háború, ami orosz sikereket ígért. Emellett a lengyel szejm elfogadta,³⁴ az európai hatalmak pedig hallgatólagosan beleegyeztek³⁵ az első felosztásba, a területszerzés tehát ily módon biztosítottnak látszott, aminek a hangulata kiolvasható a két uralkodó leveléből is. Sikereik tudatában vannak, a céljuk az ezeket garantáló szövetségek, az újonnan kialakult egyensúly fenntartása. Különbség természetesen van II. József és II. Katalin között. Utóbbi éppen egy háború után, szigorúan a fennálló rend védelmezője, míg előbbi nem csak a távoli jövőben

³³ ЖИВАГО 1880, 213-214.

³⁴ A felosztást tárgyaló szejm 1773. április 19-én ült össze, az elfogadásra pedig ugyanaz év szeptember 30-án került sor. ТЫМОВСКИЙ – КЕНЕВИЧ – ХОЛЫЦЕР 2004, 268.; DAVIES 2006, 415.

³⁵ Mária Terézia vívódásától eltékvintve, Európa uralkodói közül csak a spanyol király, III. Károly (1759-1788) emelte fel hangját a felosztás ellen. ВОЛОСЮК – РОЖНОВ – ГОНСАЛЕС – СЕМПЕРЕ 1991, 216-221.

tervez további dicsőséget az uralma alatt élők számára, hanem éber, hogy minden lehetőséget megragadjon. Oroszország uralkodónője ugyan mérsékeltebb és óvatosabb, de a cárnőre is ugyanúgy az expanzív külpolitika volt a jellemző, aminek következtében egy évtized sem telt el, és 1781-ben megszületett egy újabb törökellenes orosz-osztrák szövetség, majd pár évvel később, 1787-ben ki is robbant a soron következő orosz-török háború, amibe 1788-ban az osztrákok is beléptek.

Bibliográfia

ARNETH 1869 = Arneth, von Alfred Ritter von, Joseph II und Katharina von Russland. Ihr Briefwechsel. Wien, 1869.

BARTA 2000 = ifj. Barta János, A tizennyolcadik század története. In: Szvák Gyula (szerk.), *Magyar századok*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2000.

DAVIES 2006 = Davies, Norman, Lengyelország története. Osiris, Budapest, 2006.

DMYTRYSHYN 1977 = Dmytryshyn, Basil, A history of Russia. New Jersey, 1977.

GEBEI 2000 = Gebei Sándor, Halics-Lodoméria Királyság, a Habsburgok 18. századi újszerzeménye. In: Gebei Sándor (szerk.), *Hagyomány-történelem. Ünnepi kötet Für Lajos 70. születésnapjára*. Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Intézet, Eger, 2000.

H. BALÁZS – MAKKAI 1957 = H. Balázs Éva – Makkai László (szerk.), Magyarország története a késői feudalizmus korszakában, 1526-1790. 1/2 kötet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1957.

KAPOSVÁRI 1959 = Kaposvári Gyula, Útinapló II. József császár Kijev–Moszkva–Leningrád-i [sic!] utazásáról. In: *Jászkunság* 5. évf. 1. sz. (1959. március) 36-39.

MARCZALI 1911 = Marczali Henrik, Magyarország története. 2. rész. Athenaeum, Budapest, 1911.

NAGY 1872 = Nagy Iván, II. József császár és Katalin orosz czárnő. In: *Századok*. 1872. 420-421.

ROMSICS 2010 = Romsics Ignác (főszerk.), Magyarország története. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010.

SZINNYEI 2018 = Szinnyi József, Magyar írók élete és munkái. Kalatay Ferencz (Xaver). <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> Letöltés ideje: 2018.03.24.

ВОЛОСЮК – РОЖНОВ – ГОНСАЛЕС – СЕМПЕРЕ 1991 = Инструкция Карла III. полномочному посланнику Испании в России Франсиско Антонио де Ласи, графу де Ласи. Сан-Ильбефонсо, август 1772 г. In: Волосюк, Ольга Виленовна – Рожнов, К. – Гонсалес, Х. М. – Семпере М.

(szerk.), *Россия и Испания. Документы и материалы 166-1917.* том I. Москва, Международные отношения, 1991. 216-221.

ЖИВАГО 1880 = Живаго, Иван Михайлович, Переписка Екатерины Великой с Германским императором Иосифом II-м. 1774-1790. In: *Русский архив. Историко-литературный сборник.* 1880. 210-355.

ЗАЗУЛИНА 2015 = Зазулина, Наталия Николаевна, Миссия великого князя. Путешествие Павла Петровича в 1781-1782 года. Москва, Бослен, 2015.

МАРТЕНС 1874 = Мартенс, Фёдор Фёдорович, Собрание Трактатовъ и Конвенцій, заключенныхъ Россіею съ иностранными державами. Томъ I. Трактаты съ Австріею. 1648-1762. г. СПб., 1874.

МАРТЕНС 1875 = Мартенс, Фёдор Фёдорович, Собрание Трактатовъ и Конвенцій, заключенныхъ Россіею съ иностранными державами. Томъ II. Трактаты съ Австріею. 1772-1808. г. СПб., 1875.

ПЕТРОВА 2011 = Петрова, Мария Александровна, Екатерина II и Иосиф II. Формирование российско-австрийского союза 1780-1790. Москва, Наука, 2011.

РБС 2017 = Русский Биографический Словарь. Электронная репринтная версия. Гой-Гол. 168-169.

<http://www.rulex.ru/xPol/index.htm> (letöltve: 2017.02.15)

ТЫМОВСКИЙ - КЕНЕВИЧ - ХОЛЬЦЕР 2004 = Тымовский, Михал - Кеневич, Ян - Хольцер, Ежи, История Польши. Москва, 2004. Eredeti kiadás: Tymowski, Michał - Kieniewicz, Jan - Holzer, Jerzy, Historia Polski. Warszawa, Editions Spotkania, 1990.

BODOR MÁRIA

AZ OROSZ HADSEREG 1805. ÉVI RÖVID DÉL-ITÁLIAI HADJÁRATA

Tanulmányomban az orosz hadsereg 1805. évi, az ulmi és az austerlitz-i csatavesztés következtében félbeszakított itáliai hadjáratának előzményeit, nemzetközi összefüggéseit kívánom áttekinteni. Ez az esemény jóval kisebb eredményeket hozott mind a félsziget, mind a nemzetközi kapcsolatok történetében, mint a híres 1799. évi, azonban szerves részét képezte az orosz diplomácia európai ügyekben folytatott kurzusának.

1804 és 1805 között Oroszország külpolitikájában stratégiai elhelyezkedése folytán a Nápolyi-Szicíliai Királyság kiemelt pozíciót foglalt el. Ezt a dél-itáliai részt az orosz tervek felvonulási területnek tekintették az észak-itáliai hadműveletekhez (sőt Franciaország elleni támadáshoz), illetve a Jón-szigetekhez közeli királyság kiindulópontként szolgálhatott a Hét-Sziget Köztársaság, a görög területek és a Balkán elleni francia támadáshoz. Ennek megakadályozása az orosz-török kapcsolatoktól nagyban függött, a cári udvar az orosz hadihajók Boszporuszon és Dardanellákon való szabad áthajózásával tudta megoldani Korfun lévő csapatainak megerősítését. Oroszországnak a Földközi-tenger medencéjében folytatott hadműveleteihez szüksége volt az angol kormány együttműködésére, nem csak hadiflottája támogatása miatt, hanem a balti kikötőkben állomásozó orosz hajók mediterrán térségbe érkezése az angol kézben lévő Gibraltáron keresztül történt. Így a nápolyi kérdés komplex jelleget öltött a cári külpolitikában.

Az 1804. évi francia-orosz ellentétek főként Nápolyt érintően ütköztek össze, Oroszország innen kiinduló francia, Franciaország pedig oda irányuló orosz partraszállástól tartott. A dél-itáliai stratégiai pontokért folytatott diplomáciai harcban Napóleon nyomást gyakorolt a Nápolyi Királyságra és követelte, hogy álljon Franciaország oldalára és zárja le kikötőit az angol flotta előtt. A francia fenyegetés miatt a nápolyi-orosz közeledés felgyorsult. 1804 nyarán Mária Karolina nápolyi királynő és IV. Ferdinánd (1751-1824) nápolyi király többször kérte Pétervártól orosz hadtest küldését a királyságba, hogy az angolokkal és az osztrákokkal együtt megtisztítsák Nápolyt a francia csapatoktól.¹ A. A. Czartoryski orosz külügyminiszter (1804-1806) biztosította az uralkodópárt, hogy Oroszország az 1798.

¹ SZTANYISZLAVSZKAJA 1962, 331-332.

december 18 (29)-i² szerződésnek megfelelően teljesíteni fogja szövetségi kötelezettségeit, de megjegyezte, hogy az orosz csapatok beavakozása önmagában kevés a siker eléréséhez, ezért óvatos politika vezetését javasolta, hogy ne adjanak indítékot Napóleonnak hamarabb Nápolyra támadni, mint ahogy Ausztria, Nagy-Britannia és Oroszország felkészülnek a hatékony hadműveletek folytatására. A külügyminiszter tájékoztatta Nápolyt, hogy az orosz kormány döntést hozott B. P. Lascy (1737-1820) orosz tábornok Itáliába küldéséről a tervezett itáliai partraszállás lehetőségeinek teljes feltérképezésének céljából.³ Az orosz udvar a hadműveleteket érintő kérdésekben csak Lascy itáliai utazása után kívánt állást foglalni, a tábornok partraszállást megelőző terepszemléje és a nápolyi udvar kivárára játszó politikája fontos szerepet kapott a cári kabinet elképzeléseiben. I. Sándor előírta, hogy megérkezése után a legszigorúbb titokban kössön szerződést a szicíliai király tábornokaival és minisztereivel a királyság védelmével kapcsolatos minden kérdésben, gondosan vizsgálja meg, hogy a nápolyi hadsereg állapota, a csapatok elhelyezkedése és felszereltsége ad-e reményt arra, hogy ellen tudjon állni a francia hadseregnek legalább az orosz és angol csapatok megérkezéséig.⁴ A londoni kabinet érdeklődésére a cár kinyilvánította, hogy a nápolyi király iránti őszinte barátsága miatt nem hagyja ezt az uralkodót „jelenlegi veszélyes helyzetében”, de hangsúlyozta az általános koalíció és az európai hadműveletek összehangolásának szükségességét, mert ezek nélkül „bármilyen, inkább a hevesség, mint a racionális számítás által diktált elszigetelt expedíciónak csak végzetes következményei lehetnek.”⁵

Az 1805. január 18-i instrukcióknak megfelelően Lascy tábornok Nápolyba indult, hogy megvizsgálja a hadműveletek színterét, előkészítse a nápolyi hadsereget, majd az egyesült orosz–angol–nápolyi erők élére álljon.⁶ A tervezett dél-itáliai partraszállás megvalósításához elsőként az orosz–angol megállapodást kellett elérni, amit éppen a szerződő felek Itáliával kapcsolatos különböző álláspontjai nehezítettek meg.

Az angol–orosz szövetség megteremtéséről szóló konkrét tárgyalások folytatása céljából I. Sándor N. N. Novoszilcevet küldte Londonba, a megbeszélések alapját a cár által készített Titkos utasítás adta.⁷ William Pitt brit miniszterelnök fontosnak tartotta a francia csapatok kivonását Itáliából,

² Az időpontok a Gergely-naptár szerint datálódnak. Julián naptár feltüntetése esetén a zárójelben megadott napok a Gergely-naptárra vonatkoznak.

³ VPR I/2. Prim. 115. 668-669.

⁴ VPR I/2. Dok. 105. 322-323.; VPR I/2. Dok. 72. 199-200.

⁵ VPR I/2. Dok. 72. 198-199.

⁶ VPR I/2. Prim. 116. 669.

⁷ VPR I/2. Dok. 50. 138-151.; Novoszilcev londoni tárgyalásainak földközi-tengeri vonatkozásairól ld.: SZTANYISZLAVSZKAJA 1962, 341-364.

illetve Nápoly védelmének biztosítását.⁸ A Napóleon elleni hadműveletek megkezdéséhez Dél-Itáliát jelölte meg. Ellentétek voltak a nápolyi expedíció céljairól szóló kérdésben, az orosz vélemény az volt, hogy a királyság megtisztítása után folytatni kell az előrenyomulást Észak-Itáliába és Franciaországba. Az angol kabinet a nagymértékű hadműveletek ellen volt, azt végképp el akarta kerülni, hogy az Appennini-félszigeten jelentős orosz erők koncentrálódjanak. Az angolok a Napóleon elleni fellépés gyors, az oroszok a lassabb, jobban előkészített változatát támogatták. London a megosztott hadvezetést és kisebb számú angol katona részvételét javasolta.⁹

Az angol és az orosz szempontok közeledését meggyorsította, hogy Napóleon 1805. március 17-én az Itáliai Köztársaságból Itáliai Királysággá alakult állam királyának proklamálta magát.¹⁰

Az angol-orosz szövetségi konvenciót 1805. április 11-én kötötték meg.¹¹ Az első cikkely az európai államok Franciaország elleni közös ligájának megteremtését javasolta, a második e liga céljait irányozta elő: a Nápolyi Királyság védelmét, Itália francia csapatoktól való megtisztítását.¹² Nagy-Britannia szárazföldi és haditengerészeti erők kiállítását, valamint a koalíció tagjainak segélyezését vállalta, Oroszországnak 115.000 fős hadsereggel kell részt vennie a hadműveletekben.¹³ A szövetségesek közötti elmentmondásokat végül nem tisztázták, azt feltételezve, hogy a Napóleon feletti győzelem meg fogja oldani a nemzetközi kapcsolatok minden problémáját.¹⁴

Oroszország más európai államokkal is kapcsolatban állt a Napóleon elleni közös fellépés érdekében, 1804 novemberében Franciaország ellen irányuló orosz-osztrák megállapodást írtak alá. Rögzítették, hogy ha a Nápolyi Királyságban lévő francia csapatok megpróbálják birtokukba keríteni a fővárost és Calabriát, s így rákényszerítik a nápolyi királyt a fegyveres ellenállásra, akkor a szerződő oldalak kötelesek megkezdeni a hadműveleteket a közös ellenség ellen.¹⁵ Genova és Lucca Franciaországhoz csatolása után Ausztria 1805. augusztus 9-én csatlakozott Nagy-Britannia és Oroszország április 11-i konvenciójához.¹⁶

⁸ SCHREK 2015, 55.; VPR I/1. Dok. 79. 237.; VPR I/2. Dok. 79. 242.

⁹ SZTANYISZLAVSZKAJA 1962, 333-334.; VPR I/2. Dok. 105. 320-323.

¹⁰ MANFRED 1982, 314.; KIS 1975. 33.

¹¹ VPR I/2. Dok. 117. 355-377.

¹² VPR I/2. Dok. 117. 368.

¹³ VPR I/2. Dok. 117. 375.; VPR I/2. Prim. 187. 681.; VPR I/2. Prim. 230. 686.

¹⁴ ORLIK 1999, 50.

¹⁵ VPR I/2. Dok. 63. 174-181.; VPR I/2. Prim. 104-105. 668.

¹⁶ VPR I/2. Dok. 120. 387.; VPR I/2. Dok. 154. 497-499.

1805 március elején I. Sándor D. P. Tatyiscsevet meghatalmazott miniszterként a Nápolyi Királyságba küldte, aki rövid idő alatt jelentős befolyásra tett szert a nápolyi udvarban. Tatyiscsevnek együtt kellett működnie Lascy tábornokkal és a nápolyi kormányral, de meg kellett akadályoznia, hogy IV. Ferdinánd kabinetje türelmetlenségéből idő előtt szakítson a francia császárral.¹⁷

1805 augusztusában Tatyiscsev arról értesült, hogy Napóleon szándékában áll tovább erősíteni a francia hadsereget Itáliában, követelni akarja a nápolyi külügyminiszter leváltását, az angol flotta kitiltását Nápoly kikötőjéből és az angol követ kiutasítását. Tatyiscsev ezeket a követeléseket a háború kihirdetésével egyenértékűnek ítélte.¹⁸ A kiélezett helyzetben 1805. augusztus 29 (szeptember 10)-én az Orosz Birodalom részéről Tatyiscsev, a Nápolyi Királyság részéről Tommaso Maria di Somma, Circello márkija és Tommaso Firrao, Luzzi hercege megkötötték a két állam közötti konvenciót, amely az 1798. évi szerződés megújítása volt.¹⁹ A szerződés rögzítette, ha a francia kormány növelni kívánja a Nápolyi Királyság területén található hadserege számát vagy követelné csapatai bevonulását még több nápolyi erődbe, akkor a szicíliai királynak határozottan ki kell térnie ennek teljesítése elől. Amennyiben ebben az esetben a francia oldal erőszakos lépéseket tesz, Ferdinándnak minden lehetőségére álló eszközzel meg kell akadályoznia, hogy Napóleon csapatai további területeket szerezzenek a királyságban és számíthat az orosz csapatok segítségére.²⁰ Lascy jogot kapott a partraszállás idejének és helyének kiválasztására, a hadműveletek kidolgozására. Ferdinánd kötelezte magát, hogy minden segítséggel szövetségese rendelkezésére áll.²¹ Az orosz uralkodó vállalta, hogy nem köt Napóleonnal olyan megállapodást, amiben nem szerepel a Nápolyi Királyság függetlenségének és sérthetlenségének feltétele, a szicíliai király „nem folytat tárgyalásokat Franciaországgal, és főként nem köt vele békét minden oroszok császári őfelségének tudta és beleegyezése nélkül.”²² Rögzítették, hogy a szövetséges csapatok nápolyi területen való sikeres tevékenysége után a hadműveletek folytatódnak Észak-Itália felé.²³ A kiélezett helyzetben a konvenciót Tatyiscsev Pétervár előzetes instrukciói nélkül kötötte meg. Czartoryski szeptember 28 (október 10)-i levelében továbbította a követnek I. Sándor

¹⁷ VPR I/2. Dok. 108. 329-331.

¹⁸ VPR I/2. Prim. 168. 679.; VPR I/2. Dok. 108. 330.; VPR I/2. Prim. 283. 692.

¹⁹ VPR I/2. Dok. 179. 570-577.

²⁰ VPR I/2. Dok. 179. 575.

²¹ VPR I/2. Dok. 179. 575-576.

²² VPR I/2. Dok. 179. 577.

²³ Uo.

jóváhagyását az 1798. évi orosz-nápolyi szövetségesi szerződés meghosszabbítására.

A konvenció megkötésével a Nápolyi Királyság csatlakozott a harmadik koalícióhoz, azonban pár nappal később M. M. Gallo, a Nápolyi Királyság párizsi követe Napóleon nyomására Párizsban aláírta a királyság semlegességéről szóló egyezményt. Az 1805. szeptember 21-i francia-nápolyi megállapodás kötelezte a királyságot a franciaellenes koalíció és Franciaország közötti háború esetén a semlegesség megtartására, és arra, hogy nem engedi be kikötőibe és területére a hadban álló államok hajóit és hadseregeit. Cserébe Franciaország vállalta a ratifikáció megtörténte után egy hónapon belül csapatai kivonását a királyság területéről.²⁴

Ezzel a lépéssel a Nápolyi Királyság konvenciót kötött Napóleonnal és a vele szemben álló koalícióval is. Tatyiscsev tiltakozott a franciákkal kötött egyezmény ratifikálása ellen, de arra 1805. október 8-án sor került. Ugyanezen a napon T. Firrao és T. Somma Tatyiscsevnek küldött deklarációjukban kinyilvánították, hogy Ferdinánd a „*párizsi konvenciót kényszerből aláírt aktának tekinti, következképp, nincs számára semmilyen hatálya; ellenkezőleg, szigorúan tiszteletben kívánja tartani és teljesíteni az augusztus 29 (szeptember 10)-én megkötött konvenció feltételeit (...), ennek következtében szicíliai őfelsége türelmetlenül várja az orosz és angol csapatok megérkezését birtokaira*”.²⁵ Az orosz diplomata azt javasolta Pétervárnak, hogy maradjon hű a Nápolyi Királysággal kötött szövetségéhez.²⁶

A koalíció tagjai között ellentmondások feszültek a hadműveletek kidolgozásakor. Nagy-Britannia nem akart jelentős angol-orosz expedíciót végrehajtani a nápolyi területeken. Az angol parancsnok, J. Craig tábornok ragaszkodott ahhoz, hogy a partraszállás után a tengerparton maradjanak, hogy szükség esetén könnyen evakuálhatóak legyenek.²⁷ Az osztrák álláspont az volt, hogy Lascy hadműveletei Károly főhercegétől függenek és az orosz partraszállás az osztrák határokhoz közeli ponton történjen meg.²⁸ A nápolyi és orosz csapatoknak az Appennini-félsziget déli része felől kellett támadniuk, az orosz csapatoknak meg kellett szerezniük az Adria-tenger partvidékét, a Földközi-tengeren pedig együtt kellett működniük az angolokkal.²⁹ A Jón-szigeteken állomásozó orosz csapatokat Lascy parancsnoksága alá rendelték, aki London beleegyezésével az egyesült orosz-angol-

²⁴ VPR I/2. Prim. 294. 694.

²⁵ VPR I/2. Dok. 186. 598.

²⁶ BERTI 1959, 230-231.

²⁷ SZTANYISZLAVSZKAJA 1962, 379., 396-397.

²⁸ VPR I/2. Dok. 172. 555.; ORLIK 1999, 50.; FJODOROV 2004, 69.

²⁹ SIROKORAD 2013, 176.

nápolyi haderő főparancsnoka lett.³⁰ Mivel a fekete-tengeri orosz flotta nem tűnt elegendőnek a Földközi-tengeren megvalósítandó grandiózus expedícióhoz, I. Sándor utasítást adott a balti orosz flotta hajói egy részének átvezénylésére.³¹ 1805 augusztusában I. Sándor D. N. Szenjavin admirálist nevezte ki a földközi-tengeri erők parancsnokának és Korfu védelmére küldte.³² Az orosz tengeri erőket erősítette a „csomagszállítás” ürügyén Korfura küldött három kétárbócos nápolyi hajó.³³

Poroszország semlegességre törekvő álláspontját Napóleon Ulm felé haladó csapatainak porosz területen történt engedély nélküli áthaladása változtatta meg. Ezt kihasználva 1805. november 9-én Potsdamban aláírásra került a Franciaország ellen irányuló orosz–porosz konvenció.³⁴ Azonban ez a lépés elkésett, Ulmnál október 19-én Karl Mack von Leiberich hadseregét a francia hadsereg bekerítette és az osztrák tábornok kapitulált, Napóleon Bécs felé haladt tovább.³⁵ A francia flotta földközi-tengeri hegemóniájának reményét H. Nelson trafalgári győzelme (1805. október 21.) zúzta szét.

Napóleon a szeptember 21-i szerződésnek megfelelően L. St. Cyr francia tábornok csapatait kivonta a Nápolyi Királyság területéről. IV. Ferdinánd az orosz–nápolyi megállapodás hatályában a szövetségesek rendelkezésére bocsátotta kikötőit és a hadseregét és 1805 novemberében Nápoly kikötőjébe megérkezett a koalíciós flotta. Lascy parancsnoksága alatt az egyesült hadsereg megindult Róma felé, St. Cyr támadásra készült, de hadműveletekre nem került sor.³⁶ 1805. november 3 (15)-i levelében Czartoryski tájékoztatta Lascyt az Ulmnál történekről. Mivel még nem értesült a nápolyi partraszállásról, azt tanácsolta, hogy az orosz erők ne hajtásák végre a deszantot Dél-Itáliában.³⁷

³⁰ VPR I/2. Prim. 161. 678.; VPR I/2. Dok. 106. 324.

³¹ SIROKORAD 2010, 113-114.

³² TARLE 1954, 23-24.

³³ SIROKORAD 2010, 114.

³⁴ VPR I/2. Dok. 194. 613-619.

³⁵ ORLIK 1999, 51.; VPR I/2. Prim. 326. 696.

³⁶ SIROKORAD 2010, 115.; SIROKORAD 2013, 182.; SZTANYISZLAVSZKAJA 1962, 394.; LEFEBVRE 1975, 229.

Sirokorad szerint az angol és a görög–albán csapatok 1805 november elején, az oroszok november 7-én szálltak partra Nápoly kikötőjében. Sztanyiszlavszkaja szerint az egyesült orosz–angol flotta november 19-20 (december 1-2)-án hajózott át Nápolyba. G. Lefebvre francia történész az angol–orosz partraszállás időpontját november 19-ére datálja, a partra tettek számát 19.000 főben jelöli meg. Az biztos, hogy az orosz külügyminisztérium november 3 (15)-i levelében nem tudott a partraszállásról, az austerlitzi csatáról és következményeiről tájékoztató levelekben a partraszállás megtörténtéről csak feltételes módon beszéltek.

³⁷ VPR I/2. Dok. 201. 635-636.

Az 1805. december 2-án orosz-osztrák vereséggel végződő austerlitz csata után négy nappal II. Ferenc fegyverszünetet kötött Napóleonnal. Hamarosan elkezdődtek Ausztria és a Francia Császárság közötti béketárgyalások, a végleges békeszerződést Pozsonyban írták alá december 26-án.

1805. december 6-án Czartoryski levélben tájékoztatta a legérintettebb orosz diplomatákat az austerlitz csata következményeiről. Beszámolt P. A. Tolsztoj gróf csapatainak oroszországi, Lascy egységeinek fekete-tengeri kikötőkbe történő visszavonásáról. *„Egyidejűleg Tatyiscsev úr megbízást kapott, hogy bizonyítsa a nápolyi udvarnak az orosz csapatok Itáliában való további tartózkodásának haszontalanságát és tanácsolja, hogy tartsa magát a Párizsban Gallo márki által kötött, a semlegességről szóló konvencióhoz. Mindazonáltal a császár közismert érzései Két Szicília királya iránt változatlanok maradnak”*.³⁸ Lascy is tájékoztatást kapott az austerlitz vereségről és Ausztria háborúból való kilépéséről, illetve utasítást az Itáliában lévő orosz csapatok kivonására.³⁹

Tatyiscsev 1806. január 7-én tájékoztatta a nápolyi külügyminisztert arról, hogy az osztrák-francia fegyverszünet és a békeszerződés előkészületei miatt a Nápolyi Királyságban található, az osztrákok megsegítésére rendelt orosz csapatok visszatérnek az Orosz Birodalomba. Megerősítette, hogy kormánya szándékában áll elérni a királyság számára a párizsi konvenció által biztosított semlegesség tiszteletben tartását.⁴⁰ Az orosz fellépés ellenére a francia csapatok 1806. február 26-án bevették Nápolyt, Napóleon március 30-án fivérét, Josephet proklamálta nápolyi királynak.

Az orosz külügyminisztériumi dokumentumokból jól látható, hogy az Orosz Birodalom óvatos politikát folytatott a Nápolyi Királysággal kapcsolatban, ami Dél-Itália biztonságának szavatolásán kívül a koalíció tagjaival szembeni elővigyázatosságból is fakadt. A német területeken elszenvedett vereségek miatt az 1805. évi itáliai partraszállás nem hozott ugyan jelentős eredményeket, de jól mutatja, hogy Itália kérdése nagy figyelmet kapott az orosz diplomáciában is.

Bibliográfia

VPR I/2 = Vnyesnyaja polityika Rosszii XIX i nacsala XX veka. Dokumenti Rosszijszkogo minyisztjersztva inosztannih gyel. Szerija pervaja 1801-1815 gg. Tom 2. Aprel 1804 g.-gyekabr 1805 g. Goszudarsztvennoje izdatyelsztvo polityicseszkaj lityeraturi. Moszkva, 1961.

VPR I/3 = Vnyesnyaja polityika Rosszii XIX i nacsala XX veka. Dokumenti Rosszijszkogo minyisztjersztva inosztannih gyel. Szerija pervaja 1801-1815

³⁸ VPR I/2. Dok. 206. 647.

³⁹ VPR I/2. Prim. 351. 698.

⁴⁰ VPR I/3. Ann. na sztr. 22.

gg. Tom 3. Janvar 1806 g.-ijul 1807 g. Izdatyelsztvo polityiceszkoj lityeraturi. Moszkva, 1963.

BERTI 1959 = Berti, Giuseppe, Rosszija i italjanszkije goszudarsztva v period Riszordzsimento. Izdatyelsztvo Inosztrannoj lityeraturi, Moszkva, 1959.

FJODOROV 2004 = Fjodorov, Vlagyimir Alekszandrovics (szerk.), Isztorija Rosszija XIX–nacsalo XX veka. Izdatyelsztvo Moszkovszkogo unyiverszietyeta. Izdatyelszkij centr „Akagyemija”, Moszkva, 2004.

KIS 1975 = Kis Aladár, Olaszország története 1748-1968. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.

LEFEBVRE 1975 = Lefebvre, Georges, Napóleon. Gondolat, Budapest, 1975.

MANFRED 1982 = Manfred, Albert Zaharovics, Napóleon. Kossuth Könyvkiadó – Gondolat Kiadó, Budapest, 1982.

ORLIK 1999 = Orlik, Olga Vasziljevna (szerk.), Isztorija vnyesnyej polityiki Rosszii. Pervaja polovina XIX veka. (Ot vojn Rosszii protyiv Napoleona do Parizsszkogo mira 1856 g. Izdatyelsztvo mezsdunarodnije otnosenyija, Moszkva, 1999.

SCHREK 2015 = Schrek Katalin, Az angol–orosz szövetségkötés diplomáciai háttere (1804-1805). In: Bene K. (szerk.), *Európa perifériáján. Jubileumi kötet.* MOSZT Könyvek 8. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2015. 45-58.

SIROKORAD 2010 = Sirokorad, Alekszandr Boriszovics, Italija. Vrag ponyevole. Vecse, Moszkva, 2010.

SIROKORAD 2013 = Sirokorad, Alekszandr Boriszovics, Rosszija na Szregyizemnom more. Vecse, Moszkva, 2013.

SZTANYISZLAVSZKAJA 1962 = Sztanyiszlavszkaja, Avgusztja Mihajlovna, Russzko–anglijszkije otnosenyija i problemi Szregyizemnomorja 1798–1807. Izdatyelsztvo Akagyemii Nauk SzSzsZr, Moszkva, 1962.

TARLE 1954 = Tarle, Jevgenyij Viktorovics, Ekszpegyicija admirala D. N. Szenjavina v Szregyizemnoje morje. Vojennoje izdatyelsztvo minyisztjersztva oboroni Szojuza SzSzsZr. Moszkva, 1954.

EGY OROSZ CÁR WINDSORBAN – I. MIKLÓS 1844-ES ANGLIAI ÚTJA¹

Az angol–oroszc államközi kapcsolatok napi szintű bonyolítása az érintett államok külügyminisztériumi apparátusának a feladatkörébe tartozott. Vannak azonban olyan esetek, amikor az adott ország kormányzatának (kül)politikai szándéka a legmagasabb szinten manifesztálódik és maga az uralkodó válik egy ügy képviselőjévé. Az orosz cárok a 19. század során a külügyi irányvonal meghatározása mellett a diplomáciai folyamatok aktív részesévé váltak. Bizonyos nemzetközi ügyek felkarolása pedig kétségkívül egybevágott Oroszország érdekeinek védelmezésével, vagy a birodalom számára előnyös feltételek kialakításának szükségszerűségével. Az uralkodó nyílt nemzetközi politikai színre lépése emellett komoly gesztusnak is tekinthető, különösen, ha nem egyszerű véleménynyilvánításról, hanem tárgyalások sorozatáról van szó. Még inkább súlyt ad az uralkodói szándéknak, ha nem külügyminiszteren vagy követein keresztül fogalmazza meg álláspontját, hanem személyesen teszi tiszteletét a szóban forgó partnerállamban. Erre volt példa I. Miklós cár (1825–1855) angliai látogatása, amelyre 1844 júniusában került sor.²

A cár utazásának minden részletét a források hiányában nem áll módunkban rekonstruálni, így jelen tanulmány sem vállalkozhat az 1844. június 1-től június 10-ig tartó utazás minden dinasztikus és politikai aspektusának bemutatására (pl.: az utazás előkészületeinek megtétele, a kíséret összehozásának vizsgálata stb.). Azonban a rendelkezésre álló korabeli angol visszaemlékezések és levelezések felhasználásával felvázolhatjuk azokat a fő pontokat, amelyek az angol–oroszc konzultációk irányvonalát képezték 1844-ben, és amelyeknek külön érdekessége, hogy nem csupán az Oszmán Birodalom ügyeire fókuszáltak. Mindemellett Viktória királynő (1837–1901) nagybátyjához, I. Lipót belga királyhoz (1831–1865) írott levelein keresztül reflektálhatunk I. Miklós jellemére és a cárral kapcsolatban szerzett személyes benyomásokra, megvilágítva ez által az uralkodó és nagypolitika olykor egyszerűbb, emberibb oldalát.

¹ A tanulmány az NKFI K 120197 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a K_16 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

² A cár 1844. június 1-én érkezett Woolwichbe, majd Albert herceg társaságában Londonba, ahol a Buckingham Palotában látták vendégül, onnan utazott tovább Windsorba, ahol összesen öt napot tartózkodott. MAPTEHC 1898, 233–234.

I. Miklós angolai látogatásának célja tiszta és világos volt: az Oszmán Birodalom sorsának megtárgyalása Robert Peel miniszterelnökkel, a Foreign Office-t vezető Lord Aberdeennel, valamint Wellington herceggel.³ Az orosz szándék, miszerint a szentpétervári kormányzat együttműködést szeretne kialakítani Nagy-Britanniával a keleti kérdés kezelésében, nem volt újszerű dolog.⁴ Az elmúlt évek nemzetközi eseményei ugyanis rendre bebizonyították, hogy a Porta nagyhatalmi támogatás és közbenjárás nélkül képtelen megvédelmezni integritását, továbbá az 1841-es tengerszoros egyezmény már közös nagyhatalmi együttműködésben jött létre. Mindazonáltal Nagy-Britannia szerepét a Kelet-Mediterráneum és a Közel-Kelet status quojának fenntartásában nem lehetett elvitatni, minthogy azt sem, hogy Szentpétervár nem mellőzheti a Londonnal való együttműködést a keleti kérdéssel kapcsolatos és az Oszmán Birodalom létét alapvetően befolyásoló politikai döntések meghozatalában. Fontos azonban leszögeznünk, hogy az 1844-es látogatás során I. Miklós cár nem a felosztás, hanem egy angol–orosz együttműködés megteremtésének szándékával érkezett Londonba.

A cár látogatása tehát vitathatatlanul a keleti kérdéssel összefonódó külpolitikai célokat szolgált.⁵ Mindazonáltal az uralkodó rugalmasnak mutatkozott a tekintetben, hogy más ügyekben is érdemi tárgyalásokat folytasson, annak ellenére, hogy azokat nem ő, hanem az angol fél kezdeményezte. A királyi család szoros dinasztikus kötelékei miatt kiemelt figyelmet fordított az önálló belga állam helyzetére és nemzetközi kapcsolatainak alakulására. Ezért is volt London számára fontos kérdés a belga–orosz viszony mielőbbi rendezése, mivel Brüsszel és Szentpétervár között több, mint egy évtizedes ellentét feszült a lengyel emigráns tisztek helyzete miatt, ezért Oroszország megtagadta a Belgiummal való hivatalos kapcsolatfelvételt. Belgium uralkodója ekkor Viktória királynő nagybátyja, a Szász-Coburg házból származó I. Lipót volt, akivel az uralkodó pár rendkívül szívélyes és bizalmas kapcsolatot ápolt. A Coburg befolyás a királynő és Albert herceg közvetlen szolgálatában álló Christian Friedrich Stockmar báró révén erőteljesen megmutatkozott, aki a dinasztia és I. Lipót érdekeinek képviselője volt az udvarban, tanácsadói szerepköre pedig lehetővé tette, hogy a belga–orosz vitát I. Miklós cár 1844-es látogatásának fő tárgyalási pontjai közé emeljék.⁶

³ DJUVARA 1914, 397.; MARRIOTT 1944, 88.

⁴ Az angol–orosz kapcsolatépítés egy korábbi momentumáa Alekszandr Nyikolajevics nagyherceg angolai látogatása volt 1839-ben. Lásd: MARRIOTT 1944, 88.

⁵ HELLER 2000, 485.; ИВНП 1995, 340-341.

⁶ STOCKMAR 1872, 101-102.

Belgium és Oroszország helyzete az 1830-as években ellentmondásosan alakult. Az orosz kormányzat elítélte az Egyesült Németalföldi Királyságban zajló forradalmat, amelynek leverésére önként vállalkozott. Azonban a belga önállóságról szóló londoni konferencián elfogadta a Királyság felbomlását és a független Belgium létrejöttéről szóló protokollt, 1839-ben pedig szintén elismerte a belga-holland békeszerződést, amely megerősítette az 1831. évi nemzetközi rendelkezéseket.⁷ Ahogyan maga I. Miklós fogalmazott: *„Sohasem fogadtam el a belga forradalmat és soha nem is fogom. De később elismertem a belga államot. Tudom, hogyan tartsam magam a szavamhoz; tisztelem az egyezményeket és tisztességesen be is tartom azokat; következésképpen kötelességem gondoskodni Belgium fenntartásáról (...) Kívánom Belgium haladását, miképpen a többi államét.”*⁸ A cár azonban bizonyos kérdések mentén komoly aggályokat fogalmazott meg a belga kormányzattal szemben, amelyek elosztására a brüsszeli kormányzat csak bizonyos feltételek teljesítése mellett tehetett volna lépéseket. A két állam közötti nézeteltérés közvetlen oka ugyanis az volt, hogy a lengyel felkelés leverését követően lengyel emigránsok álltak be az újonnan szerveződő belga hadseregbe, hogy segítsék a függetlenségük kivívását. Majd a belga állam megalakulását követően I. Lipót szolidaritását kifejezve több magas rangú lengyel tisztnek fontos pozíciót adott a belga hadseregben. Ilyen volt Jan Zygmunt Skrzynecki, a kongresszusi Lengyelország egyik prominens alakja és az 1830-1831-es lengyel forradalmi hadsereg főparancsnoka. A nemzeti ügy kudarcát követően Skrzynecki Belgiumba emigrált, ahol a hadsereg szervezésében meghatározó szerepet töltött be.⁹ A másik kiemelt személy Ignacy Marcelli Kruszewski tábornok¹⁰, aki a Lengyelország élén álló Konsztantyin nagyherceg közvetlen szárnysegédje és bizalmasa volt¹¹, ezért az orosz kormányzattal való szembefordulását különösen fájdalmas pontként értékelte a pétervári kormányzat.¹²

⁷ Uo. 101.

⁸ Uo. 103. Az orosz cár és Lord Aberdeen Belgiumról, Franciaországról, valamint később az Oszmán Birodalomról szóló tárgyalását ugyanúgy Stockmark báró visszaemlékezéseit felhasználva mutatta be Tatyiscsev I. Miklósról szóló klasszikus munkájában. Lásd: ТАТИЩЕВ 1889, 34-39.

⁹ DRAPER 2018, 33-35.

¹⁰ STOCKMAR 1872, 103.

¹¹ Uo.

¹² Az orosz-lengyel viszony miatt Viktória nyugtalan volt a cár látogatása idején: *„Nem tagadhatom, hogy nagy aggodalomban voltunk, amikor kivittük őt [I. Miklóst, valamilyen városi társasági eseményre], nehogy valamelyik lengyel merényletet kíséreljen meg, és mindig hálát éreztem, amikor újra [az] otthon biztonságában tudtuk őt.”* Lásd: Queen Victoria to the King of the Belgians. Buckingham Palace, 11th June, 1844. In: QUEEN VICTORIA 1911, 15.

Ezzel kapcsolatban Stockmar báró memoárja visszautal Lord Aberdeen és I. Miklós közös beszélgetésére, amelyben a cár felvázolta a Belgium és az Orosz Birodalom közötti távolságtartás okait. A közvetlen diplomáciai kapcsolat felvételnek nincs akadálya abban az esetben, ha az orosz kormányzat kérésének eleget téve a belga vezetés nem támogatja tovább a lengyeleket, a magas rangú tiszteket pedig elbocsátja állásukból: *„Mondja meg a királynő-jének, hogy amint Őfelsége arról értesít engem, hogy a lengyelek elhagyták a király szolgálatát, a következő reggelen – pillanatnyi késlekedés nélkül – a miniszterem utasításokat fog kapni, hogy utazzon Brüsszelbe.”*¹³ Miklós feltételeiből pedig nem engedett. A cár szilárd jelleme semmilyen lehetőséget nem hagyott a kompromisszumra. Ahogyan a királynő fogalmazott: *„Kemény és szigorú a kötelességről alkotott fixa ideákkal, amelyeket a világon semmi nem változtathat meg benne (...).”*¹⁴ Ezt a meglátását pedig a belga–oroszl diplomáciai kapcsolatok ügyében is hangsúlyozta I. Lipótnak.¹⁵ *„Belgium kapcsán velem nem, de Alberttel és a miniszterekkel beszéltem. Az irántad érzett ellenérzései miatt határozottan hátrított mindent, mondván, hogy jól ismer téged, szolgáltál az orosz hadseregben stb., de egyúttal azt is mondta, hogy két szerencsétlen lengyel az egyetlen akadály és addig határozottan nem lép közvetlen kapcsolatba Belgiummal, amíg ők alkalmazásában vannak.”*¹⁶

Az angol és az orosz diplomácia a belga–oroszl kapcsolatok tekintetében tehát egyelőre holtpontra ért, az angol udvar részéről azonban már az is bizonyos fokú eredménynek tekinthető, hogy a diplomáciai kapcsolat felvételének ügyében a cárral nyílt és őszinte tárgyalásokat folytatott. Az egyeztetés a belga–oroszl viszony normalizálódásának egyik állomása volt, mert I. Miklós – annak ellenére, hogy tartotta magát korábbi álláspontjához – 1844 júniusában már beláthatóbb feltételeket támasztott a két lengyel tiszt menesztésével kapcsolatban, amelynek oka az volt, hogy a lengyel katonák többsége az 1839-es londoni egyezményt (és egyben belga–holland békekötést) követően leszerelt és elhagyta Belgiumot,¹⁷ így a probléma nagyobb része magától megoldódni látszott.¹⁸ A Brüsszel és Szentpétervár közötti hivatalos kapcsolatfelvételre végül 1853 tavaszán került sor, amikor a belga kormány engedett az orosz kérésnek és a Parlament március 23-án megszavazta a törvényt, amelynek értelmében kárpótlás mellett menesztették a

¹³ STOCKMAR 1872, 103.

¹⁴ Queen Victoria to the King of the Belgians. Buckingham Palace, 11th June, 1844. In: QUEEN VICTORIA 1911, 14.

¹⁵ Queen Victoria to the King of the Belgians. Buckingham Palace, 18th June, 1844. In: Uo. 17.

¹⁶ Queen Victoria to King of the Belgians. Buckingham Palace, 11th June, 1844. In: Uo. 15.

¹⁷ DRAPER 2018, 36.

¹⁸ Akik maradtak, azoknak belga állampolgárságot ajánlottak szolgálataikért cserébe. In: Uo.

még állományban lévő 13 lengyel tisztet, Belgium és Oroszország között pedig megtörtént a követváltás.¹⁹

Miklós angliai látogatásának másik sarkalatos pontja az Oszmán Birodalom helyzete volt. Ahogyan Stockmar báró beszámolójából kiderül, az uralkodó – bár a belga és a francia helyzetről egyaránt értekezett – látogatásának valódi célja és fő tematikája a keleti kérdés volt. Miklós véleménye szerint az Oszmán Birodalom „(...) egy haldokló ember, megpróbálhatjuk életben tartani, de nem fogunk sikerrel járni. Meg fog és meg is kell halnia. Az pedig egy kritikus pillanat lesz.”²⁰ A helyzet megoldását a közös együttműködésben látta, míg fő veszélyforrásnak ez ügyben Franciaországot tekintette.²¹ Stockmar a tárgyalások résztvevőjeként a következőképpen értékelte az orosz uralkodó tárgyalási helyzetét: „Úgy hiszem, hogy a cár azzal a szándékkal érkezett Angliába, hogy idővel ellensúlyt dobjon Franciaország mérlegére. Úgy tűnik, meg van győződve Törökország²² közelgő hanyatlásáról. Biztosítéka, miszerint «Nem kívánok egyetlen ujjnyi földet sem Törökországból, de azt sem engedhetem, hogy bárki más bármennyit elvegyen belőle» számomra kifejezi Oroszország valódi politikáját.”²³ Az Orosz Birodalom aktuális viszonyait tekintve a báró úgy vélte, hogy amennyiben Oroszország az expanzió jegyében további oszmán területekre tartana igényt, egy európai – egészen pontosan angol-francia-osztrák – koalícióval kellene szembe néznie.²⁴ Ezt pedig az orosz uralkodónak mindenképpen mérlegelnie kell. I. Miklós külpolitikai szándékainak megítélésében Stockmar véleményéhez hasonló álláspontot fogalmazott meg I. Lipót király Viktóriához intézett levelében, azzal a különbséggel, hogy Szentpétervár keleti politikáját illetően nagyobb jelentőséget tulajdonított Franciaország jelenlegi hatalmi befolyásának: „A [cár] politikája, természeténél fogva az, hogy amennyire csak lehetséges elvállassa a két nyugati nagyhatalmat; túl gyenge ahhoz, hogy egymaga ellenálljon azok követeléseinek a keleti kérdésben; de ha nem egyetértésben cselekednek, nyilvánvaló, hogy ő a vezető; mindebben [I. Miklós] bölcsen és birodalmának nagy érdekeivel összhangban cselekszik.”²⁵ Nagy-Britanniának mindennek tükrében arra kell törekednie, hogy Oroszország az európai és az ázsiai status quo sértetlensége mellett foglaljon állást, miközben az európai béke és az angol belpolitikai

¹⁹ DRAPER 2018, 36.; STOCKMAR 1872, 113.

²⁰ Uo. 106.

²¹ Uo. 107.

²² A forrásban használt eredeti kifejezés fordítása.

²³ STOCKMAR 1872, 110.

²⁴ Uo.

²⁵ The King of the Belgians to Queen Victoria. Laeken, 28th June, 1844. In: QUEEN VICTORIA 1911, 19.

viszonyok stabilitása érdekében ápolja jó kapcsolatát nyugat-európai szövetségesével.²⁶

Mindkét államférfi érvelésének középpontjában Franciaország áll, amelynek a keleti kérdésben való elszigetelése Oroszország elsődleges célkitűzései közé tartozott. Valóban fontos tényező volt ekkor a párizsi kabinet, amely az elmúlt években különösen kedvező helyzetbe került a londoni kormányzattal való szövetsége révén. Az 1841-től működésbe lépő angol-francia *entente*²⁷ pedig az európai ügyek mellett az Oszmán Birodalmat illető kérdésekben is Oroszország ellensúlyát képezhette volna. Ezért a szentpétervári kormányzat logikusan, jó diplomáciai stratégia mentén kezdte el megalapozni a keleti kérdésben számára szükséges és iránymutató angol-orosz kizárólagos cselekvés elvét.²⁸

Ezt az akaratát I. Miklós részlegesen érvényesíteni tudta Lord Aberdeennel való tárgyalásai során, mivel sikerült elérnie, hogy az angol és az orosz fél közös elveket határozzon meg az Oszmán Birodalomhoz kötődő problémák kezelésében. A két állam konszenzusára azért volt szükség, mert Oroszország szárazföldön, Nagy-Britannia a tengeren gyakorolt nagy befolyást az Porta fölött.²⁹ „Elszigetelten, a két nagyhatalom fellépése károkat okozhat. Egyesülve, igazi jótéteményt eredményezhet.”³⁰ A szóban elhangzottakat a cár hazatérését követően írásba foglaltatta. A londoni beszámolók alapján készítette el K. R. Nesselrode az ő nevével fémjelzett memorandumot, amely rögzítette a júniusi tárgyalás eredményeit.³¹ A dokumentum alapján Oroszország és Nagy-Britannia közös érdeke az Oszmán Birodalom függetlenségének és területi egységének fenntartása, amely az általános béke számára a legkedvezőbb politikai helyzet.³² Fontos kritérium továbbá, hogy a két nagyhatalom összehangolja érdekeit, hogy elhárítsanak minden a Porta integritását fenyegető veszélyforrást, miközben annak belügyeibe

²⁶ Uo. 19-20.

²⁷ SCHROEDER 1994, 765-767.

²⁸ Érdekes momentum, hogy I. Miklós angliai útja felkeltette a francia kormányzat figyelmét. Lieven hercegnő Lord Aberdeennek küldött levele is erre utal, amelyre válaszul az angol külügyminiszter külön hangsúlyozta, hogy a párizsi kormányzatnak nincs oka aggodalomra az angol-orosz tárgyalásokat illetően. Lásd: No. 143. Princess Lieven to Lord Aberdeen. Paris, le 21 juin 1844. In: ABERDEEN - LIEVEN 1938, 227-228; No. 144. Lord Aberdeen to Princess Lieven. Foreign Office, 25th June, 1844. In: Uo. 228-229.

²⁹ THE SPECTATOR, 25 March 1854. 336. Elérhető: <http://archive.spectator.co.uk/article/25th-march-1854/28/count-nesselrodes-memorandum-of-1844> (letöltve: 2018. május 27.). Illetve függelékben megtalálható: PURYEAR 1931. 439-442.

³⁰ THE SPECTATOR, 25 March 1854. 336.

³¹ STOCKMAR 1872, 114.; Ennek kapcsán azonban Harold Ingle hangsúlyozta, hogy az orosz külügyminiszter szintén látogatást tett Londonban még ugyan ez év őszén, az I. Miklós által megkezdett tárgyalások folytatása és tisztázása érdekében. INGLE 1976, 168-169.

³² THE SPECTATOR, 25 March 1854. 336.

és diplomáciai vitáiba nem szólnak bele.³³ Be kell továbbá tartatni a Portával kötött korábbi egyezményeket; gondoskodni a birodalmon belül élő keresztények védelméről és Nagy-Britanniának, valamint Oroszországnak úgy kell viselkednie, hogy semmilyen formában ne veszélyeztesse a Portát.³⁴ Abban az esetben pedig, ha rajtuk kívülálló tényezők miatt mégis fel kellene lépni a konstantinápolyi kormányzat védelmében, London és Szentpétervár közös társulása mellett gondoskodni kell Bécs hasonló jellegű szerepvállalásáról,³⁵ amelyet Nesselrode a következőképpen indokolt: „Közte (Ausztria) és Oroszország között már létezik az elvek teljes összhangja Törökország ügyeit illetően, a megőrzés és a béke közös érdekében. Azért, hogy még hatékonyabbá tegyék egységüket, semmi mást nem óhajthatnának, csakhogy Anglia azonos szemlélethez társítsa magát.”³⁶ A megszóvegezett memorandum végül F. I. Brunnov londoni orosz nagyköveten keresztül jutott el Lord Aberdeenhöz.³⁷ Az emlékirat további sorsát illetően azonban nehéz konkrét tény-megállapításokat tenni. Évekkel később ugyanis az irat komoly politikai viták tárgyát képezte, amely során a részinformációk és homályos politikai magyarázatok³⁸ ellehetetlenítették a tisztán látás lehetőségét.

A Nesselrode-féle dokumentumot a keletkezésének időszakában feltehetően mindkét fél bizalmasan kezelte és annak léte, valamint tartalma ismeretlen volt az angol politikai körök előtt. Az 1844-es angol-orosz tárgyalás Portát érintő egyezsége tíz évvel később, a krími háború (1853-1856) idején látott napvilágot az angol sajtóban, amely kapcsán a közvélemény egy angol-orosz keleti paktum meglétét feltételezte. Tetézte a helyzetet, hogy a memorandum mellett a Nesselrode és Lord Aberdeen közötti bizalmas levélváltások egy részét is publikálták. Mindezek alapján az angol politikai elitben joggal merült fel a kérdés, hogy az 1844-es memorandumnak volt-e nemzetközi jogi értelemben vett folytatása és az abban megfogalmazott cselekvési elvek alapján született-e bármilyen szövetségi szerződés Nagy-Britannia és Oroszország között az Oszmán Birodalmat illetően?³⁹ Milyen formában hatott az 1844-es „megállapodás” az éppen aktuális orosz-török konfliktus kialakulására? Hihette-e azt az orosz diplomácia, hogy az oszmán Porta elleni háború alatt/után számíthat London támogatására? Lord Aberdeennek pedig mi a személyes felelőssége ez ügyben? Mindezen

³³ Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

³⁷ DISRAELI 1997, 330.

³⁸ No. 2644. Disraeli to Lord Carrington. Grosvenor Gate, 27th March, 1854. In: Uo. 329-330.

³⁹ No. 2642. Disraeli to Lord Carrington. Grosvenor Gate, 23rd March, 1854. In: Uo. 327. A publikált anyagok között voltak Sir Hamilton Seymour bizalmas jelentései is. Lásd: STOCK-MAR 1872, 113.; THE SPECTATOR, 25th March, 154. 332-336.

kérdések részletes vizsgálata egy külön tanulmány témáját képezhetné. Jelen esetben csak rá szerettünk volna mutatni arra, hogy I. Miklós angliai útja mely kapcsolódási pontokon érintkezik a krími háború kérdéskörével.

A keleti kérdés vonatkozásában a cár átmeneti sikereket ért el. A Nagy-Britannia és Oroszország közötti elvi összhang létrehozása a London és Szentpétervár közötti szövetség felé vezető út első szakasza volt. Az elért eredmények idővel azonban látszateredményekké váltak, mivel a tárgyaló felek más módon értelmezték és más jelentőséget tulajdonítottak az 1844 júniusában zajló konzultációknak.⁴⁰ I. Miklós cár angliai útjának politikai hozadéka összességében abban állt, hogy realizálta egy jövőbeli angol-orosz (és osztrák) együttműködés feltételeit, még akkor is, ha a következő évek távlatában és diplomáciai csatározásai közepette annak gyakorlati megvalósulására már nem kínálkozott lehetőség.

Bibliográfia

Források

ABERDEEN – LIEVEN 1938 = The Correspondence of Lord Aberdeen and Princess Lieven, 1832-1854. Vol. I. (Ed.) Parry, E. Jones. London, Offices of the Royal Historical Societies, 1938.

THE SPECTATOR 1854 = The Spectator – Supplement, 25 March 1854.

DISRAELI 1997 = Benjamin Disraeli Letters, 1852-1856. Vol. VI. (1852-1856). (Eds.) Wiebe, M. G. – Millar, M. S. – Robson, A. P. Toronto – London, University of Toronto Press, 1997.

QUEEN VICTORIA 1911 = The Letters of Queen Victoria. A Selection From Her Majesty's Correspondence between the Years 1837-1861. Vol. II. (1844-1853). (Ed.) Benson, A. Ch. London, John Murray, Albemarle Street, 1911.

STOCKMAR 1872 = Memoirs of Baron Stokmar. Vol. II. (Ed.) Müller, F. Max. London, Longman, Green and Co., 1872.

Szakirodalom

DJUVARA 1914 = Djuvara, T. G., Cent projets de partage de la Turquie (1281-1913). Paris, Librairie Félix Alcan, 1914.

DRAPER 2018 = Draper, Mario, The Belgian Army and Society from Independence to the Great War. Cham (Switzerland), Palgrave Macmillan, 2018.

HELLER 2000 = Heller, Mihail, Az Orosz Birodalom története. I. kötet. Budapest, Osiris Kiadó, 2000.

⁴⁰ HELLER 2000, 485-486.

INGLE 1976 = Ingle, Harlod N., Nesselrode and the Russian Rapprochement with Britain, 1836-1844. Berkeley, University of California Press, 1976.

ИВПР 1995 = История внешней политики России. Первая половина XIX века. От войн Росии против Наполеона до Парижского мира 1856 г. (Отв. Ред.) Орлик, О. В. Москва, Международные отношения, 1995.

MARRIOTT 1944 = Marriott, J. A. R., Anglo-Russian Relations 1689-1943. London, Methuen and Co. Ltd. 1944.

МАРТЕНС 1898 = Мартенс, Ф. Ф., Собрание Трактатов и Конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. Т. 12. Трактаты с Англией. 1832-1895. Санкт-Петербург, А. Бенке, 1898.

PURYEAR 1931 = Puryear, Vernon John, England, Russia and the Straits Question. Berkely, University of California Press, 1931.

SCHROEDER 1994 = Schroeder, Paul, Transformation of European Politics 1763-1848. Oxford, Clarendon Press, 1994.

ТАТИЩЕВ 1889 = Татищев, С., Император Николай и иностранные дворы. Санкт-Петербург, Тип. И. Н. Скороходова, 1889.

SZUNOMÁR SZABOLCS

„KÉSZEN ÁLLUNK!”

AZ OROSZ SZÁRAZFÖLDI HADSEREG JELLEMZŐI 1914-BEN

Az 1914 és 1918 között lezajlott első világháború korszakváltásnak számít a hadtörténelemben. Megjelentek a belső égésű motorokkal hajtott járművek és a sorozatlövő fegyverek. Ettől kezdve a csatákat az egyéni hősiesség helyett a matematikai pontosságú számítások, a jobb minőségű harceszközök és az időben érkező átcsoportosítások döntötték el. A változások új kihívások elé állították a tábornokokat és a közkatonákat egyaránt. A gyors lefolyásúnak remélt hadjáratok az első ütközetek után hosszú állóháborúvá, az összecsapások anyagcsatává változtak, igénybe véve az egyes hadviselő felek minden erejét. Ilyen körülmények között olyan országok maradhattak tovább talpon, amelyek fejlett ipari háttérrel rendelkeztek vagy gyorsan átállították gazdaságukat a tömegtermelés vágányaira.

1914-ben az orosz hadsereg a gyógyulás jeleit mutatta a tíz évvel korábbi, japánoktól elszenvedett kudarcból, ám a szükséges változtatások jócskán megkéstek, az optimálisabb felkészültséget 1917-re időzítették.

Oroszországban a békebeli sorállomány kb. 1,5 millió főt tett ki.¹ Valójában ennél több szolgálatra alkalmas férfit is behívhattak volna, de a mezőgazdaság, ahonnan a besorozottak zöme érkezett, nem nélkülözhetette a munkáskezeket. További csökkentést jelentettek a családi vagy tanulmányi okokból igénybe vehető mentességek. A fizikailag megfelelt, besorozást elkerülőket a nemzeti milíciákba küldték és időnként a civil életükből szólították el a hathetes időtartamú kiképzésre.² 21 éves kortól általános hadkötelezettség lépett érvénybe, a gyalogságnál három évet, egyéb fegyvermeknél négy évet töltöttek aktív szolgálatban, ezt követően tizennyolc, illetve tizenhét évet tartalékban.³ A besorozottak kétharmad része orosz, egyharmad része a birodalom különféle nemzetiségeiből állt. A szolgálati helyek rendszerét úgy alakították ki, hogy mindegyik nép a szülőföldjétől távolra kerüljön. Háborús körülmények között a hadsereg létszáma, a békes viszonyokhoz képest – a világon a legnagyobbra – háromszorosára emelkedhetett.⁴ Azonban nem vethettek be mindenkit külső ellenség ellen, ugyanis alakulatokat tartottak a hátszágban a lehetséges társadalmi

¹ GALÁNTAI 2000, 164.

² KNOX 1921, 27.

³ GALÁNTAI 2000, 164.

⁴ Uo. 164.

mozgolódások féken tartására is. 1914 augusztusában a harcokat az orosz ármádia 114 gyalogos és 36 lovashadosztállyal kezdte meg.⁵

A számszerű fölény magukat a katonákat is önbizalommal töltötte el, amit ellenfeleik „orosz gőzhenger”-nek neveztek. A hatalmas létszám egyúttal rengeteg problémát is okozott, nem jutott ugyanis mindenkinek fegyver, ruházat. A hadsereg 4,6 millió puskával rendelkezett, az ipar 27 ezer puskát gyártott havonta.⁶ Egy ezrednek az ideálisnak tartott 40 helyett 8 db géppuska jutott.⁷ A tüzérség főként könnyű- és középkaliberű lövegeket használt,⁸ kiképzését felületesen kezelték.⁹ Hiányoztak a motorizált egységek, összesen 500 teherkocsit és 250 személygépkocsit birtokoltak.¹⁰ A légi-erő gépeinek száma 244 és 320 db közé tehető.¹¹ A kormány intézkedései elhanyagolható eredményt hoztak a hazai repülőgépgyártás területén. Hiányoztak a képzett mérnökök, de általánosságban elmondható, hogy a repülés iránti érdeklődés csekélynek mutatkozott, 1914-ben orosz földön 11, Németországban 100 repülőklub működött.¹² A hatalmas távolságok és a gépesített alakulatok hiánya miatt szállítóeszközként és hagyományos csapásmérő fegyvernemként előszeretettel használták a lovasságot, a háború kezdetén 1 millió lovat tartottak nyilván.¹³

A megfelelő mennyiségű fegyverzet hiánya mellett tetézte a gondokat, hogy miként gondoskodjanak a lőszer-, takarmány- és élelmiszer utánpótlásáról ennek a hatalmas haderőnek. 1890 és 1913 között főként francia kölcsönökből nagyszabású vasútépítési program vette kezdetét, a vonalak száma két és félszeresére nőtt, míg Németországé és Franciaországé „csak” 50%-al emelkedett. 1913-ban az országban 78.000 km-nyi pályaszakasz létezett, Németország 68 000, Franciaország 63.000 km-ével szemben.¹⁴ Ha ezeket az adatokat az egyes államok területéhez viszonyítjuk, jóval reálisabb képet kapunk. Oroszországban 1,1 km vasútvonal jutott 100 km²-re, Németországban 10,6 km, Franciaországban 8,8 km, az Osztrák-Magyar Monarchiában 6,4 km.¹⁵ Arról nem beszélve, hogy az orosz vonalak háromnegyede egyvágányú maradt. A vágányok laza töltésekre épültek, kevés szénbázissal, víztározóval és váltóval rendelkeztek. A peronok néhány

⁵ KNOX 1921, 21.

⁶ PIPES 1997, 93.

⁷ BRUSZILOV 1986, 61.

⁸ GALÁNTAI 2000, 164.

⁹ BRUSZILOV 1986, 61-64.

¹⁰ GALÁNTAI 2000, 166.

¹¹ KEEGAN 2010, 295.; KNOX 1921, 24.

¹² KNOX 1921, 24.

¹³ KENNEDY 1992, 228.

¹⁴ GALÁNTAI 2000, 36.

¹⁵ PIPES 1997, 94.

állomáson rövidebbnek bizonyultak, mint amekkorára a vagonok kirakodásához szükség lett volna. A békebeli megállóhelyek egészen másutt helyezkedtek el, mint a várható bevetési területek.¹⁶ Képzett technikai szakemberekből is hiány jelentkezett.

A háború kitörése előtt a külföldi megfigyelők szerint az orosz katona rendelkezett néhány olyan hasznos tulajdonsággal, amelyekkel európai társai nem: a városi, politizálásra hajlamos polgári elemek aránya a legkisebb volt, sokan harci tapasztalatokat tudhattak magukénak, jobban alkalmazkodtak az időjárási szélsőségekhez és szűkösebb fejadagokkal is beérték, valamint egyszerű hitük Istenben és a cárban végtelen kitartást és hűséget feltételezett. Azonban ha a forradalmi események tükrében, illetve mai, bővebb ismereteink birtokában vizsgáljuk meg a hadsereg keresztmetszetét, részletesebb képet kapunk. 1913-ban az összlakosság kb. 30%-a tudott írni-olvasni.¹⁷ Ez a rendkívül kedvezőtlen kép természetesen visszatükröződött a legénységi állomány összetételében is, ahol az írástudók arányát 50%-ra becsülték.¹⁸ Hiányoztak a képzett parancsnokok, akik fogékonyak a technikai újítások iránt és azok használatára kiképezik az újoncokat vagy vezetik az irányításuk alatt lévő seregeket. A hadi létszám hatalmas méretűre duzzasztásával a tisztképzés növelése egyáltalán nem tarthatott lépést. Az anakronisztikus társadalmi szerkezet egyik következményeként a tisztek kiválasztódásában és pozícióba kerülésében nagyobb mértékben számított a származás és a politikai kapcsolatok megléte, mint a szakértelem és a felkészültség. Dmitrij Miljutyin hadügyminiszter idején, 1874-ben kísérletet tettek a tiszti pályának minden társadalmi réteg előtti megnyitására, legfontosabb követelményként a tehetséget állítva előtérbe.¹⁹ Idővel, a kor haditechnikájának fejlődése miatti kényszerűségből, a tiszti állomány iskolázott, polgári származású emberekkel egészült ki. 1900 és 1914 között 40%-uk paraszti vagy alsó középosztálybeli sorból érkezett.²⁰ Ez a „felhígulás” sok ellentétet szült a tisztek között. Azonban bizonyos különleges egységekben, főként a gárdaalakulatoknál az ún. „államalkotó” rétegek, vagyis az arisztokrácia kasztrendszeré érintetlen maradt.²¹ Másrészt bizonyos változtatások ellenére is nagyon lassú volt a szolgálati előmenetel, fékezve a tehetségek felfelé haladását a ranglétrán. Sokan századosként vagy alezredeként szolgáltak a nyugdíjkorhatár betöltéséig.

¹⁶ KENNEDY 1992, 227.

¹⁷ Uo. 226.

¹⁸ KNOX 1921, 31.

¹⁹ GOSZTONYI 1993, 13.

²⁰ STONE 1998, 21.

²¹ GOSZTONYI 1993, 13.

Érzékletes képet fest a tisztképzésről Alekszej Bruszilov, a cári hadsereg talán legtehetségesebb tábornoka, amikor leírja, a minősítést végző vizsgabizottságok inkább továbbengedték az alkalmatlanokat, annak reményében, hogy az majd más beosztásba kerül, így könnyen megszabadulhatnak tőle, ráadásul a sértett panaszai is elmaradnak.²² Akik nem váltak be a gárdáknál vagy a vezérkarban, a csapatokhoz kerültek, ahelyett, hogy szolgálatra alkalmatlannak minősítve leszerelték volna őket. Tábornokok és admirálisok százai nyüzsögtek mindenfelé, anélkül, hogy bármilyen valódi kapcsolatot tartottak volna fenn a hadsereggel, flottával, szinte nem is érintkeztek a közkatonákkal, nem ismerhették az egyszerű katona lelkét, vágyait, életkörülményeit, ellenben feltétlen engedelmességet vártak el tőlük. Előfordult a katonák testi fenyítése is. A félelemre épített engedelmesség azonban kritikus helyzetben nem sokat ér.

Alekszandr Vaszilevszkij, a „Nagy Honvédő Háború” híres marsallja említi visszaemlékezéseiben, hogy amikor bevonult, gyakran találkozott a mondással: *„A katonának jobban kell félnie a káplár bojtjától, mint az ellenség golyójától.”*²³ Georgij Zsukov marsall arról számolt be memoárjában, hogy a feljebbvalói nehezen emésztették meg, hogy a kiképzés alatt viszonylag gyorsan sikerül elsajátítania a lovaglást és a különböző fegyvernemek használatát. Fizikai kínzással, teljes menetfelszerelésben való ácsorgással, homokzsákcipeléssel, ünnepnap külön munkával akarták megtörni.²⁴ A szovjet tábornokok írásait azonban kellő távolságtartással elemezzük, hiszen az akkor uralkodó politikai légkör a cári hadseregnek, mint az „osztályelnyomás” eszközeinek reprezentációját várta el.

A hadsereg igazi kemény elitjének a sorkatonák közül kiemelt altiszti állomány tekinthető. A hosszú és kegyetlen kiképzések során, melyek alatt a katonákat ütötték-verték, a „természetes kiválasztódás” kijelölte az alkalmas jelölteket. Az altisztek az altisztképző iskola és a továbbképzés után az alakulatokhoz kerülnek, nemegyszer visszairányították őket oda, ahonnan ki lettek emelve. A közkatonák jobban tartottak ezektől az emberektől, mint magasabb feljebbvalóiktól. A kiképzés elsősorban az altisztekre hárult, az egyes hadjáratokban az altiszti állomány törődött a csapatokkal és túlnyomórészt ők vezették harcba a katonákat, a legtöbbjük kitűnő gyakorlati alapokon fekvő taktikai tudásra tett szert, ami képessé tette őket akár tiszt szolgálatra is. Mivel ez a cél azonban elérhetetlen volt (ritka kivétel ugyan előfordult), rejtetten, ki nem mondottan nőtt az elégedetlenség a soraikban.

A reguláris hadsereg kiképzése csaknem elvesztette harcászati tartalmát. Állandó alaki gyakorlatok, menetelés és díszlépés szerepeltek fő

²² BRUSZILOV 1986, 65.

²³ VASZILEVSZKIJ 1975, 25.

²⁴ ZSUKOV 1976, I. 42.

„tantárgyként”, rengeteg értelmetlen feladattal összekötve. A különböző ünnepek és az őrszolgálat a kiképzési idő kétharmadát fedték le.

A katonák kezdeményezőkézsége, talpraesettsége számos kívánnivalót hagyott maga után. Általában megadással túrték sorsukat, hiszen mindennapjaik elviselhetőbbnek tűntek, mint odahaza a földeken, a kapott zsold kicsit magasabb volt a munkabéreknél. A tüzérek ellátása meghaladta az egyszerű lövészekét, a lovas alakulatok egészen elfogadhatóan éltek, kiképzésük csaknem hasonlított más országok normáihoz.

Oroszországot a korábban általa megkötött szerződések²⁵ az antant hatalmak csoportjához kötötték, fő ellenfelei a Német Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia lehettek. Földrajzi elhelyezkedésük kétfrontos harcot vetített előre, megosztva az orosz erőket Kelet-Poroszországban és Galíciában, ugyanakkor lehetővé tette a katonák és szállítmányok utaztatását – amennyire ezt az útvonalak a fentebb ismertetett körülmények között engedték – a Baltikumtól a Kárpátokig terjedő széles arcvonal egyik hadszínterétől a másikig. Az orosz vezérkar azzal a dilemmával küzdött, milyen stratégia élvezzen prioritást, hiszen egyeztetnie kellett francia szövetségével, úgy, hogy közben saját elgondolásai se szenvedjenek csorbát. A főcsapást az osztrák–magyar hadsereg akarták mérni, védelmük gyenge pontjait viszonylag jól feltérképezték,²⁶ heterogén népességi összetételű haderejüktől sem tartottak igazán. Legyőzésük azért is kívánatosná vált, mert Monarchia versenytársat jelentett a Balkán-félsziget feletti ellenőrzés terén. Emellett Pétervár távlati külpolitikai programjában a Habsburgok uralmától megszabaduló szláv népeknek a Romanovok gyámsága alá vonása szerepelt.

Jóllehet Németországgal nem léteztek közvetlen ütközéspontok, Monarchia lerohanásából automatikusan Berlin beavatkozása következett.²⁷ Hadseregük technikai fölénye vállalva a porosz tisztikar intellektusával jogos félelmeket keltett az oroszokban. Ezért felmerült a gondolat, amíg a gyengébbnek tartott osztrákok ellen támadó hadműveletet folytatnak, addig az erősebb ellenféllel szemben védekeznek, miközben Franciaország Elzász–Lotaringiában hátba támadja a németeket.

²⁵ 1894-es francia–oros, 1907-es angol–oros egyezmények

²⁶ Főként Alfred Redl ezredes, az osztrák–magyar vezérkar felderítőosztálya főnökének jóvoltából, aki információkat adott át a Galíciában épült erődök elhelyezkedéséről. Redl 1913-ban lebukott és öngyilkosságot követett el, az osztrák–magyar vezérkar, amennyire lehetőségei engedték, módosította felvonulási terveit. A megváltozott körülményekről az orosz parancsnokság mit sem sejtett.

²⁷ Az 1879-ben megkötött kettős szövetség értelmében a felek kölcsönös segítségnyújtással tartoztak egymásnak orosz, illetve francia támadás esetén. Ebből következően kizárható egy külön háború lehetősége Németország vagy a Monarchia ellen.

Ezen túl Oroszország a kibékíthetetlennek tűnő francia-német ellentétek révén bonyolódhatott konfliktusba Németországgal. Franciaország arra kérte partnerét, ebben az esetben Oroszország azonnal támadjon kelet felől, enyhítve a saját csapataira nehezedő nyomást. Péterváron tisztán látták, a nyugati német győzelem következtében Oroszország egyedül maradhat, ráadásul Franciaország kidőlésével számolni lehetett Románia, Törökország vagy Japán ellenséges belépésével is. Viszont a német hadsereg túlnyomó többségének más hadszíntéren való lekötöttsége lehetőséget nyújtana a behatolásra Kelet-Poroszországba, megteremve egy Berlint elfoglalni szándékozó későbbi főcsapás alapját. Jakov Zsilinszkij tábornok, vezérkari főnöki minőségében 1911-ben²⁸ - más források szerint 1912 augusztusában²⁹ - kilátásba helyezte, a mozgósítás után tizenöt nappal 800 ezres haderőt vetnek be a németek ellen. A francia félnek 1913-ban sikerült katonai egyezménybe foglaltatnia, hogy a megígért haderő már a mozgósítás 15. napján mozgásba lendül.³⁰

Végül két hadműveleti tervet fogadtak el: az „A Terv” („Ausztria”) akkor lép életbe, ha Németország fő erőit nyugaton veti be. Két orosz hadsereg (1. és 2.) indulna a Mazuri-tavak, négy (a 3., 4., 5., 8.) pedig a Monarchia irányába.³¹ Újabb fejtörést okozott, megvárják-e a csapatok teljes feltöltését, ami hosszabb időt vesz igénybe, kockáztatva ezzel esetleg Párizs elestét, vagy félig feltöltött csapatokkal, amint ezek akcióképesek, az utánpótlási vonalak félkész állapota mellett támadjanak? A „csatavesztést kockáztatni elviselhetőbb, mint háborút” felfogás alapján az utóbbi haditerv mellett döntöttek. Számításaikra építve a mozgósítás tizenötödik napjára a katonáik egyharmadát, a harmincadik napjára kétharmadát fogják teljesen felszerelni és harcba vetni.³²

A „G Terv”-et („Germania”) abban az esetben alkalmazzák, ha Németország fő erőivel Oroszországra támadna, amihez az osztrák-magyarok is csatlakoznak. Ekkor mind a hat hadsereggel védelemben maradnának (ellenfelként 3-3-al). Az ország kiterjedését kihasználva visszavonulnak, akár kisebb területek feladását is megengedhetik maguknak. Majd az ország tartalékainak mobilizálásával és az egységek teljes feltöltése nyomán remélt erőfölény birtokában – számítva a francia segítségre – elindítanák az válaszcsapást.³³ A 6. hadsereget a főváros, a 7. hadsereget Odessza

²⁸ HELLER – NYEKRICHS 2003, 16.

²⁹ KEEGAN 2010, 89.

³⁰ Uo. 89-90.

³¹ GALÁNTAI 2000, 166. Kérdésként merülhet fel, vajon fontolóra vették, képesek lesznek-e rögtön a harcok megindulásakor azonos időben két nagyszabású hadműveletet folytatni.

³² GALÁNTAI 2000, 166.

³³ Uo. 165.

védelmére rendelték.³⁴ Oroszországban hozták létre először az azonos hadszíntéren elhelyezkedő hadseregek egységes irányítási rendszerét. Az újítás „front” elnevezésként honosodott meg és került be a katonai szótárakba.

Az orosz hadsereg főparancsnokává Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceget nevezték ki, a vezérkar főnöke Nyikolaj Januskevics lett, az északnyugati hadseregcsoportot Zsilinszkij, a délit Nyikolaj Ivanov irányítása alá rendelték.³⁵

1914 tavaszán Kijev környékén hadijátékot rendeztek, modellezve egy jövőbeni háborús szituációt. Lebonyolítását a felületesség jellemezte: az osztrák–magyar hadsereg megverésére rövid idővel számoltak.³⁶ A Németországgal határos majdani északnyugati fronton a csapatok összegyülekezésének és a hadtáp működésének gördülékenységét problémamentesnek tekintették. Amikor veszélyhelyzet alakult ki, a döntnökök elképzelt eseményekkel segítették ki az orosz katonákat, pl. angolok szálltak partra Flandriában, a németek hadosztályokat dobtak át nyugatra. A gyakorlatot megfelelő elemzése elmaradt és mindegyik parancsnok abban a beosztásban dolgozott tovább, amelyben a szimuláció alatt szerepelt.³⁷

Az első orosz forradalom (1905-07) utáni talpra állást követően, de főként a világháború kitörését közvetlenül megelőző években a katonai kiadások egyre emelkedtek. Az 1913-ban elindított és az elképzések szerint 1917-re a végéhez érő „Nagy Program” az orosz hadsereg mennyiségi és színvonalbeli emelkedését célozta. A tervek alapján félmillióval toldják meg a békebeli hadsereg létszámát,³⁸ amely így eléri, sőt túl is szárnyalhatja a 2 millió főt.³⁹ A géppuskával való ellátottság lényegében teljes lesz, a gyalogságot új, hatásosabb lőszerrel szerelik fel.⁴⁰ A Pétervárott működő német katonai attasé 1914 májusában azt jósolta: *„az orosz hadsereg növekedése tehát olyan arányú lesz, amilyenre egyetlen fegyveres erőnél sem volt még példa soha”*.⁴¹

A mozgósítás idejének meggyorsítása érdekében – amely tényezők eldőlhetett a háború kimenetele – Oroszország erőteljesen növelte nyugati határai felé vezető vasútvonalait. A vasútépítés a hadfelszerelési program egyik kiemelt területének számított. A 700 millió rubel katonai beruházásra szánt összegből 150 milliót vasútépítésre különítettek el,⁴² a francia

³⁴ Uo.

³⁵ Uo. 166.

³⁶ Készpénznek véve a Redl-től vásárolt információkat.

³⁷ BRUSZILOV 1986, 51-52.

³⁸ GALÁNTAI 2000 165.

³⁹ CLARK 2015, 342.

⁴⁰ MAJOROS 1999 29.

⁴¹ CLARK 2015, 343.

⁴² STONE 1998, 42.

pénzforrások 500 millió frankot kölcsönöztek.⁴³ 1910-ben az orosz mozgó-sítás 250 db szerelvényt vehetett igénybe naponta, 1914-ben már 360-at. Az előirányzatok szerint ez a szám 560 db-ra növekedhetett.⁴⁴ Francia mérnökök terveket tettek le az asztalra a vonalak kétvágányúra való átállítására vonatkozóan, az építkezéseket maga a francia főparancsnok Joseph Joffre is meglátogatta.

A csapatok 40%-a eleve lengyel területen állomásozott, csökkentve az esetleges szállítást.⁴⁵ 1912-ben törvényt hoztak, milyen lépéseket tegyenek majd az ország háborús helyzetre való gördülékeny átállítására.⁴⁶ Nyilvánvaló, hogy Oroszország programjának befejezésével alapjaiban törhette szét a Schlieffen-tervbe vetett reményeket.

A „Birezsevia Vedomosztyi” nevű lap két héttel a szarajevói merénylet előtt cikket közölt „*Készen állunk! Készen kell állnia a franciáknak is!*” címmel.⁴⁷ Az orosz hadsereg életében bekövetkezett változásokat és a jövő kilátásait taglaló írás baráttal és ellenséggel egyaránt azt kívánta tudatni, Oroszország felvértezte magát a harcra. A cikk Berlinben és Bécsben riadalmat, Párizsban és Belgrádban reményt keltett.

Az eleve meglévő hiányosságok és a birodalom harcba bocsátkozásának valódi körülményei aztán részben felülírták az előzetes elképzeléseket, hozzájárulva az eleve meglévő hiányosságokhoz: Törökország 1914. októberi hadüzenete újabb hadszínteret jelentett a Kaukázusban és elfoglaltságot a fekete-tengeri flotta számára. Számos probléma adódott abból a téves felismerésből – amelyben minden ország katonai szakértői egyaránt osztottak –, mely szerint az eljövendő háború gyors lefolyású lesz és egyetlen erőteljes csapással döntést lehet kicsikarni. Ebből következően az első hónapok után bekövetkező lőszerhiány miatt a kisszámú hadiüzem hirtelen nagy mennyiségű termelését várta el, amire ezek természetesen képtelenek bizonyultak. Oroszország importra szorult, főként az Egyesült Államokból, ahol saját szövetségesei jelentettek konkurenciát.

Elhanyagolták az utászok szerepét és nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a lovasságnak, mint amennyit az az állóháború körülményei között teljesíthetett. Sokszor a vagonokat is lovakkal és abrakkal töltötték meg, elfoglalva a helyet a gyalogság és a felszerelés előtt. Amikor pedig a sárral borított vagy porlepte csekély mennyiségű közúton közelítették meg harcmezőt, jórészt kimerültek és pihenésre volt szükségük, mielőtt csatába vetették őket.

⁴³ MAJOROS 1999, 29.

⁴⁴ STONE 1998, 41.

⁴⁵ Uo. 41.; KEEGAN 2010, 309.

⁴⁶ STONE 1998, 41.

⁴⁷ CLARK 2015, 430.

Előzetesen nem számoltak azzal az eshetőséggel, hogy Oroszország főbb kereskedelmi útvonalait a Balti-tengeren a németek, a Fekete-tengeren a törökök zárhatják majd el, ennek következtében Oroszország mindössze három olyan kikötővel rendelkezik majd, ahová szállítmányokat várhat szövetségesítől: a távoli Vlagyivosztokból az utánpótlás rendkívül lassan érkezhettek, Arhangelszk ősztől tavaszig a fagy fogságába került. A fagymentes Murmanszkba nem vezetett vasút, kiépítését csak 1915-ben kezdték meg. A sors fintorát mutatja, hogy éppen 1917-ben, a forradalom előestéjén készült el.⁴⁸ A háború első három éve alatt orosz kikötőkbe átlagosan 1.250 hajó futott be évente, míg Nagy-Britanniába 2.000 hetente.⁴⁹ A viszontagságos utat követően az országon belül továbbításra váró készletek raktárakban halmozódtak fel, messze a frontvonalaktól. A belső vízi útvonalak fejletlenségükből és elhanyagoltságukból kifolyólag kevésbé segíthettek a probléma megoldásában.

A fentebb idézett, magabiztos cím mögötti tartalomra, vagyis az orosz hadsereg tényleges felkészültségére, a civilizáció addig sosem látott veszteségekkel járó kataklizmája világított rá. Oroszország hatalmas terjeszkedési tervei dacára az egyik leggyengébb láncszemet képviselte a küzdelemben, elmaradva Európa nagyhatalmaitól számos szférában. Kezdetben azonban a kisebb harctéri sikerek és a puszta lelkesedés fenntartották a harci kedvet, a hatalmas emberi tartalékok ideiglenesen lehetővé tették a további hadakozást. A cárizmus képtelennek bizonyult felvenni a modernizáció által elébe dobott kesztyűt. A forradalom nyomán létrejött ifjú demokrácia már nem adott elégséges ideológiai töltetet a folytatáshoz. Végül a lázadást katonai összeomlás követte.

Bibliográfia

BRUSZILOV 1986 = Bruszilov, Alekszej A., A cár árnyékában. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1986.

CLARK 2015 = Clark, Christopher, Alvajárók. Hogyan menetelt Európa 1914-ben a háború felé. Park Könyvkiadó, Budapest, 2015.

GALÁNTAI 2000 = Galántai József, Az első világháború. Kossuth Kiadó, Budapest 2000.

GOSZTONYI 1993 = Gosztonyi Péter, A Vörös Hadsereg. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993.

HELLER - NYEKRICS 2003 = Heller, Mihail – Nyekrics, Alekszandr, Orosz történelem II. A Szovjetunió története. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

⁴⁸ PIPES 1997, 94.

⁴⁹ KNOX 1921, 33.

- KEEGAN 2010 = Keegan, John, Az első világháború. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2010.
- KENNEDY 1992 = Kennedy, Paul, A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- KNOX = Knox, Sir Alfred, With the Russian Army 1914-17. Hutchinson & Co. Paternoster Row, London, 1921.
- MAJOROS 1999 = Majoros István, Párizs és Oroszország. IPF-Kiskönyvtár 2. Szekszárd, 1999.
- PIPES 1997 = Pipes, Richard, Az orosz forradalom története. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997.
- STONE 1998 = Stone, Norman, The Eastern front 1914-17. Penguin Books, London, 1998.
- VASZILEVSZKIJ 1975 = Vaszilevszkij, Alekszandr M., A vezérkar élén. Zrínyi Katonai Kiadó/Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975.
- ZSUKOV 1976 = Zsukov, Georgij K., Emlékek, gondolatok. I-II. Zrínyi Katonai Kiadó/Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976.

FORDULATOK AZ OROSZ–UKRÁN VISZONYBAN, 1917-1918

A Rzeczpospolitát anarchiába süllyesztő 18. századi megoldatlan belső problémák – a permanens vallási ellentétek, a lengyel, litván nemesség reformokat elutasító magatartása, a regionális nagyhatalmi státus visszaszerzésének reванvágya stb. – a Rzeczpospolita (1772, 1793, 1795) államiságának megszűnése után tovább éltek, de már a Rzeczpospolitán osztozkodó szomszédállamokban. Vagyis Ausztria, Oroszország és Poroszország nemcsak, hogy megörökölték a volt Rzeczpospolita belső problémáit, hanem egy újabb, komplikált dimenzióval is bővült a társadalmuk stabilitását veszélyeztető tényezők száma. Az új veszélyforrás a nemzeti kisebbségekhez fűződő viszonyban rejtett. Témánk szempontjából itt csupán a 18. század végén az Orosz Birodalomba került lengyel és „ukrajnai” népességre koncentrálok!

Szándékosan használtam (egyelőre) az „ukrajnai” kifejezést, a birodalom „szélein” (végvidékein) élő lakosság megnevezésére, egyrészt azért, mert a 17. századi és a 18. század első évtizedeinek háborúi miatt a tömeges elvándorlás, majd a tömeges telepítésekkel megoldott lakosságpótlás alaposan megváltoztatta a „végvidék” („Ukrajna”) demográfiai térképét. Másrészt, a hivatalosság alapján is indokolható az „ukrajnai” jelző, mert az 1863-1864. évi lengyel felkelést követő ún. Valujev-nyelvrendelet¹ (*Валуевский циркуляр*) 1905-ig érvényben volt, amikor is az Orosz Tudományos Akadémia hivatalosan önálló, fejlett nemzeti nyelvnek minősítette az ukránt. Eredménye azonnal kézzelfoghatóvá vált. Oroszország nagyvárosaiban mintegy 40 ukrán nyelvű, különböző tartalmú (színvonalú) újság, folyóirat került forgalmazásra, tudományos népszerűsítéssel foglalkozó ukrán szervezetek nyertek működési engedélyt (pl. Proszviti – Просвिति, Naukove tovarisztvo – Наукове товариство). A nyelvi-kulturális eredményeket Sztolipin, Pjotr Arkagyjevics (Столыпин П. А.)

¹ Valujev, Pjotr Alekszandrovcis (1815-1890): 1861-1868 között belügyminiszter. 1863. július 18/30-i, a kijevi, pétervári és a moszkvai cenzúrahivatalnak küldött köriratában az olvasható, hogy a „kis-oroszoknak” saját nyelvük nem volt és nem is lehet, mert az ottani emberek beszélt nyelve az orosz nyelv dialektusa (narecsije), amit a lengyel hatás eltorzított. „*большинство малороссов сами весьма основательно доказывают, что никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может, и что наречие их, употребляемое простонародьем, есть тот же русский язык, испорченный влиянием на него Польши...*” - idézi АЛЕКСАНДРОВСКИЙ 2009, 46-53. Lásd még: МИЛЛЕР 2000.

belügyminiszterként (egyszemélyben miniszterelnök is 1906–1911 között), 1910. január 20/február 2-i rendeletével jelentősen szűkítette. Napjainkban már nem annyira az 1905-07-es forradalom megtorlójaként, hanem sokkal inkább a „nagy reformátorként” emlegetett és az orosz történelemtudomány által rehabilitált államférfi arra hívta fel a kormányzók figyelmét, hogy „az idegen elemek” (= nem orosz = *объединение инородческих элементов*) törvényileg engedélyezett kulturális és egyéb „tudományos, felvilágosító” társaságainak, szövetségeinek a működése társadalmi kockázatot jelent, a birodalom biztonságát veszélyezteti (*общественное спокойствие и безопасность*), ezért az újabb ukrán és zsidó szervezetek bejegyzését függesszék fel, a korábbiak működését fokozottabban ellenőrizték. Legyen intő példa a kormányzók számára az 1908. június 18/30-i, az ukrán Proszvit egyesületre, vagy az 1909. szeptember 4/16-i, a lengyel Oswiata egyesületre vonatkozó Szenátusi határozat.²

A korlátozás okai között feltétlenül említsük meg azt az el nem hanyagolható körülményt is, hogy a 19-20. század fordulóján igencsak felerősödött az „ukrainofil” propaganda Galíciában. Az osztrák–magyar monarchiabeli Lvovban alapított galíciai pártok közül az Ukrajna-Rusz Szociálforradalmárok Pártja (1890-től Radikális Pártként is emlegették) kifejezetten az Orosz Birodalomban élő, ott csak „kisoroszoknak” tekintett ukránokat célozta meg. A párt az ukrán öntudat kifejlesztésére irányuló tudományos, felvilágosító tevékenységükkel, a nemzeti egyenjogúság hangsúlyozásával kívülről gyengítette a birodalmi összetartozást. Velük ellentétben, az ugyancsak Lvovban megalakuló konzervatív Ukrajna-Rusz Néppárt (1900-tól) elvetette az ukránofilséget, és „minden rusz nép” nemzeti és kulturális egysége mellett szállt síkra. A centristának mondható Ukrajna-Rusz Nemzeti Demokrata Párt (1899) a népek (orosz, ukrán, lengyel stb.) egyenjogúsítása, a társadalmi igazságosság megteremtése (pl. a progresszív adózás) programjával kampányolt a hivatalos pártok versengésében. (A galíciai pártpalettán az Ukrajna-Rusz Szociáldemokrata Párt (1899) is jelen volt, de 1918-ig az osztrák párt szekciójaként működött.) A világháború kitörésének napjaiban, 1914. augusztus 4-én Lvovban megkezdte munkáját az „Ukrajna Felszabadításáért Szövetség” (*Союз Освобождения Украины*).³ Programjukat a nyílt orosz- és birodalomellenesség hatotta át. A birodalom nemzetállamokra bomlása következtében egy szabad és erős ukrán nemzetállam születik. Ennek nyugati határát a Kárpátok, a San és a Prut folyók adják, keletről pedig a Don, a Donyec folyók és a Kaukázus hegyei határolják majd –

² Sztolipin belügyminiszter valamennyi kormányzóhoz intézett körlevele 1910. január 20/február 2-án. (letöltve: 2018. május 25.)

<http://www.hrono.ru/libris/stolypin/19100120stlp.html>

³ Részletek Pater mongráfiájában, ПАТЕР 2000.

vázolta a vonzó perspektívát a program. Egyedül egy ilyen „Nagy Ukrajna” lesz képes az egész szlávság érdekében a „pánmoszkovitákkal” megküzdeni, ami egyúttal Európa Oroszországtól való megvédését is jelenti. Ebben a küzdelemben az Osztrák–Magyar Monarchia (OMM) teljes támogatására számíthatnak az ukránok - hangoztatta az „Ukrajna felszabadításáért” küzdő politikai tömörülés. Ezért a „*Хай живе Австрія – зеть Росцію!*”⁴ (Éljen Ausztria – vesszen Oroszország!) – politikai jelszóval bombázta a cári Oroszország ukrán nyelvű lakosságát, de elsősorban a cári katonaság ukrán nyelvű és érzelmű frontkatonáit.

A nemzetiségi kérdés az első világháború és az orosz forradalmak idején tovább bonyolódott, mert a népek, nemzetek egyenjogúságának és önrendelkezésének deklarált elvét át kellett (volna) ültetni a gyakorlatba. Amikor II. Miklós cár kénytelen volt lemondani hatalmáról 1917 februárjában, az Ideiglenes Kormányra váró legfontosabb feladatok közül kettő messze prioritást élvezett. El kellett döntenie, Oroszország folytatja-e a háborút, vagy akár kapituláció útján is békét köt a Négyes Szövetség tagjaival? A másik dilemma az új állam építéséhez kapcsolódott: alkotmányos monarchia vagy köztársaság legyen a háború utáni Oroszország államformája? Az utóbbi kérdés igen rövid idő alatt „egyszerűsödött”, a föderalisztikus köztársaság megteremtésére redukálódott. Ebből az alaphelyzetből fakadtak fel azok a folyamatok, amelyek a birodalomban élő népek, nemzetek (lengyelek, litvánok, baltiak, finnek, ukránok stb. stb.) saját jövőképet alkottak maguknak. Egyértelmű, hogy a szuverenitásukat elvesztő lengyelek és a velük egy államban, a Rzeczpospolitában élő litvánok, ukránok a cári birodalom bomlásakor a legmesszebbmutató követelésekkel léptek fel. Magától értetődő, hogy az Orosz Birodalom Lengyel Királyságában (Varsó, Vilnó) a függetlenség visszaállítása, az új Oroszországtól való elszakadás programja minimális programként volt értelmezhető, de az önálló államisággal nem rendelkező Kis-Oroszországban (Ukrajnában)⁵ 1917-ben az orosz és más népek, nemzetek föderációjának a gondolata kapott szélesebb támogatást.

1917 március 7/20-án – nyilvánvalóan a pétervári események hatására – Kijevben egy pártok feletti (közötti) intézmény alakult, az Ukrán Központi Rada (Українська Центральна Рада). A rada=tanács szó tartalmával ellentétesen nem a végrehajtó, hanem a törvényhozó hatalom intézményeként kelt életre. A Központi Radában helyet kaptak az ukrán szociálforradalmár (eszer), az ukrán szociáldemokrata, az ukrán népi demokrata, az ukrán szociálföderalista pártok képviselői mellett a nem-párt

⁴ МИХУТИНА 2003, 171-173.

⁵ Az 1917-1918. évek ukrán problémái exponálva FONT – VARGA 2006, 191-193.

tömegszervezetek (diákok, munkások, katonák) képviselői is. 1917 márciusától 1918 áprilisáig a Központi Rada munkáját a híres történész, a Galíciai-Ukrán Nemzeti Demokrata Párt (1899) egyik alapítója, Grusevszkij, Mihail (Mihajlo) Szergejevics (Грушевський, М. С. – 1866-1934) vezette. A törvények végrehajtásáért felelős (itt is „ideiglenes kormány”) élére – ekkor titkárságnak (секретаріат=sekretariat) nevezték – a közismert irodalmár, író, újságíró, az ukrán szocdem. párt egyik vezetője, Vinnyicsenko, Vlagyimir (Volodimir) Kirillovics (Винниченко В. К. – 1880-1951) került. A hadügyi tárcát az eszer Petljura, Szimon Vasziljevics (Петлюра, С. В. – 1879-1926), a külügyit a föderalista Sulgin, Alekszandr Jakovlevics (Шульгин, А. Я. – 1889-1960) kapta.

1917. június 10-i „Mindenkinek” szóló felhívás, az ún. I. Univerzálé⁶ Ukrajnát olyan szabad országgá nyilvánította, amely Oroszországtól nem szakad el, Oroszországgal és más „oroszbirodalmi utódállamokkal” (saját szóhasználatom – G. S.) föderációt alkot, de az ukrán nép a saját országában saját jogait gyakorolja, saját törvényei szerint él. Az új állam alapjainak lerakásához elengedhetetlen a parlament összehívása, amely az általános, közvetlen, titkos és egyenlő választójogon nyugvó parlamenti választások lebonyolítása után alakulhat meg.

Az Ukrán Központi Rada 1917. július 3-i „Mindenkinek” szóló felhívása, az ún. II. Univerzálé⁷ megerősítette az „ukrán demokrácia” alapelveit, kinyilvánította az „új” Oroszország föderatív átszervezése melletti elkötelezettségét, az összoroszországi forradalmi demokráciákkal való együttműködést, kifejezi reményét abban, hogy a forradalom utáni államban, benne Ukrajnában is diadalmaskodnak a forradalom eszméi.

Az Ukrán Központi Rada önálló aktivitása igencsak felerősödött az orosz Ideiglenes Kormány bukása után. Az ukrán néphez intézett III. Univerzáléban⁸ arról értesülhetett Ukrajna lakossága, hogy Oroszországban

⁶ Dokumentumgyűjtemény:

[http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1917%20\(06\)%2010.universal%20I.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1917%20(06)%2010.universal%20I.php)

Részlet az I. Univerzáléből: *„Хай буде Україна вільною. Не oddіляючись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні українські збори (Соїм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські збори...”* (letöltve: 2018. május 18.)

⁷ Dokumentumgyűjtemény:

[http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1917%20\(07\)%2003.universal%20II.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1917%20(07)%2003.universal%20II.php)

Részlet a II. Univerzáléből: *– „ми твердо віримо, що українська демократія, яка передала нам свою волю, разом з революційною демократією всієї Росії та її революційним правительством прикладе всі свої сили, щоб довести всю державу, і з'окрема Україну, до повного торжества революції...”* (letöltve: 2018. május 20.)

⁸ Dokumentumgyűjtemény:

testvérháború zajlik, központi hatalom nem funkcionál, teljes káosz uralkodik a fővárosokban és a délnyugati kormányzóságokban, mindenféle pusztulás és fejetlenség („по державі шириться безвластие, безлад і руїна”). Mivel Ukrajna veszélyeztetett szituációba kerülhet, hogy ezt megelőzze, bejelenti az egykori Orosz Birodalom kilenc kormányzóságát magába foglaló új állam, az Ukrán Népköztársaság megalakulását. 1917. november 7/20-ától Ukrajna hivatalosan népköztársaság („Однині Україна стає Українською Народною Республікою”- Mostantól fogva Ukrajna Ukrán Népköztársasággá lesz (vállik). Az UNK területe az alábbi kilenc volt orosz kormányzóságot öleli fel: a kijevi, a csernyigovi, a volhíniai, a podóliai, a harkovi, a poltavai, a jekatyerinoszlavi (dnyepropetrovszki), a tauriai (a Krím nélkül), a herszoni. A felsorolt kormányzóságok azért alkotják az UNK részét, mert a legutolsó népszámlálás szerint ezekben a guberniumokban döntően ukránok, ukrán nyelven beszélők élnek. Az Ukrajna területén élő kisebbségeket, így a „nagyoroszokat”, a lengyeleket, a zsidókat és más kisebbségeket minden fenntartás nélkül megilletik „az oroszországi forradalmak vívmányai”, az anyanyelv szabad használata, a szólásszabadság, a sajtó-, a gyülekezési- és szervezkedési szabadság, az általános választójog, a sztrájkhoz való jog, a magánszemélyek, a tulajdon sérthetlensége – deklarálta az UNK Központi Radája. Egyúttal kitzúzte a parlamenti választások napját 1917. december 25-re/január 7-re, az országgyűlés alakuló ülésének dátumát 1918. január 9/22-re.

Ám a Wilson-i pontokban fellelhető, de Lenin által is emlegetett népek, nemzetek egyenjogúságának, önrendelkezésének teóriája az ukrainai valóságban igen hamar csorbát szenvedett. Thomas Woodrow Wilsonnak, az USA elnökének világháborút lezáró általános, igazságos és tartós békét elősegítő javaslatai kétségtelenül a jószándékról és a vitás kérdések békés rendezésének az óhajáról tanúskodtak, ám a háború utáni Oroszország és Lengyelország „kialakítása”⁹ – a történelmi távlatban megoldatlanul maradt

[http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1917%20\(11\)%2007.universal%20III.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1917%20(11)%2007.universal%20III.php)

Lásd még MIHUTYINA 2007 monográfiáját, főleg az idevágó 2. fejezetet. (Oldalszám nélkül az interneten, letöltve: 2018. május 20.)

http://modernlib.ru/books/mihutina_irina/ukrainskiy_brestskiy_mir/read/
ПРОВОЗГЛАШЕНИЕ УКРАИНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ. ЕЕ ИСХОДНЫЕ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИЕ УСТАНОВКИ

⁹ A Wilson-i pontokból: [...] 6. Az összes orosz területek kiürítése és az Oroszországot érintő összes kérdések olyan rendezése, amely a világ többi nemzeteinek legjobb és leghasznosabb együttműködését biztosítja arra nézve, hogy Oroszország akadálytalanul és korlátozás nélkül alkalmat kapjon saját politikai fejlődésének és nemzeti politikájának független meghatározására, valamint hogy biztosítva legyen Oroszország őszinte fogadtatása a szabad nemzetek társaságában az általa választott intézményekkel együtt, sőt ezen a fogadtatáson túlmenően biztosítva legyen részére minden olyan támogatás, amelyre szüksége lehet és amelyet ő maga is óhajt. ... [...] 13. Független lengyel államot kell létesíteni, amelynek magában kell

„Ukrajna hovatarozása” miatt – eleve kizárta a békés megoldást. A „nagy-oroszországi” folyamatok „Kis-Oroszországban” is – igaz, hogy jóval szerényebb formában, de – ismétlődtek. Ukrajnában is sorra megalakultak a szovjetek. A Kijevben elkezdődött, de a Harkovba áthelyezett és az ott megtartott Összukrajnai Tanácsok I. kongresszusa Kijev ellenpólusát keltette életre. A kongresszus félbeszakításának, ill. a lebonyolítás színhelymódosításának a magyarázata az 1917. december 4/17-én Kijevbe, a Központi Radához kézbesített táviratban rejlik. Pétervárról a Népbiztosok Tanácsa, Lenin, Trockij, Sztálin aláírásával ebben a táviratban ultimátumszerűen 48 órás válaszadási határidőt szabva egyenes válaszokat követelt a Központi Radától:

1. Kötelezettséget vállal-e a Rada arra, hogy felhagy a frontok dezorganizálásával, az ukrán nemzetiségű katonák frontról való visszahívásával?

2. Kötelezettséget vállal-e a Rada arra, hogy a katonai főparancsnok bejegyzése nélkül semmilyen katonai egységeket nem enged át területén a Donra, az Uralba vagy egyéb helyekre?

3. Kötelezettséget vállal-e a Rada arra, hogy segítséget nyújt a forradalmi egységeknek az ellenforradalmi kozákfelkelés leverésére?

4. Kötelezettséget vállal-e a Rada arra, hogy felhagy minden olyan kísérlettel, amely az Ukrajnában működő munkás Vörös Gárda egységeinek és a szovjet ezredeknek a lefegyverzésére irányul?

Amennyiben a Népbiztosok Tanácsa 48 órán belül a feltett kérdésekre nem kapja meg a megfelelő válaszokat – szólta a szovjet-oroszországi Népbiztosok Tanácsának fenyegető üzenete 1917. december 4/17-én –, úgy a Radát kénytelen lesz az oroszországi és az ukrainai szovjethatalom nyílt ellenségének, vagyis háborús félnek tekinteni.¹⁰

Az Ukrán Központi Rada december 7/20-án keltezett válaszával határozottan visszautasította a pétervári követeléseket, amire a következő napon a szovjet-orosz kormány utasítására Vlagyimir Antonov-Ovszejenko (bolsevik) és Mihail Muravjov (eszer) tábornok egységei teljesen hatalmukba kerítették Harkovot. Az ukrainai szovjetek kongresszusa sietett kihasználni a politikai fordulatot és az Ukrán Népköztársasággal szemben az Ukrán Szocialista Tanácsköztársaság (USzTK) megalakulását

foglalnia a vitathatatlanul lengyel lakosság lakta területeket, szabad és biztonságos kijáratot kell biztosítani számára a tengerhez, politikai és gazdasági függetlenségét és területi sérthetlenségét nemzetközi szerződéssel kell biztosítani. HALMOSY 1983. 23., 24.

¹⁰ <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/17-12-04.htm>

Az 1917. december 4/17-i távirat szövege letöltve 2018. május 22. Lásd még: САВЧЕНКО, 2006. (interneten számozott oldalak nélkül)

http://militera.lib.ru/h/savchenko_va/01.html Első fejezet: ПЕРВАЯ ВОЙНА БОЛЬШЕВИКОВ ПРОТИВ УКРАИНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ (ДЕКАБРЬ 1917 – ФЕВРАЛЬ 1918) (letöltve: 2018. május. 20.)

hivatalosította 1917. december 12/25-én. Az UNK-t és annak intézményeit törvénytelennek mondta ki, ami nem jelentett kevesebbet, mint az egy hónappal korábban megszületett Ukrán Népköztársaság és a pétervári támogatást élvező Ukrán Szocialista Tanácsköztársaság hatalomért vívott küzdelmének a nyitányát. Mivel 1917 decemberében, 1918 januárjában a szovjetek jutottak hatalomra szinte valamennyi jelentős ukrán városban, így Odesszában, Poltavában, Kremencsugban, Jekatyerinoszlavban (Dnyepropetrovszkban), Jelizavetgrádban (Jelizavetgrád 1939-2016 között Kirovograd, 2016-tól Kropivnyickij), Nyikolajevben és Herszonban, az UNK rádjára az autonómia és föderáció elvén túllépve, már az állami szuverenitás realizálhatóságának a gondolatával külső támogatókhoz fordult. „Bejelentkezett” a Négyes Szövetségnél (Németország, Ausztria-Magyarország, Bulgária, Törökország) önálló tárgyaló partnerként Breszt-Litovszkban, ahol már 1917 novemberétől Oroszország – Négyes Szövetség fegyverszüneti, majd béketárgyalásai folytak.

Az ukrán delegáció breszt-litovszk-i, az orosz féllel nem egyeztetett, meghívás nélküli felbukkanása nemcsak a pétervári elképzelésekkel való szembefordulást jelentette, nemcsak az orosz Népbiztosok Tanácsa külpolitikai stratégiájának megtorpedózását hozta magával, hanem a Négyes Szövetség előtt új perspektívát nyitott, azaz egy szeparatív békekötés lehetőségét kínálta. Ezt a sanszot a Négyes Szövetség nem is szalasztotta el. 1917. december 30/1918. január 12-én Ottokar Czernin az OMM külügyminisztere a Négyes Szövetség nevében minden késlekedés nélkül az UNK-t független, szuverén államnak ismerte el, ílymódon éket verve Oroszország – Ukrajna közé. A breszti tárgyalások új fázisa kezdődött el 1918. január 9-én/22-én, hiszen Oroszországnak már nem volt felhatalmazása arra, hogy az ukrán képviselőt is ellássa. A Négyes Szövetség az UNK diplomáciai elismerésével viszont egy új tárgyalópartnerre tett szert, negteremtette azt a jogi alapot, hogy a szövetségesek Oroszországot „hátra hagyva” külön békeszerződést kössenek. Az UNK önállósodása biztató perspektívával kecsegtette a Négyeket, hiszen Oroszország így részekre bontva belátható időn belül a feltétel nélküli kapituláció küszöbére sodródik, a keleten felszabadult német hadipotenciál nyugatra történő átcsoportosítása pedig kedvező fordulatot eredményez a háború menetében. Felcsillant a remény a német hadvezetés előtt, mégis győztesként kerülhet ki ebből a nagy háborúból.

Már a „breszti fordulat” (az én szóhasználatom – G. S.) napján, 1918. január 9/22-én a Központi Rada „Ukrajna népéhez” (Народе України)

kiáltvánnyal jelentkezett (IV. Univerzálé).¹¹ Megrázó képet adott az Ukrajna területén uralkodó állapotokról. A „petrográdi kormány” (*петроградське правительство*) elhatározta, hogy hatalma alá kényszeríti az UNK-t, hadat üzent a szabad Ukrán Köztársaságnak, katonáit, vörösgárdistáit, „bolsevikjait” Ukrajnára vezényelte („*привернути під свою владу вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні*”). Rabolják a falusi lakos-ságot, gabonát rekvirálnak, fizetség nélkül Oroszországba szállítják, még a vetőmag készleteket sem kímélik. A Központi Rada mindent elkövetett annak érdekében, hogy a testvérháborút, a vérontást elkerülje, de az orosz népbiztosok tanácsa hajthatatlan maradt, sőt a békekötést is halogatja, egy újabb, ahogyan ők nevezik, „szent háborúra” készülődik. A Központi Rada semmiféle háborút, se régít, se újabbat nem támogat, a haladéktalan békekötés mellett kötelezi el magát. És hogy semmi és senki meg ne akadályozhassa a Központi Rada és az ukrán nép akaratát, ezért „*mostantól fogva az Ukrán Népköztársaság független, senkitől nem függő, szabad, szuverén állam-má lesz*” - „*Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу*”. Egy-úttal felhatalmazzuk és megbizzuk a végrehajtó hatalom új szervét, a Népi Miniszterek Tanácsát (*Рада Народніх Міністрів*), hogy a Négyekkel kezdjen béketárgyalásokat önállóan, a volt Orosz Birodalom egyetlen tagjától sem befolyásolva a mai naptól kezdődően és a lehető legrövidebb időn belül sikeresen fejezze be azt („*під цього дня нести розпочати вже нею переговори про мир з центральними державами цілком самостійно й довести їх до кінця, не зважаючи ні на які перешкоди з боку яких-небудь інших частей бувшої Російської Імперії, і установити мир,...*”).¹²

A szeparatív béke megkötését az Ukrán Szocialista Tanácsköztársaság delegációjának Brestbe való érkezése (1918. január 17/30.) sem tudta megakadályozni. Az USzTK küldöttei arra hivatkoztak, hogy az UNK Központi Radája illegitim intézmény, nem jogosult Ukrajna képviselőre, különben is az egész Ukrajna a szovjetek ellenőrzése alatt áll, beleértve Kijevet is. Ez utóbbi állítás nem volt igaz, de az ukrán főváros „bolseviki” ostroma 1918. január 15/28-án elkezdődött, január 27/február 9-én el is foglalták azt.¹³

¹¹ Четвертий універсал Української Центральної ради, 9 січня 1918 р. // ЦДАВО України, ф. 1063, оп. 2, спр. 2, арк. 2-6.

Lásd még dokumentumgyűjtemény:

[http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918%20\(01\)%2009.universal%20IV.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918%20(01)%2009.universal%20IV.php) (letöltve: 2018. május 25.)

¹² Уо.

¹³ A Kijevért folyó harc részletesen ismertette ТИНЧЕНКО, Ярослав Юрьевич: Перша Українсько-Більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918).

<https://coollib.com/b/178328/read#t9> (interneten oldalszámozás nélkül – letöltve: 2018. május 25.)

Éppen azon a napon, amikor Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia, Bulgária, Törökország és az Ukrán Népköztársaság meghatalmazott képviselői a 10 cikkelyből álló szeparatív békét¹⁴ megkötötték Breszt-Litovszkban. Az általánosságokat rögzítő békeokmány (a hadiállapot megszüntetése, a béke és barátság kinyilvánítása, az annexiómentesség, kárpótlásról való lemondás, a hadifoglyok szabadon engedése, a diplomáciai és konzuli kapcsolatok létesítése stb.) legfontosabb eleme a Németország, Osztrák–Magyar Monarchia és az Ukrán Népköztársaság 1918. szeptember 10-től 1919. június 30-ig érvényes gazdasági (*Протокол економічного договору*) szerződés volt. A hallatlan részletességgel kidolgozott egyezményben Ukrajna főleg élelmiszer és nyersanyag kivitelre kötelezte magát hónapokra lebontott kvóta szerint. Czernin külügyminiszter naplószerű feljegyzése arról tanúskodik, hogy az Ukrajna által leszállított 30.757 vagonnyi áruból (élőállatok is benne!) az OMM-nak 13.037 vagon, az össz mennyiség kb. 40%-a jutott.¹⁵ Az élelmiszerhiány Ausztriában olyan súlyos volt, hogy a bécsi polgármester a Bresztből hazatérő Czernin gróft a haza megmentőjének nevezte, mert a breszti „kenyérbéke” (=Brotfrieden) révén az ország elkerülte az éhhalált.

A Központi Rada hatalmának visszaszerzése, ill. a szovjetek térhódításának felszámolása céljával titkos paktumot is kötött a németek katonai támogatásáról. A január 31/február 13-i ukrán kezdeményezés azonnal pozitív visszhangra talált, Németország és az OMM a keleti front katonáit újra harckészültségbe helyezte és az Oroszországnak február 18-ig biztosított fegyvernyugvást még bevárva, február 19-én megkezdődött az északi front teljes vonalán a német támadás. Ellenállás nélkül („se háború – se béke”)

¹⁴ Friedensvertrag zwischen Deutschland, Österreich-Ungarn, Bulgarien und der Türkei einerseits und der Ukrainischen Volksrepublik andererseits. - Мирський договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з одної сторони і Українською Народною Республікою з другої сторони (1918. február 9.) (letöltve 2018. május 26.)

https://de.wikisource.org/wiki/Friedensvertrag_zwischen_Deutschland,_%C3%96sterreichUgarn,_Bulgarien_und_der_T%C3%BCrkei_einerseits_und_der_Ukrainischen_Volksrepublik_andererseits

¹⁵ Németország, Osztrák–Magyar Monarchia és az Ukrán Népköztársaság gazdasági szerződése az 1918/1919. gazdasági évre (érvényes 1918. szeptember 10-től – 1919. június 30-ig). Közli DOROSZENKO (ДОРОШЕНКО), II., 2002. I. Melléklet, 295-317.

<http://history.org.ua/LiberUA/966-95991-5-6/966-95991-5-6.pdf> - letöltve: 2018. május 26.; CZERNIN, 1919. 346, 347. Lásd még: LENGYEL, 1975., 215-243., továbbá Lengyel utalása a Hadtörténelmi Levéltárban fellelhető dokumentumokra: I. világháborús gyűjtemény, AOK 27. doboz = 56 nyomtatott oldalnyi anyaglista.

jutottak el Livónián, Észtországon keresztül a Narova (Narva) folyóig, a Csúd-tó partján lévő Pszkovig, február 19-én Minszkbe, 20-án Polockba, 21-én Orsába vonultak be, 21-én Kijevet is megszállta a német katonaság. Szovjet-Oroszország kormánya ekkor hajlott meg a döntő katonai fölény előtt. Miután a németek által diktált békefeltételek aláírását Trockij L. D. is, Zinovjev G. Je. is elutasította, a szovjet-orosz békedelegáció vezetése, valójában egy megalázó béke parafálása a Sorbonne-on doktorált Szokolnyikov G. Ja.-ra és szűkkörű kíséretére (Karahán L. M., Csicserin G. V., Petrovskij G. I.) A március 1-én Brestbe érkezett szovjet-orosz küldöttség két nap múlva minden időhúzás nélkül aláírta a szovjet-köztársaságok (orosz, ukrán, belorusz) nevében a német, magyar, bulgár, török (arab betűkkel), orosz nyelveken megszerkesztett diktátumbékét.¹⁶

Március 3-án – a II. brest-litovszki béke megkötésének napján – a németek a Központi Rada egységeivel együtt jelentéktelen ellenállásba ütközve bevonultak Kijevbe, további támadásuk Poltava–Harkov–Donyec-medence irányába bontakozott ki. A hangsúly viszont már nem a katonai akciókra, hanem a békeegyezmény szankcióira esett. Leninnek igaza volt akkor, amikor a bármilyen feltételekkel követelt béke elfogadásáról győzködte párttársait, mert az „imperialistáknak” terület kell, nem az ELV-et (=szocializmus eszméjét) akarják megsemmisíteni – ismételtette a pártvezér. Kényszer hatása alatt, de stratégiai megfontolásból Szovjet-Oroszország ily módon eleget tett minden követelésnek, Ukrajna föderációból való kiválása elé sem gördített akadályt. A II. bresti béke 6. cikkelye¹⁷ szerint: az RSzFSzR elismerte az Ukrán Népköztársaság függetlenségét, annak területéről a lehető legrövidebb időn belül ki kellett vonnia katonaságát, hadadéktalanul el kellett kezdenie az országhatárok megállapításáról a kétoldalú tárgyalásokat. A szóban forgó felek megállapodtak arról, hogy záros határidőn belül bilaterális békeszerződésben rögzítik a bresti elveket. 1918. június 12. RSzFSzR és az UNK békeszerződéssel zárták le

¹⁶ Szovjet-Oroszországban az új, gregorián kalendárium szerinti időszámítást az 1918. január 23/február 6-i határozattal léptették életbe. A rendelet értelmében az 1918. január 31. utáni nap nem február 1., hanem február 14. lett, így küszöbölve ki a julián és gregorián kalendáriumok közötti 13 napos eltérést.

A II. bresti béke (1918. március 3.) szövege interneten: <http://xn--d1aml.xn--h1aaridg8g.xn--p1ai/20/brestskiy-mir/> ; <http://doc.histrf.ru/20/brestskiy-mir/> ; a bresti béke németül közzétéve: Die Friedensschlüsse 1918-1921. München-Leipzig 1922. 15-33. <https://archive.org/details/jahrbuchdesv1k08mnuoft?q=brest%2Flitowsk>

¹⁷ Статья VI - Россия обязывается немедленно заключить мир с Украинской Народной Республикой и признать мирный договор между этим государством и державами четверного союза. Территория Украины незамедлительно очищается от русских войск и русской красной гвардии. Россия прекращает всякую агитацию или пропаганду против правительства или общественных учреждений Украинской Народной Республики. - <http://doc.histrf.ru/20/brestskiy-mir/>

konfliktusukat, egyelőre a demarkációs vonalat fogadták el országhatárként, de a német megszállás, illetve az önálló, nemzeti Ukrajna és a szovjetizált Ukrajna erőinek megújuló összecsapásai az olyannyira áhított békét, nyugalmat a bizonytalan jövőbe tolták ki.

Bibliográfia

АЛЕКСАНДРОВСКИЙ 2009 = Александровский, И. С., «Язык» или «наречие?» Полемика вокруг украинского языка в XIX в. *Вестник МГОУ № 1*, 2009. 46-53.

CZERNIN 1919 = Czernin, Ottokar, Im Weltkrieg. Berlin-Wien, Verlegt bei Ullstein, 1919.

ДОРОШЕНКО 2002 = Дорошенко, Д. І., Історія України, 1917-1923. II. т. Документально-наукове видання. Київ, Темпора, 2002. (Ужгород, 1930. reprintje) 295-317.

FONT - VARGA 2006 = Font Márta - Varga Beáta, Ukrajna története. Szeged, Bölcsész Konzorcium, 2006.

HALMOSY 1983 = Halmosy Dénes, Nemzetközi szerződések 1918-1945. (Második kiadás) Bp., 1983.

МИЛЛЕР 2000 = Миллер, А. И., Украинский вопрос в политике впастей и русском общественном мнении (вторая половина 19 века) СПб., 2000.

LENGYEL 1975 = Lengyel István, A breszt-litovszki béketárgyalások. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1975.

МИХУТИНА 2003 = Михутина, И. В., Украинский вопрос в России (конец XIX - начало XX века). Москва, Институт славяноведения РАН, 2003. -

http://www.pseudology.org/Eneida/MihutinaIV_Ukrainisky_vopros_v_Rossii2.pdf

МИХУТИНА 2007 = Михутина, И. В., Украинский Брестский мир - https://www.e-reading.club/chapter.php/88912/14/Mihutina_-_Ukrainskiii_Brestskiii_mir.html

ПАТЕР 2000 = Патер, І. Гр., Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000.

САВЧЕНКО 2006 = Савченко, В. А., Дванадцять воєн за Україну. Харків: Фолио, 2006. -

http://militera.lib.ru/h/savchenko_va/index.html - interneten számozott oldalak nélkül.

ТИНЧЕНКО = Тинченко, Я. Ю., Перша Українсько-Більшовицька війна (грудень 1917 - березень 1918). -

<https://coollib.com/b/178328/read#t9> / interneten oldalszámozás nélkül

OLAJEMBARGÓTÓL PEARL HARBORIG. AZ 1941 ŐSZI JAPÁN–AMERIKAI DIPLOMÁCIAI TÁRGYALÁSOK

A második világháború előestéjén Japán célja leginkább az volt, hogy a Távol-Kelet térségében egy nagy kiterjedésű, a nyugati hatalmakéhoz hasonló gyarmatbirodalmat hozzon létre, hogy eltarthassa növekvő népességét és terjeszkedő iparát. A „felkelő nap országa” súlyos nyersanyaghiányban szenvedett. Területén vörösrézén kívül szinte semmiféle nyersanyag nem található, szene gyöngé és ipari használatra alkalmatlan. Nagymértékben támaszkodott az európai és az amerikai importra. De másutt is körülnéztek és a tekintetük Délkelet-Ázsián pihent meg.¹ Ez a terület különösen gazdag volt ásványkincsekben, mint szén, gumi, ón, de legfőképpen nyersolaj. Japán vezető politikusai az 1930-as évek végére nem láttak más kiutat, mint az amerikai és a brit konkurencia erőszakos letörését. Folyamatosan erősödött az a meggyőződés, hogy Japánnak déli irányba kell terjeszkednie, hogy rátehesse kezét Délkelet-Ázsia, Holland-India és Borneó olajára és egyéb nyersanyagaira.²

A főszigeteken kívül Japánhoz tartozott a Kuril-szigetek, a Szahalinszigetek déli része és Port Arthur. Koreát formálisan 1910-ben annektálta Japán, de a hadsereg már 1895-től irányította a félszigetet. Az első világháborút követően a versailles-i békeszerződés értelmében Japán megtarthatta a volt német távol-keleti gyarmatbirtokokat mint mandátumterületeket (Karolina-, Mariana-, Marshall- és Palao-szigetek). De valójában a japán hadsereg ezeket már 1914 októberében elfoglalta. 1917-ben az ázsiai kontinensen japán kézre került a Santung-félsziget. A két világháború közötti időszakban Japán törekedett Kína, de legfőképpen a hozzá tartozó Mandzsúria megszerzésére.

A Kínával való háború 1931-ben indult meg, és még az év folyamán a japán hadsereg lerohanta egész Mandzsúriát. A területet leválasztották Kínáról és 1932. szeptember 15-én proklamálták függetlenségét Mandzsukuo néven, amely gyakorlatilag egy japán bábállam volt.³ A japán–kínai háború második fejezete 1937-ben kezdődött. Japán vezető politikusai nagyvonalúan mindig csak „*kínai incidens*”-ként említették, de valójában ezt a háborút

¹ MESSENGER 1995, 228. o.

² KENNEDY 1992, 285. o.

³ JAKOVLEV 1983, 90-91. o. Csang Kai-sek, Kína kormányfője 1933. május 31-én írta alá a tiencsin-i szerződést, amely *de facto* kínai oldalról is elismerte Mandzsúria különállását.

Japán soha nem tudta megnyerni. A kezdeti sikerek után az óriási területeken zajló hadműveletekben a japán hadsereg mindig elakadt, ugyanis Kína újabb és újabb hadseregeket volt képes felállítani.

A tárgyalat időszakban Japán diplomáciai kapcsolatai is megváltoztak. Az első világháború idején szövetséges Nagy-Britannia és az Egyesült Államok ellenséges hatalmakká váltak számára, míg első számú szövetségese Németország lett. 1940 nyarára a világpolitikai helyzet teljesen megváltozott. Franciaország kapitulált, Hollandiát szintén megszállták a németek, Nagy-Britannia pedig szorongatott helyzetbe került. Az USA kivételével Japán számára a „*déli tengerek gyarmattartói*” mind meggyengültek. Japánban ekkor ismerték fel, hogy itt a lehetőség a déli irányú terjeszkedésre. Francia-Indokína (vagyis a mai Vietnam, Kambodzsa és Laosz területe) tekintetében is tárgyalások indultak meg Tokió és Vichy között. A Hanoiban megkötött egyezmény értelmében a japán csapatok 1940. szeptember 23. éjféltől megkezdheték bevonulásukat Tonkin egyes területeire, továbbá az egyezmény szerint a franciák három repülőteret is átengedtek a japán hadseregnek.⁴ Ezzel Észak-Indokína japán kézre került.

Még 1940-ben Japán szorosabbra fűzte kapcsolatait az európai tengelyhatalmakkal. Szeptember 27-én Berlinben aláírták az ún. háromhatalmi egyezményt, amely katonai szövetség volt Németország, Olaszország és Japán között.⁵ A japán stratégia fontos része volt Sztálin biztosítása is, nehogy Japán újabb háborúba keveredjék. Ezt figyelembe véve a japán kormány 1941. április 13-án 5 évre szóló semlegességi szerződést kötött a Szovjetunióval.⁶

A Szovjetunió elleni német támadás a második világháború egyik kulcsfontosságú eseménye volt, amely a japán politikára is hatást gyakorolt. A japán hadvezetés 1941. június 25. és július 2. között tanácskozásra ült össze, amelynek a legvégén úgy döntött, hogy Japán számára az első számú cél a déli irányú hódítás, és ha mindez háborút jelent az Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia ellen, akkor annak Japán vállalja a következményeit.⁷

1941 júliusában az eddigi legsúlyosabb válság bontakozott ki Japán és az angolszász hatalmak között. Japán a Pétain-kormánytól engedélyt kapott arra, hogy szárazföldi- és légi katonai bázisokat létesítsen Francia-

⁴ MAGYAR NEMZET, 1940. szeptember 24. és 1940. október 4.

⁵ MAGYAR NEMZET, 1940. szeptember 28. Német részről Joachim von Ribbentrop külügyminiszter, olasz részről Galeazzo Ciano külügyminiszter, míg japán részről Kurusu Saburo berlini nagykövet írták alá az egyezményt.

⁶ MAGYAR NEMZET, 1941. április 16. A szerződést Macuoka Józsuke japán külügyminiszter és Vjacseszlav Mihajlovics Molotov külügyi népbiztos írták alá Moszkvában.

⁷ HOLMES 1992, 208.

Indokína déli részén is (Annam és Kokinkína). Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia ezt Holland-Indiát és Brit-Malájföldet fenyegető lépésként értékelte.⁸ A francia-japán egyezményt 1941. július 23-án írták alá, amelynek értelmében a japán csapatok megszállhatták Dél-Indokína stratégiai pontjait. Franciaországnak ekkorra már nem voltak meg azok a hatalmi eszközök, amelyekkel bármiféle külső politikai nyomással vagy fegyveres támadással szemben megvédhette volna Indokína feletti szuverenitását. Korábban Vichyben be is ismerték, hogy Indokínára vonatkozóan francia-japán tárgyalások indultak meg, részint Kito vichy-i nagykövet és Darlan admirális között.⁹

A japán hajóhad egy része ekkorra már megérkezett a térségbe, és számos jelentés szólt arról, hogy az egyezmény megkötésének pillanatában japán hadihajókat figyeltek meg Saigon magasságában.¹⁰ Tokió kijelentette, hogy „*Indokína védelmére vonatkozó baráti tárgyalások során teljes egyetértést ért el a két kormány*”. A létrejött megegyezés megállapította Francia-Indokína közös védelmezésének gyakorlati módozatait. A szerződésből kitűnik az a körülmény, hogy „*Japán de facto megszállja Francia-Indokínát, de jure nem változtat Franciaország Indokína felett gyakorolt felségjogán. [...] A szerződés értelmében Indokína továbbra is a francia gyarmatbirodalom része marad jogilag, csupán katonailag szállja meg Japán*”.¹¹ Dél-Indokína megszállásában becslések szerint 50 ezer japán katona vett részt.

Válaszlépésként az Egyesült Államok komoly ellenintézkedéseket tett. 1941. augusztus 1-től súlyos japánellenes embargót vezetett be, valamint befagyasztotta a japán hiteleket. Az embargó – amelyhez Nagy-Britannia és Holland-India is csatlakozott – kiterjedt szinte valamennyi kereskedelmi árucikorra, tehát a kőolajra, az acélra és az öntöttvasra is. További szankció volt, hogy a japán hajók előtt lezárták a Panama-csatornát. Rooseveltnél az embargóval kapcsolatban kikérte Harold R. Stark admirális, a haditengerészet vezérkari főnökének véleményét, aki kijelentette, hogy „*az embargó bevezetése valószínűleg azt eredményezi, hogy különösebb késedelem nélkül bekövetkezik Japán támadása Malájföld és Holland-India ellen, és lehetséges, hogy az Egyesült Államok idő előtt háborúba sodródik a Csendes-óceánon*”.¹²

Az embargó Japán számára komoly problémát jelentett, hiszen nyersanyagainak döntő többségét az Egyesült Államoktól szerezte be. Az ország olajtartaléka ezután havonta egymillió hordóval csökkent, szeptemberre

⁸ P. SZABÓ – HORÁNYI B. 1985, 52.

⁹ MAGYAR NEMZET, 1941. július 24.

¹⁰ MAGYAR NEMZET, 1941. július 26.

¹¹ MAGYAR NEMZET, 1941. július 27.

¹² JAKOVLEV 1983, 128.

alig rendelkezett egyéves tartalékkal.¹³ Japán így nem rendelkezett olyan gazdasági háterszággal, hogy egy hosszan elhúzódó háborút megvívjon, hacsak nem foglal el olyan területeket, amelyek nyersanyagban, ásványkincsekben gazdagok. Japán oldalról ez volt a legfontosabb szempont a déli irányú hódítás megindítására. Hull amerikai külügyminiszter az embargóval kapcsolatban úgy nyilatkozott, hogy „*most szükségessé vált a Japánba irányuló amerikai olajkivitelt teljes megtiltása*”.¹⁴ Majd az eseményekkel összefüggésben a Fehér Ház hosszabb nyilatkozatban közölte, hogy „*az új rendelet minden Japánnal folytatott pénzügyi tranzakciót, kivitelt és behozatalt állami ellenőrzés alá helyez*”.¹⁵ A zárlat kiterjedt az amerikai kikötőkben horgonyzó japán hajókra is. A japánellenes embargó 1941. augusztus végére ugyan már enyhült, de a kőolajra és a repülőgép-üzemanyagra vonatkozó kereskedelmet az USA 1941. december 7-ig – tehát a Pearl Harbor elleni támadásig – szigorúan beszüntette Japánnal.

A két fél közötti párbeszéd csak augusztus legvégétől indult meg újra. Rooseveltnél – Cordell Hull külügyminiszter társaságában – 1941. augusztus 29-én fogadta Nomura Kichisaburo washingtoni japán nagykövetet. A kihallgatás után Hull közölte az újságírókkal, hogy „*esetleg sor kerülhet az Egyesült Államok és Japán közti értekezletre a két hatalom közti nézeteltérések áthidalása érdekében*”.¹⁶ Pár nappal később Tokióban már nyíltan beszéltek arról, hogy a japán miniszterelnök, Konoe Fumimaro herceg kezdeményezésére tárgyalások kezdődtek Japán és az Egyesült Államok kormánya között.¹⁷ A tárgyalások lassú ütemben folytak, a két kormány között Nomura nagykövet közvetített.

Októberben Tokió kijelentette, hogy „*a japán kormány az utolsó pillanatig törekedni fog az USA és Japán érdekeit érintő problémák barátságos szellemben való rendezésére a most folyó tárgyalások során*”.¹⁸ Ekkorra Japánban már döntöttek a háború, a déli irányú hódítás, illetve Pearl Harbor megtámadása mellett. A militaristák egyre agresszívebben követelték, hogy Japán induljon el hódító útján. Konoe miniszterelnököt – aki mérsékelt politikusnak számított, és aki ellenezett egy esetleges háborút az Egyesült Államokkal szemben – több atrocitás is érte, például szeptember 18-án egy felfegyverkezett militárista csoport megtámadta az autóját. A miniszterelnök 1941. október 16-án lemondott. „*A herceg 17 órakor a császári palotába hajtott és előterjesztette a*

¹³ KEEGAN 1998, 168-169.

¹⁴ MAGYAR NEMZET, 1941. július 27.

¹⁵ MAGYAR NEMZET, 1941. július 29.

¹⁶ MAGYAR NEMZET, 1941. augusztus 30. Nomura tengernagyot 1940 decemberében nevezték ki washingtoni nagykövetnek, korábban az Abe-kormány külügyminisztere volt.

¹⁷ MAGYAR NEMZET, 1941. szeptember 3.

¹⁸ MAGYAR NEMZET, 1941. október 15.

császárnak a kormánya lemondását.”¹⁹ Mérsékelt politikusként Konoé nem állhatott egy olyan Japán élén, amely már döntött a háború mellett.

A császár 1941. október 17-én Tódzsó Hidekit bízta meg kormányalakítással. Azzal, hogy Japán miniszterelnökévé a *Fekete Sárkány*²⁰ vezetőjét nevezték ki, a japán militarista körök teljessé tették a kormányzat feletti uralmukat. Tódzsó lett az az ember, aki a történészek szerint elsősorban felelős a háborúért. Alatta vonult Japán a csendes-óceáni háborúba.²¹ A tábornok korábban évekig katonai attaséként dolgozott a berlini japán nagykövetségen, majd az észak-kínai japán haderők vezérkari főnöke lett. Tódzsó eddig a Konoé-kormány hadügyminisztere volt, ezt a pozícióját a kormányfői mellett megtartotta magának. Az új japán kormány külügyminisztere Togo Shigenori, haditengerészeti minisztere Shimada Shigetaro tengernagy lett.

A japán kormányváltás Amerikában aggodalomra adott okot, ez kiderül Stark admirális leveléből is, amelyet Husband E. Kimmelnek, a csendes-óceáni flotta főparancsnokának írt: „A japán kabinet lemondása komoly helyzetet teremtett. Ha megalakul az új kormány, bizonyára szélsőségesen nacionalista és Amerika-ellenes lesz.”²² Az olajembargóval kapcsolatban a japán-amerikai tárgyalások az új kormánnyal folytatódtak. „A japán kormány óhaja, az Egyesült Államokkal megkezdett tárgyalások folytatása. Egy washingtoni távirat pedig már arról is tud, hogy a tárgyalás folytatására irányuló japán javaslatot az Egyesült Államok külügyminisztériuma elfogadta.”²³

1941. november 5-én császári tanácskozás ült össze Tokióban, immáron a Tódzsó-kabinet vezetésével. Itt elfogadták az ún. „A” és „B” tervet, egyúttal kijelentették, hogy amennyiben a Roosevelt-kormány nem fogadja el sem az „A”, sem a „B” tervet november 25-ig, akkor Japán megtámadja az Egyesült Államokat, illetve ezzel egy időben Nagy-Britannia és Hollandia távol-keleti birtokait. A tanácskozáson meghatározták azt is, hogy a tervet elutasítása esetén a háború kitörésének az időpontja 1941. december 8-a, hawaii időszámítás szerint december 7-e.

¹⁹ MAGYAR NEMZET, 1941. október 17. A japán miniszterelnök lemondását az is elősegítette, hogy egy találkozót sürgetett Roosevelttel, de az amerikai elnök azt elutasította. A találkozó Alaszkában lett volna.

²⁰ A titkos társaságot Tojama Mitsuru, egy zen buddhista pap alapította 1878-ban. Tojama 1901-ben ultimátumként közölte a miniszterelnökkel, Itó herceggel, hogy ha Japán nem támadja meg Oroszországot, akkor meggyilkolják. A szervezetet a zaibatsu (a japán nagypolitikai és gazdasági érdekcsoportok) is támogatta. 1932-ben meggyilkolták Inukai miniszterelnököt, mert nem volt hajlandó kiterjeszteni a háborút egész Kínára. 1939-től Tódzsó Hideki a Fekete Sárkány vezetője.

²¹ KIRCHMANN 1990, 73.

²² JAKOVLEV 1983, 147.

²³ MAGYAR NEMZET, 1941. október 21.

Az „A” tervezetet Nomura nagykövet november 7-én adta át Rooseveltnek, amelyben többek között olyan japán követelések szerepeltek, hogy az Egyesült Államok feloldja a Japán elleni olajembargót, és egy esetleges japán-kínai békekötés esetén az USA beleegyezik, hogy japán csapatok 25 évig Kína területén állomásozhatnak. A tervezetet az Amerikai Egyesült Államok nem fogadta el. Következett a „B” tervezet, amelyet a háromhatalmi egyezmény aláírója, Kurusu Saburo különmegbízott november 20-án adott át az amerikai kormánzatnak.²⁴ Az olajembargó azonnali feloldása mellett ebben az is szerepelt, hogy az Egyesült Államok kötelezettséget vállal, hogy a továbbiakban nem támogatja hadianyaggal Kínát. Washington természetesen ezt a tervezetet is elutasította. Roosevelt tudta, hogy bármelyik japán követelés teljesítése esetén az amerikai diplomácia komoly vereséget szenvedne. Roosevelt és Hull ezt a sajtónak is hangoztatta: *„A japán feltételek még tárgyalási alapul sem szolgálhatnak.”*²⁵ Ezzel a tárgyalások érdemi része be is fejeződött, japán részről eldőlt, hogy a hadműveleteket 1941. december 7-én megkezdik.

A következő időszakban Tokió és Washington között folytatódtak a diplomáciai tárgyalások, mivel Japán fenn kívánta tartani a békés együttműködés látszatát. 1941. november 25-én az amerikai kormány nyújtott át egy tervezetet Nomurának és Kurusunak. Többek között az Egyesült Államok kormánya azt javasolta Japánnak, hogy írjon alá kollektív szerződést Indokína területi épségéről, vonja ki az összes csapatát Kínából és támogassa Csang Kai-sek kormányát. Ezt a tervezetet Japán elutasította, de a válaszában ekkor még váratott magára. December 1-jén a japán kormány elismerte a nemzetközi sajtónak, hogy *„a japán és az amerikai alapvető álláspont között a különbség igen nagy. A japán kormánynak azonban mégis érdeke, hogy béke uralkodjék a Csendes-óceánon, és ezért elhatározta, hogy a folyamatban lévő tárgyalást folytatja az Egyesült Államokkal”*.²⁶ A novemberi amerikai-japán tárgyalásokat gyakorlatilag mindkét fél „rosszhiszeműen” folytatta: az amerikaiak és a japánok egyaránt teljesíthetetlen feltételeket szabtak a másik félnek, és eleve tudták, hogy az ellentétek áthidalhatatlanok.²⁷

Ekkor már úton volt Nagumo Csucsicsi tengernagy és csapásmérő egysége Pearl Harbor felé. A japán flotta 1941. november 26-án futott ki a Kuril-

²⁴ Tokió 1941. november 5-én hivatalosan közölte, hogy Washingtonba küldi Kurusu Saburot, a japán kormány különmegbízottját. A kormány szóvivő hozzátette: *„Kurusu küldetésének célja a japán-amerikai tárgyalás barátságos szabályozása.”* MAGYAR NEMZET, 1941. november 6. Kurusu ekkor Japán egyik legtapasztaltabb diplomatájának számított.

²⁵ MAGYAR NEMZET, 1941. november 22.

²⁶ MAGYAR NEMZET, 1941. december 2.

²⁷ MAGYARICS 2000, 176.

szigetekhez tartozó Tankan-öbölből.²⁸ A csapásmérő egység teljes titokban haladt keleti irányba, ezzel Japán mindent feltett egy lapra. December első napjaiban komoly feszültséget lehetett érezni a két hatalom között. Az amerikai tervezetre szánt japán válasz egyelőre még nem érkezett meg. A sajtó is napi rendszerességgel foglalkozott a témával: „Az amerikai szándékok látán érthető, hogy a japánok haboznak kimondani az amerikai feltételekre a teljes és végső igent. Márpedig, ha ez nem történik meg, akkor emberi számítás szerint ki fog törni a csendes-óceáni háború.”²⁹ „Az amerikai kormány olyan határozott hangon követeli Japántól az amerikai feltételek elfogadását, hogy ezek után hamarosan eldőlj az egész kérdés.”³⁰ „Az Egyesült Államok feltételei már több mint egy hete Tokióban vannak, de egy hivatalos japán nyilatkozat szerint még az sem bizonyos, hogy a japán kormány egyáltalában küld-e jegyzéket Washingtonba az amerikai feltételekre vonatkozóan. Ennek a japán magatartásnak az a magyarázata, hogy Tokióban az amerikai feltételeket elfogadhatatlannak tartják.”³¹

A japán diplomácia terve az volt, hogy a válaszijegyzéket Nomura és Kuruha a Pearl Harbor elleni támadást megelőzően fél órával adják át Hull külügyminiszternek. Az eredeti üzenetet december 6-án este rejtjelesen küldték el Tokióból a washingtoni japán nagykövetségre, amely így hangzott: „Az amerikai kormánynak nyilvánvalóan az a szándéka, hogy titokban megállapodva Nagy-Britanniával és más országokkal, megakadályozza Japánt abban, hogy a kelet-ázsiai új rend létrehozásával békét teremtsen, továbbá az a célja, hogy megőrizze a Japán és Kína közötti hadiállapotból fakadó angol-amerikai jogokat és érdekeket. Ez a szándék nyilvánvaló lett a jelenlegi tárgyalások folyamán. Ilyenformán végleg meghiúsult a japán kormánynak az az őszinte reménye, hogy rendezze a japán-amerikai kapcsolatokat, és az amerikai kormánnyal együttműködve megőrizze és megszilárdítsa a békét a Csendes-óceán térségében. A japán kormány sajnálattal bár, de kénytelen közölni az amerikai kormánnyal, hogy az amerikai kormány említett álláspontja miatt a japán kormány lehetetlennek tartja a megegyezést további tárgyalásokkal.”³² A japán válasz tulajdonképpen felért egy hadüzenettel. A jegyzéket a diplomatáknak 1941. december 7-én 13:00-kor kellett volna átadniuk az amerikai kormányzatnak (hawaii időszámítás szerint

²⁸ VAN DER VAT 2001, 112-114. A támadás főparancsnokává 1941. november 7-én Nagumo tengernagyot nevezték ki. A hordozókötelékhez összesen 32 különböző osztályú hajó tartozott: 6 repülőgép-anyahajó, 2 csatahajó, 3 nehézcirkáló, 9 torpedóromboló, 1 könnyűcirkáló, 3 tengeralattjáró és 8 tankhajó. A hat repülőgép-anyahajón összesen 432 bevethető repülőgép volt. A japán flotta zászlóshajója az Akagi repülőgép-hordozó volt. A támadás előtt ugyanazt a zászlót vonták fel rá, amely a Mikasza hadihajón lengett az 1905-ös csuzimai csatában.

²⁹ MAGYAR NEMZET, 1941. december 3.

³⁰ MAGYAR NEMZET, 1941. december 5.

³¹ MAGYAR NEMZET, 1941. december 6.

³² JAKOVLEV 1983, 179-180.

reggel 7:30-kor), ám a japán válaszába hiba csúszott, Nomura és Kurusu elkésett, így a Tódzsó-kormány üzenetét csak a támadást követően fél órával adták át Hull külügyminiszternek.

A repülőgép-anyahajókról felszálló japán légiflotta Fucsida Micuo korvettkapitány vezetésével 1941. december 7-én 7:40-kor érkezett a Hawaii-szigetek partjaihoz. A japán légierő meglepetésszerű támadást hajtott végre az Amerikai Egyesült Államok legnagyobb és legfontosabb csendes-óceáni bázisa, Pearl Harbor ellen. Ezzel az Egyesült Államok is hadviselő féllé vált, és a háború világméretűvé duzzadt.

Ami az 1941-es őszi japán–amerikai diplomáciai tárgyalások vizsgálatát illeti, nem szabad megfeledkeznünk arról a tényről, hogy a Tokió és a washingtoni japán nagykövetség között történt titkos üzenetváltásokról az amerikai kormányzat mindent tudott. Az üzeneteket a japán kormány rejtjelesen küldte meg a washingtoni nagykövetségre Nomurának és Kurusunak. A tárgyalások során a diplomaták a japán kormány útmutatásai szerint jártak el, illetve az amerikai kormánynak szánt tervezetek is rejtjelesen érkeztek.

Ezt a titkosított csatornát fejtette meg 1941 nyarán William Friedman és matematikus, kódfejtő csapata. Az üzenetek, tervezetek az ún. *Bíbor* rejtjelező gép segítségével érkeztek, amely leginkább a német Enigma forgótárcsás rejtjelező géphez hasonlított. A Bíbor kizárólag Tokió és a washingtoni japán nagykövetség között továbbított, viszonylag csekély információval, de mindenről, ami itt elhangzott, arról az amerikai kormányzatnak tudnia kellett.³³ Tehát Hull külügyminiszter a támadás napján úgy vette át Nomurától és Kurusutól a japán válaszjegyzéket, hogy azt előzőleg már áttanulmányozta. Az Egyesült Államok vezető politikusai a korábbi japán üzenetváltásokat is ismerték, ezt jól tükrözi, hogy Hull már november 29-én tájékoztatta lord Halifax brit nagykövetet, hogy „*Japánhoz fűződő kapcsolataink diplomáciai szakasza lényegében véget ért. Most már a hadsereg és a haditengerészet vezetői fognak foglalkozni az üggyel. [...] Lehetséges, hogy Japán váratlanul, és amennyire képes, meglepetésszerűen lép akcióba*”.³⁴ Friedman jelentése alapján a japán válaszjegyzéket Rooseveltnél is ismerte, délelőtt 10:00 körül vehette kézbe, aki így számított a japán támadásra, de azt nem tudhatta, hogy ez a támadás hol következik be.³⁵ Washington végül figyelmeztette Pearl Harbort, de Kimmel tengernagyhoz csak a japán támadás után egy órával jutott el az üzenet.

³³ JAKOVLEV 1983, 155-157.

³⁴ CHURCHILL 1999, 610.

³⁵ JAKOVLEV 1983, 180.

Bibliográfia

Korabeli lapok

Magyar Nemzet, 1940-1941. Pontos hivatkozási helyek a lábjegyzetekben.

Szakirodalom

CHURCHILL 1999 = CHURCHILL, Winston Spencer, A második világháború 1. Budapest, Európa, 1999.

HALMOSY 1983 = HALMOSY Dénes, Nemzetközi szerződések 1918-1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződései. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat, 1983.

HOLMES 1992 = HOLMES, Richard, A háborúk világtörténete. Budapest, Corvina, 1992.

JAKOVLEV 1983 = JAKOVLEV, Nyikolaj Nyikolajevics, Pearl Harbor rejtélye. Budapest, Kossuth, 1983.

KEEGAN 1998 = KEEGAN, John, A tengeri hadviselés története. Szekszárd, Corvina, 1998.

KEEGAN 2008 = KEEGAN, John, A második világháború. Budapest, Európa, 2008.

KENNEDY 1992 = KENNEDY, Paul, Nagy hatalmak tündöklése és bukása. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.

KIRCHMANN 1990 = KIRCHMANN, Hans, Hirohito. „Japán utolsó császára.” A Tennó. Budapest, Gondolat, 1990.

MAGYARICS 2000 = MAGYARICS Tamás, Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Budapest, Eötvös, 2000.

MESSENGER 1995 = MESSENGER, Charles, A háború évszázada. Debrecen, Alexandra, 1995.

P. SZABÓ – HORÁNYI B. 1985 = P. SZABÓ József – HORÁNYI B. László, Nippon katonái. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1985.

SIPOS 1994 = SIPOS Péter, Adattár a második világháború történetéhez. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete, 1994.

VAN DER VAT 2001 = VAN DER VAT, Dan, Pearl Harbor. A gyalázat napjának képes története. Szombathely, Pannon Lapok Társasága, 2001.

BENE KRISZTIÁN

A FRANCIAORSZÁGI OROSZ KÖZÖSSÉG HOZZÁJÁRULÁSA A (SZABAD) FRANCIA KATONAI ERŐFESZÍTÉSEKHEZ A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

A Szabad Francia Erők második világháborús katonai részvétele még Franciaországban sem ismert mindent részletében, azon kívül pedig szinte teljes egészében homályban maradt. Ebből kifolyólag nem meglepő, hogy ennek a különleges politikai-katonai szervezetnek soraiban szolgáló orosz önkéntesek tevékenysége sem került be a történettudomány alaposan megvizsgált fejezetei közé.

Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a szűkre szabott területi korlátok között bemutassa ezt a különleges katonai együttműködést, valamint annak közvetlen előzményeit.

A francia hadsereg orosz önkéntesei 1939-40-ben

Kevésbé ismert tény, hogy a német támadás ellen harcoló francia hadsereg kötelékében sok ezer Franciaországban élő orosz származású önkéntes szolgált, akik fegyverrel kívánták védeni új hazájukat. Ők a franciaországi orosz diaszpóra tagjai közül kerültek ki, amelynek létszámát ebben az időszakban a hivatalos szervek hozzávetőlegesen 80.000 főre tették,¹ de egyes becslések szerint a 100.000 fős létszám közelebb állhatott a valósághoz.²

Mivel az 1930-as évek végén igen nagy számban érkeztek Európa többi államából a fasizmus elől menekülő emberek Franciaországba, a háború kitörése után a francia vezetés joggal számított rá, hogy köztük nagy számban lesznek olyan férfiak, akik hajlandóak francia hadsereg kötelékében harcolni a német hadsereg ellen. Ebből kifolyólag már 1939 szeptemberében megkezdődött a háború időtartamára jelentkező önkéntesek fogadásának megszervezése, hogy a lehető leghamarabb harcra kész alakulatok kötelékében teljesíthessenek szolgálatot.³ A rendkívül nagy számban érkező lengyel és csehszlovák állampolgárokat az emigráns kormányokkal kötött megállapodás értelmében a nemzeti alapon szerveződő hadseregek fennhatósága alá helyezték, így ők viszonylag kis számban

¹ PAVLOVA 2015, 7.

² RUBINS 2008, 599.

³ PORCH 1994, 510-514.

képviseltették magukat a külföldi önkénteseket befogadó Idegenlégió sorokban is.⁴ A francia hadvezetés magas harcértékű alakulatokat kívánt létrehozni a külföldiek felhasználásával, ezért az a döntés született, hogy az új egységeket a meglévő aktív és tartalékos idegenlégiós személyi állomány köré szervezik. Az eredeti elképzelések szerint önálló ezredeket kívántak felállítani, amelyekben 2.000 aktív légiós mellé 500 tartalékost és 500 újoncot osztanak be.⁵ Ez a koncepció lehetővé tette, hogy a jó kiképzéssel és harci tapasztalattal rendelkező légiósok szakértelmét ötvözzék az újonnan jelentkezők lelkesedésével. Paradox módon az önkéntesek nagy száma akadályozta meg, hogy kizárólag a fenti ideális összetételű alakulatok jöjjenek létre, ugyanis a háború időtartamára jelentkezők száma bőven felülmúlta a rendelkezésre álló veteránokét, így hamar nyilvánvalóvá vált, hogy önálló, légiós keménymag nélküli ezredek felállítása is szükséges lesz.⁶

A különleges önkéntesek részvételével felállított első két alakulat a 11. és 12. idegenlégiós gyalogezred volt, amelyeket még majdnem teljes mértékben a fenti elvek szem előtt tartásával szerveztek meg 1939-1940 fordulóján, így ezekben a 3.000 fős ezredekben a frissen jelentkezők aránya még a 20 százalékot sem érte el.⁷ Mivel a két egység története szorosan összefonódott, ezért rövid fennállásuk alatti tevékenységük is nagyon hasonlóan alakult. Az új légiósok kiképzésének befejezése után a két ezredet 1940 tavaszán Franciaország északkeleti régiójába irányították, hogy közreműködjenek a várható német támadás visszaverésében. Mikor a régóta várt támadás a nem várt helyen és módon indult meg, az összezavarodott francia parancsnokság a frontvonalon kialakult rések betömésére vetette be a légiós ezredeket is, amelyek május és június folyamán heves védelmi harcokat folytattak a német csapatok ellen. Bár helytállásukkal kivívták feletteseik elismerését (és utólag ki is tüntették az alakulatokat), a reménytelen küzdelem során létszámuk 70-80 százalékát elveszítették, és a túlélők jelentős része is német hadifogságba került.⁸ Azon kevesek számára, akik elkerülték mind a halált, mind a fogságot, a háború (egyelőre) véget ért: az aktív légiósokat visszaszállították Észak-Afrikába, a háború időtartamára jelentkezőket pedig a fegyverszünet megkötése

⁴ COMOR 2007, 30.

⁵ GR 34 N 316. Fiches de renseignements novembre 1939 - août 1940.

⁶ MONTAGNON 1999, 213-214.

⁷ MAHUAULT 2013, 271.

⁸ GR 34 N 316. 11e R.E.I. Journal de marche 1939-1940.; GR 34 N 317. 12e R.E.I. Journal de marche et opérations.

után leszerelték, amennyiben nem kérték, hogy hagyományos ötéves szerződéssel az Idegenlégióban maradhassanak.⁹

Mivel a háború időtartalmára katonai szolgálatot vállaló önkéntesek száma bőven meghaladta a 10.000 főt, szükségessé vált kizárólag az ő részvételükkel megszervezett alakulatok felállítása is. Ebből kifolyólag 1939 őszétől a Dél-Franciaországban található barcarès-i táborban megkezdődött három egység felállítása, amelyeket kezdetben 1., 2. és 3., később pedig 21., 22. és 23. külföldi önkéntes menetvezetők neveztek el.¹⁰ Noha az alakulatok hadműveleti naplójának megsemmisülése miatt a személyi összetételre vonatkozó pontos adatok nem állnak rendelkezésre, azt azonban egyértelműen meg lehet állapítani, hogy a jelentkezők mintegy 30 százaléka köztársasági eszméket valló emigráns spanyol volt, 20 százalékuk pedig Közép- és Kelet-Európából elmenekülő zsidó. Összeségében több mint 50 különböző nemzet tagjai képviseltették magukat az önkéntesek között.¹¹ Átlagos életkoruk 25 és 30 év közé esett, tehát a hagyományos katonai rendszerben tartalékosnak számítottak, azonban önkéntesként maguk választották a katonai szolgálatot és nagy lelkesedéssel vetették bele magukat a kiképzésbe.¹² Utóbbira szükségük is volt, mivel a nekik juttatott felszerelés rendkívül hiányos és gyakran elhasznált volt, ami nem könnyítette meg sem a kiképzést, sem az azt követő szolgálatot.¹³ A három ezredet 1940 májusában szintén az ország északkeleti régiójába helyezték át, ahol azonnal harcra is vetették őket az előretörő német hadoszlopok ellen. Noha az egységek a végsőkéig kitartottak, ugyanaz a sors várt rájuk, mint a két „reguláris” idegenlégiós ezredre: veszteségteljes harcok után a túlélők megadták magukat a német túlerőnek és megkezdték útjukat a német hadifogolytáborok felé.¹⁴

A rendelkezésre álló adatok szerint összesen 2.360 oroszországi születésű személy jelentkezési lapja található meg a levéltárakban.¹⁵ Ez nem feltétlenül jelent ugyanilyen számú szolgálatot teljesítő katonát, mivel gyakran előfordult, hogy egy személyt kétszer rögzítettek a jelentkezés különböző stádiumaiban, ezért két adatlap is szerepel róla a nyilvántartásban. Ennek ellenére túlzás nélkül kijelenthető, hogy hozzávetőlegesen 2.000 orosz származású személy teljesített szolgálatot a fenti alakulatok

⁹ GR 34 N 317. 12e R.E.I. Extrait du journal de marche et opérations du régiment, 12.

¹⁰ COMOR 2013, 752.

¹¹ MAHUAULT 2013, 270-272.

¹² COMOR 2007, 31-32.

¹³ UEVACJ-EA 1955, 24.

¹⁴ PORCH 1994, 529-532.

¹⁵ MS. UEVACJ-EA. MDLX-1 – MDLX-18. Listes nominatives des volontaires étrangers engagés à servir la France entre le 1er septembre 1939 et le 25 juin 1940.

valamelyikében. Mellettük meg kell említeni azokat az oroszokat, akik már hosszabb ideje Franciaországban éltek, megszerezték a francia állampolgárságot, ezért az általános mozgósítás keretében őket is behívták katonai szolgálatra. Egyes becslések szerint az ő számuk 6.000 főre tehető,¹⁶ így megállapítható, hogy az 1940-es franciaországi hadjáratban közel 10.000 orosz harcolt a német hadsereg ellen, közülük sokan pedig életüket áldozták új hazájukért vagy francia bajtársaikhoz hasonlóan hosszú éveket kellett hadifogságban tölteniük.

A Szabad Francia Erők orosz önkéntesei

A Szabad Franciaország mozgalomban aktív szerepet vállalók számával kapcsolatban komoly nézeteltérések alakultak ki a francia történésztársadalomban. Az első számok a Katonai Levéltárban (*Service historique de la Défense*) dolgozó Echtegoyen őrnagy nevéhez fűződnek, aki az 1950-es évek elején a jelentkezési lapok összesítése alapján állapította meg a mozgalomban tevékenykedők létszámát. Az ő számításai alapján 1943. július 31-én 50.878 fő szolgált a Szabad Francia Erőkben, valamint 2.000 fő esett el, illetve 1.200 fő esett fogságba,¹⁷ így az összlétszám 54.100 főre tehető. Ugyanakkor Chaline admirális kutatásai szerint a haditengerészet tagjainak száma elérte a hétezeret, a kereskedelmi tengerészetben szolgálóké pedig a háromezret,¹⁸ ami legalább 5.000 fővel felfelé módosítja az összlétszámot. Ehhez képest Henri Ecochard kutatásai – aki újból átvizsgálta és ellenőrizte a számítások alapját adó jelentkezési lapokat – új megvilágításba helyezték a kérdést. Nála 52.200 szabad francia található, de alapvetően más eloszlásban, mint korábban: csupán 24.200 fő található a szárazföldi csapatoknál és 3.255 a légierőnél, ellenben 12.500 fő a haditengerészetnél és 5.700 fő a BCRA-hoz¹⁹ kötődő ellenállási mozgalmaknál.²⁰ Az ellentmondást Jean-François Muracciole úgy oldotta fel, hogy véleménye szerint a gyarmati egységek tagjainak többségével – mivel alakulatként csatlakoztak – nem írtak alá jelentkezési lapot, így a fenti összlétszámhoz hozzá kell adni még körülbelül 15.000 gyarmati katonát, valamint a Szabad Franciaország külföldi bizottságaiban tevékenykedő mintegy 3.000 főt. Ennek alapján a szabad franciák összlétszáma nagyjából 70.000

¹⁶ PAVLOVA 2015, 39.

¹⁷ AN 72 AJ 238. L'origine du recrutement et des motivations des Forces françaises libres, 12.

¹⁸ CHALINE 1995, 74.

¹⁹ A Szabad Franciaország titkosszolgálata.

²⁰ FCDG. Les Membres des Forces françaises libres (18 juin 1940 - 31 juillet 1943). Liste-FFL, Liste-FNFL.; BROCHE - MURACCIOLE 2010, 617.

főre tehető.²¹ Ugyanakkor nem szabad szem elől tévesztenünk azt a tényt sem, hogy ennek a létszámnak csupán nagyjából a fele (körülbelül 40.000 fő) volt francia állampolgár, a többiek elsősorban a gyarmati csapatok – francia állampolgársággal nem rendelkező – tagjai és külföldiek voltak.

Számunkra nyilván utóbbiak a legérdekesebbek, mivel köztük találjuk az orosz származású önkénteseket is. Az ő létszámukkal kapcsolatban teljes a konszenzus: hozzávetőlegesen 3.000 külföldi vállalt szolgálatot a Szabad Francia Erők kötelékén belül, akik mintegy 50 különböző országból származtak.²² A legnépesebb kontingenst (480 főt) a spanyolok adták, akiket a lengyelek (270 fő), a belgák (265 fő), a németek (185 fő), az olaszok (180 fő), majd pedig az oroszok (175 fő) követték. Ez a szám meglehetősen impozáns, hiszen azt jelenti, hogy a Szovjetunióból (vagy a cári Oroszországból) származó önkéntesek adták a külföldi kontingens legalább 6,2 %-át.²³

Ugyanakkor a valóságban ez a szám minden bizonnyal még ennél is magasabb volt, hiszen számos olyan személy küzdött a szervezet soraiban, aki a Szovjetunió valamely más tagköztársaságából származott, és ezért nem oroszként tüntették fel a listákon. Illetve az információk alapján olyan oroszok is szép számmal akadtak, akik már korábban megszerezték a francia állampolgárságot, és ezért nem külföldiként szerepeltek az összesítésekben. Érdeemes megemlíteni, hogy a rendelkezésre álló adatok tanúsága szerint ezeknek az önkénteseknek a jelentős része a szárazföldi erők kötelékében (főleg az Idegenlégió soraiban) teljesített szolgálatot, illetve szép számmal küzdöttek az Ellenállás különböző alakulataiban is, amelyek a Szabad Franciaországhoz csatlakoztak.²⁴

Néhány kiemelkedő életút

Mivel jelen tanulmány keretei között nem nyílik lehetőség az orosz önkéntesek részletes bemutatására, az alábbiakban néhány olyan személy katonai karrierjét adjuk közre, akik különösen nagyívű pályát futottak be. A harctéren kiemelkedő teljesítményt nyújtó szabad franciák számára elérhető legmagasabb kitüntetés a Felszabadítási Érdemérem volt, amelyet összesen nyolc orosz származású önkéntes nyert el a háború során. Közülük három személy életútját mutatjuk be röviden az alábbiakban.

Constantin Feldzer 1909-ben született Kijevben, középiskolai és felsőfokú tanulmányait viszont már Párizsban végezte el. 1928-ban francia

²¹ MURACCIOLE 2009, 36-37.

²² CRÉMIEUX-BRILHAC 2013, 708.

²³ BROCHE – MURACCIOLE 2010, 555.

²⁴ FCDG. Les Membres des Forces françaises libres (18 juin 1940 - 31 juillet 1943). Liste-FFL.

állampolgárságot kapott, ennek megfelelően katonai sorszolgálaton is részt vett a légierő kötelékében, ahol pilótaképesítést szerzett. Ennek hatására hivatásos katonai pályára lépett, kivette részét az 1940-es harcokból is, amelyek során egy német gépet lőtt le. A vereség után megpróbál csatlakozni a Szabad Francia Erőkhöz, amely többszöri próbálkozásra sem sikerült neki, mivel a francia hatóságok minden esetben feltartóztatták, majd börtönbüntetésre ítélték. Szabadulása után folytathatta katonai szolgálatát Észak-Afrikában, ahol a tunéziai harcok során egy újabb német gépet semmisített meg. Ezt követően a Szovjetunióban harcoló francia légi egység, a Normandia-Nyeman kötelékébe helyezték át, ahol több tucat bevetés után 1944. augusztus 1-én légi harcban lelőtték. Sebesülten német hadifogságba került, ahonnan 1945 márciusában sikerült megszöknie. Ezt követően önkéntesként jelentkezett a távol-keleti hadműveletekben való részvételre, de a háború lezárulta miatt nem tartottak igényt szolgálataira. Bár utolsó beosztásában a Légierő Múzeumának vezetőhelyetteseként tevékenykedett, csupán tisztjelölti rangot kapott, mivel mindvégig nyíltan Vichy-ellenes volt, amit a marsall rendszeréhez kötődő felettesei nem néztek jó szemmel. A háború után a francia–szovjet kapcsolatok felelőse volt a Banque de Suez alkalmazottjaként, illetve háborús memoárjait is publikálta. 1988-ban hunyt el.²⁵

Nicolas Roumiantzoff 1906-ban született egy arisztokrata család sarjaként Oroszországban. Apja lovassági tábornok volt, aki a harcmezőn esett el. Családjá 1917-ben a bolsevik forradalom miatt hagyta el Oroszországot és Bretagne-ban telepedett le, így Roumiantzoff Franciaországban kezdte meg középiskolai tanulmányait, amelyeket később a Saint-Cyr katonai akadémián folytatott. Ennek elvégzése után hadnagyi rangban kezdte meg katonai szolgálatát a Francia Idegenlégió 1. gyalogezredének kötelékében. Sikeresen helyállt Marokkóban, Tunéziában és Szíriában, amelynek köszönhetően 1939-ben megkapta a francia állampolgárságot. Az 1940-es franciaországi hadjáratban a cserkesz lovasok 3. századának parancsnokaként vett részt. Kétszer emelték ki tevékenységét napiparancsban, megsebesült, majd hadifogságba esett, ahonnan megszökött. 1941-ben megkísérelt csatlakozni De Gaulle csapataihoz Marokkó spanyol fennhatóságú részén átvágva, azonban a spanyol hatóságok letartóztatták és halálra ítélték. Kalandos módon (a börtön parancsnokát túsul ejtve) sikerült megszöknie, hogy 1941 végén megérkezzen Londonba, ahol a szabad francia vezérkarhoz rendelték századosi rangban. Ezt követően a marokkói szpáhik menetzredénél kapott egységparancsnoki beosztást, melynek soraiban újból kitüntette magát a tunéziai harcok

²⁵ NOTIN 2000, 586-587.; 674.

során. Alezredesi rangban vett részt a normandiai partraszállásban és aktív szerepet játszott a francia főváros felszabadításában 1944 augusztusában, majd a német erők kiszorításában Franciaország északkeleti részéből. Az 1945-ben kirobbant indokínai, majd az 1954-ben elkezdődött algériai háború során számos parancsnoki beosztást töltött be Délkelet-Ázsiában és Észak-Afrikában, 1953-ban az ezredesi, 1962-ben pedig a dandártábornoki kinevezést is megkapta. 1988-ban halt meg Párizsban.²⁶

Roman Kacew 1914-ben született Vilniusban, családjával együtt azonban 1915-ben Oroszország belsejébe internálták zsidó származása miatt. 1921-ben térhetett vissza szülővárosába, ahonnan családjával 1927-ben Varsóba, majd két évvel később Nizzába költöztek. Középiskolai, majd egyetemi (jogi) tanulmányait Franciaországban végezte, ezután francia állampolgárságot is kapott. 1938-ban a légierőhöz hívták be kötelező katonai szolgálatra. A franciaországi hadjárat során kiképzőként tevékenykedett, azt követően pedig csatlakozott a Szabad Franciaországhoz Romain Gary álnéven. 1940-1941 során Afrikában szolgált egy bombázóalakulatnál, teljesítményével pedig kiérdemelte a hadnagyi kinevezést. Rövid palesztinai szolgálat után 1943-ban Nagy-Britanniába helyezték át, ahol a Lotaringia bombázócsoporthoz tartozó tisztjeként a megszállt Franciaország elleni akciókban vett részt. 25 bevetése után súlyosan megsebesült, ezért századosi rangban a vezérkarhoz helyezték át 1944-ben, ahonnan 1945 végén szerelt le. A francia diplomáciában helyezkedett el, számos országban töltött be fontos követségi posztokat, miközben sikeres írói karriert futott be. Műveit két alkalommal is Goncourt-díjjal jutalmazták, ami egyedülálló a francia irodalomtörténetben. 1980-ban önkézzel vetett véget életének.²⁷

Összefoglalás

A második világháború előestéjén viszonylag nagyszámú orosz diaszpóra élt Franciaországban, melynek tagjai aktívan kivették részüket új hazájuk védelméből a háború kitörése után. Az 1939-1940-es hadjárat során megközelítette a 10.000 főt azoknak az oroszoknak a száma, akik fegyveres szolgálatot teljesítettek a francia hadsereg kötelékében.

Ugyanilyen érdekes tény, hogy Franciaország veresége után a harc folytatását célul kitűző Szabad Francia Erők soraiban számos külföldit találunk, akik között kiemelkedő helyet foglaltak el az oroszok. Számszerű súlyuk mellett külön jelentőséget biztosít számukra az a tény, hogy

²⁶ TROUPLIN 2010, 915-916.

²⁷ BROCHE - MURACCIOLE 2010, 670-671.

számosan közülük a legmagasabb francia kitüntetések birtokosaiként fejezték be a háborút.

Bibliográfia

Levéltári források

Archives nationales:

72 AJ Comité d'histoire de la Seconde Guerre mondiale.

238. Généralités.

Fondation Charles de Gaulle:

Les Membres des Forces françaises libres (18 juin 1940 - 31 juillet 1943).

LISTE-FFL.

Mémorial de la Shoah:

Union des engagés volontaires, anciens combattants juifs, leurs enfants et amis. MDLX-1 – MDLX-18. Listes nominatives des volontaires étrangers engagés à servir la France entre le 1er septembre 1939 et le 25 juin 1940.

Service historique de la Défense:

GR 34 N 316. 11e régiment de la Légion étrangère.

GR 34 N 317. 12e régiment de la Légion étrangère.

Szakirodalom

BROCHE – MURACCIOLE 2010 = Broche, François – Muracciole, Jean-François (szerk.), Dictionnaire de la France libre. Paris, Robert Laffont, 2010.

Chaline 1995 = Chaline, Emile, Les Forces navales françaises libres. In: *Espoir*, 1995/3. 71-83. o.

COMOR 2007 = Comor, André-Paul, Le volontaire étranger dans l'armée française au cours des deux guerres mondiales. In: Heyriès, Hubert – Muracciole, Jean-François: *Le soldat volontaire en Europe au XXe siècle*. Montpellier, Presses universitaires de la Méditerranée, 2007. 19-35. o.

COMOR 2013 = Comor, André-Paul (szerk.), La Légion étrangère. Histoire et dictionnaire. Paris, Robert Laffont, 2013.

CRÉMIEUX-BRILHAC 2013 = Crémieux-Brilhac, Jean-Louis, La France Libre. De l'appel du 18 Juin à la Libération. Paris, Gallimard, 2013.

MAHUAULT 2013 = Mahuault, Jean-Paul, Engagés volontaires à la Légion étrangère pour la durée de la guerre (E.V.D.G.) 1870-71, 1914-18, 1939-45. Paris, Grancher, 2013.

MONTAGNON 1999 = Montagnon, Pierre, *La Légion étrangère de 1831 à nos jours*. Paris, Pygmalion, 1999.

MURACCIOLE 2009 = Muracciole, Jean-François, *Les Français libre. L'autre Résistance*. Paris, Tallandier, 2009.

NOTIN 2000 = Notin, Jean-Christophe, *1061 Compagnons. Histoire des compagnons de la Libération*. Perrin, Paris, 2000.

PAVLOVA 2015 = Pavlova, Anastasia, *Les Russes et les Soviétiques en France durant la Seconde guerre mondiale: entre collaboration et résistance*. (Mémoire de Master 2). Université Paris 1 Panthéon Sorbonne – École Normale Supérieure de Cachan, Cachan, 2015.

PORCH 1994 = Porch, Douglas, *La Légion étrangère 1831-1962*. Paris, Fayard, 1994.

RUBINS 2008 = Rubins, Maria, Gousseff Catherine, *l'Exil russe: la fabrique du réfugié apatride (1920-1939)*. *Revue des Études Slaves*, 2008/4. 598-600. o.

TROUPLIN 2010 = Trouplin, Vladimir, *Dictionnaires des compagnons de la Libération*. Elytis, Bordeaux, 2010.

UEVACJ-EA 1955 = UEVACJ-EA (Union des engagés volontaires, anciens combattants juifs, leurs enfants et amis), *Au serice de la France*. Paris, UEVACJ-EA, 1955.

MAGYARORSZÁG ÉS SZOMSZÉDAI

BOGDAN HMELNYICKIJ – AZ UKRÁN „ÁLLAMALAPÍTÓ”?

Az ukrán államiség vitás kérdései

1991-től kezdve az ukrán vezetés számára meghatározó jelentőséggel bírt a fiatal ukrán állam *történelmi legitimálásának*¹ kérdése. A jelenkori ukrán politika számára olyan történelmi narratívák megfogalmazására volt szükség, amelyek *az államiség megteremtésére irányuló évszázados törekvéseket hangsúlyozták.*² A jelenkori ukrán historiográfia és a politikai vezetés a mai Ukrajnát a 17. századi „kozák állam”³ közvetlen utódjának tekinti, központba állítva Bogdan Hmelnyickijt mint a „Haza Atyját”. Vagyis egységesen a 17. századot nevezik meg azon időszak kezdetének, amikortól nyomon követhető az ukrán államiség kialakulása. Ukrajna elnökeinek hivatalos beszédeiben⁴ Bogdan Hmelnyickijt az ukrán történelem olyan titáni alakjaként jellemzik, akinek a *nevéhez fűződik a jelenkori ukrán politikai nemzet alapjainak lerakása.* Jelen tanulmány elsődleges célja, hogy alátámassza, vagy szükség esetén megcáfolja a Bogdan Hmelnyickij „államalapítói” tevékenységére vonatkozó nézeteket. Ennek érdekében a hetman történeti szerepének szubjektív historiográfiai megítélését „szembesíti” a történeti tényekkel, elsősorban a hetman tényleges kormányzási módszereivel.

Hmelnyickij alakja a historiográfiában

A 17. század második felétől az 1840-es évekig terjedő időszakban az ún. „kozák krónikákban” és az ukrán nemesi történetírásban az ukrán „nemesi-nemzeti” koncepció kiformalódásának lehetünk tanúi. A „krónikások” szerint egy önálló Ukrajna képe lebegett Hmelnyickij szeme előtt, amiről csak 1653-ban mondott le a *zsvanyeci vereség hatására.*⁵ Ugyanakkor a 18. század végén – 19. század elején született történeti művekben a szerzők már egy szót sem említenek a *szuverén ukrán állam megteremtéséről, mint lehetséges alternatíváról.*⁶ A birodalmi érdekek által vezérelt „nagyorosz” történetírók egységesen azt hangsúlyozták, hogy Ukrajna kezdettől fogva predestinálva volt az „orosz útra”, nem ismerték fel a Hmelnyickij-mozgalom „nemzeti” vonásait. Az „ukrán nemzeti

¹ KAPPELER 1995, 692.

² JEKELCSIK 2014, 22.

³ MAGOCSI 2010, 209.

⁴ SZEREDA 2007, 47-68.; КУЧМА 1995, 54.

⁵ САМОВИДЕЦ 1878, 33.; ГРАБЯНКА 1854, 8.; ВЕЛИЧКО 1848, 127-128.

⁶ ИСТОРИЯ РУССОВ 1846, 59.; БАНТЫШ-КАМЕНСКИЙ 1903, 205-208.; МАРКЕВИЧ 1842, II. 167-168.; КОСТОМАРОВ 1884, III. 303-310.

történetírás atyja”, M. Hruscsovskij az 1648-54. évi ukrainai eseményeket, mint a „nemzeti újjászületésért”⁷ vívott küzdelmet értékeli és amellet érvelt, hogy a hetman célja kezdettől fogva az önálló állam megteremtése volt és a kormányzása alatt az ukrán mozgalom sikerei következtében megszületett az ukrán államiság.⁸

Az 1917-1954 közötti történeti munkák megegyeznek abban, hogy *Ukrajna függetlenségének alternatívája fel sem merült a kozák vezetők körében: az egyetlen „természetes” megoldásnak az újraegyesülést tekintették Oroszországgal.* Talán egyetlen kivételnek ebben a korszakban Ivan Kripjakevics „Bogdan Hmelnyickij” című műve tekinthető, aki az 1648-54. évi felkelést a kelet-európai történelemben egyedülállónak tartja, mert ekkor *szerinte egy szabad "kozák állam" született, amelynek a prototípusa a Zaporozsjei Szics volt.* A szerző amellet érvel, hogy *a felszabadító háború sikerei tagadhatatlanul megteremtették egy önálló ukrán állam alapjait, amely 1653-ig zavartalanul működni tudott.*⁹ Az 1954-1991 közötti periódus historiográfiájában továbbra is az „összorosz” irányvonal érvényesül, ami a „szellemi megmerevedésre” utalhat.

Az ún. ukrán emigrációs historiográfiában meglehetősen egységes kép körvonalazódik számunkra a Hmelnyickij-mozgalomban rejlő történelmi alternatívákra vonatkoztatva. Valamennyi szerző egyetért abban, hogy *a zborivi egyezmény eredményeképpen megalakult „Kozák-Ukrajna” az önálló állami lét minden jellemvonását magán viselte, amelyeket 1654 után is megőrzött, és Bogdan Hmelnyickij szuverén kormányzása csak nagyon laza kapcsolatrendszer tette lehetővé Oroszország és Ukrajna között.*¹⁰

A historiográfiai áttekintés végére elengedhetetlen az 1991 utáni ukrán és orosz történetírás rövid és tömör bemutatása. A *jelenkori ukrán történetírás* kiemelkedő személyiségei szerint az orosz, illetve szovjet historiográfiának megalapozatlan az a nézete, hogy miután 1654-ben Ukrajna újraegyesült Oroszországgal, annak alávetette lett, ugyanis az ukrán területek a 18. század végéig nem egyesültek egy államban Moszkvával, hanem a hetmanok hatalma alatt sikerült megőrizniük a függetlenségüket. Ukrajna jogi státuszát 1654-től kezdve úgy ítélik meg, hogy *a perejaszlavi egyezmény valójában egy olyan konföderatív állam alapjait teremtette meg, amelyen belül a tagállamok – Oroszország és Ukrajna – esetében szuverén államok tartós, ugyanakkor laza szövetségéről kell beszélni, amelyek megőrizték a teljes függetlenségüket.*¹¹

⁷ ГРУШЕВСЬКИЙ 1906, IX. 610.

⁸ ГРУШЕВСЬКИЙ 1906.

⁹ КРИП'ЯКЕВИЧ 1954, 347

¹⁰ CHIROVSKY 1963, 248.; OKINSHEVICH 1978, 23-24.

¹¹ ШЕВЧУК – ТАРАНЕНКО 1999, 199.; ЩЕРБАК 2006, 251.; ЧУХЛІБ 2009, 77.; ДЕЩІНСЬКИЙ 2009, 122.; ЯКОВЕНКО 2009, 354.; CSUHILIV 2006, 160.; СМОЛІЙ – СТЕПАНЬКОВ 1997, 95.

A jelenkori orosz történetírásban Bogdan Hmelnyickij legfőbb történelmi érdeméért Ukrajna önkéntes Oroszországhoz csatlakozását emelik ki, amely eseményt továbbra is „újreregyesülésnek” neveznek. Ugyanakkor azt is hangsúlyozzák, hogy jóllehet a hetman Ukrajna függetlenségének a kivívásában reménykedett a lengyel-ellenes mozgalom idején, végeredményben erre csak egyetlen lehetőség kínálkozott, az orosz és ukrán nép újraegyesülése egy konföderatív állam keretében.¹²

Összességében megállapíthatjuk, hogy jóllehet Bogdan Hmelnyickij alakjának és politikai törekvéseinek a megítélése folyamatosan változott az évszázadok során,¹³ de – nagyon kevés kivételtől eltekintve – mind az ukrán, mind az orosz-szovjet historiográfiában egységesen pozitív kép bontakozott ki vele kapcsolatban. A 17. század közepétől napjainkig egyaránt pozitív jelzőkkel ruházták fel a hetman személyiségét¹⁴, aki megteremtette a lehetőségét egy autonóm, illetve szuverén ukrán állam létrehozásának.

Bogdan Hmelnyickij és az 1648-54. évi ukrán mozgalom jelentősége

Az 1648-54. évi ukrán mozgalom idején a felkelők által elért legfőbb eredménynek az 1649-es *zborivi egyezmény*¹⁵ tekinthető, amelyben a lengyel kormányzat a kijevi, braclavi és csernyihivi vajdaságokat magába foglaló ún. „Kozák-Ukrajnát” vagy „Kozákországot”¹⁶ autonómnak nyilvánította, ahová ezentúl a lengyel közigazgatás hatásköre nem terjedt ki. Ezenkívül *Csihirinben kiépült a hetmani adminisztratív szervezet, amely egy szuverén ukrán állam csírájának is tekinthető*. Az 1651. évi *bila cerkva-i egyezmény*¹⁷ rendelkezései azonban jelentős visszalépést jelentettek a zborivi megállapodáshoz képest, ami az ukrán mozgalom hanyatlását jelezte.

1653. október 1-én a Zemszkij Szobor elfogadta a hetmani kormányzat azon indítványát, hogy a cár a „Zaporozsjei Hadat minden földjével és lakosával fogadja a védnöksége alá”,¹⁸ majd az 1654. január 8-i *Perejaszlavi Rada* Ukrajna Oroszországhoz való önkéntes csatlakozását eredményezte. Az orosz kötelekbe került ukrán területekből kialakult Hetmanátus hivatalos elnevezése a katonai alapon szerveződő *Zaporozsjei Had* lett.¹⁹ A *hetman elméletileg mint egyeduralkodó kormányzott Ukrajnában*, hatalmát mégis korlátozta a kozákság az általános gyűlésen (Hadsereg Rada) keresztül, amelyen őt

¹² РОГОЖИН – САНИН 2006, 8-14.; ИСТОРИЯ 2006, 4-6., 10-11.

¹³ SYSYN 1998, 531.

¹⁴ „Ukrán Mózes”, „Isten küldötte”, „népi és nemzeti hős”, „kiemelkedő tehetségű, karizmatikus vezető”.

¹⁵ ВОССОЕДИНЕНИЕ 1954, I. 299-306.

¹⁶ GEBEI 2007, 94.

¹⁷ ВОССОЕДИНЕНИЕ 1954, III. 131-132.

¹⁸ Уо. 406-414.

¹⁹ Vagyis ezen kategória egyszerre jelölte a kozák sereget és az adminisztratív szervezetet is.

megválasztották, de szükség esetén meg is buktathatták; hűséggel tartozott a Romanov-cároknak, akikre felesküdt; valamint az ortodox egyház befolyása is meghatározó jelentőséggel bírt a hetman politikájában. Ki kell ugyanakkor azt is emelni, hogy 1654 után a *Zaporozsjei Had* nem az orosz uralkodó által adományozott, hanem „saját jogából” fakadó, az 1648-54. évi ukrán mozgalom idején szerzett privilégiumokkal rendelkezett. Az 1654. évi *Máriusi cikkelyek*²⁰ a cár hatalmát a Hetmanátus területén adószedésre, valamint a hetmani külkapcsolatok bizonyos fokú ellenőrzésére korlátozták, miközben a hetmani kormányzat a belpolitikájában önálló jogkörrel rendelkezett.

Bogdan Hmelnyickij külpolitikája

A *külpolitika* fontos szerepet játszik az állam- és nemzetépítésben, amelynek fontosságát a hetman is felismerte. Bogdan Hmelnyickij sajátos „többvektorú” diplomáciát folytatott,²¹ amelynek 17. századi változatát a *polivazallusi* jelzővel illethetjük. Ez a külpolitika a koraújkorban azon gyengébb és kisebb államokra volt jellemző, amelyek nem tudták tartósan kivívni a függetlenségüket, ezért erősebb idegen uralkodókat keresve próbálták meg elfogadtatni a nemzetközi legitimitációjukat.²² A polivazallusi külpolitika hasonlít azokra a történelmi körülményekre, amelyekbe *Kozák-Ukrajna* került a *zborovói egyezményt* követően. Ezt a szerződést Bogdan Hmelnyickij fontos lépésnek tekintette a kozák állam létrehozásának folyamatában, ugyanis a kozák sereg és a katonai alapon szerveződő adminisztratív szervezet közvetlenül a hetmannak rendelődött alá. Az 1651. évi *bila cerkva-i* egyezményben²³ azonban már jelentősen behatárolta a hetman diplomáciai mozgásterét a szerződés azon rendelkezése, amelyben a varsói kormányzat felszámolta „Kozák-Ukrajna” viszonylagos külpolitikai önállóságát.²⁴ *Vagyis ebből a megszorításból kiderül, hogy a lengyel kormányzat megítélésében korábban Bogdan Hmelnyickij önálló külpolitikai jogkörrel rendelkezett, amely hatáskör általában a szuverén uralkodók egyik megkülönböztető jegyeként ismert.*

Mindenestre a hetman – függetlenül a zborovói és a bila cerkva-i szerződések rendelkezéseitől – 1648-1654 között a csihirini rezidenciájából élénk és Varsótól gyakorlatilag teljesen független diplomáciai tevékenységet folytatott. Bogdan Hmelnyickij külpolitikáját elsősorban az a cél vezérelte, hogy Kozák-Ukrajnát elfogadtassa, mint valamelyik nagyhatalom protektorátusi alárendeltségében álló államot. 1649-ben készen állt arra, hogy miközben továbbra is elismerte

²⁰ ВОССОЕДИНЕНИЕ 1954, III. 560-570.

²¹ KISS 2003, 21.

²² CSUHLIB 2005, 157.

²³ БАНТЫШ-КАМЕНСКИЙ 1868, 29-31.

²⁴ Uo. 31.

maga felett a lengyel uralkodót, mint legfőbb hűbérurát, elfogadja a névleges függést a török szultántól²⁵ vagy az orosz cártól is. *A kozák vezető valójában kettős politikát folytatott, de feltehetőleg az ún. „török alternatívát” erődemonstrációnak szánta Moszkva támogatásának elnyerése érdekében.* Végeredményben a hetmani kormányzat állandósuló tárgyalásai a szultánnal és a krími kánnal fontos stimuláló tényezőnek bizonyultak a Zemszkij Szobor 1653. évi döntésében Ukrajnának a „cár kezébe fogadásáról”.

A hetman diplomáciai jogköre másképp alakult a valóságban, mint ahogyan az 1654-es Márciusi cikkelyekben meg lett határozva, azaz nemcsak az ún. baráti államokkal tartott fenn önállóan külkapcsolatokat. Az Ukrajna birtoklásáért 1654-ben kirobbant orosz–lengyel háború idején Bogdan Hmelnyickij többször is tanúlejt adta azon meggyőződésének, hogy a Moszkvával kialakított viszonyukat kölcsönös katonai szövetségen alapuló vazallusi kapcsolatnak tekinti és ezen az alapon jogot formálhat a mindkét államot érintő külpolitikai kérdésekbe való beleszólásra. A hetmani kormányzat kezdettől fogva igyekezett diplomáciai kapcsolatokat és lehetőség szerint szövetséges viszonyt létesíteni X. Károly svéd királlyal, IV. Mehmed szultánnal, Mehmed-Girej krími kánnal és II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel.

Miután az orosz kormányzat 1655-ben fegyverszüneti egyezményt kezdeményezett Lengyelországgal az ukrán vezetők tudta, illetve megkérdezése nélkül, a „magára maradt” kozák vezető úgy érezte, hogy a cár elárulta őt, mert jóllehet ő Moszkvától független diplomáciai tárgyalásokat folytatott Oroszország ellenségeivel az 1654-es egyezményben foglaltakkal ellentétben, mégis mindvégig hű maradt a Romanovokhoz. Sértve érezte magát, mert az orosz uralkodó – a hetman többszöri kérése ellenére – nem nyújtott katonai segítséget a déli fronton harcoló kozákoknak, holott a cárnak a hetman szerint, mint hűbérúrnak, kötelessége lett volna megvédenie a vazallusát, a Zaporozsjei Hadat.²⁶ *A cári kormányzatban csaldott Hmelnyickij ettől kezdve egyre gyakrabban adott hangot azon véleményének, hogy a Zaporozsjei Hadnak önvédelmi okokból jogában áll önálló külpolitikai irányvonalat követni. A hetmani kormányzat ügyesen politizált, mert Moszkvától független diplomáciája és egy újabb lengyelelles koalícióhoz csatlakozása ellenére sem szakított véglegesen a cári udvarral.*

Megállapíthatjuk tehát, hogy a Bogdan Hmelnyickij diplomáciai tevékenységének legfőbb jellemvonása 1648-tól kezdve elsősorban abban mutatkozott meg, hogy – az ukrán államiség megteremtésére és legitimálására irányuló törekvéseket szem előtt tartva – megpróbált lavírozni Oroszország, Lengyelország, Svédország, az Oszmán Birodalom és a Krími kánság között és gyakorlatilag teljesen önálló politikát folytatott, nem egyszer átlépve a Márciusi cikkelyekben előírt kereteket. 1654

²⁵ СОБРАНИЕ 1922, 144.

²⁶ АКТЫ ІОЗР 1861, 588.

után továbbra is többvektorú maradt Hmelnyickij külpolitikája, aminek segítségével meg akarta erősíteni a Zaporozsjei Hadat, mint a nemzetközi kapcsolatok teljes értékű alanyát.²⁷ A polivazallusi politika eredményes alkalmazásának köszönhetően 1657-ig sikerült a hetmannak megszilárdítani Ukrajna geopolitikai helyzetét, mint egy elvileg független államét, amely csak névlegesen függött a térség egyes uralkodóitól.

A hatalom reprezentációja Bogdan Hmelnyickij kormányzása idején

2004-ben Ukrajnában a Perejaszlavi Rada 350. évfordulóját méltóképpen ünnepelendő, Lengyelországból az Ukrán Nemzeti Történelmi Múzumba szállították Hmelnyickijnek a 17. század közepén az Oszmán Birodalomban készített bulaváját, amely hetmani jelvény fontos részét képezte az „*Ukrajna a 21. században*” nevű alapítvány által megszervezett „*Bogdan Hmelnyickij hetmani jelvényei és személyes tárgyai*” elnevezésű ideiglenes kiállításnak. Az alapítvány képviselője – Bogdan Gurbszkij – a következőképpen foglalta össze ezen történelmi ereklye jelentőségét: „... a bulava az ukrán népnek az egyenlőségért és a függetlenségért folytatott harcát szimbolizálja...Éppen Bogdan Hmelnyickij bulavája egyesítette annak idején Ukrajnát, ami ma is arra készítet minket, hogy egyesüljünk...”²⁸

A kiállításon megkülönböztetett szerepet játszó hatalmi jelvények közül a hetmani hatalom elsődleges jelképeként szolgáló bulavát a hetman a török szultántól, a zászlót a lengyel királytól, míg a szenteltvíztartó serleget az orosz cártól kapta. Mi sem jelzi jobban Bogdan Hmelnyickij többvektorú külpolitikáját, mint a hetman klenódiумainak eltérő eredete. Fontos továbbá azt is megjegyezni, hogy valójában a kozák vezető a kormányzása során több bulavával is rendelkezett: 1649-ben a lengyel király – János Kázmer – ezüsből készült bulavát adományozott Bogdan Hmelnyickijnek;²⁹ a török szultántól 1653-ban kapott bulava igazgyönggyel és drágakövekkel volt befedve; 1654-ben pedig Alekszej Mihajlovics cár Vaszilij Buturlin bojár által küldte Bogdan Hmelnyickijnek az első orosz bulavát, amelynek a felirata méltatta a hetmannak a pravoszláv vallás védelmében folytatott hőseies küzdelmét, amely harcát immár a cári hatalom zászlaja alatt folytathatja .

Az 1648-54. évi ukrán mozgalom kezdeti sikereit követően Bogdan Hmelnyickij részéről előtérbe került a *hetmani hatalom isteni eredetének hangsúlyozása*, 1649 elején a kozák vezető felvette a „...*Bogdan Hmelnyickij, Isten*

²⁷ CSUHLIB 2005, 164.

²⁸ <https://day.kyiv.ua/ru/article/panorama-dnya/vozvrashchenie-bulavy-bogdana-hmelnickogo>

²⁹ A hetmani jelvényekkel együtt Hmelnyickij mint „bulava-birtokot” megkapta Csihirint, amely attól kezdve az új hetmani rezidencia lett.

kegyelméből a Zaporozsjei Had hetmanja...³⁰ titulust, ami által mintegy hangsúlyozni kívánta hatalma legitim és szuverén jellegét, és egyben megalapozni az örökletes hetmanátus bevezetésére tett törekvéseit. A hetman kezdett eltérni a választás elvétől, amikor egyre gyakrabban maga nevezte ki a főbb kozák vezetőket. Egyre ritkábban hívta össze a Hadsereg Radát – a kozákok általános gyűlését – és a fontosabb ügyekben egyedül vagy a Sztarisna Radával együtt döntött. *Jóllehet a Hadsereg Radának a hetmani hatalmat korlátozó szerepe formálisnak tekinthető, ugyanakkor jelentősége elsősorban a Hetmanátust illetve a hetmani kormányzatot legitimáló funkciójában mutatkozott meg.*

1652 júniusától felgyorsult Bogdan Hmelnyickijnek az örökletes hetmanátus és a monarchikus forma kialakítására irányuló tevékenysége. A hetmani tisztségre leginkább alkalmas Tyimofej fia korai halála, majd kisebbik fia, Jurij fiatal kora és alkalmatlansága a hetmani teendők ellátására, valamint Bogdan Hmelnyickij halála azonban ellehetetlenítette a dinasztia- és monarchiaalapítási kísérleteket. Problémát jelentett továbbá, hogy *a hetmannak állandó háborús körülmények között kellett kormányoznia, ami egyrészt jelentősen megnehezítette az ukrán államiság megteremtését, ugyanakkor szükségessé tette a hetmani hatalom centralizációját, amely körülmény tekintélyelvű jelleget kölcsönzött a hatalmának.*

1654-ben a Moszkvához történő csatlakozást követően új elemmel bővült a hetmani jogkör származtatása: a korabeli források vele kapcsolatban már „Isten és Ő Cári Fensége” kegyelméből hivatalba kerülő hetmanról tesznek említést, de Bogdan Hmelnyickij valójában mindvégig következetesen „Isten által felkent” szuverén uralkodónak tekintette magát.

Összegzés

Vitathatatlan ténynek tekinthető, hogy a Bogdan Hmelnyickij nevéhez köthető 1654. évi perejaszlavi egyezmény az ukrán államiság kialakulásának folyamatában az egyik fontos mérföldkőnek tekinthető, de az állam megteremtését jelentősen lelassította az a körülmény, hogy Ukrajna „három tűz” közé szorult a szomszédos államok – Rzeczpospolita, Oroszország, Oszmán Birodalom – szorításában. A perejaszlavi szerződés megnyitotta ugyan az utat Ukrajna Oroszországhoz csatlakozásához, de – mint ahogyan a fentiekben láthattuk – máig is erősen vitatott kérdés a historiográfiában, hogy a Hetmanátus önálló államként csatlakozott-e a Romanovokhoz, alávetett tartományi helyzetbe került, esetleg vazallusi viszony vagy konföderáció jött létre Oroszország és Ukrajna között.³¹ Az Ukrajna „befogadását” megfogalmazó

³⁰ АРХІВ ЮЗР 1863, 252, 257.

³¹ VARGA 2008.

„Márciusi cikkelyek”³² valójában nem határozták meg konkrétan a Hetmanátus jogi státuszát Oroszország keretein belül, így mindkét fél saját érdekeit szem előtt tartva értelmez/het/te az új viszony jellegét.³³ Az orosz uralkodó elméletileg megőrizte a fennhatóságát a Zaporozsjei Had felett, de Bogdan Hmelnyickij kormányzása idején nem volt képes Ukrajnában érvényesíteni jogi fölényét, azaz a Hetmanátusban közvetlenül nem gyakorolta a hatalmat, ezért az 1654-1657 közötti időszakban Ukrajna ún. „látszatfüggetlenséggel”³⁴ rendelkezett. A polivazallusi politika eredményes alkalmazásának köszönhetően a hetmannak 1657-ig sikerült megszilárdítania Ukrajna geopolitikai helyzetét, mint egy elvileg független államét, amely csak névlegesen függött a térség egyes uralkodóitól.³⁵ 1654-57 között Hmelnyickij átmenetileg egyesítette az ukrán területeket egy egységes államban és jóllehet magát az orosz cár vazallusának tekintette, mindvégig szuverén kormányzást gyakorolt, aminek legfőbb bizonyítékaként a teljesen önálló külkapcsolatok fenntartása értékelhető. Éppen ezért egyetérthetünk azzal a nézettel, hogy jóllehet a Hmelnyickij-mozgalom eredményeképpen létrejött Hetmanátus nem tekinthető teljes értékű államalakulatnak, mégis az ukrán államiség mintaképpé vált az utókor számára.³⁶

Mindenesetre a Bogdan Hmelnyickij által vezetett 1648-54. évi „összük-rán” mozgalom először teremtett nagy történelmi lehetőséget a szuverén ukrán állam kialakulásához. A kozák vezetőknek Ukrajna látszólagos függetlenségét úgy sikerült magvalósítania, hogy polivazallusi politikát folytatva, szabad akaratából változtatta a „hűbérurait”, ami lehetővé tette, hogy az ukrán állam gyakorlatilag létezni tudjon jogi elismerés nélkül. Az Ukrajna önkéntes Oroszországhoz csatlakozását eredményező 1654. évi perejaszlavi egyezményt követően Hmelnyickij – bár egyre kevesebb esélyt látott rá – továbbra is a tartós ukrán államiség megteremtésén és annak legitimálásán munkálkodott.

Bibliográfia

CHIROVSKY 1963 = Chirovsky, N., Old Ukraine. New Jersey, 1963.

³² ВОССОЕДИНЕНИЕ 1954, III. 560-570.

³³ Az orosz-ukrán szerződés orosz interpretációja szerint Ukrajna integrált, alávetett része lett Oroszországnak, a kozák vezetők értelmezésében ugyanakkor 1654-ben mindössze patrónusi viszony jött létre a két fél között, amelyben Ukrajna, mint gyengébb és egzisztenciájában veszélyeztetett állam belement abba, hogy az orosz uralkodó védnökségét elismerje, annak adót fizessen és cserébe fegyveres segítséget kapjon a lengyel-litván állam ellen.

³⁴ ГЕБЕИ 2003, 194.

³⁵ VARGA 2011, 149-162.

³⁶ JEKELCSIK 2014, 50.

- CSUHLIB 2006 = CSUHLIB, T., Ukrán Hetmanság – Erdélyi Fejedelemség: nemzetközi elismertetés a polivazallusi politika révén (XVII. század). In *Magyar–ukrán közös múlt és jelen*. Kijev, 2006.
- GEBEI 2007 = Gebei Sándor, Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. Budapest, 2007.
- JEKELCSIK 2014 = Jekelcsik, Szerhij, Ukrajna története – Egy modern nemzet születése. Budapest, 2014.
- KAPPELER 1995 = Kappeler, Andreas, Ukrainian History from a German Perspective. *Slavic Review*, vol. 54. No. 3 (Autumn, 1995) 691-701.
- KISS 2003 = Kiss J. László, Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában. In: Kiss. J. László, (szerk.) *Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet Európában*. Budapest, 2003. 13-32.
- KUZIO 2002 = Kuzio, T., Identitás és nemzetépítés Ukrajnában. A „másik” meghatározása. *Regio*. 13/1. 94-120.
- MAGOCSI 2010 = Magocsi, Robert Paul, A History of Ukraine. Toronto, 2010.
- OKINSHEVICH 1978 = Okinshevich, L., Ukrainian Society and Government 1648-1781. München, 1978.
- SYSYN 1998 = Sysyn, Frank., The Changing Image of the Hetman. On the 350th Anniversary of the Khmel’nyts’kyi Uprising. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Bd. 46 H. 4. 1998. 531-545.
- SZEREDA 2007 = Szereda, Viktoria, Történelmi emlékezet Ukrajna elnökeinek hivatalos beszédeiben. *Regio* 2007/ 3. 47-68.
- VARGA 2008 = VARGA Beáta, Önállóság, autonómia vagy alávetettség? Ukrajna 1648-1709 között. Szeged, 2008.
- VARGA 2012a = Varga Beáta, M. Sz. Hruszevszkij, az „ukrán nemzeti történetírás atyja” *Acta Historica* 134. 2012. 9-121.
- VARGA 2011 = Varga Beáta, Önállóság, nemzeti identitás és külpolitika Ukrajnában a 17. század közepén. *Világtörténet* 2011/ 3-4. 149-162.
- АКТЫ ЮЗР 1861= Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 3. Спб. 1861.
- АРХИВ ЮЗР 1863 = Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов. Т. XIII. Киев, 1863.
- БАНТЫШ-КАМЕНСКИЙ 1868 = Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским (1649-1687). Москва, 1868.
- БАНТЫШ-КАМЕНСКИЙ 1903 = Бантыш-Каменский, Д. Н., История Малой России. СПб., 1903.
- ВЕЛИЧКО 1848 = Летопись С. Величка. Киев, 1848.
- ВОССОЕДИНЕНИЕ 1954 = Воссоединение Украины с Россией – Документы и материалы в трёх томах. Москва, 1954.

- ГЕБЕИ 2003 = Гебеи Шандор, Степень независимости Украинского гетманства (середина XVII века): In SZVÁK Gyula (szerk.): *Muscovy: The Peculiarities of its Development*. Budapest, 2003.
- ГРАБЯНКА 1854 = Летопись Г. Грабянки. Киев, 1854.
- ГРУШЕВСЬКИЙ 1906 = Грушевский, М. С. История України-Руси. I-X. Киев, 1906.
- ГРУШЕВСЬКИЙ 1917 = М. Грушевський: Українська самостійність й її історична необхідність. Київ, 1917.
- ДЕЩИНСЬКИЙ 2009 = Л. Е. Децинський та ін., Історія України та її державності. Курс лекцій: Навч. посібник. Львів, 2009.
- ИСТОРИЯ РУССОВ 1846 = История Руссов или Малой России. Сочинение Г. Конисского. Москва, 1846.
- ИСТОРИЯ 2006 = История русско-украинских отношений в XVII-XVIII веках Москва, 2006.
- КОСТОМАРОВ 1884 = Костомаров, Н. И., Историческая монография Богдана Хмельницкого. I-III. Спб. 1884.
- КРИП'ЯКЕВИЧ 1954 = Крип'якевич, И., Богдан Хмельницький. Київ, 1954.
- КУЧМА 1995 = Кучма, Леонид, Поки сонце в небі сяє, тебе не забудуть: Из доповіді Президента України Леоніда Кучми на урочистих зборах 20 грудня 1995 року з нагоди 400-річчя від дня народження Б.Хмельницького / Л. Д. Кучма, Житомирщина, 1995. - 26 грудня. 1-3.; 54.
- МАРКЕВИЧ 1842 = Маркевич, Н. А., История Малороссии. I-V. Москва, 1842
- ПОГОДИН 1856 = Погодин, М. П, Исследования, замечания и лекции о русской истории. Москва, 1856.
- РОГОЖИН - САНИН 2006 = Н. М. Рогожин, Н. М. - Г. А. Санин, Г. А., Россия и Украина в XVI-XVII веках In *История русско-украинских отношений в XVII-XVIII веках* Москва, 2006.
- САМОВИДЕЦ 1878 = Летопись Самовидца. Киев, 1878.
- СМОЛІЙ - СТЕПАНЬКОВ 1997 = Смолій, В. - Степанков, В., Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997.
- СОБРАНИЕ 1922 = Собрание государственных грамот и договоров. Москва, 1922.
- СОЛОВЬЕВ 1959-1966 = Соловьев, С. М, История России с древнейших времён. Москва, 1959-1966.
- УСТРЯЛОВ 1839 = Устрялов, Н. Г, Русская история. Спб., 1839.
- ЧУХЛІБ 2009 = Чухліб, Т., Козаки і Монархи - Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. Київ, 2009.

ШЕВЧУК - ТАРАНЕНКО 1999 = Шевчук, В. П. - Тараненко, М. Г., Історія української державності. Київ, 1999.

ЩЕРБАК 2006 = Щербак, В., Українське козацтво: формування соціального стану - Друга половина XV - середина XVII ст. Київ, 2006.

ЯКОВЕНКО 2009 = Яковенко, Н.; Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ, 2009.

II. RÁKÓCZI FERENC ÉS A „GENS FIDELISSIMA”: A RUSZINOK. EGY MONOGRÁFIA MARGÓJÁRA

„Érkezésem híre elterjedt a munkácsi hercegségben, és alig lehet elképzelni azt a buzgalmat és örömet, amely a népet mindenfelől hozzám vonzotta. Bandákban jöttek, és amikor megláttak, letérdeltek és orosz módra [kiemelés tőlem – V. F.] keresztet vetettek. (...) E nép buzgalmának és szeretetének nem volt elég, hogy képessége szerint ellátott élelmiszerral, hanem hazaküldték asszonyaikat és gyerekeiket, beálltak katonáim közé, és többé sohasem hagytak el.”¹ II. Rákóczi Ferenc Emlékirataiban így idézte fel a ruszin jobbágyaival Klimecben, még a határ galíciai oldalán történt találkozást, amely mondhatni obligát passzusává lett e hányattatott sorsú nemzetiség történetét taglaló szintéziseknek.² Hodinka Antal, a népcsoport múltjának legelhivatottabb kutatója is ezzel az idézettel vezette be azonos címet viselő, 1937-ben megjelent – máig alapműnek számító – kismonográfiáját, amelyben a munkácsi és a vele szomszédos szentmiklósi uradalom Rákóczi mellett fegyvert fogó ruszin jobbágyainak állított emléket.³ A munka tartalmilag azonos egy 1915-ben megjelent, kevésbé ismert tanulmányával, amelyhez képest a kisebbik birtoktestre vonatkozó adatok közzététele jelentett többletet.⁴ A ruszinságnak a szabadságharcban játszott szerepének bemutatására, a fegyverbarátság hangsúlyozására a két munka keletkezésének körülményei szolgálhatnak magyarázattal. A népcsoport önrendelkezésének jogáért síkra szálló, az irodalmi nyelv megteremtését célzó ruszinofil irányzat legfőbb képviselőjeként számon tartott szerző tanulmányának a Monarchiának Oroszországgal vívott háborúja kölcsönzött aktualitást. Azt ugyanis a hazai ruszinság köreiből terjedő pánszláv ideológia ellensúlyozására is szánhatta.⁵ Monográfiává bővítésének és újbóli megjelentetésének II. Rákóczi Ferenc halálának 200. évfordulója adta az apropóját, ám ahhoz már a revizionizmus légköre szolgált háttérül. Az aktuálpolitikai beágyazottságnak nem kis szerepe volt abban, hogy a fejedelem által utóbb a „leghűségesebb nemzet” kitüntető jelzővel illetett ruszinság kiemelkedő részvétele a szabadságharcban a történeti

¹ RÁKÓCZI 1979, 203.

² S. BENEDEK 2003., BONKÁLÓ 1996., HODINKA 1923., SZABÓ 1913.

³ HODINKA 1937. Munkája célkitűzése és a kiadvány sorozatjellege egyaránt magyarázhatja, hogy a szerző az általa felhasznált források lelőhelyét sajnálatos módon nem jelölte meg.

⁴ Uő. 1915.

⁵ POPOVICS 1996, 40-41.

irodalomban hamar axiómává kövült. Terjedelmi okokból szűkre szabott tanulmányunkban a többnyire Hodinka által is hasznosított levéltári forrásokot – az eleddig háttérbe szorult – hadtörténeti aspektusból, a török kor évszázadai felől közelítve újból vallatóra fogjuk, ami reményeink szerint árnyalja majd a témára vonatkozó szerény ismereteinket.

A kora újkor magyar szóhasználatában oroszok, latin és német nyelvű forrásokban ruthénnek nevezett népcsoport Bereg, Ung, Ugocsa és Máramaros megyék hegy- és síkvidéki területeit egyaránt benépesítette, közvetlenül érintkezve a magyar lakta területtel. Zemplén, Sáros és Szepes megyéknek ellenben inkább csak az északi peremét lakták ruszinok, dél felől a szlováksággal érintkezve, azokkal elegyesen. Utóbbi népcsoport nyelvének közismert átmeneti jellege miatt az említett megyékben az etnikai határvonal sem rajzolódik ki élesen, hanem egy széles átmeneti terület meglétével kell számolni már a kora újkor századaiban is.⁶ A ruszin törzsterületet a Homonna–Ungvár–Munkács–Huszt–Máramarossziget mezővárosok vonala jelölhette ki hozzávetőlegesen. Mindazonáltal már korszakunkban is léteztek szórványok Zemplén megye déli részén és Szabolcsban is a Rákócziak (és más, ruszinlakta területeken is birtokokkal rendelkező arisztokrata családok) uradalmaiban, ami tudatos telepítést sejtet.⁷ Az 1773. évi Lexikon locorumnak a települések domináns nyelvére vonatkozó, statisztikailag is értékelhető adatai alapján a kutatás 290.000 főre teszi a ruszinok akkori lélekszámát.⁸ A kora újkori állapotokra vonatkozóan a ruszinok egyházi uniója kapcsán keletkezett, újonnan feltárt forrásanyag nyújthat számunkra némi fogódzót. Lippay György egri püspök 1641-ben minimálisan 100.000 főben jelölte az egyházmegyéjében élő ruszinok lélekszámát, de Benkovits Ágoston pálos szerzetes, helyettes misszióvezető is legalább ennyire taksálta a munkácsi görög katolikus püspökség híveit 1673-ban.⁹ Minthogy azonban az esztergomi érsekséghez tartozó szepesi prépostság birtokain is éltek ruszinok, a 17. század derekán a népcsoport lélekszáma némileg magasabb lehetett a hivatkozott értéknél.¹⁰ A valós lélekszám így is mintegy másfélszeresére tehető a Hodinka Antal által becsült 60-70 ezer főnek, amelyet a nagyrészt ruszinok által lakott nagybirtokok urbáriumai alapján valószínűsített.¹¹

A Felső-Magyarország legnagyobb birokosának számító Rákóczi-ház uradalmi közül a Bereg megyében elterülő munkácsi, az előbbivel sok

⁶ TAMÁS 1996, 26., 37.

⁷ UDVARI 1994, 106.

⁸ Uo. 65.

⁹ VÉGHSEŐ 2011, 43-44.; TÓTH 1994, 185.

¹⁰ VÉGHSEŐ 2011, 61.

¹¹ HODINKA 1992, 196.

vonatkozásban összefonódó szentmiklósi, illetőleg a Sáros megyében fekvő makovicai fogadott be jelentős számú ruszin lakosságot.¹² Rákóczi 1694-ben, a gyámi hatalom alól felszabadulva vette át a ráeső birtoktestek irányítását, amelyek magukon viselték az elmúlt évtizedek megpróbáltatásainak nyomait.¹³ A Habsburg kormányzat abszolutista politikájával szemben 1672-ben zászlót bontó bujdosó/kuruc mozgalom ugyanis tartósan hadszíntérré változtatta az országrészt.¹⁴ Kevésbé ismert, hogy a Rákóczi-ház, amely csak nagy anyagi áldozatok árán került el a Wesselényi-féle szervezkedést követő megtorlást, 1680-ig fegyveresen lépett fel a felkelőkkel szemben.¹⁵ Nagyrészt a Thököly Imre vezérletével új lendületet kapott mozgalom sikerei bírhatták rá Zrínyi Ilonát, I. Rákóczi Ferenc (†1676) özvegyét, hogy 1682-ben nőül menjen a kuruc vezérhez, ami által a Rákóczi birtokok immáron a felkelés anyagi és társadalmi bázisát erősítették.¹⁶ A Felsőmagyarországi Fejedelemség néven ugyanezen évben létrejött kuruc állam utolsó bástyája, Munkács és uradalma különösen megszenvedte a vár két, elhúzódó blokádját. Ennek tünete az uradalom állatállományában 1682 és 1691 között kimutatható drasztikus visszaesés, amiért főként a császári haderő mértéktelen kvártély- és porcióigénye okolható.¹⁷ A vár 1688. évi kapitulációjával kezdetét vevő, fél évtizedes kamarai igazgatás csak rontott a helyzeten.¹⁸ Az uradalmak újjáélesztését késleltette a Julianna nővérével a birtokok megosztása miatt támadt hosszas pereskedés, amely csak 1699-ben jutott nyugvópontra. Ennek értelmében a későbbi fejedelem Munkács és Szentmiklós uradalmait teljes egészében magáénak mondhatta.¹⁹ Rákóczi 1701. évi letartóztatását követően újfent a Szepesi Kamara került birtokba, amelynek a munkácsi uradalom mezővárosaiban zászlót bontó tiszaháti felkelés vetett véget.

A II. Rákóczi Ferenchez Klimecben elsőként csatlakozó ruszinok ezen uradalmának jobbágysai voltak, akik benne nem csak a szabadságharc lendő vezérét, a Habsburg kormányzat ellen fegyverrel fellépő erdélyi fejedelmek egyenes ági leszármazottját, hanem mindenekelőtt örökös urukat tisztelhatték. E patriarchális, máig kevésbé ismert viszonyrendszer terelte saját tehetetlenségi erejénél fogva, mondhatni ösztönösen a munkácsi uradalom elgyötört ruszinjait a Kárpátok túloldalára, amelynek megindító

¹² A Rákóczi birtokokat tételesen számba veszi WELLMANN [1935], 99-103.

¹³ KÖPECZI - R. VÁRKONYI 1976, 64.

¹⁴ BENCZÉDI 1980, 60-62.

¹⁵ KÖPECZI - R. VÁRKONYI 1976, 23-24.

¹⁶ Uo. 25-26.

¹⁷ HODINKA 1923, 46.

¹⁸ RÁKÓCZI 1979, 46.

¹⁹ WELLMANN [1935], 107.

jelenetsorát Rákóczi oly szuggesztíven adta vissza emlékirataiban. A fejedelem-földesúr személye iránti tisztelet megnyilvánulását láthatjuk abban is, hogy 1697-ben a Hegyalján kitört felkelés során a zömmel a Rákóczi uradalmak jobbágyaiból kikerülő fegyveresek (köztük ruszinok) nem nyúltak a kezükre került sárospataki vár tárházában lévő családi értékekhez. Sőt, igyekeztek a csak nemrég hazatért fiatal főurat megnyerni ügyüknek.²⁰ Párhuzamként kínálkozik, hogy 1672 októberében a kurucoknak is nevezett bujdosók első sikerei hallatán Thököly István árvai tót jobbágyai birtokukba kerítették néhai uruk várát.²¹ Az előzmények sorába kívánkozik, hogy előző év májusában ugyanitt, egy szintén alulról induló szervezkedés tagjai az Erdélybe menekült Thököly-utód, a tizenéves Imre hűségére esküdtek fel.²² Mindezt megerősítik Rákóczi szavai is, miszerint a „népnek az a része, mely szlávokból vagy oroszokból áll, elég türelmesen viseli ezt a jármot”, tudniillik a földesúri felettük való hatalmát, ellentétben a magyarokkal.²³ A ruszin népkarakterológia ezen jegyét világítja meg a korabeli mondás is, miszerint „a ruszin születik, adót fizet és meghal”.²⁴ A (ruszin) parasztság ragaszkodása és tömeges csatlakozása Rákóczihoz, ahogy ők nevezték, „urunkhoz” tehát szinte törvényszerű kísérőjelenségnek tekinthető. Mint ahogy az is, hogy – ismét a fejedelmet idézve – „a népet a zsákmány reménye lelkesítette”, amit a korábbi évtizedekben nagy számban kitermelődött vagabund elemek, köztük a korszakban fogalom számba menő „orosz tolvajok” csatlakozása csak felerősített.²⁵

Lényegesen kevesebben lehettek viszont azok, akik az eufóriával telt első hetek után, a szülőföldtől távol is hajlandóak voltak vállalni a katonalét fáradalmait. Hodinka Antal elvitathatatlan érdeme, hogy elsőként számszerűsítette és nevesítette a munkácsi és a vele kelet felől határos, ugyancsak a lengyel határig felnyúló szentmiklósi uradalom fegyvert fogó ruszin jobbágyait, mintegy megszemélyesítve az addig alakatlan tömeget. A II. Rákóczi Ferenc 1704. február 23-án kelt utasítására, a kezén lévő családi birtokokról Hagara Mátyás számvevő által készített uradalmi összeírást feldolgozó Hodinka szerint Bereg megye legnagyobb birtoktestének 128 „ruszin faluja közül” 95 állított fegyverest, szám szerint 389 embert, míg a szentmiklósi domínium 33 települése közül 12-ből 44-en (összesen tehát 433-an)

²⁰ BENCZÉDI 1953, 54-55., 60.

²¹ BENCZÉDI 1980, 38.

²² Uo. 50.

²³ RÁKÓCZI 1979, 239.

²⁴ POLYÁNSZKY 1896, 326.

²⁵ RÁKÓCZI 1979, 215.; ROHONYI 1955, 296.

szolgáltak eddig a szabadságharc zászlai alatt.²⁶ A szerző hivatkozott egy későbbi, az év júniusában készült „csonka” kimutatásra is, amely 340 „hadi személy” nevét örökítette meg a munkácsi uradalom hét járása közül hatban.²⁷ Az alábbiakban részletesen is elemzett forrás azért különösen becses számunkra, mivel a Latorca-parti uradalom három mezővárosa, úgymint a névadó Munkács, Bereg és Vári lakói közül kikerült fegyveresek is szerepelnek benne.²⁸ (Beregszász fegyverforgatóinak nevét másik konskripció örökítette meg.)²⁹ Kivételes szerencse ugyanakkor, hogy más jelzet alatt ugyan, de a hiányzó felső-vidéki (verhovinai) járás falvainak adatsora is fennmaradt, így lehetőség kínálkozik – a Hodinka Antal által részletesen elemzett –, kevéssel korábbra datálható összeírással való egybevetésre.³⁰

Az 1704 februárja és júniusa közötti négyhónapos intervallumban keletkezett forrásokot összevetve nyomban szembetűnik, hogy a munkácsi uradalom katonáinak számában félszáz fős (389 vs. 439) különbség mutatkozik a későbbi javára és nem pusztán a végösszegben. A hét járás mindegyikében kimutatható némi növekmény a korábbi összeíráshoz képest, ami talán a hadművelati időszak beköszöntével állhat közvetlen vagy áttételes összefüggésben. A későbbi, júniusban készült összeírás tanúsága szerint legtöbben, szám szerint 197-en II. Rákóczi Ferenc udvari (korabeli magyarsággal palotás) gyalogos ezredében teljesítettek szolgálatot, amelyet kezdetben egyfajta testőrségként szervezett meg a fejedelem.³¹ Jóllehet emlékirataiban úgy tudósít, hogy abban kizárólag a munkácsi hercegség jobbágysai szolgáltak, ez az állítás már a szabadságharc korai időszakára vonatkozóan sem állja meg a helyét.³² A korábban keletkezett összeírás tanúsága szerint ugyanis a szentmiklósi uradalom tizenegy fegyverese is ebben az alakulatban szolgált, de abba később más egységeket is betagoltak.³³ Másrészről az elitalakulat olykor helyőrségi szolgálatot is ellátott, leginkább éppen Munkács és Huszt váraiban, de alkalmasint más helyőrségeket is a palotásokkal erősítettek meg.³⁴ Kétségtelen ugyanakkor, hogy az alakulat katonáinak jelentős része a munkácsi uradalom jobbágysa volt korábban, közöttük is a legtöbben ruszinnak vallhatták magukat. Az ugyancsak udvari mintaezrednek számító, minden bizonnyal a palotásokkal egyidejűleg

²⁶ HODINKA 1937, 5-24. A névjegyzéket felsorolásszerűen már korábban közölte LEHOCZKY 1881, 213-219.

²⁷ HODINKA 1937, 29-30.

²⁸ MNL-OL MKA E 156 U et C Fasc. 20. No. 23. 133-236.

²⁹ MNL-OL MKA E 156 U et C Fasc. 19. No. 13. 6-10.

³⁰ MNL-OL MKA E 156 U et C Fasc. 19. No. 15. fol. 20-43.

³¹ MÉSZÁROS 2004, 178-182.

³² RÁKÓCZI 1979, 289.

³³ MÉSZÁROS 2004, 180.

³⁴ Uo. 187.

megszervezett karabélyosok közé ellenben csak kevés fejedelmi jobbágy lépett be.³⁵ Nem véletlen, hogy a két, rendszeresen fizetett udvari ezred szolgált mintaként a regularizációs törekvésekhez, amihez a kurucok 1704. legvégén elszenvedett, kijózanító nagyszombati veresége adta meg a végső lökést.

Az előzmények között megemlítendő, hogy a szükségmegoldásként Nagysároson berendezett udvarában már 1701 előtt is ruszin és magyar palotások, illetve német karabélyosok gondoskodtak Rákóczi biztonságáról, akiket a főúr letartóztatása után szélnek eresztettek.³⁶ Megszervezésükkor minden bizonnyal mostohaapja, Thököly Imre hasonló elnevezésű, a kuruc állam kevés rendszeresen fizetett, magas harcértékű, végsőig kitartó alakulatainak példája lebeghetett a szeme előtt, akiket a Munkács várának ostromát gyermekként megélt majdani fejedelem testközelből is ismert.³⁷ Egy részüket 1686-ban oszmán utasításra Thököly török földön működő katonaságához rendelték, ahol annak emigráns udvarában is mindvégig jelentős számban és súllyal képviseltették magukat.³⁸ Kétségtelen ugyanakkor, hogy az előképet az Erdélyi Fejedelemség udvara szolgáltatta, amit az ott 13 éves kora óta száműzetésben élő Thököly, de családi hagyományai okán mostohafia is ismerhetett. Megemlítendő, hogy a középkori királyi udvar ajtónállói tradicionálisan nagyorosi rutén lakói közül kerültek ki, mivel *„húséges nép ez, még sosem derült ki róluk, hogy árulást követtek volna el szolgálatukban”*.³⁹ Az attribútum időtállósága mellett szól, hogy az idézett sorokat papírra vető Oláh Miklós esztergomi érsek nagyszombati udvarában még az 1560-as években is *„oroszkok”* örködtek, ami II. Rákóczi Ferenc majdani jelzőválasztására is hatással lehetett.⁴⁰

Az 1704. júniusi összeírás tanúsága szerint a munkácsi uradalom ruszin jobbágysága nagy számban, mindösszesen 102-en képviseltették magukat a névadó várat védő hajdúk soraiban, amit parancsnokaik nevével megkülönböztetett alakulatok tagjaiként láttak el. Egy 1645-ben készített urbárium bizonyítja, hogy az uradalmi jobbágyság egy része hópénzes, hetes vagy *„székely”* darabontként már korábban is szolgálatot teljesített a nagy alapterületű várban, aminek fejében mentesültek a legsúlyosabb úrbéres teher, a robotkötelezettség alól.⁴¹ Egy 1682-ben, már bizonyosan Thököly Imre és Zrínyi Ilona egybekelését követően készített latin nyelvű kimutatás is

³⁵ Uo. 176. A Hodinka által közreadott összeírás szerint mindössze 17-en.

³⁶ THALY 1900, 356-357., 373-376.

³⁷ MAKSAY 1983, 37.

³⁸ SERES 2006, 102.

³⁹ OLÁH 2000, 32.

⁴⁰ MERÉNYI 1896, 145.

⁴¹ MAKKAI 1954, 335-373.

lényegében ugyanezt a struktúrát tárja elénk, amit tovább színesítettek a Felső-magyarországi fejedelem udvarához kötődő, veres és zöld egyenruhát viselő lövészek és egyéb alakulatok.⁴² 1704-ben a Munkácson szolgáló társaik mellett további 26 fő a közeli, az Erdélyi Fejedelemséghez tartozó Máramaros megyei Huszt várában szolgált. A határvár a Lengyelországba és Moldvába vezető átjárók, valamint a helyi sókitermelés és a tiszai szállítás biztonságát volt hivatott garantálni, a feladat nagyságához mérve csekély létszámú helyőrségével.⁴³ A Rákóczi-szabadságharc időszakában az elsők között elfoglalt, mindvégig kuruc kézen és fejedelmi kezelésben lévő, kiemelt stratégiai fontossággal bíró vár több ízben a rendi konföderáció országság jelentőségű gyűléseinek is otthont adott.⁴⁴

Már Hodinka is felfigyelt arra a furcsaságra, hogy a verhovinai járás nagyszámú, kizárólag ruszinok lakta településeiről arányaiban feltűnően kevesen, alig 49-en álltak katonának, aminek okát néprajzi különbségekben, illetve a hegyvidék eltérő gazdálkodási rendjében vélte felfedezni.⁴⁵ Párhuzamként kínálkozik, hogy a munkácsi uradalom 1645. évi urbárium, amely a szerjálás helyett darabontszolgáltatásra kötelezett jobbágyokat is számba vette, a felső-vidéki járásból mindössze egyetlen személy esetében írt elő ilyen kötelezettséget.⁴⁶ Ennek okára nem ad ugyan magyarázatot, de tudjuk, hogy ezen körzet jobbágyai a vártól való nagy távolság és az utak rossz minősége miatt pénzben válthatták meg robotkötelezettségüket.⁴⁷ Minden bizonnyal ugyanezen okokból kifolyólag fegyveres szolgáltatukra sem tartott igényt az uradalom. Ennek tehát a körökben nem volt hagyománya, ami minden bizonnyal közrejátszott abban, hogy viszonylag kevesen kötelezték el magukat a szabadságharc ügye mellett. A katonák névsorának és a már említett, 17. század közepén készült urbáriumnak az összevetése azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a fegyveresek között messze felülreprezentáltak voltak a kenézcsaládok. Különösképpen a hegyvidéki járásban, még ha erre az 1704. évi összeírás az adott személynél nem minden esetben tett is utalást.⁴⁸ Nincsen tudomásunk arról, hogy a kenézeket ezt megelőzően katonai kötelezettség terhelte volna. Ezt eleve valószínűtlenné teszi, hogy a faluvezetőknek kezdetben csak háborús időkben, utóbb már

⁴² MNL-OL MKA E 156 U et C Fasc. 19. No. 6. fol. 5-6.

⁴³ KREUTZER-SZOLECZKY 2016, 417-420.

⁴⁴ Uo. 416.

⁴⁵ HODINKA 1937, 35. Megjegyzendő, hogy ehelyütt a verhovinai és az 1704-ben attól már elkülönítve összeírt duszinai járást a 17. századi gyakorlatnak megfelelően együttesen tekintjük a felső-vidéki ispánságnak.

⁴⁶ MAKKAI 1954, 347.

⁴⁷ Uo. 342.

⁴⁸ Például Plavia és Nagymelnicsna falvakból beállt katonák esetében sem történt erre utalás. HODINKA 1937, 8.

minden esztendőben „drabantpénzt” kellett fizetniük az uradalomnak, a nevéből következően éppen a katonáskodás helyett.⁴⁹

Az év nyarán a két udvari ezredben és a két vár helyőrségében szolgáló 327 fegyveres pontosan felét tette ki az uradalomból kiállított, 654 főt számláló kuruc katonaságnak, ami jól mutatja, hogy a Rákóczi uradalom katonasága, köztük a hét járás ruszin fegyveresei főként a fejedelem személyén és az uradalmi hadszervezeten keresztül – tehát lényegében közvetve – kötődtek a szabadságharc ügyéhez. Elenyésző volt azon falubeliek száma, akik valamely mezei alakulat állományát gyarapították. Figyelmet érdemel ugyanakkor Vári mezőváros, amely egymaga 72 főt állított ki, akik közül legtöbben, szám szerint negyvenen Esze Tamás talpas ezredét erősítették, de Majos János, Bay László és Pap Mihály lovasai közé is jutott a népes oppidum lakosai közül.⁵⁰ Tekintve, hogy Munkács és Bereg mezővárosok továbbra is – a járások falvaihoz hasonlóan – főleg palotásokat és várbeli hajdúkat állítottak ki, azokat is kis létszámban, itt egy nyilvánvalóan másfajta hadkiegészítési mód tárul elénk. Ezt támasztja alá, hogy többen zsoldost állítottak maguk helyett, tehát nem önkéntes volt a szolgálat. Beregszászról még ennél is többen, 119-en fogtak fegyvert a szabadságért a harcok kitörése és 1704 júniusának vége között, akiknek zöme amúgy Móricz István gyalogezredének katonája lett.⁵¹

Munkács, Bereg, Beregszász és Vári lakosainak névjegyzékét közelebről szemügyre véve az is nyilvánvaló, hogy a korszakban azokat szinte kizárólagosan magyarok lakták, de nagyrészt magyar családnevek sorakoznak a kajdanói, bártházi és lucskai járások népes falvaiból beállt katonák esetében is.⁵² Magyar népesség jelenlétére utal egyebek mellett a pópák csekély száma, amit önmagában nem magyaráz a falvak kis száma.⁵³ Az is árulkodó, hogy kenézek helyett többnyire főbírók álltak az említett járások falvainak élén.⁵⁴ Még ha az etnikum, a nyelv és a név megfeleltetése köztudottan problematikus is, abban bizonyosak lehetünk, hogy az 1704-ben összeírt kuruc fegyveresek igen nagy arányban magyar ajkúak volt. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mivel Hodinka konzekvensen csak ruszin katonákról emlékezett meg. Zemplén megye fegyverforgatóinak 1704. áprilisi, tehát közel egyidejű összeírása is arra figyelmeztet, hogy a ruszinság a 17. században erősen militarizálódott magyar társadalomhoz mérten csekély

⁴⁹ MAKKAI 1954, 341.

⁵⁰ MNL-OL MKA E 156 U et C Fasc. 20. No. 23. 210-218.

⁵¹ MNL-OL MKA E 156 U et C Fasc. 19. No. 13. 6-10.

⁵² Uo. 172-179., 180-186., 222-236.

⁵³ MNL-OL MKA E 156 U et C Fasc. 53. No. 44.

⁵⁴ MAKKAI 1954, 358-364.

arányban állt be kurucnak.⁵⁵ A munkácsi uradalom falvaiból kikerülő ruszin katonák relatíve nagy létszáma vélelmezhetően azzal is összefügg, hogy – mint láttuk – a jobbágyság egy része már az előző évszázadban is fegyverrel szolgált. A fejedelem munkácsi uradalma ebben a tekintetben (is) valószínűleg inkább a kivételt és nem az általánost jeleníti meg, bizonyosságot azonban csak a többi, ruszinok által lakott nagybirtok jövőbeni vizsgálata hozhat.

Bibliográfia

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Magyar Kamara Archivuma. E 156 Urbaria et Conscriptioes. Fasciculus Numerus = MNL-OL MKA U et C Fasc. No.

Szakirodalom

S. BENEDEK 2003 = S. Benedek András, *A gens fidelissima: a ruszinok*. Bp. 2003.

BENCZÉDI 1953 = Benczédi László, *A hegyaljai kuruc felkelés 1697-ben*. Bp. 1953.

BENCZÉDI 1980 = Benczédi László, *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664-1685)*. Bp. 1980.

BONKÁLÓ 1996 = Bonkáló Sándor, *A ruthének (a ruszinok)*. Basel-Bp. 1996.

CZIGÁNY 2013 = Czigány István, *A Felső-Magyarország és a Tiszántúl társadalmának militarizációja, a hajdútelepítésektől a Rákóczi-szabadságharcig 1606-1703*. In: Miklós Péter (szerk.), *A hazáért és a szabadságért. Tanulmányok II. Rákóczi Ferencről, koráról és emlékezetéről*. Szeged 2013. 9-27.

HODINKA 1915 = Hodinka Antal, *A „gens fidelissima”. II. Rákóczi Ferenc beregmegyei rutén jobbágyságai a 1704-1711-i szabadságharcban*. Különlenyomat a *Görög Katolikus Szemle* 1915. évi 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12. számaiból. Bp. 1915.

HODINKA 1923 = Hodinka Antal, *A kárpátaljai rutének lakóhelye, gazdaságuk és múltjuk*. Bp. 1923.

HODINKA 1937 = Hodinka Antal, *II. Rákóczi Ferenc fejedelem és a „gens fidelissima”. Pécs 1937*.

⁵⁵ MÉSZÁROS 1999, 135-136. A Rákóczi birtokok török kori militarizációjára CZIGÁNY 2013, 13-18.

- HODINKA 1992 = Hodinka Antal, A kárpátaljai ruszinok története. In: *Udvari István (szerk.), Hodinka Antal válogatott kéziratai*. Nyíregyháza 1992. 191-198.
- KÖPECZI – R. VÁRKONYI 1976 = Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes, II. Rákóczi Ferenc. Második átdolgozott és bővített kiadás. Bp. 1976.
- KREUTZER – SZOLECZKY 2016 = Kreutzer Andrea – Szoleczky Emese, A huszti vár a Rákóczi-szabadságharcban. In: Horn Ildikó et al. (szerk.), *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. Bp. 2016. 415-450.
- LEHOCZKY 1881 = Lehoczky Tivadar, Beregvármegye monographiája. Ungvár 1881.
- MAKKAI 1954 = Makkai László (szerk), I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631-1648). Bp. 1954.
- MAKSAY 1983 = Maksay Ferenc, Thököly szepesi kamarája. In: Benczédi László (szerk.), *A Thököly-felkelés és kora*. Bp. 1983. 23-40.
- MERÉNYI 1896 = Merényi Gusztáv, Oláh Miklós végrendelete. *Történelmi Tár*, 1896. 136-159.
- MÉSZÁROS 1999 = Mészáros Kálmán, Zemplén vármegye katonai összeírása. In: Tamás Edit (szerk.), *Zemplén népessége, települései. Tanulmányok Németh Gábor emlékére*. Sárospatak, 1999. 112-235.
- MÉSZÁROS 2004 = Mészáros, Kálmán, The Palatial Court Regiment of Ferenc II. Rákóczi (1703-1711). *Studia Caroliensia* 2004/3-4. 175-194.
- OLÁH 2000 = Oláh Miklós, Hungária – Attila. Bp. 2000.
- POLYÁNSZKY 1896 = Polyánszky Gyula, Görög katolikusok Zemplén megyében. *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*, 2. 1896/10. 326-329.
- POPOVICS 1996 = Popovics Tibor Miklós, Kik is tulajdonképpen a ruszinok az interetnikus kapcsolatok tükrében. In: Hattinger Gábor, Vida Gyula (szerk.), *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei (Mályi konferencia ruszin témájú előadásai)*. Bp. 1996. 39-46.
- RÁKÓCZI 1979 = II. Rákóczi Ferenc, Vallomások, Emlékiratok. Bp. 1979.
- ROHONYI 1955 = Rohonyi Gábor et al. (szerk.), Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához. I. kötet. Bp. 1955.
- SERES 2006 = Seres István, Thököly Imre és Törökország. Bp. 2006.
- SZABÓ 1913 = Szabó Oreszt, A magyar oroszokról: ruthének. Bp. 1913.
- TAMÁS 1996 = Tamás Edit, A szlovák-magyar-ruszin nyelvhatár a történelmi Zemplén és Ung megyében. In: Hattinger Gábor – Vida Gyula (szerk.), *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei (Mályi konferencia ruszin témájú előadásai)*. Bp. 1996. 19-38.
- THALY 1900 = Thaly Kálmán, Munkácsi leltárak és udvartartási iratok (1680-1701). *Történelmi Tár*, 1900. 321-384.

TÓTH 1994 = Tóth István György (szerk.), *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627-1707)* Róma-Bp. 1994.

UDVARI 1994 = Udvari István, *Ruszinok a XVIII. században*. Nyíregyháza, 1994.

VÉGHSEŐ 2011 = Véghseő Tamás, „... mint igaz egyházi ember”. A történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése. Nyíregyháza, 2011.

WELLMANN [1935] = Wellmann Imre, *A Rákóczi-birtokok sorsa*. In: Lukinich Imre (szerk.), *Rákóczi emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára*. Bp. [1935]. 91-121.

A DÉLVIDÉK DÉLSZLÁV BIRTOKBA VÉTELE 1918-1920

A történelmi Délvidék az I. világháború után Jugoszláviához került, jelentős részben magyar lakosság által lakott területek: a Bácska, a Bánság délszláv államhoz került nyugati része, a Baranya háromszög, illetve a Muraköz és a Muravidék. Írásomban azonban elsősorban a Délvidék „magterületeire” a Bácskára és a Bánátra, e két területnek a délszláv közigazgatás struktúrájába történő beillesztésére és a velük kapcsolatos jelentősebb adminisztratív változásokra fókuszálok.

A szóban forgó területek újabb kori történelmük során a második világháborúig mindössze két alkalommal képeztek egy közigazgatási egységet: előbb a Szerb Vajdaság (1849-1860) majd a Dunai bánság idején 1929-1941 között. Ez a régió már a 17. század végétől helyet kapott a szerb nemzeti törekvésekben, és a szerb politikai gondolkodásban időről-időre változó keretek között, a dualizmus korának végéig jelen volt a területek autonómiájának, esetleg Szerbiához csatolásának gondolata. Míg az elsőre példa volt a már említett Szerb Vajdaság esete, az utóbbi forgatókönyv gyakorlati megvalósításának lehetősége az első világháború kirobbanásával érkezett el.

Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc leverése után a bécsi udvar hatalompolitikai megfontolásokból, teret engedve a szerb nemzeti követeléseknek, létrehozta a Magyar Királyság déli területein a Szerb Vajdaságot, kiszakítva azt a magyar közigazgatás fennhatósága alól. A Szerb Vajdaság 1860-as felszámolása után azonban a terület ismét visszakerült a magyar vármegyerendszerbe. Bács-Bodrog vármegye Zombor, Krassó-Szörény vármegye Lugos, Torontál vármegye Nagybecskerek, Temes vármegye Temesvár központtal alkották a magyar közigazgatás kereteit, amelyek külön-külön, a magyar közigazgatási hagyományoknak megfelelően járássokra tagolódtak. Ezt követően a térség közigazgatásában – eltekintve a katonai határőrvidék 1873-as beillesztésétől a magyar vármegyerendszerbe – az első világháború végéig nem volt jelentősebb változás.

*

A Délvidék elcsatolására és Szerbiához kapcsolására vonatkozóan a szerb kormány már 1914 szeptemberében megfogalmazta követeléseit, amelyek értelmében a háború utáni délszláv állam északi és észak-keleti határa Orsava felett a Dunától a heglánc mentén északra a Marosig húzódott (Aradot, Lugost és Lippát Romániának hagyva), a Marost követte a torkolatáig, majd a Dráva irányában, annak folyását követve (Szerbiának hagyva Szabadkát és Baját) a Mura mentén Leibnitzig ért volna.¹ E területek megszerzésére a háború utolsó hónapjaiban, a szaloniki front áttörését követően nyílt lehetősége a szerb hadvezetésnek. A pusztá erőfölényen túl a területek szerb megszállását lehetővé tették az 1918. november 13-án a magyar és a szerb kormány, valamint az Antant részéről aláírt belgrádi katonai konvenció rendelkezései is. Nem csekély mértékben mozdította elő azonban a terlep előkészítését a szerb bevonulásra a terület délszláv, mindenképp szerb lakosságának politikailag aktív rétege is.

A Monarchia összeomlását megelőző hetekben a Délvidéken is felgyorsultak az események. Az uralkodói manifesztum, amelyben IV. Károly nemzeti tanácsok megalakítására szólította fel a birodalom Lajtán túli területein élő népeit, a Lajtán innen is termékeny talajra hullott a nemzetiségek körében. Valóságos versenyfutás alakult ki az egyes nemzetiségek és nemzetek politikai vezetése és önkéntes aktivistái részéről a délvidéki hatalom, értsd közigazgatás megszerzése, illetve megőrzése és biztosítása céljából.

¹ EKMEČIĆ 1973, 87.

Az egyes nagyobb városokban párhuzamosan zajlottak az események. Jó példa erre Újvidék esete, ahol 1918. október 27-én Jaša Tomić, a Radikális Párt vezetője – aki egyben az egykori újvidéki polgármester és a Magyar Királyságban élő szerbek radikális polgári vezetőjének, Svetozar Miletićnek a veje és politikai örököse volt – bejelentette a baranyai, a bánáti és a bácskai szerb–bunyevác nemzeti tanács megalakítását, amely szükség esetén kész átvenni a hatalmat.² Ugyanezen a napon ugyanakkor az újvidéki magyar és német munkásság és polgárság támogatásáról biztosította a megalakuló Magyar Nemzeti Tanácsot. De példának hozhatjuk Szabadkát is, ahol szintén november 3-án megalakult a bunyevác nemzetőrség, másfelől ezzel egyidejűleg a magyar nemzeti tanács átvette a hatalmat a városházán.³

Miközben a helyi politika szintjén zajlott a vetélkedés, a szerb hadsereg sem tétlenkedett. 1918. november 5-én a szerb főparancsnokság elrendelte a Bánát és a Bácska megszállását a Maros–Szabadka–Baja vonalig.⁴ A szerb csapatok még aznap bevonultak Zimonyba (Zemun) és Pancsovára (Pančevo), egy napra rá pedig Fehértemplomba (Bela Crkva). Két nappal később, 1918. november 7-én pedig Boško Pavlović szerb hadnagy 300 hazatérő szerb katonával Újvidéken megszervezte a szerb katonai rendőrséget, megteremtve a feltételét annak, hogy az újvidéki szerb nemzeti tanács 8-ról 9-re virradó éjjel, értesülvén a szerb csapatok bevonulásáról a Szerémségbe, elhatározza a még magyar vezetés alatt álló városi közigazgatás feletti ellenőrzése megszerzését.⁵

A magasabb politika szintjén is folyt az iszapbirkózás. 1918. november 11-én Linder Béla vezetésével magyar küldöttség utazott Belgrádba a fegyverszüneti egyezmény aláírására, amely egyebek mellett tisztázta volna a terület adminisztratív hovatartozását is. Ezzel egyidejűleg azonban a szerb kormány Belgrádban arról egyeztetett Jaša Tomićyal, hogy hívjanak össze Újvidéken nemzetgyűlést, amely kimondja a Vajdaság csatlakozását Szerbiához.⁶ Vagyis miközben a belgrádi vezetés a tárgyalóasztal mellett elvileg kész volt hozzájárulni a területen a magyar közigazgatás fenntartásához, a terepen kész helyzetet kívánt teremteni.

² CSUKA 1995, 13-14.

³ 1918 novemberének első hetében a Bácska és a Bánát nagyobb településein sorra alakultak a nemzeti tanácsok, amelyek támogatásukról biztosították Károlyi kormányát. November 1-én Pancsova, Versec, Zombor, Újvidék; november 2-án Feketics, Kishegyes, Martonos, Óbecse; november 3-án Liliomos, Bácsordas Nagybecskerek; november 4-én Doroszló, Keresztúr, Bács, Zenta, Újverbász, Óverbász, Szépliget, Temerin, Kucora; november 5-én pedig Sajkásszentivánon alakult nemzeti tanács, ám azt a helyi szerb lakosság feloszlatta. MESAROŠ 1981.

⁴ KRIZMAN 1961, 180.

⁵ CSUKA 1995, 14.

⁶ A. SAJTI 2010, 29.

1918. november 13-án Linder Béla, a magyar kormány tárca nélküli minisztere aláírta a belgrádi katonai egyezményt, amely nem csak az ellenségeskedések beszüntetését deklarálta, de azt is leszögezte, hogy a délvidéki területek közigazgatása továbbra is a magyar kormány hatáskörébe tartozik. Ugyanakkor a területet a magyar kormánynak katonailag ki kellett ürítenie, ami előrevetítette, hogy adott esetben a magyar közigazgatás felszámolása rövid úton kivitelezhető lesz. S valóban, a bevonuló szerb katonaság a helyi szerb-horvát-bunyevác lakossággal karöltve nagyon hamar hozzálátott a demarkációs vonaltól délre eső területek közigazgatásának átvételéhez.⁷

A délvidéki területeknek a délszláv államba történő beintegrálása és a hatalomátvétel szempontjából döntő jelentőségű volt a saját tisztviselői kar pozícióba helyezése és a szerb-délszláv közigazgatás kiépítése. Ezért a Vajdaságban szinte a szerb csapatok bevonulásával egyidőben megkezdődött a Budapesthez igazodó magyar közigazgatás felszámolása. Ebben fontos szerepet játszottak a délvidéki szerb politikai erők, elsősorban a Radikális Párt, és annak vezetője, a fentebb már említett Jaša Tomić. Tomić – akinek érdemei a Délvidék elcsatolásában és a délszláv impérium alá kerülésében elvitathatatlanok – volt a kezdeményezője és fő szónoka szerb hadsereg délvidéki bevonulását megelőzően november 3-ára összehívott újvidéki szláv tömeggyűlésnek, amelyen megalakították a Szerb Nemzeti Tanácsot és megszervezték a Népőrséget, amely a gyűlés határozata értelmében „átmenetileg” irányítani fogja a „nép ügyeit”. Vagyis azt a szervezetet, amely már november elején deklarálta a fennálló és funkcionáló magyar közigazgatási apparátus ellensúlya kívánt lenni.

Időközben a két oldalról (magyar és szerb) folyó vetélkedés háromoldalúvá szélesedett: 1918. november 24-én a zágrábi Nemzeti Tanácsból megalakult Szlovén-Horvát-Szerb Állam parlamentje a Vajdaságra vonatkozóan is kimondta a délszláv földek egyesülését.⁸ A harmadik szereplőt azonban rövid úton semlegesítették, miután másnap, november 25-én a Baranya-Bácska-Bánát nemzeti tanácsai küldöttjeinek részvételével (757 küldöttből csak 6 volt német és 1 magyar) a szerb kormány és Tomić közötti megegyezésnek megfelelően Újvidéken megtartott Nagy Nemzetgyűlésen határozatban mondták ki a Délvidék-Vajdaság csatlakozását a Szerb

⁷ A szerb csapatok november 13-án bevonultak Szabadkára és Bajára, 15-én megszállták Pécsét, Barcsot és Szigetvárt, 19-én Szabadkán leszerelték a magyar nemzetőrséget, egy nappal később pedig átvették Szabadkán a város közigazgatását. CSUKA 1995, 16.

⁸ Egészen pontosan úgy fogalmazott, hogy „...az egykori Osztrák-Magyar Monarchia összefüggő délszláv területein megalakult Szlovének, Horvátok és Szerbek Állama egyesül a Szerb Királysággal és Montenegróval egy egységes Szlovén-Horvát-Szerb Államban.” ŠTAMBUK-ŠKALIĆ - MATIJEVIĆ 2008, 147.

Királysághoz. Tehát a területek nem a majd megalakuló délszláv államhoz, hanem közvetlenül a Szerb Királysághoz csatlakoztak, annak váltak integráns részévé, aminek a későbbiekben az ország területi-közigazgatási felosztása során lett nagy jelentősége.⁹ Egyidejűleg megalakult a Nagy Nemzeti Tanács (Veliki narodni savet), a terület igazgatási feladatainak ellátására pedig, mintegy végrehajtó szerveként megalakították a Bánát, Bácska és Baranya Nemzeti Igazgatóságát (Narodna uprava), amelynek egyik legfontosabb feladatául egy hozzá hű hivatalnokréteg kialakítását határozták meg. Bár a közigazgatás új alapokra helyezése nem ment zökkenőmentesen, a Narodna uprava mégis viszonylag rövid időn belül elérte politikai pozícióinak megerősítését és azt, hogy adminisztrációs-igazgatási szervei a társadalmi-politikai élet minden területén funkcionáljanak.¹⁰

A fentiekből kifolyólag nem meglepő, hogy a magyar közigazgatás felszámolása 1918. november 25. után még nagyobb lendületet vett. Előmozdította ezt az a körülmény is, hogy 1918. december 1-én Belgrádban kihírdették a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság megalakulását, s az új állam hivatalosan is benyújtotta igényét a délvidéki területekre, ami a Vajdaságban, illetve Baranya-Bácska-Bánát területén komoly változások nyitánya lett.

A délszláv hatóságok elkezdtek a saját közigazgatásuk kiépítését a Délvidéken, miközben 1920. június 4-ig e területek papíron a Magyar Királyság részét képezték. Erőfeszítéseiknek köszönhetően 1918-1919 fordulójára kettős, magyar-szerb párhuzamos közigazgatás alakult ki.¹¹ Az, hogy párhuzamos vagy kettős közigazgatásról beszélhetünk, elsősorban annak tudható be, hogy a szerbeknek, helyieknek és Belgrádnak együttesen, a leghatározottabb szándékuk ellenére sem sikerült egyik napról a másikra átvenni a terület közigazgatásának irányítását. A Délvidéken a délszláv közigazgatás bevezetése több hullámban történt. Első lépésben, mint láthattuk, a helyi viszonyoktól függően – mivel a megszálló szerb csapatok száma nem mindenütt tette lehetővé, hogy az október végétől a Délvidéken is megalakuló magyar nemzeti tanácsok nélkül is biztosítani tudják a rendet – megkezdődött a magyar nemzeti tanácsok és polgárőrségek felszámolása. Ezzel

⁹ Az, hogy az újvidéki Nagy Nemzeti Tanács közvetlenül Szerbiához, s nem pedig a megalakuló délszláv államhoz való csatlakozás mellett határozott, az a szerb kormány és a zágrábi Nemzeti Tanács, illetve a Jugoszláv Bizottság között a délszláv állam megalakulásának mikéntjéről és annak politikai berendezkedéséről folyó küzdelem szempontjából volt jelentős.

¹⁰ MESAROŠ 1981, 61.

¹¹ KECIĆ 1972, 123.

párhuzamosan folyt a megmaradt magyar csendőr- és határőr-alakulatok lefejezése.¹²

Második lépésben 1918 decemberében szinte minden nagyobb városban „lefejezték” a magyar közigazgatást. Leváltották a polgármestereket, a jegyzőket és a magasabb rangú városi tisztségviselőket Újvidéken, Versecen, Szabadkán és Pancsován.¹³ Ennek jogi megalapozását a Nagy Nemzeti Tanács 1918. december 4-i határozata biztosította, melynek értelmében a Narodna uprava átvett minden közigazgatási feladatot, új főispánokat nevezett ki és elfogadta az új hatalom által követelt hűségeskü szövegét.¹⁴ Az új igazgatási szerv gyakorlatilag a kormány funkcióját töltötte be, amelyen belül 11 ügyosztály, lényegében minisztérium működött.¹⁵ A magyar tisztviselői kar viszont, amely a lefejezése ellenére bizonyos területeken továbbra is nélkülözhetetlen maradt, mindvégig igyekezett magát Budapesthez tartani, fizetését is, amennyiben kapott egyáltalán, Budapestről várhatta.

Ennek a későbbi helyzethez mérten viszonylag „békésnek” tekinthető állapotnak 1919 tavaszán hirtelen vége szakadt. A szerb megszálló politika keményebbé válását és a magyar közigazgatás felszámolásának felgyorsítását és kíméletlen végrehajtását több – jugoszláv szempontból kedvezőtlen – tényező egy időben való felbukkanása idézte elő. Szerepet játszott benne egyebek mellett az, hogy a jugoszláv kormány félt egy, az olasz diplomáciai offenzíva eredményeként – bár nagyon homályosan –, de mégis csak körvonalazódni látszó olasz–magyar–román szövetségtől, amely veszélyeztethette volna a délvidéki területek megszerzését is.¹⁶ Közrejátszott benne a megszállt területeken, Pécsen, Szabadkán és Temesváron 1919 februárjában kitört általános sztrájk, amit a magyar kormány is üdvözölt, sőt részben ő maga szervezett. Közvetve befolyásolta Belgrád erőszakosabb fellépését az is, hogy a magyar kormány – szembesülve a rideg valósággal – felhagyott a nagyhatalmak jóindulatába vetett feltétel nélküli bizalom politikájával, és

¹² MESAROŠ 1981, 57. Amikor a magyar kormány ez ellen tiltakozott, szerb részről azt válasszolták, hogy a szóban forgó területeket a szerb hadsereg még a konvenció aláírása előtt szállta meg. RÁNKI 1988, 100.

¹³ Ez utóbbi városból a főispánt internálták is. KECIĆ 1972, 124. Lásd még MESAROŠ 1981, 62. December 5-én ugyanakkor arról döntöttek, hogy megfelelő szerb szakemberek híján, helyükön maradhatnak a régi bírák, de nem hozhatnak ítéleteket a magyar törvények szellemében. Uo.

¹⁴ SZŰTS 1991.

¹⁵ Itt kell megjegyezni, hogy Belgrád a Narodna upravat voltaképp sohasem ismerte el, csak hagyta működni, mert számára előnyös volt. „Önállósága” igen rövid életű volt, mert 1919 márciusától formailag is a belgrádi belügyminisztérium alá került, Bácska–Baranya–Bánát Ügyosztály néven. KECIĆ 1972, 122.

¹⁶ A Bánát hovatartozása került elsősorban veszélybe, lévén, hogy Románia igényt tartott az egész Bánságra.

nyilatkozataiban aktívabb magyar érdekképviselőt helyezett kilátásba.¹⁷ Végül, de nem utolsósorban a jugoszláv megszálló politika eldurvulásához hozzájárult a párizsi békekonferenciának az utódállamokat bizonytalanságban tartó magatartása, ami arra készítette Jugoszláviát, hogy mielőbb kész tényeket teremtsen a megszállt területeken. A magyarországi tanács hatalom kiépülése pedig kellő alapul szolgált ahhoz, hogy Belgrádnak ne kelljen Magyarország részéről tiltakozásokkal számolnia, hiszen Kun Béla rezsimje révén Magyarország még a korábbi kormányoknál is jobban elszigetelte magát a nemzetközi politikai életben. Mindez együttesen eredményezte a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság részéről foganatosított erőteljesebb lépéseket, aminek eredményeként a területek státuszának nemzetközi jogi értelemben történő változatlanága ellenére 1919 derekára *de facto* megtörtént a délvidéki impériumváltás.

A centralizáció jegyében Belgrád már 1919. február 27-én felszámolta a vajdaságiak „külön kormányát”, a Narodna upravát. A Nagy Nemzeti Tanács utoljára március 11-én ült össze, majd ténylegesen is megszűnt. A mór megtette a kötelességét, a mór mehet. Ezt követően a Magyarországtól elcsatolt délvidéki területek igazgatása a belgrádi belügyminisztérium hatáskörébe került, ahol azt egy külön ügyosztály, a Bácska–Baranya–Bánát Ügyosztály intézte.

Másfelől figyelemre méltó az az önmérséklet, amivel Belgrád elutasította az újvidéki katonai körzet parancsnokának 1919. április 14-én tett javaslatát, hogy a magyar közigazgatás felszámolása érdekében egyszerűen érvénytelenítsék a belgrádi katonai konvenciónak azt a szakaszát, amely engedélyezte a magyar közigazgatási szervek helyben maradását és működését. *„Nap mint nap beigazolódnak annak szükségessége, hogy ebben a kérdésben azonnal döntés szülessen. A magyar tisztviselők passzív ellenállása a vasúton, postán és távíró-, illetve telefonközpontokban továbbra is folyamatos.”* – írta Petar Bojović vajda, a szóban forgó beadvány szerzője, aki ezen „áldatlan” állapotok leküzdéséhez felhatalmazást kért *„minden olyan magyar polgári tisztviselő tisztségéből való felmentésére, akire a hűtlenség gyanúja vetődik”,* továbbá a veszélyes és káros elemek internálására.¹⁸ Belgrád azonban ekkor még nem kívánta jobban kiélezni a helyzetet. A kérdés megoldására elegendőnek tartotta a leváltásokat és a délszláv államra teendő hűségeskü megkövetelését, illetve beérte az annak megtagadása révén előállt helyzettel.¹⁹ Nem véletlenül, hiszen a magyar közigazgatás felszámolásának egyik leghatékonyabb

¹⁷ Károlyi március 2-i beszédében úgy nyilatkozott, hogy ha a világ elutasítja Wilson elveit, akkor Magyarországnak is fegyverrel a kezében kell szembeszállni támadóival. AZ EST 1919. március 4.

¹⁸ KECIĆ 1972, 139-140.

¹⁹ A. SAJTI 2010, 32.

adminisztratív eszköze az állameskü, illetve az államnyelv ismeretéből nyelvvizsga megkövetelése volt.²⁰

Fontos észben tartanunk azt is, hogy a magyar kormányok a békeszerződés aláírásáig kényszerben ügyeltek arra, hogy a területek hovatartozását illetően ne hagyjanak kétséget a felől, hogy e területek jogilag még Magyarország részét képezik. A magyar kormányzatok jogot formáltak a közigazgatás mellett a törvénykezés és az iskoláztatás fenntartására, a katonai sorozás jogára és adószedésre a megszállt területeken. Ennek megfelelően 1919 szeptemberéig Budapest a délvidéki tisztviselőket arra biztatta, hogy tagadják meg az új hatalom által követelt hűségesküt, még ha az az elbocsátásukat és kiutasításukat is vonta maga után. Változás a megszállt területeken maradt tisztviselők hűségesküjét illetően 1919 őszén állt be, amikor is a Friedrich-kormány már a látszólagos beilleszkedésre buzdította a tisztviselőket, majd a nemzetközi elfogadást nyert Huszár-kormány 1920 elején már egyértelműen a tisztviselők döntésére bízta, hogy leteszik-e az esküt. A háttérben az a megfontolás állt, hogy a magyarság érdeke a tisztviselők helyben maradását kívánta. Ekkorra ugyanis Budapest már hivatalos információkkal rendelkezett a határ pontos vonaláról, aminek a jövőbeni megváltoztatásához mindenképpen fontos volt a magyarok pozícióinak megtartása az elcsatolt részeken.²¹

*

A magyar kormány helyesen és előrelátóan gondolkodott, nem sokkal később ugyanis a trianoni békeszerződés szentesítette a délvidéki területek elcsatolását. 1920. június 4-én a Délvidék kikerült a honfoglalástól a török uralom másfél évszázados szakaszát nem számítva ezer éves folyamatos magyar államhatalom hatóköréből, s a terület a délszláv királyság integráns részévé vált. Ezzel *de jure* is lezárult a hatalomváltás, a különböző délszláv igazgatási szervek által hozott, addig elvileg törvénytelen tekinthető rendelkezések egyik napról a másikra legitimmé váltak, s a területek közigazgatási rendjét ezt követően a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság alkotmánya és a hozzá kapcsolódó törvények rendezték.

²⁰ Ennek törvényi szabályozása ugyan váratott magára 1920 áprilisáig, ám ekkor az oktatási és művelődési miniszter 1920 áprilisi rendelete szerint a magyar tanítóknak három éven belül sikeres vizsgát kellett tenniük az államnyelv ismeretéből. A vizsga letételéig csak ideiglenes alkalmazásban állhattak. MESARÓ 1981, 138.

²¹ A döntésben ugyanakkor anyagi megfontolások is szerepet játszottak: „*az állam pénzügyi forrásai nem lesznek elegendők arra, hogy elszakadt véreink megélhetését a megcsonkított Magyarországon területén biztosíthassák*” szöveg az érvelés a kormányülésen, amelyen azt is kimondták, hogy a hűségesküt letévő tisztviselő „*társadalmi bojkott alá nem vonható és azt neki szemrehányásul későbbi időben nem lehet felvetni.*” MOL K-27. 1920. január 3. Idézi A. SAJTI 2010, 37.

Bibliográfia

Levéltári források

MOL K-27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1920. január 3.

Szakirodalom

A. SAJTI 2010 = A. Sajti Enikő, A Délvidék elcsatolása. In: Jeney Zsuzsanna, *Bűntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szeged, 2010.

AZ EST = Az Est, 1919. március 4.

CSUKA 1995 = Csuka János, A délvidéki magyarság története 1918-1941. Püski Kiadó, Budapest, 1995.

EKMEČIĆ 1973 = Ekmečić, Milorad, Ratni ciljevi Srbije 1914. Srpska književna zadruga. Beograd, 1973.

KECIĆ 1972 = Kecić, Danilo, Revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1917-1921. Novi Sad, 1972.

KRIZMAN 1961 = Krizman, Bogdan, Srpska vrhovna komanda u danima raspada Austro-Ugarske 1918. In: *Historijski zbornik*. God. XIV, 1961.

MESAROŠ 1981 = Mesaroš, Šandor, Položaj Mađara u Vojvodini 1918-1929. Novi Sad, 1981.

RÁNKI 1988 = Ránki György (főszerkesztő), Magyarország története. 8/1. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

ŠTAMBUK-ŠKALIĆ - MATIJEVIĆ 2008 = Štambuk-Škalić, Marina - Matijević, Zlatko (izabrali i priredili), Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu, 1918-1919. Izabrani dokumenti Hrvatski Državni Arhiv, Zagreb, 2008.

SZÚTS 1991 = Szűts Emil, Az elmerült sziget. A Baranyai Szerb-Magyar Köztársaság. Pécs, 1991.

HALÁSZ IVÁN

EMIL HÁCHA ÉS AZ ÁLLAMFŐI TISZTSÉG A CSEH-MORVA PROTEKTORÁTUSBAN

1939. március 15-én a náci Németország katonailag megszállta a szétesőben lévő Csehszlovák Köztársaság maradék cseh- és morva részeit. A németek lakta területek (mindenekelőtt a Szudéta-vidék), hasonlóan a magyar többségű dél-szlovákiai térségekhez már 1938 őszén gazdát cseréltek. Szlovákia pedig 1938. október 6-án kikiáltotta autonómiáját, de még bent maradt a csehek és szlovákok közös államában. A függetlenség kikiáltására Adolf Hitler ösztönzésére, és alig rejtett zsarolásának hatására, csak 1939. március 14-én került sor. Időközben Csehszlovákia számára elveszett Kárpátalja is, amely ismét Magyarország része lett.

Az antidemokratikus átmenet - az úgynevezett második Csehszlovák Köztársaság időszaka

A két világháború közötti első Csehszlovák Köztársaság agóniája tehát majdnem fél évig tartott. Ezt az időszakot a cseh történetírás és publicisztika második köztársaságnak nevezi. Szemben a polgári demokratikus első köztársasággal, ebben az időszakban került sor egy olyan tekintélyelvű és konzervatív, önmagát keresztény-nemzetinek tartó politikai rezsim kialakítására, amely a korábbi demokratikus köztársaságnál jobban illeszkedett volna a náci Németország elvárásaihoz, illetve a kelet-közép-európai általános antidemokratikus trendekhez. Néhányan a politizáló cseh kortársak közül talán azt hitték, hogy ezzel majd sikerül elkerülni a közvetlen német megszállást, hiszen úgy érezték, hogy a tekintélyelvű fordulattal okafogyottá válik majd a hitleri kritika legtöbb ideológiai tétele. Ez azonban - ahogyan márciusban kiderült - végül hiú ábrándnak bizonyult.

Ebben a köztes periódusban Csehszlovákiában már nem lehetett polgári demokráciáról beszélni, de a nyílt diktatúra sem született még meg. Egyfajta tekintélyelvű átmenetről volt szó, amely napról napra rosszabb lett, de még nem jelentette az igazi diktatúrát. Annak kiépítéséhez a cseh országrészekben nemcsak a többségi társadalmi szándék hiányzott, hanem az idő és a megfelelő politikai garnitúra is. Az átmenet hónapjaiban például Prágában tovább működött a csehszlovák Nemzetgyűlés, amely azonban 1938 végén a területi veszteségekre hivatkozva nem túl elegáns módon megszabadult a nem szláv (azaz cseh, szlovák és ukrán) képviselőktől. A

különböző baloldali pártok is egyre nagyobb nyomás alá kerültek és nemsokára kénytelenek voltak illegálisba vonulni.

Az 1938 őszi „csonka” Csehszlovákia egyik fontos közjogi problémája a köztársasági elnök hiánya volt, hiszen az 1935-ban megválasztott Edvard Beneš elnök a müncheni diktátum elfogadása után néhány nappal lemondott, és valamivel később külföldre távozott. Maga a lemondás úgy történt, hogy a köztársasági elnök az akkori miniszterelnökkel közölte, hogy lemond a posztjáról. Ezzel a lehetőséggel az 1920. évi csehszlovák alkotmány 59. cikke számolt, de nem igazán konkretizálta magát az eljárást. Az akkori közjog pedig úgy tekintett a lemondásra, mint az államfő személyes aktusára, amelyhez nem volt szükség ellenjegyzésre.

Október 5-én tehát megüresedett az államfői poszt. Az alkotmány értelmében 14 napon belül kellett volna összehívni az új köztársasági elnököt megválasztó nemzetgyűlési ülést. Erre azonban nem került sor. A kétkamrás csehszlovák parlament tagjai, amelyben akkor már a jobboldali agráriusok és a különböző nemzeti demokrata, illetve a nacionalista csoportok voltak a meghatározóak, mégis lázasan elkezdtek új elnököt keresni. A Nemzetgyűlés Állandó Bizottsága 1938. október 27-én fogadta el a korábban már említett problematikus rendelkezését, amely értelmében megszűnt az egyes képviselők és szenátorok mandátuma. A megszűnés azokra a nem cseh, nem szlovák és nem orosz (avagy kisorosz, azaz ruszin-ukrán) nemzetiségű képviselőkre és szenátorokra vonatkozott, akik 1938. szeptember 18-án nem rendelkeztek rendes lakóhellyel azokon a területeken, amelyeket később elfoglaltak idegen hatalmak. A mandátumvesztés fokozatosan utolérte az októberben felfüggesztett, majd december 27-én végleg feloszlott kommunista párt tagjait is. Ezen intézkedés következtében 1938. október 30-ára a 300 fős Képviselőházból 66 főnek kellett távoznia, a 150 szenátorból pedig 31 veszítette el mandátumát. 1938. november 10-én még három képviselő és egy szenátor kényszerült távozni a törvényhozó testületből. A jogi probléma csak az volt, hogy a képviselők és a szenátorok létszámának megállapítása nem tartozott a Nemzetgyűlés Állandó Bizottságának kompetenciájába. Ezen intézkedés tehát a hatályos szabályok értelmében alkotmányellenes volt.¹

Az októberben és novemberben elfogadott alkotmányos változásokról tehát a csonka összetételű törvényhozás döntött úgy, hogy nem volt beöltve az államfői poszt. Ez vonatkozott például a Szlovák Tartomány, valamint Kárpátalja autonómiájára vonatkozó törvényekre, illetve az állam nevének megváltozására is. Az új csehszlovák köztársasági elnököt is ez a testület választotta meg 1938. november 30-án. A jobboldali erők által

¹ PAVLÍČEK 2011, 97.

preferált, de egyébként apolitikus Emil Hácha személyére akkor a választásban résztvevő 312 fő közül 272-en szavaztak. Az új államfőt tehát meglehetősen nagy többséggel választották meg. Senki nem szavazott ellene, csak a kommunisták, és néhány demokrata szavazott üres szavazólappal.²

Két héttel később az ilyen összetételű törvényhozás még egy nagy horderejű törvényt fogadott el. Az 1938. évi 330. számú törvény ugyanis felhatalmazta az államfőt, hogy a kormány egyhangú előterjesztésére módosíthassa az alkotmányerejű törvényeket és akár az alkotmányt is. A területi autonómiákkal számoló új közjogi berendezkedésnek csak annyi külön kikötése volt, hogy egy ilyen kormányülésen részt kellett vennie a szlovák autonóm kormánytagok többségének és legalább egy kárpátaljai kormánytagnak is.³ A köztársasági elnök az ilyen változásokat dekrétummal tudta volna végrehajtani. Ezt a felhatalmazást egyébként nem korlátlan időre kapta meg, hanem csak két évre. Ezen felhatalmazási törvény elfogadása után – talán nem is olyan meglepő módon – a csehszlovák Nemzetgyűlés többé már nem ült össze. De az is igaz, hogy ezen felhatalmazás alapján nem született új alkotmány,⁴ noha tulajdonképpen arra is lett volna lehetőség.

Emil Hácha (1872-1945) kiemelkedő cseh közigazgatási jogásznak számított, aki soha nem vonzódott a politikához. A mélyen katolikus érzelmű hivatalnoki családból származó fiatalember a prágai jogi tanulmányok befejezése után végigjárta az ügyvédi, illetve a bírói ranglétrát. Már az Osztrák–Magyar Monarchia idején bekerült a bécsi Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság bírái közé. Az első világháború idején, minden apolitikussága ellenére, nagy valószínűséggel kapcsolatban állhatott a csehszlovák függetlenségi politikával, mert a rögtön az 1918. október 28-i államfordulat után szerveződő csehszlovák Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság élére került. Ezt a pozíciót aztán a kora miatti nyugdíjazásáig töltötte be. Az új állam vezetői tehát elejétől kezdve számítottak rá és bíztak benne, noha az akkori vezető politikai elittől eltérően Hácha mindig közismert volt konzervatív katolikus vallásosságáról és nemzeti konzervativizmusáról. Bíróként nyilván exponálta ezeket a tulajdonságokat. Inkább a lojalitásáról, becsületességéről és korrektségéről volt híres, valamint kiváló nyelvtelhetségéről, amely lehetővé tette számára, hogy a szabadidejében komoly műfordításokkal és költészettel foglalkozzon. Valószínűleg azonban nemcsak ezek a tulajdonságok keltezték fel Rudolf Beran, az akkor meghatározó jobboldali agrárius politikai

² CÍSAŘ 2006, 29. Az államfői tisztségre több más potenciális jelölt is volt: Jaroslav Preuss bankár, Jan Baťa nagyvállalkozó, Josef Šusta történész és Jan Syrový tábornok, aki akkor ősszel kormányfő is volt. Uo. 29.

³ PAVLÍČEK 2011, 99.

⁴ Uo. 100.

irányzat vezetőjének, majd csehszlovák miniszterelnöknek az érdeklődését. Hácha ugyanis a nyugdíjazása után valóban nem számított semmilyen más megbízatásra, továbbá a felesége halála is mélyen megrendítette. Beran tehát joggal számíthatott arra, hogy a magától a jelöléstől is ódzkodó Hácha nem nagyon fog beleszólni az államügyekbe. Maga Hácha, aki mellesleg egyre több egészségügyi problémával is küszködött, a saját jelölését nem annyira új politikai és szakmai kihívásként, hanem inkább a haza oltárán meghozandó áldozatként fogta fel.⁵ Az új elnök jól érezte, hogy nem jó időben került erre a posztra. A legrosszabb megérzései pedig nemsokára valóra váltak.

Hácha az eredeti félelmei ellenére viszonylag komolyan vette a feladatát. Tény azonban, hogy a megválasztása jól beleillett abba a nemzeti-konzervatív tekintélyelvű fordulatba, amely akkoriban zajlott Csehszlovákiában. Ennek egyik szimbolikus megnyilvánulása az volt, hogy a megválasztása után a korábban prágai koronázási templomként is szolgáló, Szent Vitus katedrálisban *Te Deum* misét tartottak.⁶ Tervbe volt véve az is, hogy a prágai Óvárosi téren Jan Hus szobrának ellensúlyozására felállítják a Mária-oszlopot. Ugyanakkor az is igaz, hogy a csehszlovák kormány 1938. november 11-én még betiltotta a Zászló (Vlajka) nevű nacionalista fasiszta pártot, amely vad antiszemitizmusáról volt híres.⁷

A berlini tárgyalások

Az ország sorsa azonban nagyjából megpecsételődött. Hitlernek ugyanis az egész Cseh- és Morvaországra volt szüksége, nemcsak a németek lakta vidékekre. München közelsége miatt viszont 1939 tavaszán valami elfogadható ürügyet kellett találnia a cseh országrészek megszállásához. Emiatt a szlovák autonomistákat különböző módon a szeparatizmus irányába próbálta terelni. Szlovákia kiválása ugyanis viszonylag jó indokot szolgáltatott volna az újabb beavatkozáshoz és a Münchenben elért megállapodás felrúgásához. 1939 márciusában ez a politika sikerrel járt és a szlovák Országgyűlés, amelyet 1938 végén még tartományi parlamentként választottak meg, március 14-én deklarálta a függetlenséget. Aznap Berlinbe utazott Emil Hácha is, ahol végül a hosszú és kimerítő tárgyalások után éjszaka nem tudott többé ellenállni Hitler nyomásának, aki vele akarta

⁵ CÍSAŘ 2006, 29-30.

⁶ Ez szakítás volt a Tomáš G. Masaryk és Edvard Beneš által preferált szekuláris laikus tradícióval. Paradox módon Háchán kívül Klement Gottwald kommunista politikus volt az egyetlen, akinek államfővé választásakor hasonló eseményre került sor. Bár Gottwald nem volt vallásos, tanácsadóitól úgy tudta, hogy ez a szokás, és ezt akkor még nem tartotta annyira ártalmasnak.

⁷ PAVLÍČEK 2011, 107.

jóváhagyatni a másnapi katonai bevonulást. Képzett jogászként Hácha tudta, hogy erre nincs feljogosítva, sem az alkotmány, sem a törvényhozás által. Késő éjszaka, az ideg- és egészségügyi összeomlása után végül aláírt egy dokumentumot (az úgynevezett berlini jegyzőkönyvet), amelyben „... a cseh nemzet és ország sorsát a végső megbékélés érdekében bizalommal a Német Birodalom kezébe helyezte.” A Führer pedig a jegyzőkönyv szerint elfogadta ezt és kifejezte, hogy „...a Német Birodalom védelmébe veszi a cseh nemzetet,” amelynek garantálni fogja autonóm fejlődését.⁸ Március 15-én reggel aztán elindultak a német csapatok és tulajdonképpen ellenállás nélkül elfoglalták a maradék csehszlovák (azaz a többségi csehek lakta) részt. Hácha pedig megtörtén visszatérhetett a megszállt Prágába, s fokozatosan a cseh tragédia és egyben kollaboráció szimbólumává vált.

Hácha, Hitler és a két külügyminiszter (Joachim Ribbentrop és František Chvalkovský) által aláírt dokumentumot a cseh jogtudomány akkor és most is (joggal) érvénytelennek, illetve semmisnek tekinti. Hiszen kemény zsarolás és kényszer hatása alatt került sor az aláírására, a csehszlovák államfő nem volt feljogosítva aláírni ilyen dokumentumot, illetve az egész még a Németország által korábban vállalt kötelezettségekkel is ellenezett. Az Egyesült Államok és Szovjetunió is az elejétől kezdve ilyennek látta a dokumentumot. Némi hezitálás után Franciaország és Nagy-Britannia is erre az álláspontra helyezkedett. Hans Kelsen, az akkor már emigrációban élő világhírű osztrák jogász is jogilag érvénytelennek látta az egészet. Az ő álláspontja szolgált alapul Csehszlovákia népszövetségi panaszához, amelynek az akkori körülmények között már nem volt sok esélye a sikerre.⁹ A háború után viszont neves cseh jogászok azt is kétségbe vonták, hogy Hácha a jegyzőkönyv aláírásának pillanatában egyáltalán csehszlovák elnök volt-e. František Weyr neves cseh jogtudós, az 1920. évi majd az 1948. évi cseh alkotmány egyik szerzője, például úgy látta az egyik 1946. évi tanulmányában, hogy a Nemzetgyűlés csonka összetétele és az eljárási határidők be nem tartása miatt már Hácha elnökké választása is alkotmányellenes volt.¹⁰

A protektorátusi államelnök jogállása, politikája és későbbi sorsa

A berlini tárgyalások jegyzőkönyve még nem említette a Cseh-Morva Protektorátus létrehozását. Arra csak egy nappal később, a katonai bevonulás másnapján került sor. Akkor ugyanis Adolf Hitler vezéri és birodalmi kancellári minőségben kiadott egy dekrétumot, illetve hirdetményt (németül:

⁸ GRONSKÝ 2005, 337-338. Továbbá CÍSAŘ 2006, 33.

⁹ KUKLÍK - NĚMEČEK 2003.

¹⁰ WEYR 1946, 215-216.

Erlass des Führers) a Cseh–Morva Protektorátusról (németül: Protektorat Böhmen und Mähren).

Hitler, illetve az akkori birodalmi belügyminiszter, külügyminiszter és a birodalmi kancelláriaminiszter által aláírt dokumentum elé tett hosszú preambulumban első mondata kimondta, hogy a cseh–morva területek ezer éven át a német nemzet életteréhez tartoztak. Utána kritizálta a csehszlovák államiság mesterséges és egyfajta „bajkeverő” voltát, aztán a német nemzet érdekeire és a Német Birodalom önfenntartó ösztöneire hivatkozott.¹¹

A dokumentum normatív része viszonylag rövid, hiszen összesen 12 cikkből állt. Az 1. cikk kimondta, hogy a cseh–morva területek a Nagynémet Birodalom területéhez tartoznak és amennyiben az utóbbi érdeke megkívánja, akkor a vezér és birodalmi kancellár egyben az egyes részterületek számára eltérő szabályozást is bevezethet. Sőt, a Birodalom a protektorátusi érvényű jogszabályokat is kiadhat, illetve amennyiben a közös érdek úgy diktálja, akkor a Birodalom saját hatáskörébe vonhat egyes igazgatási területeket, és azok ellátására birodalmi szerveket hozhat létre. A birodalmi kormány jogosult volt gondoskodni a biztonság és a rend fenntartásáról is.¹²

A Birodalom és a Protektorátus egy vámterületet alkottak, ahol a birodalmi márka mellett a korona is fizetőeszköz maradt. Ezek kölcsönös viszonyát a Birodalom lett jogosult meghatározni. A Protektorátus védelmét és külügyeit is a Birodalom látta el. A Protektorátus egy helyen tarthatott követi rangú képviselőt – Berlinben, azaz a Birodalomban.¹³

A 3. cikk 1. bekezdése kimondta a Protektorátus autonómiáját és önigazgatását. A jogait azonban csak a Birodalom politikai, katonai és gazdasági szükségleteivel összhangban gyakorolhatta. A hatáskörébe tartozó kizárólagos jogait viszont saját szervekkel, illetve hivatalok révén, és saját hivatalnokokkal végezhette. A belső biztonság és rend fenntartására a Protektorátus létrehozhatta saját testületeit, de azok létszámáról, szervezetéről és fegyverzetéről a birodalmi kormány volt jogosult dönteni.¹⁴

Ezt követően a 4. cikk kitért a Protektorátus autonóm igazgatásának a fejére, aki „élvezi az államfőnek kijáró védelmet és tiszteletbeli jogokat.” Ugyanakkor a Protektorátus államfőjének a hivatala ellátásához bírnia kell a birodalmi vezér és kancellár bizalmát.¹⁵ Hitler ugyanakkor jogot kapott arra, hogy a birodalmi érdekek védelmére kinevezzen Prágába egy birodalmi protektort, akit a vezér és kancellár képviselőjének, illetve a

¹¹ GRONSKÝ 2005, 341.

¹² Uo. 342-343.

¹³ Uo. 343.

¹⁴ Uo. 342-343.

¹⁵ Uo. 342.

birodalmi kormány megbízottjának kellett tekinteni. A protektornak a munkája során figyelembe kellett vennie a vezér és kancellár politikai iránymutatásait. Sőt, a protektorátusi kormány tagjait is a birodalmi protektor erősítette meg a tisztségükben, de vissza is hívhatta őket.¹⁶

Ezekből a rendelkezésekből látszik, hogy az új berendezkedésben mennyire minimális szerepet szántak a németek a megtört, de mégiscsak velük együttműködő Háchánek. Az egész dokumentum tulajdonképpen a leplezetlen és totális német érdekérvényesítés jogi álcája volt. Berlinnek azonban egyelőre szüksége volt Háchára, hogy az a legalitás és a csehek beleegyezésének a látszatát keltse külföldön és belföldön egyaránt. Hácha hivatalos titulusa talán emiatt lett államelnök, bár ezt a kifejezést nem használta az előbb ismertetett dokumentum, és igazából nem is fedte a valóságot, hiszen az államelnök szó az önálló állam létezését sugallja. Ezt a titulust egyébként a cseh közjogban csak a protektorátus idején használták, mert a második világháború előtti és utáni államfőket következetesen mindig köztársasági elnöknek hívták.

A német birodalmi vezér és kancellár március 16-i rendelete egy recepció (azaz a korábbi jog érvényességére vonatkozó) jogi normát is tartalmazott, amely értelmében a megszállás előtti jog továbbra is hatályban maradt, amennyiben nem mondott ellent a Német Birodalom általi védelem átvételének, illetve annak értelmének. Ez egy meglehetősen tág és rugalmas megfogalmazás volt, amelybe sok dolog belefért. De miután Hitler egyetlen kifejezett jogi aktussal sem helyezte hatályon kívül az 1920. évi polgári demokratikus alkotmányt, annak az államfőre vonatkozó részei tulajdonképpen továbbra is hatályban maradtak.¹⁷ Hasonlóképpen például, mint az 1920-ban létrehozott, egyébként sokáig alig működő csehszlovák Alkotmánybíróságra vonatkozó rendelkezések is. Ez a testület paradox és némileg bizarr módon még 1939 késő tavaszán, kora nyáron, tehát még a náci megszállás alatt is néhányszor ülésezett, sőt, egy konkrét határozatot is hozott. Ebben pedig az 1920. évi alkotmány alapján próbálta megvizsgálni egy vitatott jogi norma alkotmányosságát. A határozatról a hivatalos közlönyből értesülő náci megszállók aztán többé nem engedték összeülni a testületet, de az erről szóló konkrét jogi norma, vagy írott intézkedés nem lelhető fel.¹⁸

A németek és a protektorátusi cseh politika is tehát úgy számoltak, hogy Hácha mandátuma 1938 végén kezdődött, és a korábbi csehszlovák elnökökhöz hasonlóan hét évig fog tartani. Feltéve persze, ha Hitler is így akarja. Megválaszolatlan maradt az a kérdés, mi történne Hácha utódjának

¹⁶ Uo. 342.

¹⁷ JANEČKOVÁ 2013, 113.

¹⁸ LANGÁŠEK 2011, 166-179.

megválasztása, vagy Hácha halála esetén, illetve akkor, ha ő kitöltötte volna a mandátumát, és Németország megnyerte volna a háborút. Igaz, ez utóbbi esetben nagy valószínűséggel a cseh–morva területek autonómiájának a legcsekélyebb látszata is eltűnt volna – azaz nyilván nem lett volna szükség új államelnökre.

Hácha államelnök a birodalmi protektorok szoros felügyelete alatt tudott csak működni. Először Konstantin von Neurath protektorral volt kénytelen együttműködni, akit Hitler 1939. március 18-án nevezett ki. Neurath nyugodt, és inkább mérsékelt személynek számított a német vezetésben. A helyszínen főleg az arisztokrata és nagybirtokos körökkel ápolt jó kapcsolatokat, amelyek érdekeit a maga módján próbálta érvényesíteni is.¹⁹ Neurath hivatalosan 1943 májusáig volt protektor, de 1941-ben szabadságra küldték, és megbízott protektorként a német belbiztonsági erők embere, Reinhard Heydrich került erre a posztra, aki már sokkal keményebb kezű politikát folytatott. Ez nyilván hatással volt Hácha mozgásterére is. Heydrich azonban 1942 májusában a külföldi csehszlovák emigráció és a britek által szervezett merénylet áldozata lett. Ezek után nagyon súlyos retorziókra került sor. Az új birodalmi protektor Kurt Daluege rendőrtábornok lett, aki 1943-ig töltötte be ezt a tisztséget. Akkor azonban visszahívták, és egyben a korábban említett Neurathot is, az előtérbe pedig a birodalmi protektor államtitkára; Karl Hans Frank került, aki a Cseh- és Morvaország felelős német államminisztere lett. Frank volt az első szudétanémet a protektorátus élén, addig ugyanis Hitler inkább a birodalmi németekre bízta ezt a területet. A birodalmi protektor Wilhelm Frick, a volt birodalmi belügyminiszter lett, akit Berlinből helyeztek át Prágába.²⁰

Hácha eleinte próbált megőrizni valamifajta autonómiát, és igyekezett aktívan tenni is valamit a megszállt cseh területek érdekében, de idővel ezt a politikát csak egyre kisebb hatékonysággal tudta folytatni. Ebből a szempontból érdekes volt a parlamentáris szervekhez való viszonyulása. Hácha még 1939. március 21-én, tehát hat nappal a megszállás után feloszlatta a csonka csehszlovák Nemzetgyűlést. A témával behatóan foglalkozó cseh jogtörténészek ezt egyébként azzal is magyarázzák, hogy ezzel a lépéssel egyebek mellett azt is el akarta kerülni, hogy a megfélemlített törvényhozó testület esetleg egy új (náci típusú) közjogi berendezkedést hagyjon jóvá. Úgy néz ki viszont, hogy a német megszállók legitimációs okokból eleinte nem ragaszkodtak a törvényhozó szerv minden maradványának felszámolásához.²¹ Itt talán valószínűleg inkább a jogászias gondolkodású Hácha

¹⁹ JANEČKOVÁ 2013, 56.

²⁰ A két szerv közötti kompetencia megosztásról lásd JANEČKOVÁ 2013, 184-185. Gyakorlatban Frank lett a protektorátus erős embere, szemben Frickkel, aki inkább reprezentált.

²¹ MARŠÁLEK 2008, 74.

aggályai játszottak szerepet, aki úgy gondolta (vagy gondolhatta), hogy a törvényhozás által szentesített aktusoknak később nagyobb lesz a súlya, mint az államelnök intézkedéseinek. Ezt pedig el akarta kerülni.

Részben a feloszlatott törvényhozó testület, részben pedig a szintén feloszlatott és betiltott politikai pártok egyfajta pótlékkaként Hácha igyekezett létrehozni egy ún. Nemzeti Közösséget (csehül: Národní souručenství), amely a cseh nemzetet lett volna hivatott képviselni. Ebben Hácha a cseh társadalom minden rétegét szerette volna látni, az első és a második köztársaság prominensein kívül, akikre a tisztségviselési tilalom vonatkozott volna. Ez a testület eredetileg főleg azt a célt szolgálta volna, hogy megerősítse az államelnök pozícióját. A testület tágabb jelentőségű volt a cseh fasiszta mozgalomnál, amely csak egyik szereplőként jelent meg a munkájában. Hácha azt akarta, hogy a Nemzeti Közösség kifelé totalitárius és tekintélyelvű szerv benyomását keltse, de a vezetése lehetőleg megmaradjon a volt demokratikus politikusok kezében.²² A testület elnöke egy volt agrárius politikus lett (Adolf Hrubý). Hivatalosan a nemzeti szolidaritás, szociális igazságosság és a keresztény erkölcs alkotta ennek a mozgalomnak az ideológiáját. A Nemzeti Közösség ugyanis inkább egy politikai mozgalom volt és nem közjogi szerv. Az irányító bizottsági helyeket viszont a legutolsó (azaz 1938. évi) választások során elért pártkulcs alapján osztották szét a már nem létező pártok között, amelyek egyébként másodvonalbeli politikusait delegálták ide.²³

A kormány és a belügyminisztérium a cseh nemzet egyetlen politikai mozgalmának deklarálta a Nemzeti Közösséget, amelynek semmilyen törvényhozó kompetenciája nem volt. Közvetve azonban úgy volt felépítve, mint a kormány sajátos tanácsadó-konzultatív szerve. A miniszterek kötelesek voltak foglalkozni az innen érkezett ötletekkel és kezdeményezésekkel. A testület tagjainak azonban nem volt interpellációs joga és nem tudtak bizalmatlanságot megszavazni a kormánynak vagy a tagjainak.

A németek nem teljesen bíztak ebben a szervben, noha eleinte pozitívan viszonyultak hozzá, hiszen az ő eszméiket próbálta követni. A probléma az volt, hogy egyesek ezt a testületet az illegális ellenálló tevékenységre akarták felhasználni, amire a gestapó viszonylag korán rájött. Ezért egy év után elkezdődött a Nemzeti Közösség munkájának korlátozása, és azon belül működő ellenálló csoportok felszámolása. 1940-ben a birodalmi protektor kijelentette, hogy számára ez a testület nem partner és kicserélték a vezető szerveit. De ezek után sem lett hatékonyabb és fokozatosan passzivitásba és részben feledésbe merült ez a szerv.²⁴

²² PASÁK 1998, 58.

²³ JANEČKOVÁ 2013, 150-151.

²⁴ Uo. 151-152.

A Protektorátus első éveiben a külföldi emigrációval is kapcsolatban állt. Beneš és Hácha között eredetileg valóban korrekt volt a viszony, noha sok szempontból eltérő habitusú és világnézetű emberekről volt szó. Sőt, 1938 decemberében Beneš udvariasan gratulált is Háchának az elnökké választáshoz, ezáltal pedig részben ő is elfogadta a jogászprofesszort, mint egyfajta szükségmegoldást. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a protektorátusi kormányfő, Alois Eliáš tábornok és a kormány több tagja is az ellenállásnak dolgozott, egészen későbbi lebukásukig és 1942. évi kivégzésükig. Hácha tudott erről és próbált is segíteni a később bajba jutott minisztereknek, amire azonban semmilyen esély nem volt. Hácha problémái akkor kezdtek fokozódni, amikor az antifasiszta szövetségesek egymás után elismerték Beneš-t az emigrációs kormányzat vezetőjének, illetve akkor, amikor a Reinhard Heydrich elleni 1942. évi merénylet után a külföldi emigráció többszörös felszólítása után sem tudott lemondani.

Hácha alapvetően az üldözött személyek megmentésére és a táborokból való kiharásukra koncentrált. A fő eszköze az volt, hogy a lemondásának kilátásba helyezésével próbálta „zsarolni” a megszállókat, ami azonban egyre kevésbé hatott. A kis engedmények érdekében azonban egyre komolyabb szimbolikus gesztusokra kényszerült, ami tovább rombolta amúgy sem túl nagy tekintélyét a lakosság körében. Emiatt 1942 után a neve valóban összekapcsolódott a kollaborációval és a kezdetben megértő külföldi antifasiszta ellenállás végül elhatárolódott a protektorátusi államelnöktől.²⁵

Hácha pedig egyre rosszabb egészségügyi állapotba került. Kilátástalan helyzete és a kollaboráció erkölcsi tehertétele negatívan hatott az idős elnök amúgy sem jó állapotára. 1943-tól kezdve emiatt alig vett részt az ügyek intézésében és teljesen a környezetétől függött, azaz az elnöki kancellária munkatársaitól. Azok egy része pedig minden jel szerint a németeknek dolgozott. Egyébként azt, hogy minimum 1943-tól kezdve Hácha már nem felelt a tetteiért az ügyében később eljáró büntetőbíróság is konstataulta. Erről természetesen németek is tudtak, akik minden esetre aláírtak vele egyfajta politikai végrendeletet, amelyet azonban nem ő dolgozott ki, hanem a munkatársain keresztül a németektől kapta meg a szövegét. Ebben a végrendeletben utódjául a protektorátusi kormányfőt és egyben az igazságügyi minisztert, Jaroslav Krejčít nevezte meg, aki egyébként 1939-ig az Alkotmánybíróság elnöke is volt. Az utóbbi nevét azonban a németek nemcsak a kormány élén változtatták meg Richard Bienerth nevére, hanem értelemszerűen Hácha fiktív végrendeletében is.²⁶ Lényeg az, hogy amikor Emil Háchát a felszabadulás után néhány nappal (1945. május 13-án) a

²⁵ MARŠÁLEK 2008, 70.

²⁶ JANEČKOVÁ 2013, 188-189.

csehszlovák hatóságok letartóztatták, a súlyosan beteg és a többszörös idegösszeomláson átesett államelnök már alig tudott magáról. A bírósági tárgyalására már nem került sor, mert 1945. június 27-én börtönben, méltatlan körülmények között meg is halt.²⁷

Bár a kommunista propaganda egyértelműen a kollaboráció szimbólumaként kezelte Háchát, az 1960-as évek óta egyes cseh történészek és néhány publicista is árnyaltabban próbálja kezelni a személyét és sorsát. Ez a tendencia folytatódik 1989 után is. Egyre többen nem annyira a fő kollaboránst, hanem inkább a tragikus sorsú politikust látják benne, aki rossz időben rossz helyen volt, és nem tudott időben letérni arról az útról, amelyet eleinte inkább jóhiszeműen kezdett el, de amely egy idő után teljesen eltorzult és emiatt teherterhelé vált.²⁸

Bibliográfia

CÍSAŘ 2006 = Císař, Čestmír, Moji českoslovenští prezidenti. Praha, Nakl. Slávy dcera, 2006.

GRONSKÝ 2005 = Protokol o jednáních A. Hitlera s oresidentem tzv. druhé republiky Dr. E. Háchou o zrušení samostanosti Československé republiky dne 15. března 1939. In: Gronský, Ján, *Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa*. I. 1914-1945. Praha, UK v Praze a Nakl. Karolinum, 2005.

JANEČKOVÁ 2013 = Janečková, Eva, Státoprávní uspořádání Protektorátu Čechy a Morava (1939-1945). Plzeň, Vyd. a nakl. Aleš Čeněk, 2013.

KUKLÍK - NĚMEČEK 2003 = Kuklík, Jan - Němeček, Jan, Hans Kelsen a 15. března 1939, s připojením „Kelsenova memoranda.“ *Právně Historická Studie*, 2003. 36. szám.

LANGÁŠEK 2011 = Langášek, Tomáš, Ústavní soud Československé republiky a jeho osudy v letech 1920-1948. Plzeň, Vyd. a nakl. Aleš Čeněk, 2011.

MARŠÁLEK 2008 = Maršálek, Pavel, Hácha a „háčovština“ v protektorátní politice. In: *Pocťa Janu Gronskému*. Eds.: Klíma, Karel - Jirásek, Jiří. Plzeň, 2008.

PASÁK 1998 = Pasák, Tomáš, Pod ochranou říše. Praha, Práh, 1998.

PAVLÍČEK 2011 = Pavlíček, Václav et kol., Ústavní právo a státověda. II. díl. Ústavní právo České republiky. Praha, Leges, 2011.

WEYR 1946 = Weyr, František, 15. března a náuka o paaktech. *Právní praxe*, 1946.

²⁷ Uo. 189.

²⁸ Erről lásd összefoglalóan MARŠÁLEK 2008, 69-78.

A HITLERJUGEND ÉS A KELETI „ÉLETTÉR”

Élettér keleten

A Németország számára nélkülözhetetlennek minősített területszerzést Hitler és a nemzetiszocialista ideológia úgy állította be, mintha az egyenlő lenne a német nép túlélésével – vagyis a német nép fennmaradása gyakorlatilag egybeforrt a világhatalmi pozíció megszerzésével. Az élettérre (Lebensraum) való igényét Hitler az évi 900 ezres népszaporulatból vezette le. Álláspontja szerint egy egészséges népnek ugyanis mindig növekszik a lakossága, ebből következik, hogy életterét folyamatosan a népesség számához kell igazítani. Miután a születésszabályozást, a belső kolonizációt, a fokozott iparosítást és világpiaci orientációt e probléma megoldásaként elvetette, a kérdést csakis újabb területek meghódításával valósíthatta meg. A megszerzendő, a német nép természetes életterét jelentő területek legnagyobb része Németországtól keletre helyezkedett el, s akár az Urálig terjedő térség egészét is magába foglalhatta. *„Ha mi ma Európában új területről és földről beszélünk, akkor elsősorban csak Oroszországra és a neki alávetett peremállamokra gondolhatunk.”*¹ Ha pedig a népek küzdelmében ez a terület is kevésnek bizonyul az expanzió folytatható volt.

A nemzetiszocializmus másik fő pillére, a fajelmélet egyúttal azt is egyértelművé tette, hogy a németeknek faji előkelőségük alapján (mint „Herrenvolk”) joguk van birtokba venni a kiszemelt területeket, de egyúttal az ehhez szükséges erővel is rendelkeztek. Kétség sem férhetett hozzá, hogy „kultúrateremtőként” a térségben korábban jelentkező minden fejlődés csakis a német hatásra volt visszavezethető, miközben a térség nem germán népeitől – mint „kultúrarombolóktól” – az államalkotás képességét és jogát is elvitatták. Így Németországnak a felsőbbrendűségéből fakadóan nemcsak joga, hanem kötelessége is volt birtokba venni ezeket a területeket, hogy ott főleg a szláv befolyás hatására elsorvadó, egykor németek által teremtett kultúráját újra felélessze.

Így a második világháborúban a Németországtól keletre fekvő területek megszerzése nemzetiszocialista olvasatban faji háború jellegét öltötte, s a területek birtokbavétele egyúttal az ún. Generalplan Ostban is megtervezett regermanizálás kezdetét jelentette, amely első nekifutásra idealisztikus módon 20 millió német betelepítésével és ki tudja hány millió „alsóbb rendű” nép rabszolgasorba döntésével, eltávolításával, illetve kiirtásával

¹ HITLER 1939, 742.

volt megvalósítható. Mivel a Hitler által vizionált grandiózus népességszaporulat Németországban nem következett be, s a háború idején az ország nem nélkülözhetette szinte egyetlen lakóját sem, az elsőként megszállt keleti területek visszanémetesítése csakis más emberforrásokra alapozva történhetett. Így kerültek előtérbe a birodalmi határokon túl élő, a köztes-európai térségben akár már több száz éve honos németek, akiket Hitler amúgy is „tarthatatlan népszilánkoknak”² tekintett, akik a folytonos asszimilációs nyomás hatására egyre inkább elvesztették faji jellegüket. Vagyis áttelepítésük, hazahozataluk a birodalomba („Heim ins Reich”) mindjárt két problémát is megoldott: a területek benépesítését, illetve ezen ún. népi németek asszimilációtól, s így a faj számára való elvesztéstől való megmentését. Az áttelepítési mechanizmus mintegy 900.000 népi németet érintett.³

Ez az „átnépesítési” folyamat, illetve a keleti élettér megszervezése a Hitlerjugendre (HJ) is feladatokat rótt.

A Hitlerjugend és a keleti bevetés (Osteinsatz)

A HJ feladatköre keleten kettős volt: egyrészt a megszállt területeken autochton német lakosság ifjúságának megszervezése, illetve az áttelepítő akciók során ezekre a területekre érkezett, ún. népi német lakosság gondozása, fiataljainak Hitlerjugendben való megszervezése. Az ifjak azért is kulcsfontosságúak voltak, mert gyorsabban beilleszthetők voltak a német népközösségbe, csak az ő esetükben lehetett számítani arra, hogy az érvényben lévő német világszemlélet kellőképpen gyökeret ver bennük, és életüket már nem határozta meg a szülői generációk rossz tapasztalata az idegen uralom alatt, vagyis a birodalmi tudat csakis rajtuk keresztül alapozódhatott meg.⁴ Mindez pedig nélkülözhetetlen volt a német uralom legalább „ezerévvessé” tételéhez. E két teendőhöz képest a háborús viszonyok közepette marginális volt a nem német, ún. idegennépi ifjúság felügyelete és a vele való kapcsolatépítés.

E munka orosz-lánrésze a Lengyelországtól elszakított területeken valósult meg, keletebbre leginkább csak a szervezeti struktúra kialakításáig, és bizonyos tevékenységi formák megteremtéséig jutottak.

A Hitlerjugend megszervezése keleten

Míg az egykori lengyel területeken az áttelepített németek gondozása adta a HJ fő keleti tevékenységét, és ezzel párhuzamosan történt a Hitlerjugend szabályszerű működésének megszervezése, addig a keletebbre fekvő, 1941 júniusától elhódított területeken az ott élő német fiatalok HJ-ban való

² Hitler beszéde a Reichstag előtt 1939. október 6-án. Ld.: DOMARUS 1962, 1377-1393.

³ LUMANS 1993.

⁴ KAUFMANN 1940, 197-198., BUDDRUS 2003, 764-765.

összefogása, illetve az ottani más etnikumú, fajilag „értéktelen” fiatalság felügyelete volt a fő feladat.

1941. július 17-én a Wehrmacht polgári igazgatás alá bocsátotta a keleten megszállt területeket, ahol a német polgári igazgatás kiépítésével *Alfred Rosenberget* bízták meg, mint a megszállt keleti területek miniszterét. A minisztérium alárendelt igazgatási szintjeit a birodalmi, fő- és területi megbízottak (Reichs-, General- és Gebietskomissar) hivatalai jelentették. E területen az ifjúsági tevékenység koordinálására Rosenberg és Artur Axmann birodalmi ifjúságvezető megállapodása nyomán a Birodalmi Ifjúságvezetőség (BIV) egy HJ-vezetőt delegált, akinek tevékenységi körét Rosenberg 1942. június 3-i rendeletében szabályozta. Ennek értelmében a minisztériumon belül létrehoztak egy Ifjúsági Osztályt (Abteilung Jugend), amelynek hatásköre az iskolán kívüli ifjúság testi, szellemi és erkölcsi nevelésére terjedt ki. Egy korábbi, 1942. május 16-i rendelet értelmében a birodalmi és főmegbízottaknál, illetve ezek hivatalaiban is mindenhol létrejött az önálló ifjúsági hivatal, vagyis a keleti területek (Ostland) és Ukrajna (Ukraine) birodalmi megbízottjának hivatalában, valamint a kaueni, rigai és revali főmegbízottak hivatalaiban. Más főmegbízottaknál (minszki főmegbízott) nem jött létre önálló osztály ifjúsági osztály. Az ifjúsági osztályokon vagy referatúrákon belül a munka három fő szempont alapján zajlott: az ifjúságpolitika általános és alapvető kérdései, birodalmi német és népi német munka, valamint nem német népek nyilvános és szabad ifjúsági munkája.⁵

A birodalmi közigazgatás megszervezése mellett az NSDAP is elkezdte kiépíteni keleti struktúráját, amely az *NSDAP Keleti Munkaterületre* (Arbeitsbereich Osten der NSDAP) név alatt kezdte meg működését, ugyancsak Rosenberg vezetésével. A birodalmi megbízottaknak megfelelő szintek az NSDAP országos vezetőségei voltak (Landesleitung), míg a főmegbízottak szintjének a kerületi vezetőség (Bezirksleitung) felelt meg. Ezekben a szinteken is teljes körű perszónalunió volt.⁶ Vagyis a birodalmi gyakorlat itt is visszatükröződött.

Axmann 1942. augusztus 1-i hatállyal rendelte el az NSDAP Keleti Munkaterületének vezetőjével, Rosenberggel egyetértésben, hogy az NSDAP Keleti Munkaterületén belül létrehozzák a BIV Keleti Parancsnokságát (Befehlsstelle Osten), melynek központja Berlin, vezetője Nickel járásvezető (Bannführer) lett. Az NSDAP Keleti Munkaterülete Keleti Vidék körzetén (Bereich Ostland) belül a BIV felállította a Keleti Vidék Parancsnokságot (Befehlsstelle Ostland der Hitlerjugend) rigai központtal, valamint az Ukrán körzeten belül az Ukrájnai Parancsnokságot (Befehlsstelle

⁵ Bearbeitung von Jugendangelegenheiten in den besetzten Ostgebieten. *Das Junge Deutschland*, 1943/4. sz.

⁶ Die Jugendarbeit in den besetzten Ostgebieten. *Das Junge Deutschland*, 1943/4. sz., 89-91.

Ukraine der Hitlerjugend) Rovno átmeneti központtal, s mindkét parancsnokságot a berlini parancsnokság alá rendelték. A Keleti Vidéken belül további kerületi szervek (Bezirksstelle) létesültek Észtorszáiban Reval, Lettorszáiban Riga, Litvániában Kauen, Fehéroroszországban (Weißruthenien) Minszk központtal. Az Ukrajnai Parancsnokságon belül Rovno (Volhínia-Podólia) mellett Zsitomir is központ lett, illetve továbbiakban Kijevben, Nyikolajevben, Csernyigovban és Dnyepropetrovszkban létesültek kerületi szervek.⁷

A kerületi szervek élén a kerületi vezető (Bezirksstellenleiter) állt. Stábja az alábbi feladatokat látta el: a birodalmi német és népi német HJ vezetése és gondozása (szervezés, személyügyek, vezetőképzés, iskolázás, sajtó, szolgálatkialakítás), szociális munka (szakmai képzés, otthonok, kiegészítő szakmai képzés, kapcsolat a szakmai egyesületekkel, munkaügyi hivattal, gazdasági kamarával, NSV-val), parasztság gondozása és vidék-szolgalat (paraszti szakmai nevelés, kapcsolat a mezőgazdasággal, vidék-szolgalat), igazgatás (pénztár, leltár, eszközök, beszerzés), különmegbízott (iskolák és otthonok létesítése, rövid távú keleti bevetés), iskolázás (iskolázás és vezetőképzés).⁸

Transznisztriát a román polgári közigazgatásnak adták át, de az ifjúsági munkát illetően a HJ alá tartozott. Axmann 1943. március 1-i hatállyal állította fel a közvetlenül berlini Keleti Parancsnokság alatt működő *Transznisztriai Országos Ifjúságvezetőséget*, melynek ideiglenes központja az Odeszsa melletti *Landauban* (Sirokolanovka) volt. Feladata volt a népi német ifjúság gondozása.⁹

Mindezek a szabályozások teljes egészében biztosították a HJ totális igényeit. Mindenesetre a keleten végzendő ifjúsági tevékenység nagy kihívást is jelentett a HJ-nak, hiszen azt nem lehetett összehasonlítani a birodalmi viszonyokkal. A kiindulási feltételeket jóval kedvezőtlenebbnek ítélték meg, mint ahogy 1933-ban a birodalomban nekikezdték a HJ felépítésének, és még nagyon sok időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy olyan mélyrehatóan és sokrétűen tudjanak dolgozni, mint a birodalmi HJ esetében. Bár az áttelepítések révén a helyzet akár még javulhatott is. Így tulajdonképpen mindenhol a HJ és Német Leányok Szövetsége (Bund Deutscher Mädel,

⁷ Lüer an die Bezirksstelle Estland und Bezirksstelle Lettland, Riga, 1. Juni 1943 – Bundesarchiv Berlin (BArch), NS 28/47, 63.; Befehlsstelle Ostland der HJ. Registraturplan – BArch, NS 28/46, 3.; Jugendarbeit in den besetzten Ostgebieten. *Reichsbefehl*, 18/42 K, 2. September 1942 – BArch, NSD 43/1, 134469-134470.

⁸ Arbeitsverteilungsplan. HJ-Bezirksstelle Litauen, April 1943 – BArch, NS 28/46, 12.

⁹ Landesjugendführung Transnistrien. *Reichsbefehl*, 10/43 K, 13. März 1943 – BArch, NSD 43/1; Die Jugendarbeit in den besetzten Ostgebieten. *Das Junge Deutschland*, 1943/4. sz., 89-91.; BArch, NS 28/47, 80.

BDM) vezetőinek kis csoportja látta el a feladatokat és próbálta megvetni a „modern ifjúságnevelés” alapjait.¹⁰

1943-ban rendezett HJ-tevékenységről a Keleti vidék teljes területén nem lehetett beszélni. Észtországban 30 fiút és lányt fogtak össze, Lettországon 400-at. A visszatelepítések miatt egyedül Litvániában volt jobb a helyzet, mivel több mint 6000 fiú és lány volt már a HJ keretei között. A volt szovjet területeken összesen 62 ezer főt kellett volna a HJ-nak gondoznia, de a legnagyobb problémát ebben a tekintetben is a vezetők hiánya okozta.¹¹ Tehát összességében a Hitlerjugend nagyon nehéz körülmények között dolgozott, nem volt megfelelő ember, a tevékenységet folytatók is állandóan változtak a katonai behívások miatt. Így tehát szabályszerű működésről, rendszerességről sem a háborús körülmények, sem pedig a földrajzi adottságok miatt nem lehetett szó.

Axmann e szükséghelyzet mielőbbi megszüntetése érdekében 1943 februárjában elrendelte, hogy a keleti kerületek segítésére a birodalmi HJ-területek létesítsenek *partnerségi kapcsolatokat* (Partenschaft). Litvánia számára Szászországot (területvezetőség és az Adolf Hitler Iskola (AHS) Pirna), illetve Pomerániát jelölték ki (területvezetőség). Fehéroroszország számára Alsó-Szászországot (területvezetőség), illetve Hessen-Nassaut (területvezetőség). Ukrajnán belül a Volhínia-Podólia kerületnek a Szudéta-vidéket (területvezetőség); Zsitomirnak Thüringiát (területvezetőség és AHS Blankenhain), illetve Sziléziát (területvezetőség és az AHS Alsó-Szilézia; Kijevnek Ruhr-Alsó-Rajnákat (területvezetőség), Köln-Aachent (területvezetőség és AHS Königswinter), valamint Düsseldorfot (területvezetőség); Nyikolajevnek Kelet-Poroszországot (területvezetőség és Tanárképző Iskola Michlsack), Közép-Elbát (területvezetőség); Dnyepropetrovszknak pedig Baden/Elzászt (területvezetőség) és Württemberget (területvezetőség). A csernyigovi kerület népi német csoportja számára az esetleges további áttelepítésig a HJ Északi Vidék területét jelölték ki partnerül. Transznisztria számára pedig Svábföldet (területvezetőség és AHS Sonthofen), Nyugati Vidéket (területvezetőség és AHS Finslingen), illetve Felföldet (területvezetőség). E rendelet kiegészítéseként 1943 nyarán Volhínia számára kijelölték még Brandenburgot (területvezetőség) is. Hasonlóképpen partnerségi kapcsolatra jelölték ki a BDM háztartási iskoláit is. E partnerségi

¹⁰ Die Jugendarbeit in den besetzten Ostgebieten. *Das Junge Deutschland*, 1943/4. sz., 89-91.; Bearbeitung von Jugendangelegenheiten in den besetzten Ostgebieten. *Das Junge Deutschland*, 1943/4. sz.

¹¹ HJ-Bezirksstelle Litauen an den Chef der Befehlsstelle Ostland, Obergabietführer Lüer, Kauen 27. September 1943 – BArch, NS 28/48, 13.; Lüer, Rundschreiben 1, Riga, 26. Januar 1942 – BArch, NS 28/49, 6.

kapcsolatok keretében rádiókészülékek, könyvek, sportszerek, iskolai taneszközök, egyéb munkaeszközök kerültek a keleti területekre.¹²

A Baltikum meghódításával az egykori litvániai népi németeket újra visszatelepítették a birodalmi területekről. Ezt követően ezeken a területeken újra meg kellett szervezni a Hitlerjugendet, a szervezőmunka Litvániában 1942 tavaszán indult meg. Litvániában a wilkowischkeni (Vilka-viškis), a schakeni (Šakiai), a tauroggeni (Tauragė), a raseini (Raseiniai) és a mariampoli (Marijampolė) járásokban működött a HJ. A feltételek sok esetben kedvezőtlenek voltak, mivel az egyes HJ-csoportok túl nagy területről voltak kénytelenek tagokat összefogni. Az általános problémákon kívül az áttelepülő ifjakat ruházatuk, lábbelijük hiányossága és a lakótér elégtelensége mellett a tifusz is sújtotta. Az uniformizáltság mindössze 30 százalékot ért el, ami keleten viszont tekintélyes eredményt jelentett. Az ifjúsági szolgálat során mutatott teljesítmény nagyon eltérő volt.¹³

Litvániában a visszatelepülő táborokban a vezető pozíciókat a birodalmi Hitlerjugend tagjai töltötték be, míg az alsóbb vezetőket itt is a litvániai német ifjúság soraiból választották ki. Míg azonban a táborokban jól össze lehetett tartani az ifjúságot, addig a végleges helyre településkor a táborokban kialakult egységek ismét felbomlottak és szétszóródtak, így az új területeken újra előlről kellett kezdeni a szervezést. A feltételek itt is nagyon szűkösek voltak, HJ-otthon például többnyire nem volt, így az iskolák töltötték be ezt a funkciót is. A HJ a litvániai német ifjúság gondozására és németiségének megszilárdítására minden járásban főállású HJ- és BDM-vezetők alkalmazását tartotta szükségesnek. Az adott helyzetben erre azonban nem volt lehetőség. A BDM részéről viszont volt némi kapacitás egy-egy vezető kiküldésére, 1942 októberében egy járásban már működött is a BDM-vezető. A minisztérium ifjúsági osztályának 8 részlege közül is hetet BDM-lány látott el. Megpróbálkoztak az egyes otthonok felszerelésével, könyvek eljuttatásával, és lehetőség szerint az ifjúság egyenruhával való ellátásával is. A BDM-iskolasegítőkre hárult az iskolák működtetése, akiket egyúttal BDM-alvezetőként is alkalmaztak. 1943 tavaszára a szolgálat már állandóbb jelleget öltött, de a vezetők képzettsége és a felszereltség továbbra is hiányosnak mutatkozott.¹⁴

¹² Betreuung der volksdeutschen Jugend in den besetzten Ostgebieten durch Patenschaften der Hitler-Jugend. *Reichsbefehl*, 8/43 K, 25. Februar 1943 – BArch, NSD 43/1; Betreuung der volksdeutschen Jugend in den besetzten Ostgebieten durch Patenschaften der Hitler-Jugend. *Reichsbefehl*, 22/43 K, 7. Juni 1943 – BArch, NSD 43/1; RÜDIGER 1983, 285.

¹³ Rundschreiben 5 (Lüer), 28. April 1942 – BArch, NS 28/49, 23.; Ria Penke Gebietsmädführerin an Rüdiger, Riga 27. Oktober 1942 – BArch, NS 28/47, 44.; Bezirksstelle Litauen an die Befehlsstelle Ostland, Kauen, 8. Januar 1943 – BArch, NS 28/50, 9-14.

¹⁴ HJ in Litauen, Bericht, Riga, 9. Oktober 1942 – BArch, NS 28/51, 7.; Arbeitsverteilungsplan. HJ-Bezirksstelle Litauen, April 1943 – BArch, NS 28/46, 12.; HJ in Litauen, Bericht, Riga, 9. Oktober

A litván ifjúsággal meglehetősen feszült volt viszony, ami a múltbéli ellenszenv mellett abból következett, hogy a litvánok nem kaptak választ arra, mikor engedélyezik a litván ifjúsági szervezet felállítását. A Hitlerjugend azonban – az általános politikai helyzetre és a két világháború közötti feszült viszonyra tekintettel – ezt egyelőre nem tartotta lehetségesnek. A HJ szerint a litván ifjúság nem egy alkalommal zaklatta és szidalmazta a HJ tagjait. Mindezt az általános közhangulatra vezették vissza, mivel a litvánok általában nem nézték szívesen a németek visszatelepülését, ugyanis emiatt őket is gyakran más lakásokba költöztették.¹⁵

A Hitlerjugend vállalta fel az ifjúság szakmai felkészítését is, ami leginkább a szakmai képzési lehetőségek megteremtésében mutatkozott meg. Német megítélés szerint nehezítette a visszatelepülők helyzetét, hogy a korábbi rossz iskolai lehetőségek miatt általános képzettségi szintjük elmaradt a litvánokétól. Emiatt tervezték tanárképző intézet, gyermekgondozói iskolák stb. létesítését. Célul tűzték ki a vidékszolgálat és az ahhoz kapcsolódó tangazdaságok felállítását is. Tanműhelyek is nyíltak.¹⁶

A nehéz feltételek ellenére 1943-ra nyilvánvalóan Litvánia volt a Hitlerjugend keleti tevékenységének legsikeresebb területe. A különböző vezetőképző táborok, a BDM „Hit és szépség” Tagozatának felállítása és működése, a szabadságos és sebesült katonák gondozása, a birodalmi sportverseny lebonyolítása stb. mind arról tanúskodtak, hogy itt sikerült a leginkább megvalósítani a birodalmi HJ gyakorlatát. Litvániában volt egyedül példa a több mint 100, sőt adott esetben több mint 200 fős táborokra is. Itt is akadozott viszont a testi nevelés, emiatt ösztönzésképpen a BIV több sportünnepély és verseny megtartását szorgalmazta. 1943 őszén a HJ téli táborai mellett megtartották az első védfelkészítő tábort is, amelyen 21 fiú vett részt. Így 1943. október 1-én itt is elérkezettnek látták az időt, a kötelező ifjúsági szolgálat bevezetésére.¹⁷

1942 – BArch, NS 28/51, 7.; Bezirksstelle Litauen an die Befehlsstelle Ostland, Tätigkeitsbericht Februar – März 1943, Kauen, 3. Februar 1943 – BArch, NS 28/51, 13.

¹⁵ Bezirksstelle Litauen an die Befehlsstelle Ostland, Tätigkeitsbericht Dezember 1942 – Januar 1943, Kauen, 5. April 1943 – BArch, NS 28/51, 18.; Bezirksstelle Litauen an die Befehlsstelle Ostland, Tätigkeitsbericht Februar – März 1943, Kauen, 3. Februar 1943 – BArch, NS 28/51, 21.

¹⁶ Bezirksstelle Litauen Arbeitsbericht für die Zeit Januar bis 1. April 1943. Soziale Arbeit – BArch, NS 28/51, 30.

¹⁷ BArch, NS 28/55, 430-433.; Bezirksstelle Litauen. Tätigkeitsbericht April – Mai 1943, Kauen 25. Juni 1943 – BArch, NS 28/51, 35-39.; Rundschreiben 3/43, Riga, 9. Juni 1943 – BArch, NS 28/49, 48.; Aufstellung der Sommerlager der Bezirksstelle Litauen – BArch, NS 28/56, 20.; Bezirksstelle Litauen. Tätigkeitsbericht August – September 1943, Kauen, 18. Oktober 1943 – BArch, NS 28/51, 101-102.; Bezirksstelle Litauen. Tätigkeitsbericht Oktober – November 1943, Kauen, 7. Dezember 1943 – BArch, NS 28/51, 105-108.

Lettorszáiban 1943 decemberében kb. 350 fős volt a HJ-tagság. 1943-tól viszont már csaknem mindenhol csökkenő létszámok mutatkoztak. A Hitlerjugend működésében Lettorszáiban is elsősorban a JM és a BDM ért el eredményeket.¹⁸

Lettorszáiban viszont jóval előrébb haladtak a lett ifjúság megszervezésében, ugyanis itt a német és a lett ifjúság viszonya teljesen semleges volt. A lett ifjúsági szervezet felállításáról szóló hír 1942. június 13-án jelent meg a *Deutsche Zeitung im Ostland* nevű lapban. A szervezet vezetői olykor a DJ-szolgálaton is részt vettek, ami azonban nem lehetett állandó jellegű kapcsolat, mert 1943 augusztusában a tevékenységi jelentés már arról számolt be, hogy semmiféle kapcsolat nem áll fenn a két szervezet között.¹⁹

Észtországban 1942 végére, ha kis létszámmal is, de minden HJ-egység dolgozott, valamint megkezdte működését a BDM „Hit és szépség” Tagozata is. Revalban működött a legnagyobb HJ-állomáshely kb. 70 taggal, ráadásul a többség nem is volt német származású. Ezenkívül csak néhány HJ-tag volt igazolható, Nömmében (Nömmе) létesült például egy 9 fős állomáshely. A tagok általában a helyi német iskola diákjai voltak. A BDM viszont jobbára csak éppen kötelező évüket teljesítő lányokból állt, akik a szolgálat letelte után ismét elhagyták Észtországot.²⁰

A szerény létszámok ellenére rendeztek birodalmi sportversenyt, nyári táborokat és vezetőképző táborokat. A sporteredmények pedig végig nagyon alacsony szinten maradtak. A táborok alacsony létszáma a jól bevált gyakorlatok lehetséges revízióját is felvetette, így például a 10 éves lányok bevonását a táborozásokba, akiket normál esetben még nem részesítettek tábori nevelésben. Lehetőségként az is felmerült, hogy az alacsony létszám miatt inkább a lettországi táborokba küldjék a fiatalokat.²¹

1943 januárjától javában folyt az észt ifjúság felépítése. 1943 nyarán Hapsalban megrendezték az első német-észt szabadidős tábort 44 résztvevővel. Vagyis itt is mutatkozott némi partnerség a két nép ifjúsága között.²²

¹⁸ BArch, NS 28/50, 94.; BArch, NS 28/49, 27.; Bezirksstelle Lettland, Tätigkeitsbericht, 31. März 1943 – BArch, NS 28/52, 30.; Bezirksstelle Lettland, Tätigkeitsbericht, 1. August 1943 – BArch, NS 28/52, 46.

¹⁹ Uo.

²⁰ Bezirksstelle Estland an Lüer, Reval, 12. Januar 1943 – BArch, NS 28/50, 75, 82.; Bezirksstelle Estland Tätigkeitsbericht Oktober – November 1943 – BArch, NS 28/52, 12.; Bezirksstelle Estland an die Befehlsstelle Ostland, Reval, 17. Mai 1943 – BArch, NS 28/61, 55.; Bezirksstelle Estland an die Befehlsstelle Ostland, Reval, 27. Januar 1943 – BArch, NS 28/52, 1.

²¹ Bezirksstelle Estland an die Mädelführerin der Befehlsstelle Ostland, Reval, 30. Januar 1943 – BArch, NS 28/56, 3.; Bezirksstelle Estland Tätigkeitsbericht Juni – Juli 1943 – BArch, NS 28/52, 9.; Die Organisation der Jugend. *Revaler Zeitung*, 3. Januar 1943 (BArch, NS 28/72, 11.); Jugendorganisationen im Ostland. *Das Junge Deutschland*, 1942/9. sz. 253.; Der Jugendaustausch mit dem Osten. *Das Junge Deutschland*, 1943/4. sz., 99-102

²² Uo.

A balti ifjúságot – a faji rokonság okán és a háborús szükséghelyzet következtében – nemsokára a HJ különleges háborús feladataiba is be kívánták vonni, így elsődlegesen az ún. vidékszolgálatba. Litvániában erre a feladatra csak a németek jöhettek szóba, de az észtek és a lett ifjúságot szívesen látták, ami így tulajdonképpen egy „nagygermán” vidékszolgálat felépítéséhez vezetett. 1944-ben a fiatal generációnak az aratás miatt le kellett mondania a teljes nyári szünetről, s még a dolgozó ifjúságnak is minden 5 napot meghaladó szabadságnál részt kellett vennie az aratásokon. A védfelkészítés mellett fontolóra vették az észtek és lett ifjúság légierő-segítőként (Lufwaffenhelfer) és légvédelmi ágyúsegítőként való alkalmazását is. A védfelkészítő táborok esetében azonban nehézséget jelentett Axmann ragaszkodása ahhoz az elvhez, hogy védfelkészítő táborokat csak a birodalom területén lehetett tartani. Emiatt az észtek és lett ifjak számára Kelet-Poroszországot és a Szudéta-vidéket vették számításba a védfelkészítő táborok színhelyeként.²³ 1943 novemberében a kelet-poroszországi Schippenbeil táborába elutazott az első 100 lett fiú, s a lelkesedés annyira nagy volt e tábort illetően, hogy 100 jelentkezést el is kellett utasítani. Ezt követően ténylegesen felmerült, hogy az így felkészített fiatalokat a légierő és a légvédelmi ágyúk segítőjeként vessék be a birodalmi területeken, mivel keleten ilyen igény nem mutatkozott.²⁴

1944-ben a védfelkészítő táborok már havi rendszerességgel zajlottak, így 1945-re a teljes 1925/26-os évfárat előkatonai felkészítését be akarták fejezni. Hasonlóképpen zajlottak a légvédelmi kiképző tanfolyamok, a repeszgránátok ellen védő légvédelmi árkok kialakítása és a sebesültek gondozása. A fiúk esetében az 1944-es év itt is az önkéntesség és a totális harci bevetés jegyében telt. A 17. születésnap után elvárták az önkéntes jelentkezést a Fegyveres SS, vagy a Wehrmacht kötelékébe.²⁵

A megszállt keleti területek közül csak a baltikumi területeken működött olyan Hitlerjugend, amely mind a birodalmi német, mind pedig a népi német fiatalokat magában egyesítette. A többi területen a birodalmi HJ vezetésével és annak mintájára Német Ifjúság néven állítottak fel szervezeteket, így Fehéroroszországban (Deutsche Jugend Weißruthenien), Ukrajnában (Deutsche Jugend Ukraine) és Transznisztirában (Deutsche Jugend

²³ Befehlsstelle Ostland (Lüer) an den Chef des Amtes Bauerntum und Landdienst der RJF – BArch, NS 28/61, 7.; Totaler Kriegseinsatz der Jugend. *Kauener Zeitung*, 4. April 1944 (BArch, NS 28/73, 23.); Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete an den Reichskommissar für Ostland, an Lüer, Geheim, Berlin, 13. März 1944 – BArch, NS 28/58, 2.; NSDAP Landesstelle Ostland der HJ, an den Leiter der Dienststelle Osten der RJF (Nickel), Riga, 23. März 1944 – BArch, NS 28/58, 3.

²⁴ Nickel an Lüer, Berlin, 4. April 1944 – BArch, NS 28/58, 5-12.

²⁵ Totaler Kriegseinsatz der Jugend. *Kauener Zeitung*, 4. April 1944 (BArch, NS 28/73, 23.).

Transnistrien). A különválasztást valószínűleg azért ítélték szükségesnek, mert a népi német fiatalok „faji értékét” már nem érezték elegendőnek ahhoz, hogy a Hitlerjugend tagjai lehessenek. E szervezeteknek kötelezően tagja volt minden német fiú 10 és 18, illetve minden német lány 10 és 21 éves kor között. Szervezetileg minden olyan falu és város egy egységet alkotott, amelyben népi németek laktak. A területi struktúra kialakítása a taglétszámok további fejlődésének függvénye volt, így az egyelőre csak felső szinten alakult ki. Az egyenruha megegyezett a HJ egyenruhájával, csak a karon viselt háromszög (Armdreieck) utalt a területi hovatartozásra. A Német Ifjúság szervezetek célja e németiség népiségének megszilárdítása, testi, szellemi és jellembeli képzése volt a nemzetiszocializmus szellemében. Ezen a területen is megteremtették a vezetőképzés feltételeit: minden népi német ifjú négyhetes táborozáson vett részt, ahonnan a kiválasztottakat vezetőképző táborokba, illetve a birodalomba küldték. Gondot fordítottak a szakmai képzésre is, ami ezeken a területeken elsősorban a paraszti életmódra nevelést jelentette, a lányoknál pedig a háztartási nevelést. Ezzel kívánták megvetni annak az alapját, hogy a korábbi kollektív paraszti gazdálkodást felváltsa az egyéni gazdaságok rendszere.²⁶

Fehéroroszországban 1942 végén hatvan 14–18 éves fiú, hetven 10–14 éves fiú, 20 lány és 30 ifjúlány volt.²⁷

Az Ukrajnai Parancsnokság központja Rovnóban volt. Az ifjúsági munka irányítása az NSDAP Ukrajnai Országos Vezetőségének és kerületi vezetőségeinek (Bezirksleitung) ifjúsági vezetőinek kezében volt, akik emellett tiszteletbeli funkcióként a birodalmi megbízott és a főmegbízottak mellett is elláttak feladatokat. E perszónálunió alapuló struktúrára kiépítését a területi megbízottak stábjainál (Gebietskommissar) az erre vonatkozó 1943. április 1-én kiadott rendelet szabályozta. Az ifjúsági vezetők mellé a birodalmi és főmegbízotti szinteken leányreferenseket is alkalmaztak. E struktúra kiépítése azonban meglehetősen akadozott.²⁸

*

*

*

²⁶ Volksdeutsche Jugend im Aufbau. *Das Junge Deutschland*, 1943/4. 91-96.

²⁷ Organisationsbericht Weissruthenien, Minsk, 12. Januar 1943 – BArch, NS 28/50, 63.; Bezirksstelle Weissruthenien an die Mädelführerin der Befehlsstelle Ostland, Minsk, 31. Januar 1943 – BArch, NS 286/56, 5.

²⁸ BArch, NS 28/47, 80.; Abschrift. Zentralblatt des Reichskommissars für die Ukraine, Behördliche Jugendarbeit, 267. – BArch, NS 28/47, 61.; Rundschreiben 3 (Lüer), 17. März 1942 – BArch, NS 28/49, 15-16.

A jelenleg hozzáférhető hiányos, a jövőben remélhetőleg helyi és oroszországi forrásokkal bővíthető német forrásállomány alapján is egyértelművé válik, hogy a Hitlerjugend elfoglalt keleti területeken végzett tevékenysége és szervezetként való működése ugyanolyan nélkülözhetetlen volt Németország háborús céljainak megvalósításához, mint a régi birodalmi területeken szinte már tökélyre fejlesztett háborús segélyszolgálat. A Hitlerjugend keleti bevetése egyrészt a kényszerűségből adódott, hiszen ezáltal emberi erőforrásokat lehetett megtakarítani a háborúban, másrészt az új területeknek a nemzetiszocialista ideológia alapján történő újranepezítése csakis akkor lehetett eredményes, ha az időközben németiségükben „megfakult” helyi és a „Haza a birodalomba” akció keretében odatelepített népi németeket fiatal korban regermanizálják.

A Hitlerjugendnek e „magasztos” célok megvalósítása érdekében azonban komoly erőfeszítéseket kellett tennie, hiszen a háborúban krónikussá váló vezető- és emberhiány következtében a keleten végzett tevékenység sohasem lehetett igazán hatékony, s a több tízezer lány közreműködése nélkül pedig egyenesen kudarcba fulladt volna. Ezért elsőrangú kérdés volt, hogy a gondozásba vett helyi és áttelepülő németészen belül milyen gyorsan és mekkora számban tudnak a későbbi munkára alkalmas vezetőket kiképezni.

A Hitlerjugend feladata kettős volt a keleti területeken. Egyrészt felvállalta az áttelepülő táborokban végleges letelepítésükre váró, mintegy kilencszáz ezres népi németiség ifjainak táborigazgatását, s ennek keretében világnézeti, testi nevelését, iskolai és nyelvi képzését, illetve egyéb szabadidős tevékenységek biztosítását, másrészt ezzel párhuzamosan megkezdte az újonnan megszerzett területeken saját szervezetének kiépítését, amit először a már helyben lévő német etnikumú lakosságra alapozott, majd az így létrejövő struktúrába illesztette bele az áttelepülő táborokban előzetes felkészítésen átesett népi német fiatalokat. Nekik együttesen a birodalomból kölcsönzött vezetők irányításával kellett megvetniük az „örökös birodalom” alapjait, s egyúttal maguknak is rendelkezésre kellett állniuk a háború által támasztott követelmények teljesítésére. Így leginkább csak arról lehetett szó, hogy a szervezeti struktúrák kiépüljenek, de azokat tartalommal már nagyon szerény módon tudták megtölteni.

Bár e tevékenység nyomán a németek által sűrűbben lakott területeken már viszonylag hamar, 1940-ben sikerül bevezetni az ifjúsági szolgálati kötelezettséget, az óbirodalmi szintet sem szervezettségben, sem a munka hatékonyságában sohasem sikerült elérni. Leghatékonyabbnak a Lengyelországtól megszerzett és közvetlenül a birodalomhoz csatolt területeken bizonyult a HJ tevékenysége, s még a Baltikumban is elfogadható szintet ért el, de az ún. megszállt keleti területeken, inkább már csak ritkán fellelhető

példaként szolgált. Utóbbiakon a háború ellenére viszonylag élénk birodalmi kapcsolatok sem igen tudtak segíteni.

Emellett a Hitlerjugend rajta tartotta szemét a nem német ifjúsági kezdeményezéseken, de ezeket a „faji rokonság” alapján csak a Baltikumban támogatta. A balti ifjakat a szervezeti téren a Hitlerjugend által kínált minta elfogadására sarkallta, befolyás alatt tartásukat, Németországhoz kötődésüket, a német vezetős szerep elismerését birodalmi HJ-csoportok látogatásával, illetve a balti ifjúság birodalmi látogatásával akarták biztosítani.

1944-től a közeledő frontok azonban már ezt az összességében nem lebecsülendő, de a páréves időintervallum miatt eredményeket még csak szerény mértékben felvonultató tevékenységet is lehetetlenné tették, s a Hitlerjugend az NSDAP-val együtt már leginkább a német lakosság evakuálásával volt elfoglalva.

Bibliográfia

Levéltári források

Bundesarchiv Berlin (BArch)

NS 28/46, NS 28/47, NS 28/48, NS 28/49, NS 28/50, NS 28/51, NS 28/52, NS 28/55, NS 28/56, NS 28/58, NS 28/61, NS 28/72, NS 28/73.

NSD 43/1.

Sajtó

Bearbeitung von Jugendangelegenheiten in den besetzten Ostgebieten. *Das Junge Deutschland*, 1943/4. sz.

Der Jugendaustausch mit dem Osten. *Das Junge Deutschland*, 1943/4. sz., 99-102.

Die Jugendarbeit in den besetzten Ostgebieten. *Das Junge Deutschland*, 1943/4. sz., 89-91.

Die Organisation der Jugend. *Revaler Zeitung*, 3. Januar 1943.

Jugendorganisationen im Ostland. *Das Junge Deutschland*, 1942/9. sz. 253.

Totaler Kriegseinsatz der Jugend. *Kauener Zeitung*, 4. April 1944.

Volksdeutsche Jugend im Aufbau. *Das Junge Deutschland*, 1943/4. 91-96.

Szakirodalom

BUDDRUS 2003 = Buddrus, Michael, Totale Erziehung für den totalen Krieg. Hitlerjugend und nationalsozialistische Jugendpolitik. München, K.G. Saur, 2003.

DOMARUS 1962 = Domarus, Max (szerk.), Hitler. Reden und Proklamationen 1932-1945, Neustadt a. d. Aisch, Schmidt, 1962.

HITLER 1939 = Hitler, Adolf, Mein Kampf. Zwei Bände in einem Band. Ungeschnittene Ausgabe. München, Zentralverlag der NSDAP, 1939.

KAUFMANN 1940 = Kaufmann, Günter, Das kommende Deutschland. Berlin, Junker und Dünhaupt Verlag, 1940.

LUMANS 1993 = Lumans, Valdis O., Himmler's auxiliaries: the Volksdeutsche Mittelstelle and the German national minorities of Europe, 1933-1945. North Carolina, The University of North Carolina Press, 1993.

RÜDIGER 1983 = Rüdiger, Jutta, Die Hitlerjugend und ihr Selbstverständnis im Spiegel ihrer Aufgabengebiete. Studienausgabe. Lindhorst, Askania Verlag, 1983.

SERES ATTILA

A BUDAPESTI „KALAND”
SZOVJET TURISTÁK A MAGYAR FORRADALOM ÖRVÉNYÉBEN

Bevezető

Bebesi György kollégánk és barátunk sok évtizedes tudományos pályafutása és egyetemi iskolateremtő munkássága előtt egy, az 1956. évi magyar forradalom történetének megismerésében újabb, és nyugodtan kijelenthetjük, különleges adalékkal szolgáló orosz levéltári forrás közreadásával szeretnénk tisztelni.

A forradalom eseménysorának rekonstruálásakor az egyik kulcsfontosságú, s talán nem tévedünk nagyon, ha azt állítjuk, döntő érvényű oroszországi levéltári forrásbázis az SZKP Központi Bizottságának egykori archívuma, amely 1991-et követően nyilvános közlevéltárként az oroszországi föderációs levéltári struktúra részévé vált.¹ Itt őrzik a szovjet állampárt legfelső végrehajtó testületeként funkcionáló, egyúttal az állami döntéshozatali mechanizmus korabeli csúcsszervének is minősülő Központi Bizottság, illetve Elnökség iratanyagát. Nem véletlen, hogy nem sokkal a magyarországi rendszerváltás után a hazai közvélemény is elsőként ennek az archívumnak az anyagából ismerhetett meg magyar fordításban a forradalom történetére vonatkozó kompakt szovjet irategyüttest.² Néhány évvel a magyar nyelvű forrástár megjelenése után Oroszországban is napvilágot látott egy, döntően ugyanebből a forráskörből merítő, de jóval több korabeli dokumentumot tartalmazó kötet.³ Mind a magyar nyelvű, mind az orosz nyelvű kötet gerincét az SZKP KB Elnökségének és az SZKP KB Nemzetközi Osztályának a levéltári fondja képezte. Ez utóbbi 1956. és 1957. évi sorozatában Magyarországra vonatkozó iratok nevesítve két-két mikrofilmtekerésre vannak „besúrítvé”,⁴ mivel annak idején a KB Nemzetközi Osztályán az egyes „népi demokratikus” országok relációjában érvényes ügyiratokat külön, országok szerint csoportosítva bontották és helyezték irattárba, és nyilván ennek köszönhető az is, hogy a két említett kötet összeállítói szinte kizárólag ezeknek a tekerceknek a feldolgozására összpontosítottak. Azért tartottuk fontosnak, hogy részletesebben kitérjünk a kutatástörténeti

¹ Jelenlegi hivatalos elnevezése: Oroszországi Állami Legújabbkori Történelmi Levéltár (oroszul: Россзиjszkij goszudarsztvennij arhiv novejszej isztorii, rövidítve: RGANI).

² Lásd: SZEREDA 1993.

³ Lásd: SZEREDA 1998.

⁴ Lásd: RGANI, f. (fond) 5, op. (opisz) 28, gy. (gyelo) 394-395 (1956), 479-480 (1957).

előzményekre, mert a kutatásaink a későbbiekben azt igazolták, hogy a Nemzetközi Osztály anyagáról készített, tematikailag vegyes, és az éves sorozatokban általában az utolsó helyre rendelt filmtekerceken is még jócskán akadnak 1956 októberének–novemberének vérzivataros napjaira vonatkozó, tudományos forgalomba eddig nem került, páratlanul érdekes iratok. Az alábbiakban közölt forrás egyik különlegessége is abban rejlik, hogy arra egy ilyen, eddig a kutatók figyelmét elkerülő tekercsen bukkantunk rá.

Természetesen azonban ez az irat nemcsak a lelőhelye okán egyedülálló jellegű. Az 1956. évi magyar forradalom történetének örvendetes módon egyre gyarapodó szakirodalmi feldolgozásai között nem találunk még csak utalást sem arra, hogy szovjet honosságú „átlagemberek” Magyarországon tartózkodtak volna a forradalom idején, ami nyilvánvalóan abból fakad, hogy erre vonatkozóan eddig semmilyen dokumentum vagy adat nem került még a tudományos kutatások látóterébe. Azt sem tudtuk így megítélni, hogy vajon egy szovjet „átlagpolgár” hogyan élhette meg a magyar forradalom eseményeit, azokat a helyszínen követve, „belülről” szemlélve és a saját bőrén tapasztalva. Szándékosan használtuk itt az „átlagember” és „átlagpolgár” kifejezéseket, hiszen nyilvánvaló, hogy az említett turistacsoport tagjai nem a szovjet elnyomó szervek képviselőiként, vagyis nem a szovjet hadsereg harcoló alakulatainak katonáiként, a szovjet külképviseletek diplomataiként, netán a szovjet elhárító szervek rezidenseiként, hivatalos minőségükben vagy kifejezetten az eseményekkel összefüggésben érkeztek Magyarországra, hanem egyszerű hétköznapi turistaként, véletlenül éppen a helyszínen tartózkodva, teljesen önkéntelenül sodródtak az eseményekbe. Igaz, a sorsszerűség és véletlenszerűség ellenére a helyzetük meglehetősen törékenynek bizonyult, mint ugyanis az a forrásból kiderül, közel álltak ahhoz, hogy a magyar forradalmárok a szovjet állampolgárságuk miatt a szovjet elnyomó szervek apparátusának tagjaival azonosítsák őket.

A dokumentum olvasásához és majdani elemzéséhez két támpontot szeretnénk adni. Először is le kell szögeznünk, hogy ekkoriban a Szovjetunióban a nemzetközi turizmus, a szovjet határok átlépése turisztikai célokból egészen rövid múltra tekintett vissza. A külföldre utazás szervezett keretek között 1917 után, a sztálini időszak egészében még rendkívül esetleges volt. A külföldi turizmus, mint – a korábbiakhoz képest – tömeges jelenség összefüggött a hruscsovi „enyhülés” politikájával. Az első ezt szabályozni hivatott direktívákat is 1954-1955 folyamán hozták meg az SZKP KB részéről.⁵ Az első turistacsoportok kiutaztatásának törvényes és szabályozott alapját a szovjet állami utazási iroda, az Inturiszt alapszabályának

⁵ ORLOV 2016, 26-30.

1955. augusztus 8-i, a felügyeleti szerv, a Külkereskedelmi Minisztérium általi megváltoztatása teremtette meg,⁶ így az első turistacsoportok kiutazásának az időpontja ténylegesen csak 1955 őszére tehető. Szükséges aláhúzni egyúttal azt is, hogy az illetékes szovjet szervek a rendelkezésre álló keretek között elsősorban a szocialista országokba irányuló utazásokat kívánták ösztönözni.⁷ A turisztikai forgalom a Szovjetunió és a „baráti” szocialista országok között kölcsönösségi alapon indult meg. Az MDP KV központi orgánuma, a Szabad Nép be is számolt a Keleti pályaudvarról 1955. december 12-én kora hajnalban a Szovjetunióba induló első két magyar csoport elutazásáról,⁸ s ez alapján alaposan feltételezhető, hogy a legelső szovjet turistacsoport is leghamarább valamikor 1955 telén érkezett Magyarországra. A kölcsönös turisztikai forgalom ugyanakkor nem ekvivalencia alapján működött, a Szovjetunió, tudatos politikai és propagandisztikus megfontolásokból kiindulva, sokkal több turistát fogadott a szocialista országokból, mint amennyinek a kiutazását azokba engedélyezte.⁹ Ennek ismeretében ugyanakkor érthetővé válik, hogy a Szovjetunió több mint 200 millió¹⁰ össznépségéhez viszonyítva miért olyan vérszegények az 1956. év folyamán a szovjet határokon túlra turisztikai céllal utazó szovjet állampolgárokra vonatkozó létszámadatok: a szakirodalom mindösszesen 20-21 ezer ilyen személyt tud kimutatni.¹¹ Mindezek ismeretében bizonyosan leszögezhetjük, hogy a forrásunkban is említett turistacsoport a Magyarországra érkező legelső kontingensek egyike volt.

Másodszor mindenképpen érdemes hangsúlyoznunk, hogy a szovjet turisztika egész történetén végigtekintve nem is beszélhetünk a mai fogalmaink szerinti „klasszikus” turizmusról. Mint az általunk közölt forrásból is látszik, a Budapesten rekedt mintegy 60 fős szovjet turistacsoport – tagjai foglalkozását tekintve – két, egymástól jól elhatárolható homogén tömbből tevődött össze: egyik felét kizárólag építészek és gépészmérnökök, míg másik felét kizárólag élelmiszeripari dolgozók alkották. Az orosz levéltári forrásokból tudható, hogy szovjet részről a külföldre utazó csoportok összeválogatásánál mindig kényszerrel kellett arra, hogy ezek a csoportok a szovjet típusú osztálytársadalom, vagyis a különböző társadalmi státuszú rétegek egységét reprezentálják: azokban mindig vegyesen voltak úgy magasan kvalifikált értelmiségiek, az állami szféra vagy a terciér szektor

⁶ ORLOV 2015, 149-150.

⁷ ORLOV 2016, 30.

⁸ Lásd: Magyar turisták – Útban a Szovjetunió felé. *Szabad Nép*, 1955. december 11., 1.

⁹ ORLOV 2015, 152.

¹⁰ Az 1959. évi népszámlálás statisztikái szerint a Szovjetunió lakossága – kerekítve – 208 millió fő volt.

¹¹ Uo.

képviselői (mérnökök, pedagógusok, állami hivatalnokok stb.) mint jóval alacsonyabb képesítésű fizikai munkások (mezőgazdasági dolgozók, ipari szalagmunkások stb.). A Szovjetunióban már a kezdetek kezdetétől érvényben volt az ún. „beutaló-rendszer”, vagyis eleve csak az utazhatott külföldre, aki az illetékes helyi pártszervek ajánlására beutalót (oroszul: putyovka) nyert. Ez lehetővé tette a külföldre utazni kívánók előzetes szűrését, a szovjet propaganda és imázsépítés szempontjából „hiteles” állampolgárok kiválasztását és a „megbízhatatlan elemek” távortartását. Nagyon fontos szempontnak számított, hogy a beutalót nyert állampolgár kulturált viselkedésével külföldön is öregbítse a Szovjetunió hírnevét. Végző soron tehát mind a csoportok társadalmi „sokszínűsége”, mind pedig a kiválasztottak személye garancia volt arra nézve, hogy közvetlenül a szovjet embekekről, és így közvetve a Szovjetunióról a célország polgárai, akikkel az útjuk során kapcsolatba kerültek, kedvező benyomást nyerjenek.¹² Egy külföldi útra felvett szovjet állampolgár minden bizonnyal még a beutaló birtokában sem lélegezhetett fel teljesen, az út kijelölt időpontja előtt még hosszadalmas és fáradságos procedúra várt rá. A csoport kiválasztott tagjainak ugyanis 3-4 alkalomból álló közös foglalkozáson kellett részt venniük, amelyen felkészítették őket a célország történelmével, politikai és gazdasági helyzetével kapcsolatosan, ismertették velük a hatályos utazási és vámszabályokat, megvitatták az út programpontjait, továbbá nyomatékosították a szovjet állampolgárok viselkedésére vonatkozó normákat. Ezt követően pedig az is előfordult, hogy a csoport minden tagját egyenként, vagy csak egyes tagjait berendelték a települési pártközpontba, ahol a kijelölt leendő csoportvezetők az SZKP politikai elveivel, a legutóbbi párthatározatokkal, illetve a célország politikai berendezkedésével kapcsolatos keresztkérdéseket tettek fel nekik, tesztelve ezzel is az utazásra való alkalmasságukat.¹³

Az általunk közölt forrásból is eklatánsan kiderül, hogy a külföldre utazó szovjet turistacsoportokat ún. „csoportvezetők” kísérték, az idegenvezetők pedig mindig a célország állampolgárai voltak: mint ahogy az általunk közölt forrásból is látszik, a magyar nemzetiségű idegenvezetők akkor csatlakoztak a turistacsoporthoz, amikor az Magyarországra érkezett. A csoportvezetők kizárólag pártbizalmik lehettek, olyan apparatcsikok, akik az SZKP valamely regionális (megyei, járási vagy városi stb.) pártbizottságának vagy a párt valamely munkahelyi alapszervezetének az ideológiai munkáért felelős reprezentánsai voltak: alapszervezeti párttitkárok, a helyi pártbizottságok agitációs vagy tömegszervezeti munkáját

¹² KRJUCSKOV 1996, 80.

¹³ Erre érzékletes példákat lásd: KRJUCSKOV 1996, 67-68.; ORLOV 2016, 32-41.

koordináló szervezeti egységeinek munkatársai, illetve a helyi pártiskolák instruktorai. A csoportvezetőknek az egyes utakról készített beszámolóikban mindig jelenteniük kellett, ha a csoport tagjai részéről fegyelemsértésre került sor. Az általunk bemutatott konkrét esetben a csoportvezető ennek megfelelően *expressis verbis* jelezte, hogy a csoport tagjai végig fegyelmetlenül viselkedtek, de érzékeltette, hogy ennek ellenére, a gondjaira bízott turistákat megviselték az események, közülük sokan útjuk végére – idegi és fizikai értelemben – kimerültek. A mellékelt beszámolóból ráadásul jól kitapintható, hogy a forradalom kitörésének pillanatától kezdve aggódtak a saját biztonságukért és testi épségükért, erre utal egyértelműen, hogy – leszámítva a kényszerű átköltöztetést egyik szálláshelyről a másikba – ki sem merték tenni a lábukat a szállodájukból.

Csak a dokumentum sokadik elolvasásakor tűnt fel még egy figyelemreméltó mozzanat. A szovjet csoportvezető beszámolója elején szó szerint azt írja, hogy „október 23-án napközben a csoport építészekből álló része a budapesti építészeknél volt fogadáson”. 1956-ban a Műegyetem légymányosi épületében két intézmény működött, a Budapesti Műszaki Egyetem és az ebből 1952-ben elkülönített Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem,¹⁴ tehát az építészmérnöki képzés is ebben az épületegyüttesben zajlott, az építészeti szakma több jeles képviselője is itt oktatott. Kérdés tehát, hogy a szovjet építészek kikkel és hol találkoztak, mert ha netán éppen a Műegyetemen oktató kollégáikkal, és éppen a Műegyetem épületében, akkor közvetlen szemtanúi lehettek a forradalmi felvonulás előkészületeinek. A történeti kutatásokból azonban tudjuk, hogy noha 23-án reggel az oktatás megkezdődött az épületben, az nagyon feszült hangulatban zajlott, az órák egy része el is maradt, ráadásul rendkívüli módon megnehezedett a bejutás az épületbe, ugyanis a frissen megalakult MEFESZ tagjai reggel őrséget szerveztek az egyetem kapuihoz, s mindenkit igazolványa felmutatására kértek, nehogy provokátorok jussanak a diákok közé.¹⁵ Feltételezhető tehát, hogy a magyar és szovjet építészsakemberek közötti találkozóra nem a Műegyetem épületében, hanem az ún. Almássy-palotában, a Magyar Építőművészek Szövetségének Ötpacsirta utcai székházában került sor. Mindazonáltal igencsak érdekes lenne tudni, hogy a két csoport tagjai miről is beszélgettek egymással azokban az órákban, amikor a magyar építészhallgatók éppen egy nagyszabású politikai tüntetés szervezésével voltak elfoglalva. Mint közismert, a műegyetemi hallgatók menete a Műegyetem épületéből indult el délután 15:00 körül az előre eltervezett útvonalon, a budai rakparton a Bem szobor irányába. A tüntetők menete a Gellért Szálló

¹⁴ HORVÁTH 2006, 12.

¹⁵ HORVÁTH 2006, 53-57.

épülete előtt haladt el, amelynek fürdőjében a szovjet turistacsoport másik fele éppen a hús habokat élvezte.

Az általunk közölt dokumentumot mindenképpen érdemes a kellő forráskritikával kezelni. Mint olvasható, a csoport tagjainak evakuálását a szovjet konzuli szervek meglehetősen szervezetlen módon, és a biztonsági szempontok betartását mellőzve, november 1-jén kezdték meg, aznap indult a szovjet állampolgárokat szállító hajójárat Csehszlovákiába. Mint ismert, a szovjet pártvezetés, lényegében egy korábbi foratókönyv alapján, csak november 3-án döntött a másnapi katonai beavatkozás mellett,¹⁶ tehát amikor a csoport elhagyta Magyarország felségterületét, még nem lehetett látni az események végkifejletét. Ha a csoport tagjait szállító szerelvény november 4-én a kora hajnali órákban indult el Csapról, akkor a korabeli útviszonyokból ítélve, legkésőbb november 5-én a kora esti órákban meg kellett érkeznie Moszkvába. Konstatálható azonban, hogy a csoportvezető, J. A. Lebegyev a beszámolóját több mint egy hétre rá készítette el, ami lehetővé tette számára, hogy alaposan áttanulmányozza a magyarországi eseményekre reflektáló szovjet sajtótudósításokat és megismerje az ezzel kapcsolatos hivatalos szovjet álláspontot. Nem meglepő ezért, hogy a magyar forradalmárokat az akkor már szalonképes szóhasználattal élve, „banditáknak” és „huligánoknak” titulálja, a nemzetőrséget, nyilván megkérdőjelezve annak legitimitását, „úgynevezett nemzetőrségként” említi, az államvédelmi szervek embereivel szembeni fegyveres tüzharcot pedig „pogromnak” minősíti. Az utólagos tájékozódására és információgyűjtésére vonatkozó feltételezésünket az is alátámasztja, hogy beszámolójában politikai eseményeket is értékel, így például elítéli Gerő Ernőt az október 23-i esti rádiónyilatkozata miatt. Mint említettük, az Inturiszt-csoportok vezetőivel szemben követelménynek számított a belpolitikai tájékozottság, az, hogy valamelyest ismerjék annak a külföldi országnak a társadalmi-politikai viszonyait, amelyben a felelősségükre bíznak több tucatnyi szovjet állampolgárt, mégis feltűnő, hogy Lebegyev konkrét politikai mozzanatokra reflektál, és azokkal kapcsolatban határozott véleményt fogalmaz meg. Persze az sem kizárt, hogy ezeket a minősítéseket a szovjet turistákkal tartózkodó magyar idegenvezetőktől hallotta, azokat adhatta tovább. Noha elvileg a Nemzeti Szálló utcára néző erkélyeiről közvetlenül rá lehetett látni a Szabad Nép székházára, nem felel meg a valóságnak, hogy a székház október 23-i kifosztásakor embereket, netán újságírókat égettek volna el. Való igaz, hogy a felkelők az ott fellelt sajtótermékeket és könyveket az utcán összegyűjtötték, azonban a székház kifosztása kapcsán semmilyen korabeli feljegyzés, dokumentum vagy adat nem említ gyilkossággal kapcsolatos

¹⁶ Lásd: RAINER M. 1996, 148-154.

mozzanatot, s a történettudományi szakmunkák sem tesznek említést ilyen incidensről. Nyilvánvaló tehát, hogy ez vagy a szálloda munkatársaitól vagy a magyar idegenvezetők valamelyikétől később hallott, a rémhírkeltés kategóriájába sorolható megalapozatlan híresztelés lehetett, vagy, ami sokkal inkább vélelmezhető, a későbbi Köztársaság téri pártszékház ostromakor elkövetett kegyetlenkedések időbeli visszavetítése volt egy, a csoportvezető által talán jobban ismert helyszínen történetekre.

Melléklet¹⁷

J. A. Lebegyevnek,¹⁸ az Inturiszt csoportvezetőjének beszámolója szovjet turisták 1956. október 19–november 1. közötti magyarországi útjáról

Moszkva, 1956. november 13.¹⁹

Orosz nyelvű eredeti gépirat. RGANI, f. 5, op. 28, gy. 470, l. 278-281.

Beszámoló

Szovjet turistacsoport (1956. október 19-től 1956. november 1-ig tartó) magyarországi útjáról

A 61 fős csoport 1956. október 17-én utazott el Moszkvából, és 1956. október 19-én érkezett Budapestre. A csoport alapvetően építészekből, gépészmérnökökből és élelmiszeripari dolgozókból állt.

A csoport tagjait két szállodában helyeztük el: az egyik, 31 fős részét a Béke Szállóban,²⁰ a másik, 30 fős részét a Nemzeti Szállóban.²¹

¹⁷ Az irat eredeti tagolásán és elrendezésén nem változtattunk, a magyar szövegváltozat a saját fordításunk. A dokumentumban előforduló magyar vezetékneveket a cirill betűs átírás alapján nem tudtuk egyértelműen azonosítani, ezeket a neveket mindenhol szögletes zárójelbe tettük, a lehetséges névváltozatokat pedig lábjegyzetben adtuk meg. A gépiratba utólagosan betoldott kéziratos szövegrészeket, megjegyzéseket, illetve a szerző eredeti kézjegyét kurzívval szedtük, és ezt lábjegyzetben is jelöltük külön.

¹⁸ Részletes életrajzi adatai ismeretlenek.

¹⁹ Az ügyiratban található még V. M. Ankugyinovnak, az Inturiszt elnökének 1956. november 13-i átírata az SZKP KB-nak, mellyel tájékoztatásul megküldi a KB számára J. A. Lebegyev beszámolóját. Lásd: RGANI, f. 5, op. 28, gy. 470, l. 277.

²⁰ Az akkori Lenin körút 43. sz. alatti Béke Szállóról van szó, jelenleg a Teréz körút 43. sz. alatti Radisson Blu Béke Hotel.

²¹ A József körút 4. sz. alatti Nemzeti (National) Szállóról van szó, amely jelenleg is Hotel Nemzeti Budapest.

Október 19-től október 23-ig bezárólag a csoport az IBUSZ²² által javasolt program alapján vett részt kirándulásokon. 4 nap alatt a turisták megismerkedtek Budapest látványosságaival. Balatoni útjuk során megtekintették Veszprémet és Székesfehérvárt. Október 23-án a turisták megtekintették a parlamentet, este pedig az operettszínházban voltak, a Csárdáskirálynőt nézték meg.

Október 23-án estétől kezdődtek a magyar reakció ellenforradalmi megmozdulásával kapcsolatos események. Október 23-án napközben a csoport építészekből álló része a budapesti építészeknél volt fogadáson, a másik része, amely a Gellért fürdőbe ment fürödni, szemtanúja volt a diákok tüntetésének. A tüntetés békés jellegű volt, és nagyon nehéz lett volna azt feltételezni, hogy fegyveres küzdelemmé alakul át.

Amikor az autóbusz a turistákkal visszafelé tartott a színházból, kénytelen volt megállni fél kilométerre a Nemzeti Szállótól, mivel az utat hatalmas tömeg torlaszolta el. Az autóbushoz sokan rohantak oda, közöttük volt egy nő, [Tót],²³ aki turistaként járt a Szovjetunióban. Figyelmeztetett bennünket a megkezdődött zavargásokra, és a biztonságunk megőrzése érdekében kérte, hogy nevezzük magunkat németeknek. A csoport tagjai elvegyültek a tömegben, és gyorsan eljutottak a szállodába. A csoport első fele különösebb probléma nélkül eljutott a Béke Szállóba. A Nemzeti Szállóban elhelyezett csoport tagjai szemtanúi voltak annak, ahogy feldúlták a Szabad Nép²⁴ szerkesztőségét. Este, helyi idő szerint körülbelül 23:00 órakor nagy tömeg hatolt be a szerkesztőség székházába. Kitérték az összes ablakot, felborították és felgyújtották a szerkesztőség két Pobodáját.²⁵ Ebbe a tűzbe dobáltak könyveket, dokumentumokat, bútorokat, továbbá néhány embert is, a szerkesztőség munkatársait. A szerkesztőség épületének másik oldala felől a politikai könyvkiadó boltjából kidobált könyvekből rakott máglya égett.

A szálloda munkatársainak elmondása szerint ilyen orgiákra a fasizmus első napjai óta nem került sor.

Míndezekre az eseményekre Gerő nyilatkozata²⁶ után került sor, aki nagyon tapintatlanul, az országban kialakult helyzet figyelembevételével foglalt állást.

²² A jogelődjei révén 1902-ben alakult, 1949-ben államosított magyar állami utaztatási és idegenforgalmi vállalatról van szó (teljes nevén: Idegenforgalmi, Beszerzési, Utazási és Szállítási Vállalat).

²³ Vagy: Tóth.

²⁴ 1942-1944 között az illegális MKP, majd 1945. március 25-től 1956. október 29-ig az MDP Központi Vezetőségének hivatalos orgánuma.

²⁵ 1946-1958 között a Gorkiji Autógyár (GAZ) által gyártott személygépkocsi.

²⁶ Gerő Ernő (1898-1980) magyar kommunista politikus, 1945-1949 között közlekedésügyi miniszter, 1948-1949-ben pénzügyminiszter, majd államminiszter. 1952-1954 között

A szerkesztőség kifosztása egész éjszaka folytatódott. Reggel sok fegyveres jelent meg, akik először a levegőbe lőttek. Október 24-én, reggel 5:00 órakor az utcákon szovjet és magyar tankok és páncélozott járművek jelentek meg.

A szovjet katonai egységeknek megtiltották, hogy a tömegbe lőjenek. A tömeg ezt tudta, ezért egyáltalán nem félt a csapatoktól. A huligánok a tankok ágyúcsövein lógtak, felmásztak a mozgó tankokra, *levették róluk*²⁷ a néhez géppuskákat és a lőszert, lőtték a tankokat és a páncélozott járműveket. Közvetlenül a Nemzeti Szálló előtt a felkelők felgyújtottak egy műszaki járgányt és két szovjet páncélozott szállító járművet. A banditák leszámoltak az egyik páncélozott szállító járműben utazókkal, noha a katonák nemcsak, hogy nem lőttek rájuk, de még csak nem is álltak ellen. A megkínzottak holttesteit 3 napig heverték a járdán a szálloda előtt.

A szálloda személyzete visszafogottan, de nem ellenségesen viszonyult a turistákhoz. Érződött, hogy a szállodában található az úgynevezett felkelők valamiféle központja: az üvegeket a szállodában 2-3 nappal a puccs előtt leszerelték; az események idején a szállodához két alkalommal is jött egy autó, amelyen angol zászló volt; a 22. számú szobában minden este gyülekeztek valakik (magyarok), valamit megvitattak, hangoskodtak, a szállodába fegyvereket hordtak. A szálloda tetejéről minden egyes nap, amíg ott tartózkodtunk, tüzet nyitottak a magyarok tömegére. Néhány embert közvetlenül a szálloda előtt öltek meg, és a szálloda halljában, a Nemzeti Színház felől érkező lövésektől kapott halálos sebet egy magyar orvos és sebészt meg súlyosan egy nő.

Azok a provokátorok, akik a házak tetejéről lőttek, olyan híreszteléseket terjesztettek, hogy a Belügyminisztérium munkatársai és az oroszok lőnek.

A Béke Szállóban tartózkodó csoporttal és a konzullal csak 4 nap múlva létesült kapcsolat. Az Inturiszt²⁸ képviselőjének kérésére végig ezzel a csoporttal maradt az IBUSZ munkatársa, [Jung]²⁹ Gizella, aki nagyon sokat tett a csoport biztonságának megőrzése érdekében. A puccs második napján nagy létszámban felfegyverzett pribékek törtek be a Béke Szálló éttermébe, ahol éppen a szovjet turisták tartózkodtak, és követelték az oroszok

miniszterelnök-helyettes, egyben belügyminiszter (1953. július 4-től 1954. június 6-ig). 1956. július 23. után, vagyis Rákosi menesztését követően az MDP Központi Vezetőségének első titkára. A dokumentumban az 1956. október 23-án, este 20:00 órakor a nyilvánossághoz intézett rádióüzenetéről van szó, amelyben ellenforradalomnak minősítette az eseményeket, a tüntetőket pedig burkoltan sovinsztáknak, reakciósnak és antiszemitáknak nevezte.

²⁷ Kézírással a szövegbe toldva.

²⁸ Az 1929-ben alapított szovjet állami idegenforgalmi vállalatról (teljes nevén: Inoszttrannij turizm) van szó.

²⁹ Vagy: Jungh.

kiadását. [Jung] és a szálloda munkatársa azt mondták, hogy nincsenek itt oroszok, ezek észtek és csehek. A turisták csak ezután térhettek vissza a szobáikba. A csoportot néhányszor megpróbálták kitenni a szállodából, az utolsó napokon pedig az igazgatóság kijelentette, hogy nem garantálja a szovjet turisták épségét. A Béke Szállóban tartózkodó turisták szemtanúi voltak a Glóbusz szovjet könyvesbolt barbár kifosztásának és felgyújtásának, és annak, ahogy brutálisan végeztek kommunistákkal és a Belügyminisztérium munkatársaival. A szálloda közelében akasztottak fel néhány embert, a szemközti házban pedig magyar kommunisták családjával végeztek kegyetlenül. Ennek a háznak az erkélyére kiugrott egy nő, aki segítségért kiáltott. Visszalökték a szobába, lövések hallatszottak, majd csönd lepte be a házat.

A felkelés második napjától kezdve az egész városban fegyveres lövöldözés zajlott, aknavetőből, géppuskából és géppisztolyból lőttek. A Nemzeti Szálló homlokzatába csapódott egy nehéz lövedék és az összes utcára néző szobát nehéz géppuskából kilőtt golyók érték.

A csoport biztonságának megőrzése érdekében a turistákat az udvarra néző szobákba költöztették át. Október 29-én, rögtön ebéd után, a szállodába jött az IBUSZ képviselője, [Kepesi],³⁰ és azt javasolta, hogy azonnal költözzenek át egy másik szállodába. 30 perc leforgása alatt a csoportot egy 12-15 fős autóbusszal a Munkácsy utcai zárt Pártszállóba³¹ vitték. A Nemzeti Szállóban maradt a turisták holmija, 28 bőrönd, amelyeket az IBUSZ képviselői a csoport után akartak vinni. A bőröndöket nem vitték át, hanem este telefonált [Kepesi], és közölte, hogy a bőröndöket lefoglalták, mivel állítólag az egyikben fegyvert találtak. A bőröndök felnyitásánál sem az Inturiszt, sem az IBUSZ képviselője nem volt jelen. Az autó sofőrjét letartóztatták.

A Pártszálló személyzete egészen az utolsó pillanatig figyelmesen és előzékenyen viszonyult a turistákhoz.

A Pártszállóba való átköltözés után az Inturiszt képviselője október 30-tól november 1-jéig minden nap megfordult a nagykövetségen, ahova a konzuli osztályt is telepítették. A konzulátuson zavar uralkodott, senki nem tudott semmit. A konzul először egyáltalán nem akart foglalkozni a turisták hazajuttatásának kérdésével, kijelentve, hogy ez az IBUSZ kötelessége. Ugyanakkor az IBUSZ Nemzetközi Osztályának vezetője, [Kepesi] szerint az IBUSZ, mint szervezet megszűnt létezni, és nincs abban az állapotban, hogy megszervezze a turisták hazatérését és garantálja az utazás biztonságát.

³⁰ Vagy: Képesi.

³¹ A Munkácsy Mihály utca 4-5. sz. alatti MDP Központi Szállójáról, közismertebb nevén a Pártszállóról van szó. Jelenleg: Hotel Andrássy Budapest.

A konzulátus által javasolt hazautazási lehetőségekből nagyon sok volt, és azok egy napon belül többször is változtak. A turistákat először autóbusszal akarták Csehszlovákiába vinni, majd sebesültszállító gépekkel Lengyelországba vagy szovjet utasszállító gépekkel Lvovba stb. A végül ténylegesen megvalósuló változatot november 1-jén, szó szoros értelmében az elutazás előtt néhány órával vetették fel. A csehszlovák konzulátus munkatársa, [Spivaček],³² kibérelt egy magyar egészségügyi hajót, amelyen a turistákat, a budapesti szovjet kereskedelmi kirendeltség és nagykövetség munkatársainak egy részét, a professzori és tanári kart, a szovjet kolónia iskolai internátusát, és az ottmaradt cseheket vitték el. A turistákat 2-3 főből álló kis csoportokra bontották, és gyalog indították el őket a hajóállomásra. Meg kell jegyezni, hogy az egész nagykövetségen nem sikerült találni egyetlen Budapest-térképet sem, amellyel meg lehetett volna határozni, hogy hol is van ez a hajóállomás.

Két órával azelőtt, hogy az ott tartózkodó csoport elhagyta volna a Pártszállót, a szállodába jött a pogromok szervezésében szerepet játszó úgynevezett nemzetőrség egyik csapata. Elég jóindulatúan viseltettek a turisták iránt, megengedték nekik, hogy a szükséges ideig a szállodában maradjanak, azzal nyugtatták a turistákat, hogy maguk fognak szállodaőrséget állítani. Azt, hogy miért jöttek, azzal indokolták, hogy azon budapesti polgárok számára keresnek elhelyezést, akiknek lakásai megsemmisültek.

A hajó Pozsonyig ment fel a Dunán. Pozsonyba november 2-án érkeztek meg a turisták, és este egy különjáratral vitték őket a határra. A csehszlovák elvtársak megható tapintattal és gondoskodással fogadták a szovjet állampolgárokat és kísérték a vonatot a határig, mindvégig igyekeztek demonstrálni a Szovjetunió iránti szimpátiájukat.

November 3-án este Csapra értünk, és november 4-én reggel, 4 óra 35 perckor különjáratral indultunk Moszkvába. A fogadtatás Csapon mindannak az ellentettje volt, amit Csehszlovákiában tapasztaltunk. A turistákat átlagos kocsikban helyezték el, nem biztosítottak számukra sem matraccokat, sem ágyneműt. Mindenkit meglepett a vasúti vezetőség közömbössége azok iránt, akik a tragikus magyarországi események szemtanúi voltak, akik a saját országukban melegséget és figyelmet reméltek, annál is inkább, mivel a turisták és a velük utazó más polgárok már 3-4 napja nem aludtak. Ágyneműt csak Kijevben adtak, azok után, hogy a nagykövetség munkatársai ezt kikövetelték a Külügyminisztériumon keresztül, mivel a gyerekek körében a kimerültség következtében betegségek alakultak ki.

A turistacsoport minden tagja (61 fő) egészséges, senki nem sebesült meg, a közérzetük és a kedvük jó. A turisták jól viselkedtek,

³² Részletes életrajzi adatai ismeretlenek.

fegyelmezetten, kitartóan. Minden utasítást, amit az Inturiszt képviselőjétől kaptak, pontosan betartottak.

A turisták nagyon hálásak az IBUSZ munkatársainak, [Kepesi] Tibornak, [Varga]³³ Sándornak és [Jung] Gizellának, akik magukra nézve is kockázatot vállalva, az első naptól az utolsóig a csoporttal tartottak, arra törekedve, hogy valahogy megkönnyítsék számukra a nehéz perceket, és megtették mindent annak érdekében, hogy az csoport elutazhasson Magyarországról.

Nagyon érdekesek voltak az IBUSZ részéről a csoportot kísérő [Varga] Sándor kijelentései.

Azt mondta, hogy a Szovjetunió tekintélyének aláásására irányuló munka már nagyon régóta folyik. Az ellenséges elemek különösen akkor érnek el sikert, ha a szovjet állampolgárok viselkedését és külső megjelenését jellemző hibákat emlegetik. [Varga] csodálkozott azon, hogy nem azokat küldik Magyarországra dolgozni, akikkel szovjetunióbeli útjai során találkozott, vagy azokat, akik turistaként jönnek Magyarországra, vagyis olyanokat, akik őszintén, és nem lenézően, nagyképpen viszonyulnak az emberekhez, és nemcsak a régi műemlékek iránt érdeklődnek, hanem az egyszerű nép élete iránt is. Nagy népszerűségnek örvendtek Magyarországon más országok, például a kapitalista államok képviselői, akik kívülről kifejezett demokratizmussal, szerénységgel és udvariassággal igyekeznek behatóan megvizsgálni és tanulmányozni a nép életét és érzéseit, s rendszerint sportos külsejük is van (úgy néznek ki, mint egy sportoló), gyönyörűen öltözködnek. Mindennek nagy jelentősége van a tekintély kivívásában nemcsak Magyarországon, hanem más nyugati országokban is. [Varga] azt mondta, hogy a Magyarországon dolgozó állandó szovjet kiküldöttek többsége (többször is aláhúzta a „többsége” szót) nemcsak ízléstelenül öltözködik, s olyan kövér ember benyomását kelti, aki csak az evésért rajong, nem érdekli a nép kultúrája, élete és nyelve, hanem a nagyképűségével, a hengegesssel, az elemi humorérzék hiányával kelt feltűnést, és azzal, hogy lenézi a nép kultúráját és hagyományait, és nem ismeri az országban uralkodó helyzetet és hangulatot.³⁴

1956. november 13.³⁵

A szovjet turistacsoport kísérője:

*J. A. Lebegyev*³⁶

³³ Vagy: Vargha.

³⁴ A bekezdés utolsó két mondata kézírással kiemelve a bal lapszélen.

³⁵ A nap dátuma kézírással a szövegbe toldva.

³⁶ Eredeti kézjegye.

Bibliográfia

HORVÁTH 2006 = Horváth Zsolt, Műegyetem 1956-1957. A forradalmi tanév története. Budapest, 2006.

KRJUCSKOV 1999 = Krjucskov, A. A., Isztorija mezdunarodnovo i otyecsesztvennovo turizma. Moszkva, 1999.

ORLOV 2015 = Orlov, Igor Boriszovics, Szoznyikov, Andrej Alekszandrovics, Szoznyikov, Szergej Alekszandrovics, Pervie sagi vijezdnovo turizma v SZSZSZR. *Vesztnyik Moszkovszkovo goszudarsztvoennovo oblasztnovo unyiver-szityeta. Szerija „Isztorija i polityicseszkie nauki”* 13 (2015) 2. 148-155.

ORLOV 2016 = Orlov, Igor Boriszovics, Szkvoz „zseleznij zanavesz”. Russzo turiszto. Szovjetszkij viezdnoj turizm 1955-1991. Moszkva, 2016.

RAINER M. 1996 = Rainer M. János, Szereda, Vjacseszlav, Döntés a Kreml-ben 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. Budapest, 1996.

SZEREDA 1993 = Szereda, Vjacseszlav Tyimofejevics, Sztikalin, Alekszandr Szergejevics (szerkesztők), Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB Levéltárából. Budapest, 1993.

SZEREDA 1998 = Szereda, Vjacseszlav Tyimofejevics, Sztikalin, Alekszandr Szergejevics (szerkesztők), Szovjetszkij Szozuz i vengerszkij krizisz 1956 goda. Dokumenti. Moszkva, 1998.

OROSZORSZÁG TÖRTÉNETE

AZ „ELTŰNT” HALICSI TÖRTÉNETÍRÁS NYOMAI

A halics-volhíniai régió, a Kijevi Rusz délnyugati peremén csak a 12. század legvégére alakult ki. A Halicsi fejedelemséget 1199-ben vonta uralma alá Roman Msztyiszlavics volhíniai fejedelem (1187-1205), aki a Rurik dinasztia ún. Monomah-ágához tartozott, Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelem (1113-1125) ükunokája volt. Volhínia Vlagyimir Monomah idején, 1118-ban¹ került a Monomah-ág fennhatósága alá, amikor Vlagyimir Monomah elvette unokaöccsétől, Jaroszlav Szvjatopolcsics fejedelemtől (volhíniai fejedelem 1099-1118).

A későbbi halicsi fejedelemség területén kezdetben kisebb központok tűntek fel: Peremysl, Tyerebovl, Zvenyigorod; ahol Bölcs Jaroszlav (kijevi nagyfejedelem 1019-1054) korán elhunyt legidősebb fiának leszármazottai igyekeztek megkapaszkodni (ld. 1. sz. ábrát): Rosztyiszlav Vlagyimirovics, Bölcs Jaroszlav unokája és fiai (Bölcs Jaroszlav dédunokái), Rurik, Volodar és Vaszilko. Ez az ág – annak ellenére, hogy Bölcs Jaroszlav legidősebb fiától származott – hátrányba került és Bölcs Jaroszlav halálát követően kiszorult a Rusz törzsterületéről, amelyen az életben lévő legidősebb fiúk, Izjaszlav, Szvjatoszlav és Vszevolod osztoztak. Hármuk közül Vszevolod (Vlagyimir Monomah apja) élte túl testvéreit, és 1078-1093 között, mint a dinasztia kétségbevonhatatlan seniorja uralkodott Kijevben. Testvéreinek leszármazottai a 12. század folyamán fokozatosan háttérbe szorultak. Vszevolod felesége bizánci hercegnő volt a Monomah dinasztiából, emiatt kapta legidősebb fia, Vlagyimir a Monomah melléknevet, utódait pedig Monomah-ágnak (Monomasicsi) nevezi a történetírás.

A Rusz központi területeiről kiszorult Rosztyiszlav Vlagyimirovics kezdetben délkeleti irányban próbálta megvetni lábát, mivel Tmutarakany a kazárok legyőzését követően (965) a Kijevi Ruszhoz tartozott. E törekvései nem jártak eredménnyel, mivel ebben a térségben más riválisai is akadtak, a közeli Csernyigovból.² A 11. század második felében megjelenő kunok³ hadaira és szövetségére támaszkodva,⁴ valamint a nyugati szomszédokkal való kapcsolataikra építve, Rosztyiszlav fiai sikerrel kapaszkodtak meg a Rusz délnyugati szegletében. Időnként súlyos árat fizettek helyi befolyásuk

¹ PSZRL II. 285. Magyar vonatkozású részeinek fordítását ld. FONT 1996.

² PVL I. 110-111. Magyar fordítása: FERINCZ 2015, 128-131.; FRANKLIN – SHEPARD 1996, 327-328.

³ KOVÁCS 2014, 48-64.

⁴ FONT 2005, 267-276.

megőrzéséért, ld. Vaszilko megvakításának történetét.⁵ Mindennek köszönhetően kialakult a Rurikoknak egy helyi ága, amely a 12. század folyamán meg tudta őrizni terrénumát.

A 11. század végére kialakultak a kisebb központok: Peremysl, Tye-rebovl, Zvenyorod, amelyeket Vlagyimirko Volodarevics (1124-1153) egyesített, majd fejedelemsége központját Halicsba helyezte (1141). Tulajdonképpen ettől kezdve van létjogosultsága a Halicsi fejedelemség elnevezésnek.⁶ Vlagyimirko a szűkebb családon belüli konfliktusok során sikerrel állította félre testvérét és unokaöccsét, így fia, Jaroszlav (1153-1187) és unokája, Vlagyimir (1187-1199) egyben tudta tartani a területet. A szomszédos Volhíniából Roman Msztyiszlavics már 1187-ben kísérletet tett Halics megszerzésére, ami végül 1199-ben sikerült neki.⁷ A 13. században pedig már az ő leszármazottai küzdöttek mind Halics, mind Volhínia megtartásáért, azaz Romantól kezdve Halicsot is a Monomah-ág uralta.

A Kijei Rusz délnyugati részén történetekről a legtöbb információt az Ipatyjev kódexcsaládhoz (ld. 2. sz. ábra) tartozó szövegek tartalmazzák.⁸ A köztük lévő különbségek ellenére a szöveg fő vonala megegyezik: 1117-el bezárólag a *Régmúlt idők elbeszélése* (PVL) harmadik változatát tartalmazzák, a 12. századi részük 1198/1199-ig az ún. *Kijevi Krónika*,⁹ a 13. századi pedig a *Halics–Volhíniai Krónika*. Az első két részben is találunk a halicsi területre vonatkozó híreket, annak ellenére, hogy mind a *Régmúlt idők elbeszélése*, mind a Kijevi Krónika a kijevi nagyfejedelmeket állítja középpontba, és mindkét kompiláció szerzője a Kijev melletti Vydubicsi kolostor szerzetese lehetett.¹⁰ Ezt a kolostort Vszevolod nagyfejedelem (1078-1093) alapította, nem meglepő, hogy a kolostorból kikerülő krónikaírók következetesen a Monomah-ág szempontjait helyezték előtérbe.

Az Ipatyjev kódexcsaládhoz tartozik egy latin nyelvű szövegváltozat is (Krakkói); egy későbbi kompiláció (Gusztini Évkönyv) szövegében

⁵ PVL I. 171-174.; FERINCZ 2015, 194-197.

⁶ FONT 1998, 68-70.; FRANKLIN – SHEPARD 1996, 329-330.

⁷ PSZRL II. 715.; FONT 1996, 289-291.

⁸ KRISTÓ 1994, 253-254. (a szócikk szerzője Font Márta); DUNPHY 2010, I. 820, 658. (a szócikkek szerzője Tolocsko, Olekszij); FONT 2016, 828-831.

⁹ A Kijevi évkönyv (Киевская летопись) elnevezésében korábban mindig a szó szerinti fordítást „évkönyv” alkalmaztuk utalva a szó széleskörű jelentésére. Ld. FONT 2014, 28.; újabban a nemzetközi szakirodalom a szövegek tartalmának jobban megfelelő „krónika” megnevezést használja. Ld. az Encyclopedia of the Medieval Chronicle szócikkeit. (A középkori keleti szláv környezetben a „krónika” / „хроника” szó kizárólag a Ruszon kívül keletkezett – pl. bizánci – krónikákra vonatkozott.)

¹⁰ A PVL (Régmúlt idők elbeszélése) esetében Szilveszter apát ld. FONT 2015, 271-272.; a Kijevi Krónika esetében Mózes apát. Személyére ld. PSZRL II. 707, 712.; ЛИХАЧЕВ 1947, 173-288.

fellelhetők a latin nyelvű történetírás nyomai.¹¹ Jan Długosz 15. századi krónikájában bukkannak fel olyan adatok, amelyek a keleti szláv történetírásból hiányoznak, ezek között a halicsi területet érintő információk is vannak. Már jó ideje felmerült, hogy Halicsban a 12. században kialakult egy helyi évkönyvírás,¹² amelynek egyes elemei utat találtak a *Kijevi Krónikába*, és tükröződnek a szöveget fenntartó további kódexekben és Długosz kompiációjában¹³ is.

A Rurik dinasztia halicsi ága a 12. század végén kihalt. Bölcs Jaroszlav legidősebb fiának leszármazottairól, a térségben játszott szerepükről ugyanúgy későbbi szövegek feljegyzéseiből értesülünk, mint a korai Rusz történetének más szereplői és régiói esetében. A halicsi ág történetéből viszont csak azok a konfliktusok maradtak fenn, amelyek szomszédjaik számára is említésre méltók voltak, hiszen egyetlen 15-16. századi dinasztia-ág sem bennük látta őseit. Emiatt nagy valószínűséggel állítható, hogy a fennmaradt részletek helyben, a dinasztia-ág működése idején keletkeztek, és csak a fenti szempontok szerint kiválogatott részét jelentik az egykori halicsi történetnek.

A halicsi dinasztia-ágról a *Régmúlt idők elbeszélése, a Kijevi Krónika*, illetve az ezeket fenntartó későbbi kódexek őriztek meg információkat.¹⁴ Az óorosz¹⁵ krónikákon kívül Halics esetében figyelemmel kell lennünk a nyugati szomszédságban készült feljegyzésekre is. A lengyel és magyar krónikák információi nagyon különbözőek. A 14. századi magyar krónikakompozíció alig néhány adattal gazdagítja ide vonatkozó ismereteinket.¹⁶ A lengyel krónikák közül az 13. század elején íródott *Chronica Polonorum*, amely Wincent Kadłubek püspök alkotása, néhány epizódot jegyzett le csupán, és a név azonosítása sem mindig egyértelmű (pl. Wladarides).¹⁷ Lényegesen gazdagabb a 15. század végi Jan Długosz krónikájában¹⁸ a halicsi-ág fejlődéseiről olvasható szöveg, ráadásul egyedül itt olvasható történetek is találhatóak benne. Nemcsak a 11-12., hanem a 13. századi halicsi eseményeket

¹¹ Valószínűleg a lengyelé, hiszen 1340-től a délnyugati terület egy része a Lengyel Királysághoz tartozott.

¹² ЛИХАЧЕВ 1947.

¹³ SEMKOWICZ 1887.

¹⁴ A *Régmúlt idők elbeszélése* a szakirodalmi álláspontok összefoglalását ld. FONT 2015, 253-254.; a 12. századi Kijevi Krónika szövege az Ipatyjev kódexcsaládon kívül eltérő módon és terjedelemben, de tükröződik a Lavrentyij- és novgorodi kódexcsaládokban is. Ld. erre a legújabb elemzést, és a régi vélemények kritikáját БИЛКУЛ 2015, 242-243.

¹⁵ A középkori Rusz nyelvhasználatát jelölő fogalom körül mindmáig sok a vita. A korábban is használt óorosz mellett – amely utal a mai orosz, ukrán, belorusz közös gyökereire –, újabban a keleti óegyházi szláv vagy ókeletiszláv meghatározások is előfordulnak.

¹⁶ DOMANOVSKY 1937, 217-505.

¹⁷ Ld. PLEZIA 1994.

¹⁸ PLEZIA 1973.

illetően is bizonyos, hogy Długosz nem a korábbi lengyel, hanem valamilyen ruszbeli forrást használt.¹⁹ Długosz első hat könyvének Ruszra vonatkozó anyagát válogatta és oroszra fordította Natalia Scsaveleva, aki szerint Długosz egy 13. század elejéről származó, a déli régióban keletkezett krónikaszerkesztményt használt, valamint egy későbbi, feltehetőleg szmolenszki – az északi területekről több információt hordozó – krónikaszerkesztményt.²⁰

Úgy véljük, hogy a különböző szövegek egymás mellé állításával megragadható az egykori, a halicsi fejedelmi udvarban keletkezett krónikaírás. A szöveg rekonstrukciójára azonban eddig nem történt kísérlet. Az alábbiakban a halicsi dinasztia-ághoz kapcsolódó történeti feljegyzések kronológiáját foglaljuk össze a *Régmúlt idők elbeszélése*, az ún. *Kijevi Krónika*, Kadłubek és Długosz krónikája, valamint a magyar krónikakompozíció alapján.²¹

Évek	Ipatyjev kódex magyar fordítás		Ipatyjev kódex egyházi szláv	14. századi magyar krónika kompozíció (SRH I.)	Kadłubek 1994.	Długosz 1973.
	Régmúlt idők elbeszélése, 2015. (1117-ig)	Magyarok a Kijevi Évkönyvben, 1996.				
1064	128.					
1065	128-129.					
1066	130-131.					
1083	153.					
1084	153.					
1086	154.					
1091				I. 414-415.		
1097	194-197.					IV. 195.
1099	204.			I. 423-426.		IV. 203.
1100	204-205.					
1101						IV. 206-207.

¹⁹ Nyesztort, illetve a 12. századra vonatkozóan Nyesztor folytatójaként nevezi meg a ruszbeli forrást SEMKOWICZ 1887, 162-170.

²⁰ Щавелева 2004, 52.

²¹ Jelen tanulmányban csak a kronológiai összehasonlításra vállalkozunk, a tartalmi elemzésre egy hosszabb tanulmány keretében kerülhet sor.

Bebesi György 60 éves

1117						IV. 284.
1118						IV.28 5-286.
1122		49.	286.			IV.29 5.
1123		51-52.	286-288.	I. 437-439.		IV.29 7-298.
1124					3.20,4. 3.20,9.	IV.30 1-302.
1125					3.20,10. 3.22,1.	IV. 303.
1126					(p.107- 110)	IV. 304- 305.
1127						IV. 308.
1134						
1135						IV. 322- 325.
1136						IV. 327.
1137						IV. 328- 333.
1140			304-306.			
1142		65.	308.			
1144		69-75.	314-317.			V. 26.
1146		77.	319-320.			V. 49.
1149		121,129,131.	385, 391- 394.	I. 460.		
1150		133,137, 141- 147, 151-153, 157-171, 175- 177.	394-403, 415-418.			
1151		181, 205, 209- 213, 217.	418-419, 432-441.			
1152		221, 225-241, 249- 253.	446-454, 461-465.			
1153		259-261.	465-468.			
1157		271-275.	485-488.			
1159		277-279.	496-499.			
1160			505.			
1165			524.			
1169		283.	532-533.			
1171			545-546.			
1172			548.			

A pécsi ruszisztika szolgálatában

1173			564.			
1174			567, 575.			
1182						VI. 127- 129.
1183			631.			
1184			633-634.			
1185						VI. 136- 137.
1187		289-291.	656-659.			VI. 141- 142.
1188		293-299.	659-662.		4.15,1. (p.159.) 4.24,2-	VI. 142- 144.
1189		301-307.	662-665.		3. (p.183.)	VI. 145.
1190		309-311.	665-667.			VI. 147- 148.
1191						VI. 148- 151.
1196			697.			

A fenti táblázat alapján megállapítható:

1. A régió az 1140-es évektől vált fontos tényezővé a Rusz életében, amikor a korábbi kisebb központok egyesítésével létrejött a halicsi fejedelemség. Ez Vlagyimirko Volodarevics fejedelem (1124-1153) nevéhez fűződik. Vlagyimirko a szuzdali Jurij Dolgorukij szövetségeseként aktív szereplője lett a Kijevért folytatott küzdelmeknek, bár személyesen ilyen ambícióval nem rendelkezett. Lényegében ez tükröződik a *Kijevi Krónika* híradásában, hosszabb elbeszéléseiben, amelyek más kódexcsalád szövegeiben is olvashatók. Ennek a résznek van számos magyar vonatkozása is.
2. A korábbi események Vlagyimirko Volodarevics felmenőiről, küzdelmeikről adnak hírt. Az 1117-ig terjedő *Régmúlt idők elbeszélése* röviden említi a keleti végeken, Tmutarakany megszerzéséért folytatott sikertelen kísérleteket; valamivel bővebben a nyugati – akkor jelentéktelennek tűnő – központok (Peremysl, Tyerebovl, Zvenyigorod) megtartásáért folytatott küzdelmeket. Ez utóbbiak egy-egy epizódja eljutott a magyar és a lengyel krónikákba is (ld. pl. Vaszilko megvakítása, Kálmán király veresége Peremysl mellett).

3. Figyelemre méltó, hogy Długosz hírt ad számos olyan 1120-1130-as évekbeli harcról, amelyet Vlagyimirko fejedelem apja, illetve nagybátyjai folytattak lengyel szomszédakkal területük megtartásáért. Erről nincs információ az óorosz krónikákban, feltehetőleg azért, mert más Rurikida fejedelmek nem voltak érintettek ebben a küzdelemben.
4. Az 1180-as évektől a halicsi fejedelemség belső problémáiról szólnak a hírek, és felbukkan az a Roman Msztyiszlavics volhíniai fejedelem, aki 1188-ban kísérletet tett a halicsi fejedelemség megszerzésére, ami végül 1199-ben sikerült neki. Az 1180-as évekről szóló halicsi híradások esetében egy Roman személyéhez köthető – tehát nem halicsi illetőségű – krónikaíró működése sem kizárható.
5. A fentiek alapján jogosan megfogalmazható az a hipotézis, hogy a halicsi fejedelmi udvarhoz kötődő feljegyzések is Vlagyimirko Volodarevics uralma idején születtek. Hogy fenntartható-e hipotézisünk, arra a táblázatban összefoglalt krónikák minden részének alapos elemzése után lehet választ adni.

Bibliográfia

PSZRL II = Полное собрание русских летописей. т. II. изд. Клосс, Борис М. Москва, 1998.

PVL = Повесть временных лет. подготовка текста, перевод, статьи, комментарии Лихачева, Дмитрия С. под ред. Адриановой-Перетц, Варвара П. Санкт-Петербург, 1999.

DOMANOVSKY 1937 = Domanovszky, Alexander (ed.), *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. In: *Scriptores rerum Hungaricarum*. I. ed. Szentpétery, Emericus. Budapestini, 1937.

DUNPHY 2010 = Dunphy, Graeme (general editor), *Encyclopedia of the Medieval Chronicle I-II*. Boston-Leiden, 2010.

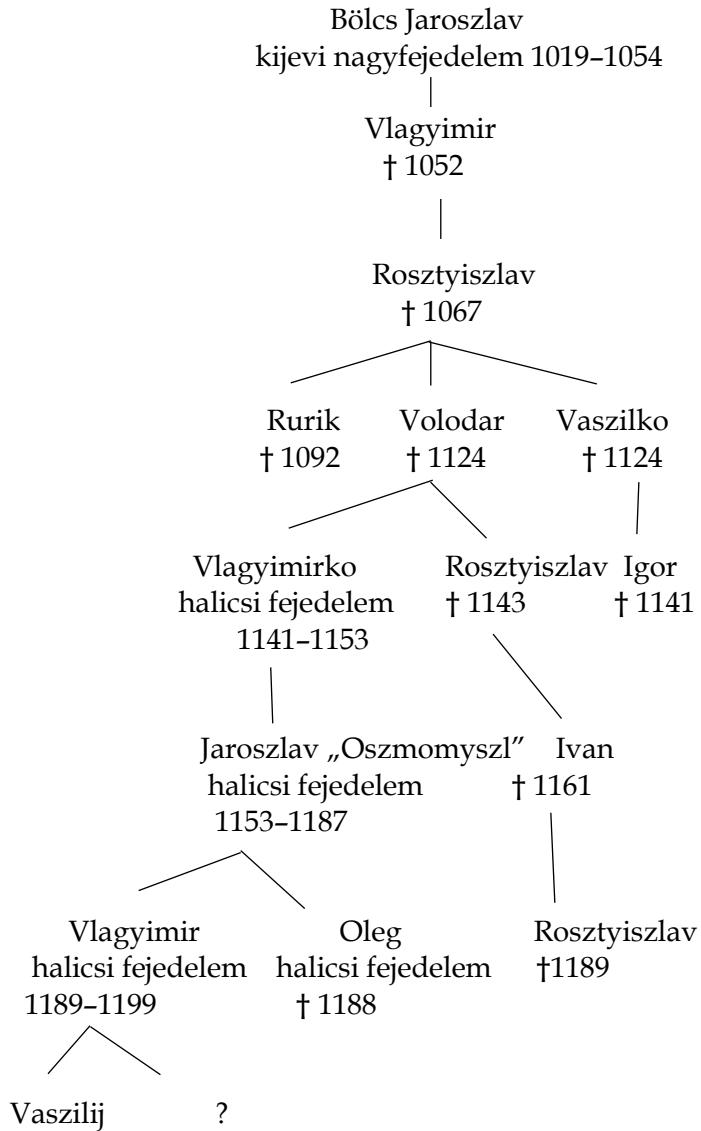
FERINCZ 2015 = Ferincz István (ford.), *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája. A jegyzeteket írták: Balogh László, Ferincz István, Font Márta, Kovács Szilvia, Polgár Szabolcs, Zimonyi István. Tanulmányok: Balogh László, Ferincz István, Font Márta, Kovács Szilvia. szerk. Balogh László és Kovács Szilvia. Budapest, 2015. (Magyar őstörténeti Könyvtár 30.)*

FONT 1996 = Font Márta, *Magyarok a Kijevi Évkönyvben*. Szeged, 1996. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 11.)

FONT 1998 = Font Márta, *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Budapest, 1998.

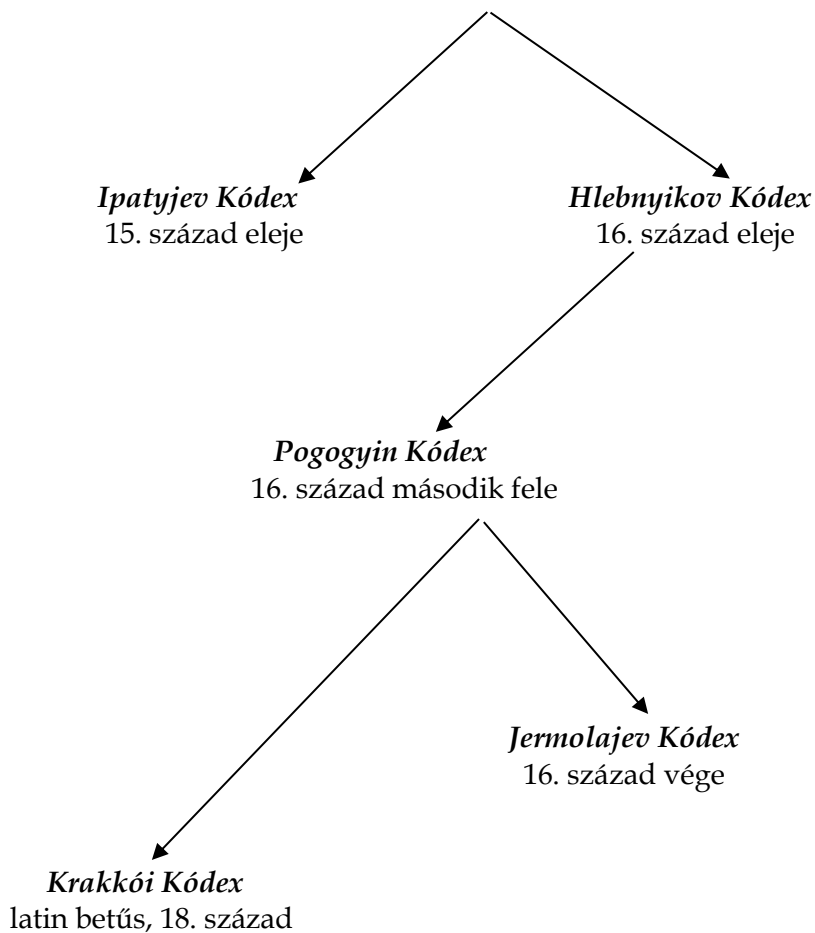
FONT 2005 = Font Márta, *Old-Russian Principalities and Their Nomadic Neighbours: Stereotypes of Chronicles and Diplomatic Practice of the Princes*. In: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 48, (2005) 3. 267-276.

- FONT 2014 = Font Márta, Kódex – szöveg – szöveghagyomány. Problémák és vitás kérdések a keleti szláv krónikák kutatásában. In: *Aetas*, 29 (2014) 1. 25-40.
- FONT 2015 = Font Márta, A Poveszty vremennyh let mint történeti forrás. In: *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Budapest, 2015. 249-278.
- FONT 2016 = Font Márta, Die Chronistik der ostslawen. In: *Handbuch der Chroniken des Mittelalters*. hrsg. von Ott, Norbert H. und Wolf, Gerhard. Boston-Leiden, 2016. 805-835.
- FRANKLIN – SHEPARD 1996 = Franklin, Simon – Shepard, Jonathan, The Emergence of Rus' 750-1200. London-New York, 1996.
- KOVÁCS 2014 = Kovács Szilvia, A kunok története a mongol hódításig. Budapest, 2014. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 29.)
- KRISTÓ 1994 = Kristó Gyula (főszerk.), Korai magyar történeti lexikon (9-14. század). szerk. Engel Pál és Makk Ferenc. Bp. 1994.
- ЛИХАЧЕВ 1947 = Лихачев, Дмитрий С., Русские летописи и их культурно-историческое значение. Москва, 1947.
- PLEZIA 1973 = Plezia, Marian (reprint ed.), Ioannis Długossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Liber I-XII. Kraków 1893. Liber tertius (1039-1081), Liber quartus (1082-1139) Varsaviae 1970. Liber quintus (1140-1173), Liber sextus (1174-1240). Varsaviae, 1973.
- PLEZIA 1994 = Plezia, Marian (ed.), Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum. Kraków, 1994. (Monumenta Poloniae Historica. Nova series t. XI.)
- Щавелева 2004 = Щавелева, Наталья И., Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоса. Москва, 2004.
- SEMKOWICZ 1887 = Semkowicz, Jan, Krytyczny rozbiór Dziejów Polskich Jana Długosza. Kraków, 1887.
- ВІЛКУЛ 2015 = Вілкул, Татьяна Л., Літопис і хронограф. Студії з текстології домонгольського київського літописання. Київ, 2015.

1. sz. ábra: a Rurikok halicsi ága

A 14. század elején összeállított szöveg (ún. „szvod”)

2. sz. ábra: Az Ipatyjev kódexcsalád

**A NOVGORODIAK ÉS A SZUZDALIAK 1170. ÉVI HARCA
AZ ÉVKÖNYVI FORRÁSOKBAN**

Az előzmények

A Kijevi Rusz egyik régiója, a Szuzdali Fejedelemség élén Jurij Dolgorukijt fia, Andrej Bogoljubszkij követte (1157-1174). Andrej fejedelem Szuzdal helyett az északkeleti Vlagyimir városát választotta székhelyéül, s csakúgy, mint apja, ő is igyekezett hatást gyakorolni a novgorodi ügyekre. Vlagyimir-szuzdali uralmának időszakában a novgorodi fejedelmi szék megszerzéséért Bogoljubszkij a Msztyiszlavicsokkal vetélkedett. Az utóbbiak Jurij bátyja, az 1132-ben elhalálozott Nagy Msztyiszlav kijevi fejedelem leszármazottai voltak.

1158 és 1160 között a szmolenszki Szvjatoszlav, Nagy Msztyiszlav unokája állt Novgorod élén. 1160-ban a novgorodiak Andrej fenyegetésének hatására Szvjatoszlavot elfogták és Ladogába vitték. Ebben a szmolenszkiek ellenségei játszották a főszerepet. A novgorodiak arra kérték Bogoljubszkijt, hogy küldje el valamelyik fiát fejedelemnek, de ő az egyik öccsét akarta elküldeni. Végül megegyeztek, s még 1160-ban Andrej Msztyiszlav nevű unokaöccse került Novgorod élére.¹

Az előzőtt Szvjatoszlav apja, Rosztyiszlav azonban ekkor Kijev fejedelme volt, s Andrej kiegyezett vele. Ennek a jele volt, hogy 1161-ben Andrej jóváhagyásával ismét Szvjatoszlav lett a novgorodi fejedelem.² 1167-ben, Rosztyiszlav kijevi fejedelem halála után valószínűleg összeesküvés készült Szvjatoszlav ellen, mivel ő Velikije Lukiba menekült, és megüzente, hogy nem akar a novgorodiak fejedelme lenni. Az utóbbiak ezután elűzték őt a településről. Andrej fejedelem még ekkor sem változtatta meg az álláspontját: továbbra is Szvjatoszlavot támogatta. Szvjatoszlav szuzdali segítséggel felperzselt a novgorodi Novij Torgot, fivérei ugyanezt tették Velikije Lukival, Andrej pedig – a szmolenszkiekkel és a polockiakkal szövetségben – lezáratta a Novgorodba vezető utakat. A konfliktusból ideiglenesen mégis a novgorodiak kerültek ki győztesen: 1168-ban Szvjatoszlav helyett az akkori kijevi fejedelem fiát, Romant állították a novgorodi föld élére.³

1169-ben a távoli északkeleten, a Zavolocsjének vagy Podvinjének nevezett területen összecsapás zajlott a novgorodiak és a vlagyimir-

¹ PSZRL T. II. 509-511. PSZRL T. III. 30-31.

² PSZRL T. III. 31.

³ Uo. 32-33.

szuzdaliak között: a szintén a térség ellenőrzésére törekvő Novgorod képviselőjében Danyiszlav Lazutyinyics 400 főből álló druzsinával adószedésre indult az Északi-Dvinához. Andrej fejedelem hétezer sereget küldött ellene, de Danyiszlav megfutamította a szuzdaliakat. A meglehetősen elfoglalt novgorodi krónikás szerint a konfliktus következtében 1.300 szuzdali katona vesztette életét, míg a novgorodiak közül mindössze 15. A győztesek az általuk ellenőrzött területeken élőkötől és a szuzdali szmerdektől is beszédtek az adót.⁴

1169-ben Andrej Bogoljubszkij látványos formában ismertette el a Rurik-dinasztián belüli rangidősségét: koalíciót szervezett, amely márciusban fia, Msztyiszlav vezetésével elfoglalta Kijevet.⁵ 1169-1170 telén a vlagyimir-szuzdali fejedelem Novgorod ellen indított hadjáratot. Ott még mindig a Kijevből elűzött Msztyiszlav Izjaszlavics fia, Roman volt a fejedelem. Ráadásul Roman, miután elfoglalta a novgorodi fejedelmi széket, ellenséges magatartást tanúsított: támadást intézett a szuzdali-szmolenszki koalíció ellen.⁶ Bogoljubszkij viszont ismét részleges ellenőrzést kívánt gyakorolni a novgorodi események fölött. A hadjárat másik oka nyilvánvalóan az adóztatás miatt az Északi-Dvinánál lezajlott, fentebb ismertetett összecsapás volt.

Az évkönyvi források adatai

Az 1170-es eseményekről szóló évkönyvi elbeszéléseknek két alapvető verziója van: Novgorod-párti és Novgorod-ellenes, s mindkettő az eseményekhez közeli időpontban keletkezett. Novgorodi orientációjú évkönyvrészletek többek között az Első, Negyedik, Ötödik Novgorodi Évkönyvben, Avraamka Évkönyvében, az Első Szófia-évkönyv első redakciójában és a Rogozsszkij-évkönyvben maradtak fenn. A legrégebbi elbeszélés az Első Novgorodi Évkönyv régebbi szövegváltozatában olvasható. Később ezt azzal egészítették ki, hogy az Istenszülő a Jel-ikon az ostrom alatt segítséget nyújtott a megtámadott városnak. Novgorod-ellenes évkönyvi szövegek találhatóak a Lavrentyij-, az Ipatyij-, a Voszkreszenszkij-évkönyvben, a Szófia-évkönyv második redakciójában és Moszkvai Évkönyvi Szvodban. Ezek az eseményeket Novgorod ellenségeinek szemszögéből ismertetik. A Nyikon-évkönyvben a novgorodiaknak a szuzdaliakkal vívott csatájáról szóló híradás az évkönyvi elbeszélések két verziójának – a Novgorod-pártinak és a Novgorod-ellenesnek – az átdolgozása.⁷

⁴ Uo. 33. A szmerd kifejezés a 12. században a parasztok jelölésére szolgált.

⁵ PSZRL T. I. 354. T. II. 543-545.

⁶ PSZRL T. III. 33.

⁷ DMITRIJE 1987, <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4602>

A források előbbi csoportjába tartozó Első Novgorodi Évkönyv régibb szövegváltozata az 1169-1170-es évnél előbb az Északi-Dvinánál lezajlott konfliktust ismerteti, majd ugyanott az alábbi módon tudósít a Vlagyimir-Szuzdal és szövetségesei, ill. Novgorod között kirobbant háborúról: télen Novgorodhoz vonultak a szuzdaliak Andrej fia vezetésével, Roman és Msztyiszlav a szmolenszkiekkel és toropciekkel, a muromiak és a rjazanyiak két fejedelem vezetésével, valamint a polocki fejedelem a polockiakkal és az egész orosz föld. A novgorodiak keményen kitartottak Roman fejedelem és Jakun poszadnyik irányításával, és a város körül erődítésfalat építettek. A támadók nagybőjt első vasárnapján érkeztek meg, és háromnapi várakozás után, a negyedik napon, február 25-én megkezdték az ostromot, de estére Roman fejedelem a novgorodiakkal, a kereszt és a Szent Istenszülő erejével, valamint Ilja érsek imáival legyőzte őket. A támadók közül egyeseket lekasaboltak, másokat elfogtak, míg mások megfutamodtak, „és két *nogata*ért veszik a szuzdaliakat”.⁸

Ehhez az alapvető híradáshoz néhány megjegyzést feltétlenül fűzni kell: 1. Andrej Bogoljubszkijnek összesen négy fiáról van tudomásunk. A többi forrással való összevetés alapján nyilvánvaló, hogy az északkeleti erőket Msztyiszlav Andrejevics vezette. 2. A Rosztyiszlavicsok összetartó családjának első nemzedékét Rosztyiszlav szmolenszki, majd kijevi fejedelem (†1167) fia képviselték. A novgorodi hadjárat idején Roman, a szenior birtokolta a szmolenszki trónt. Öccse, a bátorságáról híres Msztyiszlav a toropcieket vezette. Toropce a Szmolenszki Fejedelemség egyik, a novgorodi területek szomszédságában elhelyezkedő központja volt. Egy másik Rosztyiszlavics, Szvjatoszlav korábbi novgorodi fejedelem, Andrej Bogoljubszkij pártfogoltja szintén részt vett a hadjáratban, azonban minden biztonnal még a vállalkozás elején meghalt.⁹ 3. *Orosz föld* alatt a 12. században általában a Kijevi Rusz déli területeit értették. Mivel a támadásban sem Kijev, sem Csernyigov, sem a déli Perejaszlavl nem vett részt, a kifejezés valószínűleg azoknak a régióknak az összefoglaló elnevezése, amelyek fegyvereseket küldtek Novgorod ellen. 4. A híradás szerint a novgorodiak egyik vezetője Jakun poszadnyik volt. Őt még 1167-ben választották meg, de akkor a fejedelmi trónon senki nem ült, s így hét hónapig egyedül gyakorolta a hatalmat. A róla szóló utolsó hír az 1170-es eseményekben való részvétele volt. Valószínűleg még ebben az évben meghalt. Az 1136-tól az 1170-es évek közepéig tartó időszakot a novgorodi bojárok két csoportjának állandó harca jellemezte. A korábbi poszadnyik az elsőhöz, míg Jakun és utóda a másodikhoz tartozott, amely Szuzdal és a Rosztyiszlavicsok

⁸ PSZRL T. III. 33.

⁹ PSZRL T. II. 550.

szövetsége esetén a Szuzdal elleni háború álláspontját képviselte.¹⁰ 5. Ugyanennek a forrásnak az újabb szövegváltozatában a „*két nogatáért veszik a szuzdaliakat*” kifejezés helyett a „*két nogatáért árulják a szuzdaliakat*” szerepel.¹¹ 6. Vaszilij Kljucsevszkij, az 1917 előtti orosz történetírás híres képviselője így reagált a támadók veszteségeire: „*olyan hadjáratot szervezni Novgorod ellen, amely után a novgorodiak a szuzdali foglyokat háromszor olyan olcsón árulták, mint a birkákat, mindezt Andrej esze nélkül is meg lehetett volna tenni*”.¹²

Az északkeleti Lavrenytij-évkönyvből az Északi-Dvinánál elszenvedett kudarc leírása hiányzik, a hadi eseményeket pedig a novgorodi forrástól eltérően közli. A csapatok vezetői közül Andrej fejedelem fiát, Msztyiszlavot, Roman szmolenszki fejedelmet és fivérét, Msztyiszlavot, a rjazanyi és muromi fejedelmek fiait nevezi meg. Megtudható belőle, hogy a szövetséges csapatok még az ostrom előtt nagy pusztítást végeztek a novgorodi területeken: falvakat foglaltak el és gyújtottak fel, a férfiakat lekaszabolták, az asszonyokat, a gyermekeket, az értékesebb tárgyakat és az állatokat magukkal vitték. Az ostromról csak annyit árul el, hogy a novgorodiak a fejedelmükkel bezárkóztak, a támadók közül sokakat megöltek („*sokakat megöltek a mieink közül*”), a többiek pedig, miután semmit sem tudtak elérni, elvonultak. Útközben egyesek éhen haltak, mások arra kényszerültek, hogy nagybőjt idején lóhúst egyenek. A híradás keresztény szemlélet szerinti tanulsággal zárul: „*ez a bűneink miatt történt*”.¹³

A vlagyimir–szuzdali krónikás azonban nem érte be ennyivel, és az Istenszülő, Krisztus, az óorosz fejedelmek és a novgorodiak bevonásával olyan, csaknem egy teljes hasábot kitevő kiegészítést írt, amelynek végére a vesztes Andrej fejedelemből Isten akaratának végrehajtója lett. Eszmefuttatásának lényege a következő: a szerző azt hallotta, három évvel korábban Novgorodban minden ember látott egy jelet, ugyanis a Szent Istenszülő három templom három ikonján sírt. Mivel az Istenanya látta a Novgorodot és a hozzá tartozó területeket fenyegető veszélyt, könnyezve kérte Fiát, hogy semmiképpen ne pusztítsa el ezeket (a területeket), mint korábban Szodomát és Gomorrát. A novgorodiak bűne az esküszegés és a kevélység volt, de Isten kegyelme megmentette a városukat. A szuzdali évkönyvíró nem ismerte el, hogy a jelenlegi fejedelmek ősei („*fejedelmeink dédapái*”) felszabadították volna a novgorodiakat, majd kérdéseket tett fel: De ha ez így is lenne, a régi fejedelmek azt parancsolták nekik, hogy szegjék meg az esküjüket vagy az ő unokáikat, dédunokáikat szegyenítsék meg? Miután

¹⁰ JANYIN 2003, 146-149. A poszadnyik Novgorod legfontosabb választott tisztségviselője volt.

¹¹ PSZRL T. III. 221.

¹² KLJUCSEVSZKIJ 1956, 323.

¹³ PSZRL T. I. 361.

megcsókolták a keresztet az ő unokáiknak és dédunokáiknak, szegjék meg esküjüket? Az utolsó mondatból az derül ki, hogy a krónikás szerint Novgorod elleni támadás jogos volt: Isten a bűneik miatt küldött sereget a novgorodiak ellen, és az igazhívó Andrej fejedelem keze által büntette meg őket.¹⁴

A Lavrentyij-évkönyv híradása is igényel néhány kiegészítő megjegyzést: 1. A szuzdali forrás tendenciózus volta természetesen nem maradt rejtve a történészek előtt. Néhány évvel ezelőtt az évkönyvíró gondolatmenetével, különösen annak záró mondatával kapcsolatban Alekszej Karpov például így fogalmazott: „*Őszintén megmondjuk, ez egy rendkívüli ötlet. És mesteri módon, nagy művészettel [művészi érzékkel – M. J.] fogalmazták meg. Kiderül, attól függetlenül, hogy Andrej hada legyőzi ellenségeit vagy, mint ez alkalommal, vereséget szenved tőlük, ... Isten az ő oldalán áll, és őt segíti, nem az ellenségeit. Andrej kezét mindkét esetben az isteni akarat vezeti, ő maga pedig csak annak végrehajtója*”.¹⁵ 2. A résztvevők között a krónikás nem a Bogoljubszkij befolyása alatt álló rjazanyi és muromi fejedelmeket, hanem a fiaikat nevezte meg, viszont a polockiakról hallgatott. Ennek az lehetett az oka, hogy a polocki fejedelem elsősorban a szmolenszkiek szövetségese volt, s Vlagyimír-Szuzdaltól kevésbé függött, mint a rjazanyiak és a muromiak. 3. A kereszt megcsókolása utalás egy korabeli szokásra: az esküt, a szerződéskötetést vagy a felek közti egyéb megállapodást a feszület megcsókolásával erősítették meg. 4. Az évkönyvíró soraiból arra lehet következtetni, hogy szerinte a novgorodiak legfőbb bűne fejedelmeik váltogatása, nem egy esetben elűzése volt.

A Novgorod-ellenes verziót tartalmazó másik alapvető forrás az Ipatyij (Ipatyjev)-évkönyv középső részét alkotó Kijevi Évkönyv. Ez a kútfő négyéves késéssel, tehát kronológiailag pontatlanul, lényegében a Lavrentyij-évkönyv híradását ismétli meg, s még az északkeleti krónikásnak az Isten-szülő szerepéről, a novgorodiak szerződésességéről és az Andrej fejedelem büntető kezéről szóló kiegészítését is tartalmazza.¹⁶ Két részlete Rosztyiszlavics-párti módosításról árulkodik. Egyrészt a résztvevők felsorolása a szmolenszki Romannal és fivérével, Msztyiszlavval kezdődik; másrészt található benne egy adalék az utóbbi fejedelem bátorságával kapcsolatban. Eszerint Msztyiszlav betört a „*kapuba*” (valószínűleg a megerősített városrész kapuján belülré), harcképtelenné tett néhány novgorodit, majd visszatért az övéihez. A Kijevi Évkönyv szövege további adatokkal szolgál az 1170-es összeütközés történetéhez: 1. Közli, hogy Andrej a fiával elküldte hadvezérét, Borisz Zsziroszlavicsot is. Az utóbbi a korszak ismert szereplője,

¹⁴ Uo. 361-362.

¹⁵ KARPOV 2014, 273.

¹⁶ PSZRL T. II. 559-561.

a vlagyimir-szuzdali fejedelem megbízható, tapasztalt embere volt. 2. Arról informál, hogy a Novgorodhoz megérkező csapatok nem közvetlenül a város mellett, hanem attól távolabb táboroztak le. 3. Az is megtudható belőle, hogy a szövetséges hadseregben a lovak és az emberek között is járvány ütötte fel a fejét.

A Nyikon-évkönyvben – amint az fentebb, a szakirodalom alapján olvasható – a novgorodiaknak a szuzdaliakkal vívott csatájáról szóló híradás az évkönyvi elbeszélések két verziójának – a Novgorod-pártinak és a Novgorod-ellenesnek – az átdolgozása. Azonban a forrás szövegének¹⁷ alapos tanulmányozása után kiderül, hogy egy harmadik komponenst is meg kell említeni: az Istenanya csodájáról szóló elbeszélést. Ez a három részből álló híradás is igényel néhány kommentárt: 1. Nagyon gyengén szerkesztett szövegről van szó. A kutatónak olyan érzése van, mintha a kompilátor vasvillával rakta volna össze a részleteket, s ha valami a szerszám fokai közül kihullott, azt utólag a többi után dobta. 2. Az Elbeszélés a Szent Istenanya jeléről címet viselő legenda a 14. században keletkezett,¹⁸ a Nyikon-évkönyvet pedig a 16. században állították össze,¹⁹ s így nem meglepő, hogy az előbbit az évkönyvrészlet szerkesztője ismerte és felhasználta. 3. A kútfő szövegéhez csatolt elbeszélő forrás egyrészt számos kiegészítő adattal szolgál az 1170-es eseményekről, másrészt bizonyos információinak hitelessége a történelemtudomány eszközeivel nem igazolható. 4. Egy részlet viszont egyértelművé teszi a Lavrentyij-évkönyv csavaros észjárású krónikásának novgorodiakat elítélő sorait: a Nyikon-évkönyv nemcsak utal az utóbbiak fejedelmekkel szembeni bánásmódjára, hanem nyíltan közli, hogy a novgorodiak elűzik, megszegyenítik és kirabolják fejedelmeiket.²⁰

A Novgorodi Első Évkönyvben az Istenszülő szerepéről mindössze annyi olvasható, hogy 1170-ben Roman fejedelemnek a támadókat többek között az ő erejével sikerült legyőznie. Az ellentáborhoz tartozó szuzdali krónikás szerint az Istenanya nagyobb jelentőséggel bírt: már három évvel korábban három templom három ikonján sírt, s – mivel látta a Novgorodot és a hozzá tartozó területeket fenyegető veszélyt – könnyezve kérte Krisztust, hogy ezeket semmiképpen ne pusztítsa el. A 14. században már létezett az Istenanya a Jel-ikon csodájáról szóló történet, amely sokkal nagyobb szerepet tulajdonít az Istenszülőnek, mint a korai évkönyvek. A fennmaradt történeti források közül a 15. századi Rogozsszkij-évkönyv a legrégebbi, amelyben a csoda olvasható.²¹ Eszerint a novgorodiak kivitték az Istenszülő

¹⁷ PSZRL T. IX. 241-244.

¹⁸ DMITRIJEV 1987. <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4602>

¹⁹ ZIBOROV 2002, 15.

²⁰ PSZRL T. IX. 244.

²¹ AGAFONOV 2013, 6.

ikonját a városfalra, a szuzdaliak pedig rálöttek nyilaikkal. Ekkor az ikon a város felé fordult, az ostromlókra sötétség borult, majd a novgorodiak kitértek a városból és legyőzték a szuzdaliakat.²² A történet több irodalmi változatban hagyományozódott az utókorra. Mivel ezek az elbeszélő források több ponton kiegészítik az évkönyvi híradásokat, az elemzésük nem mellőzhető. Sajnos, jelen tanulmány keretei között erre nem kerülhet sor.

A következmények

A Novgorod elleni támadás tehát a vlagyimir–szuzdali fejedelem számára csúfos kudarccal végződött, és jelentős veszteségeket okozott. Azonban a novgorodi területeket érintő súlyos károk miatt a másik félnek sem volt oka az ünneplésre. Elképzelhető, hogy a sikertelen hadjárat után Bogoljubszkij ismét blokád alá vette a novgorodi földet.²³ Az északnyugaton bekövetkezett változásokat a források több változatban ismertetik. Az Első Novgorodi Évkönyv szerint 1170-ben Novgorodban nagy drágaság volt: egy dézsa rozst 4 grivnáért, egy kenyeret 2 nogatáért, egy pud mézet pedig 10 kunáért lehetett vásárolni. Közvetlenül az árak emelkedésének leírása után a forrás azt közli, hogy a novgorodiak tanácskoztak, és „*utat mutattak Roman fejedelemnek*”, majd békeajánlással fordultak Andrej Bogoljubszkijhoz. Az új fejedelem, a Rosztyiszlavicsok közé tartozó Rurik 1170 októberében érkezett meg Novgorodba.²⁴ Az Ipatyij-évkönyv szerint Roman, apjának a volhíniai Vlagyimirban bekövetkezett halála után, druzsinája követelésére távozott, Bogoljubszkij pedig Ruriknak adta Novgorodot.²⁵ A Nyikon-évkönyvben egy harmadik, az előző kettőt részben ötvöző variáció található. Eszerint miután a novgorodiak megtudták, hogy Msztyiszlav Izjaszlavics meghalt, Romant elűzték, és Rurikot tették meg fejedelemnek.²⁶

A források összevetését követően az Első Novgorodi Évkönyvben található leírás tűnik a leglogikusabbnak. Még akkor is, ha a krónikás a hírek egy részét csak egymás mellé helyezte, s nem minden esetben nevezte meg a köztük lévő logikai kapcsolatot. Az Ipatyij-évkönyvben található variáció logikailag szintén megállja a helyét, de csak kiegészíti a fenti forrás adatait. A Nyikon-évkönyv híradása önmagában nem fogadható el teljesen, mert a másik két forrás egyértelműen rávilágít Andrej Bogoljubszkijnak a

²² PSZRL T. XV. 22.

²³ Akad olyan szerző is, aki az összekötő utak lezárását kész tényként kezeli: RÜSS 1979. 345.

²⁴ PSZRL T. III. 33. A novgorodi grivnát rúd alakúra formált, átlagosan 204 gramm súlyú, veretlen ezüsttömbként kell elképzelni. A fenti időszakban 1 grivnának 20 nogata, ill. 25 kuna felelt meg. A nogata a „váltópénz” szerepét töltötte be, a kuna coboly- vagy hermelinprém volt: FONT 1998, 73.

²⁵ PSZRL T. II. 561–562.

²⁶ PSZRL T. IX. 246.

novgorodi trón betöltésében játszott szerepére, ez pedig elhallgatja azt. Pedig a vlagyimir-szuzdali fejedelem még a következő években is befolyást gyakorolt a novgorodi ügyekre: amikor (1172-ben) Rurik Rosztizslavics délre távozott, a novgorodiak Bogoljubszkijtől kértek, és kaptak új fejedelmet. Ezúttal Andrej fia, Jurij érkezett hozzájuk.²⁷ Azonban az apja halálát követő évben, 1175-ben Jurijnak is meg kellett válnia a novgorodi fejedelmi pozíciótól.²⁸ A szuzdali befolyás tehát ismét ideiglenesnek bizonyult.

Bibliográfia

AGAFONOV 2013 = Agafonov, Ivan Sz., „Znamenszkoje csudo” v novgorodszkih letopiszjah: isztoki sztanovalenyija kulta. *Drevnyaja Rusz. Voproszi megijjevisztyiki*. 2013/4. 5–11.

DMITRIJEV 1987 = Dmitrijev, Lev A., Szkazanyije o bitve novgorodcev sz szuzdalcami. In: Lihacsov, Dmitrij Sz. (otv. red.), *Szlovar knyizsnyikov i knyizsnosztji. Vip. I (XI–pervoaja polovina XIV v.)*. Nauka, Leningrád, 1987 <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4602> (Letöltés: 2018. 02 18.)

FONT 1998 = Font Márta, Oroszország, Ukrajna, Rusz. Balassi, Budapest – University Press, Pécs, 1998.

JANYIN 2003 = Janyin, Valentyin L., Novgorodszkije poszadnyiki. Jaziki szlavjanszkoj kulturi, Moszkva, 2003.

KARPOV 2014 = Karpov, Alekszej Ju., Andrej Bogoljubszkij. In: *Zsizny zamecsatyelnih ljugyej. Vip. 1453*. Molodaja Gvargyija, Moszkva, 2014.

KLJUCSEVSZKIJ 1956 = Kljucsevszkij, Vaszilij O., Kursz russzkoj isztorii. Csaszty 1. In: *Szocsinyenyija. Tom 1*. Goszpolitizdat, Moszkva, 1956.

PSZRL T. I. = *Polnoje szobranijje russzkih letopiszzej. Tom I*. Jaziki russzkoj kulturi, Moszkva, 1997.

PSZRL T. II. = *Polnoje szobranijje russzkih letopiszzej. Tom II*. Jaziki russzkoj kulturi, Moszkva, 1998.

PSZRL T. III. = *Polnoje szobranijje russzkih letopiszzej. Tom III*. Jaziki russzkoj kulturi, Moszkva, 2000.

PSZRL T. IX. = *Polnoje szobranijje russzkih letopiszzej. Tom IX*. Jaziki russzkoj kulturi, Moszkva, 2000.

PSZRL T. XV. = *Polnoje szobranijje russzkih letopiszzej. Tom XV*. Jaziki russzkoj kulturi, Moszkva, 2000.

RÜSS 1979 = Rüss, Hartmut, Das Reich von Kiev. In: *Handbuch der Geschichte Russlands*. Herausgegeben von M. Hellmann, Münster – K. Zernack,

²⁷ PSZRL T. I. 365. T. II. 566. T. III. 34.

²⁸ PSZRL T. III. 34.

Giessen – G. Schramm, Freiburg. Band 1: Von der Kiever Reichsbildung bis zum Moskauer Zartum. Herausgegeben von M. Hellmann. Lieferungen 4/5, Stuttgart, 1979. 200–429.

ZIBOROV 2002 = Ziborov, Viktor K., Russzkoje letopiszanyije XI-XVIII vekov. Filologicseskij fakulyet Szankt-Petyerburgszkovo Goszudarsztvennovo Unyiverszityeta, Szankt-Petyerburg, 2002.

BÓTOR TÍMEA

ADALÉKOK

A MOSZKVAI NAGYFEJEDELEMSÉG TÖRTÉNETÉHEZ.

A DINASZTIKUS HARC OKAI

A NAGYFEJEDELMI VÉGRENDELETEK TÜKRÉBEN¹

I. Vaszilij nagyfejedelem halála után (1425. február 27.) kezdődött a dinasztikus harc első szakasza a tízéves Vaszilij fejedelem és a galicsi részfejedelem, Jurij Dmitrijevic között. I. Vaszilij halálakor négy nagybátyja: Jurij, Andrej, Pjotr és Konsztantyin² fejedelem még életben voltak.³ Dmitrij Donszkoj második testamentumának (1389) egyik rendelkezésében a következő állt I. Vaszilij nagyfejedelem halálának esetére: „*És ha a bűneim miatt az Isten fiamat, Vaszilij fejedelmet veszi el, akkor fiam Vaszilij fejedelem örökrésze azé a fiamé lesz, aki őt követi, azt az örökrészt a fejedelelemnőm ossza szét fiaim [között]. És ti, gyermekeim, engedelmeskedjete Édesanyátoknak, akinek adja azé lesz.*”⁴

A galicsi és zvenyigorodi fejedelem, Jurij Dmitrijevic atyja végrendelete alapján jogosan azt feltételezte, hogy az öröklésről nem rendelkezhet testvére, I. Vaszilij, hiszen a fenti idézetben világosan megfogalmazódott, hogy Jurijt, vagyis a Vaszilij után következő legidősebb fiút említette meg örökösnek az 1389-es testamentum szövege. Jurij úgy vélte, hogy I. Vaszilij halála után, mint Iván Danyilovics Kalita nemzetségének legidősebb tagját, őt fogja megilletni a nagyfejedelmi trón.⁵ Jurij Dmitrijevic a nemzetségi, vagyis az oldalági öröklés révén akart hatalomra kerülni. Dmitrij Donszkoj második végrendeletében a kulikovói győzelem (1380) hatására egy másik fontos kérdésben is rendelkezés született. Dmitrij Ivanovics moszkvai nagyfejedelem a tatár kán beleegyezése nélkül első alkalommal mint atyai örökségét (*otcsina*) hagyta rangidős fiára a Vlagyimiri Nagyfejedelemséget. „*Fiamra, Vaszilij fejedelemre örökökül hagyom atyai örökségemet, a*

¹ A moszkvai nagyfejedelmek 14-15. században keletkezett végrendeleteinek kommentárokkal ellátott magyar fordítása: BÓTOR 2011, 70-143.

² Konsztantyin fejedelem néhány nappal Dmitrij Donszkoj halála előtt született, ezért a nagyfejedelmi végrendeletben csak feltételesen említették meg. „*Ha az Isten ad Nekem egy fiút, a fejedelelemnőm adjon egy részt neki, és kapjon az idősebb testvéreitől is egy-egy részt.*” DDG 1950, № 12. 35. BÓTOR 2011, 105.

³ Jurij 1374. november 26-án, Andrej 1382. augusztus 14-én, Pjotr 1385. július 29-én született. PSRL XV. 2000, 99. 108. 143. 150. ÉKZEMPLJARSZKIJ 1889, I. 290.

⁴ DDG 1950, № 12. 35.; BÓTOR 2011, 105.

⁵ ZIMIN 1991, 7.

nagyfejedelemséget."⁶ Dmitrij a forrás szövege alapján saját atyai örökségének (*otcsina*) nyilvánította a Vlagyimiri Nagyfejedelemséget, és egyetlen egy szót sem ejtett arról, hogy a tatár kán hogyan ítélte meg ezt a helyzetet. A testamentum szövege nem tisztázta egyértelműen, hogy az örökös halála után az Arany Horda urának akarata ezután befolyásolja-e majd a trónöröklés kérdését, illetve hogyan kell ezt követően a moszkvai uralkodónak a tatárokhoz viszonyulnia. Dmitrij Donszkoj⁷ és később I. Vaszilij mindhárom végrendeletében (1407,⁸ 1422-1423, 1424-1425⁹) csak az adófizetésre vonatkozóan tűnt fel először a tatárokhoz fűződő kapcsolat megváltozásának lehetősége.

Dmitrij Donszkoj 1389-es testamentumának az öröklésre vonatkozó fenti cikkelye tehát a legidősebb fiú halálának esetére fogalmazott meg kitételt. Dmitrij Ivanovics ebben a passzusban valójában csak saját örökrészének sorsáról rendelkezett legidősebb fia halála után, amely a Vlagyimiri Nagyfejedelemséget nem foglalta magába. A moszkvai uralkodó saját akaratát ekkor még nem állította szembe a szokásrend szerinti trónörökléssel, melyet Szaraj ura szentesített. A nagyfejedelem nem zárta ki annak a lehetőségét, hogy egy rendkívüli helyzetben (Vaszilij halála) a nagyfejedelemi trónról a tatár kán rendelkezzen. Ezzel együtt, miután örökrészét a rangidősség elvén a soron következő, legidősebb fiúnak adta át, azt sugallta, hogy a vlagyimiri nagyfejedelemi trón feletti uralom is a rangidőst, vagyis 1389-ben Jurij Dmitrijevicset illeti majd meg.¹⁰ Az 1389-es oklevél keletkezésekor I. Vaszilij még nem volt házas, így a leendő unoka személye érthető, hogy nem került bele a végrendelet szövegébe.¹¹ Csak a nagyfejedelem gyermekei, közülük is Vaszilij után a rangidős fiú, tehát Jurij léphetett volna az elhunyt uralkodó helyébe. I. Vaszilij uralmának végére a helyzet egészen másként alakult: a nagyfejedelemnek egyetlen kiskorú fia, Vaszilij tízéves volt, és a trónöröklés kérdését Dmitrij Donszkoj végrendelete alapján felül kellett vizsgálni.¹²

⁶ DDG 1950, № 12. 34.; BÓTOR 2011, 103.

⁷ „Ha az Isten változást hoz a Hordával [kapcsolatban], és a gyermekeimnek már nem kell vychod-ot adniuk a Hordába, akkor a fiaim gyűjtsék össze az dan'-t a saját örökrészükön és legyen az övüké.” DDG 1950, № 12. 36. BÓTOR 2011, 106.

⁸ „Ha az Isten változást hoz a tatárokkal [kapcsolatban], és a fejedelemlőm fogja maga számára az adót összeszedni, a dan'-t a saját volost'-jaiból és a falvaiból, fiam Iván fejedelem, nem avatkozhat bele az adó [összeszedésébe].” DDG 1950, № 20. 56.; BÓTOR 2011, 111.

⁹ „Ha az Isten változást hoz a Hordával [kapcsolatban], és a fejedelemlőm fogja maga számára az adót összeszedni, fiam, Vaszilij fejedelem nem avatkozhat bele [az adó összeszedésébe].” DDG 1950, № 22. 61. BÓTOR 2011, 119. DDG 1950, № 21. 59. BÓTOR 2011, 124.

¹⁰ ZIMIN 1991, 8.

¹¹ Vaszilij első fia, Jurij 1395-ben született, de 1400-ban, gyermekkorában már el is halálozott. ÉKZEMPLJARSZKIJ 1889 I.

¹² ZIMIN 1991, 8.

A. A. Zimin az 1389-es testamentum szövegének két eltérő interpretációját fogalmazta meg. Az első szövegmagyarázatban nyilvánvaló, hogy I. Vaszilij örökrészének, következésképpen a nagyfejedelemi trón örökösének, mindenképpen a megboldogult nagyfejedelem legidősebb testvérének kellett lennie, vagyis Jurij Dmitrijevicznek. Ez a szituáció Dmitrij Donszkoj atyjának, Iván Ivanovics nagyfejedelemnek esetére hasonlított, amikor is Szemjon Gordij halálakor egyetlen fia sem maradt életben a pusztító pestis következtében.¹³ Annak ellenére, hogy Szemjon Gordij végrendeletében feleségére, Marija Alekszandrovna fejedelemnőre hagyta örökrészét, Iván Ivanovics Mariját háttérbe szorítva azonnal elfoglalta a nagyfejedelemi trónt.¹⁴ Továbbra sem tisztázódott, hogy az öröklés kérdésében az oldalági vagy az egyenes ági rokonok élveznek elsőbbséget. Hiszen a nagyfejedelemi trón birtoklása nemcsak a tradíciót, a szokást támogatta, hanem a tatár kán akaratát fejezte ki, amely megosztotta az Északkeleti-Rusz fejedelemségeinek erejét.¹⁵

A második magyarázat szerint Dmitrij Donszkoj testamentumának szövege éppen az új, az egyenes ági öröklérend gyökereit próbálta megteremteni, amely I. Vaszilij uralma alatt alakult ki.¹⁶ I. Vaszilij mindhárom végrendeletében megfogalmazódott az örökül hagyó szándéka, vagyis a legidősebb fiú számára biztosítani a nagyfejedelemi hatalmat. Az első, 1407-ben keletkezett oklevélben még csak a nagyfejedelemi trón átadásának lehetőségéről nyilatkozott I. Vaszilij rangidős fia részére. *„Adja az Isten, hogy fiam, Ivan fejedelem a nagyfejedelemséget megtartsa...”*¹⁷ A második végrendelet szövege (1422-1423) hasonlóképpen megtartotta a vlagyimiri nagyfejedelemi szék továbböröklésének feltételezett reményét az akkori egyetlen fiú, Vaszilij Vasziljevics részére. *„Adja az Isten fiamnak a nagyfejedelemséget, hogy azután fiamra, Vasilij fejedelemre hagyhassam örökül.”*¹⁸ A harmadik

¹³ Uo. 9.

¹⁴ *„Ezt a szerződést fejedelemnőmnek adom.”* DDG 1950, № 3. 13.; BÓTOR 2011, 81. Marija Alekszandrovna és Szemjon Gordij harmadik házasságából négy gyermekük született, Danyiil, Mihail, Iván és Szemjon fejedelem. Feltételezhető, hogy mindannyian még közvetlenül atyjuk halála előtt a pestis következtében hunytak el. ÉKZEMPLJARSZKIJ 1889, I. 88.

¹⁵ ZIMIN 1991, 9.

¹⁶ Uo.

¹⁷ DDG 1950, № 20. 56.; BÓTOR 2011, 111.

¹⁸ DDG 1950, № 22. 61.; BÓTOR 2011, 117. A második és harmadik végrendelet egyértelmű különbséget tesz a Vlagyimiri Nagyfejedelemség feletti uralomról. A trónöröklésre vonatkozó passzusok jelentése csak a két végrendelet keletkezési idejének pontosításával nyert értelmet, melyet a legújabb kutatások igazoltak. A korábbi forráskiadásokban található második (№ 21.) és harmadik (№ 22.) oklevelek száma felcserélődött, illetve datálásuk évei is megváltoztak. MAZUROV – NYIKANDROV 2008, 238-239. A. A. Zimin tehát jogosan állapította meg a végrendeletek számára elfogadott keletkezési idejének ismeretében, hogy az

testamentumban (1424-1425) pedig egyértelművé vált, hogy a Vlagyimiri Nagyfejedelemség – mint Dmitrij Donszkoj atyai öröksége (*voicsina*) – a nagyfejedelem fiára, a későbbi II. Vaszilijre fog szállni. „*Fiamra, Vasilij fejedelemlre örökül hagyom atyai örökségemet, a nagyfejedelemséget, melyet atyám örökül hagyott rám*”.¹⁹

Egy másik meghatározó problémával is szembe kellett néznie Dmitrij Donszkoj fiainak, méghozzá az utód nélkül maradt fejedelmi örökrészekkel (*ugyel*) kapcsolatban. Az 1389-ben keletkezett végrendeletben világosan kirajzolódott a Moszkvai Nagyfejedelemségben található *ugyelek* rendszere: Vaszilij Kolomnát, Jurij Zvenyigorodot, Andrej Mozsajszkot, Pjotr Dmitrovot, Iván Ramenyejécét kapta meg.²⁰ Dmitrij Donszkoj az atyai örökség, vagyis a Moszkva feletti közös uralom jogát első négy fiának adta.²¹ Kompenzálásként a Vlagyimiri Nagyfejedelemség miatt, melyet Dmitrij Donszkoj Vaszilijnek adományozott, Jurijra dédapja, Iván Kalita vásárlásai (*kupli*) közül Galicsot hagyta örökül a nagyfejedelem. Természetesen a kisebb testvérek sem maradhattak ki, így Andrej Beloozeróból, Pjotr Uglicsból részesült. Az újabb fiú megszületését váró nagyfejedelem, a későbbi Konsztantyin örökrészéről feltételesen rendelkezett testamentumában. Halála után feleségére, Jevdokija fejedelelnőre bízta, hogy mekkora örökrészt osszon az újabb fiúgyermeknek. „*Ha az Isten ad nekem egy fiút,*²² *a fejedelemlnőm adjon egy részt neki, és kapjon az idősebb testvéreitől is egy-egy részt.*”²³ Dmitrij Donszkoj végrendelete nem hagyta figyelmen kívül azt a helyzetet sem, ha valamelyik fiának örökrésze bármilyen oknál fogva lecsökkent volna. Ebben az esetben szintén felesége ügyelt az örökbirtok nagyságának kompenzálására, méghozzá a többi testvér örökrészének kárára. „*Ha valamelyik fiam atyai öröksége kisebb lesz, mint amekkorát örökül hagytam rá, a fejedelemlnőm osszon [részt] a többi fiam örökrészből. Ti, fiaim engedelmeskedjete Édesanyátoknak.*”²⁴ A fejedelemlnő személye garanciát jelentett férje akaratának betartására, hiszen az oklevél következő passzusa arra a váratlan helyzetre vonatkozott, ha a nagyfejedelem valamelyik fia idő előtt elhalálozott volna. „*Ha a bűneim miatt, az Isten egy fiamat elveszi tőlem, akkor a fejedelemlnőm fogja*

egyenes ágon végbemenő trónöröklés még nem volt érvényben I. Vaszilij halálának idején. ZIMIN 1991, 9.

¹⁹ DDG 1950, № 21. 58.; BÓTOR 2011, 122.

²⁰ DDG 1950, № 12. 33-34.; BÓTOR 2011, 119.

²¹ „*Gyermekeimre hagyom, atyai örökségemet Moskva-t, Vasilij fejedelemlre, Jurij fejedelemlre, Andrej fejedelemlre, Petr fejedelemlre.*” DDG 1950, № 12. 33.; BÓTOR 2011, 99.

²² Konsztantyin a nagyfejedelem hatodik fiaként 1389. május 16-án jött világra. PSRL XXV. 1949, 215.

²³ DDG 1950, № 12. 35.; BÓTOR 2011, 105.

²⁴ DDG 1950, № 12. 35.; BÓTOR 2011, 105.

szétosztani az örökrészt fiaim között. Akinek adja, azé lesz, gyermekeim nem kerülhetik meg akarátát.”²⁵

I. Vaszilij 1407-ben készült első végrendelete rögzítette a legkisebb fiú, Konsztantyin örökbirtokát, aki Tosnát²⁶ és Usztyuzsnát kapta meg. Később I. Vaszilij engedetlenség miatt elvette Konsztantyin örökrésztét, aki ezáltal a családból száműzött fejedelmmé vált (*knyaz-izgoj*). I. Vaszilij halála tehát ellentétet okozott a részfejedelmek között, a vita elsősorban a nagyfejedelmi trónról és az utód nélkül maradt fejedelmi *ügyelek* öröklésének kérdéséről zajlott a 15. század első felében.²⁷

A kiskorú Vaszilij Vasziljevics atyja halálakor (1425. február 27.) tízéves volt, helyette édesanyja, Szófiya régensnő és Fotyij metropolita kormányzott. A gyermek uralkodó nagybátyja, Jurij Dmitrijevics tehát igényt tartott a nagyfejedelmi székre. I. Vaszilij nagyfejedelem második (1422-1423) és harmadik (1424-1425) végrendeletében Vitovt nagyfejedelem védelmére bízta 1415-ben született fiát, Vaszilijt. „*Fiamat, Vasilij fejedelmet és a fejedelm-nőmet és a gyermekeimet a testőreimre és az apósomra Vitovt fejedelemre bízom...*”²⁸ A litván uralkodót váratlanul érte a moszkvai nagyfejedelem bizalma, mert annak ellenére, hogy a felek közeledtek egymáshoz, még mindig ellenséges viszonyt ápoltak az Északkeleti-Rusz területeinek megszerzésével kapcsolatban. Szófiya fejedelmné és Fotyij egyházfő Vitovt litván uralkodóhoz fordult segítségért, aki korábban megígérte I. Vaszilijnek, hogy gondoskodni fog kiskorú fia trónörökléshez fűződő jogának betartásáról. Látszólag a litván nagyfejedelem nem utasította el lánya és ezzel unokája támogatását, de mindezt nem tette önzetlenül. Litvánia Moszkva belpolitikai viszályait használta fel saját területeinek gyarapítására az Északkeleti- és az Északnyugati-Ruszban. A Litván Nagyfejedelemség és Pszkov között kitört háború első szakaszában Moszkva még törekedett saját külpolitikai elképzeléseinek betartására.²⁹ Moszkva nem avatkozott bele Vitovt nagyfejedelem Pszkovval és Novgoroddal szembeni konfliktusába. Az Oka menti területek uralma felett Moszkva a litvánok javára kisebb-nagyobb mértékben elveszítette korábban megszerzett pozícióit. A legnagyobb ellenfél, Tver egyre szorosabb kapcsolatokat kezdett kialakítani Litvániával.³⁰

²⁵ DDG 1950, № 12. 35.; BÓTOR 2011, 105.

²⁶ DDG 1950, № 20. 57.; BÓTOR 2011, 112. Tosna korábban Pjotr fejedelem örökrésze volt, de később I. Vaszilij harmadik végrendeletének keletkezésekor (1424-1425) már Vlagyimir Andrejevics szerpuhovi és borovszki fejedelem gyermekeihez tartozott. DDG 1950, № 21. 58.; BÓTOR 2011, 124.

²⁷ ZIMIN 1991, 10.

²⁸ DDG 1950, № 22. 62.; BÓTOR 2011, 120.; DDG 1950, № 21. 60.; BÓTOR 2011, 125.

²⁹ IVANOV 1999, 108.

³⁰ L. V. Cserepnin 1427. augusztus 3-ra datálta a tveri Borisz Alekszandrovics és Vitovt litván nagyfejedelem között létrejött megegyezés szövegét. DDG 1950, № 23. 62-63.

A II. Vaszilijt támogató moszkvai udvar a litván nagyfejedelem pártfogásának segítségével egy rövid időre, 1428-ban felfüggesztette a dinasztikus konfliktust.³¹ Jurij Dmitrijevics – aki ekkor már Novgorodban székelt – a fejedelmi megállapodás szövegében megígérte, hogy a továbbiakban nem tart igényt a nagyfejedelemi trónra. Valójában soha nem tudott megbékélni ezzel a helyzettel, hiszen nem akarta elismerni a kiskorú II. Vaszilij trónhoz való jogát.

A viszály rövidesen újjáéledt: Jurij legidősebb fia Vaszilij (Koszoj) annak ellenére, hogy atyja halála után (1434) II. Vaszilij rangidősségéhez semmi kétség nem fért, hiszen mind a primogenitura, mind a senioratus elve szerint őt illette meg a nagyfejedelemi szék, minden jogalap nélkül folytatta tovább a küzdelmet.³² Jurij két kisebb fia, Dmitrij Semjaka és Dmitrij Krasznoj nem értett egyet bátyjuk hatalmi törekvéseivel. A fiatalabb testvérek egy lehetséges szövetség reményében azonnal II. Vaszilijhez fordultak. Vaszilij (*Koszoj*), csak erős bojári és a moszkvai lakosság támogatásával tudott volna fellépni a koalíció ellen, ezzel azonban nem rendelkezett. A nagyfejedelemi trón sorsáról való döntés Dmitrij Semjaka és Dmitrij Krasznoj kezébe került. Dmitrij Semjaka katonai erejének köszönhetően II. Vaszilijt a moszkvai fejedelmi család legidősebb tagjának ismerte el és ültette a nagyfejedelemi székbe. II. Vaszilij nagyfejedelem visszatérése ebben az esetben vetélytársai között fennálló viszály eredményeként válhatott valóra. Jurij halála maga után vonta a részfejedelemi örökrészek újbóli felosztását. Dmitrij Semjaka a korábbi Ruza mellett Uglicsot és Rzsevet is megkapta, míg a galicsi Dmitrij Krasznoj Bezseckij Verh feletti uralomból részesült.³³ Vaszilij Koszoj nem kerülhette el sorsát, vesztett a véres küzdelemben, melynek eredményeként 1436-ban II. Vaszilij megvakította a zendülő fejedelmet.³⁴

Ezt követően újabb negyedszázadig tartott a zavaros időszak (*szmuta Semjakina*)³⁵ és úgy tűnt, hogy a végéhez érkezett a régi szokásjog szerinti öröklés (*naszledovanyije po obicsaju*) rendjének gyakorlata. II. Vaszilij a halála előtt (1462) megszövegezett végrendeletében először a moszkvai fejedelmi testamentumok sorában legidősebb fiára, Ivánra hagyta a nagyfejedelemi címet. „*Legidősebb fiamra, Ivan-ra örökül hagyom atyai örökségemet, a nagyfejedelemséget.*”³⁶ Ezt megelőzően 1446-ban II. Vaszilij még életében megnevezte

³¹ A kompromisszumos megállapodás eredményét az 1428. március 11-én II. Vaszilij, illetve a galicsi és zvenyigorodi fejedelem, Jurij Dmitrijevics által megkötött két változatban is fennmaradt egyezmény örökítette meg. DDG 1950, № 24. 63-67.

³² SASHALMI 2007, 187.

³³ Az 1434. június 5-i, Jurij Dmitrijevics halála után keletkezett fejedelmi megállapodás rögzítette az örökrészek újbóli felosztását. DDG 1950, № 34. 87-89. SZKRINNYIKOV 1997, 172.

³⁴ SZKRINNYIKOV 1997, 173-174.

³⁵ Részletesebben: BÓTOR 2011, 198-204.

³⁶ DDG 1950, № 61. a. 194.; BÓTOR 2011, 127.

első számú örökösét, amelynek írásban történő megerősítése a különböző jogi dokumentumokban (fejedelmi megállapodásokban) is megtörtént.³⁷ Nagyfejedelemmé és társuralkodóvá 1448 őszen kiáltották ki a későbbi III. Ivánt, azonos időpontban Iona metropolita beiktatásával.³⁸ II. Vaszilij a tatár kán beleegyezése nélkül tette ezt, amely egyértelműen azt bizonyította, hogy az öröklés kérdésében ezentúl már nem kellett egy külső hatalom urának jóváhagyását kérni.³⁹ 1452 vagy 1453-ban megalakult a Kaszimovi Kán-ság, melynek eredményeként az Oka mentén létrejött egy hűbéres tatár fejedelemség. II. Vaszilij uralkodásának végére megteremtődött a nagyfejedelemi hatalom önállósága, a moszkvai metropolíának sikerült a konstantinápolyi patriarchátus ellenőrzése alól kivonnia magát, illetve a külső tatár uralom alól is felszabadult a Moszkvai Nagyfejedelemség.⁴⁰

Bibliográfia

Források, forráskiadások

DDG 1950 = Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. Л. В. Черепнин (подгот. к печ.), С. В. Бахрушин (отв. ред.), Издательство Академии Наук СССР, Москва–Ленинград, 1950.

PSRL XV. 2000 = Рогожский летописец. Тверской сборник. Языки славянской культуры, Москва, 2000.

PSRL XXV. 1949 = Полное собрание русских летописей. Т. XXV. Московский летописный свод конца XXV. Издательство Академии Наук СССР, Москва–Ленинград, 1949.

Szakirodalom

ALEF 1986 = Alef, Gustave, The Origins of Autocracy the Muscovite Autocracy. The Age of Ivan III. In: *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, Band 39. Berlin, 1986.

BÓTOR 2011 = Bótor Tímea, A tatár függéstől az önálló uralkodóig. A Moszkvai Fejedelemség története a nagyfejedelemi végrendeletek (1336–1462) tükrében. *Russica Pannonicana*. Budapest, (Ruszisztikai Könyvek; XXVIII.), 2011.

³⁷ A legelső forrás, amely a későbbi III. Ivánt mint nagyfejedelemet említette meg II. Vaszilij és a szuzdali fejedelem, Iván Vasziljevics között létrejött megállapodásban szerepelt. DDG 1950 № 52. 155. MEL'NYIKOV 2010, 103. A fejedelmi szerződés keletkezése Iona metropolita beiktatása (1448. december 15.) utáni és II. Vaszilij negyedik fia, Borisz születése (1449. június 22.) előtti időszakra datálható. DDG 1950, № 52. 159-160.

³⁸ ALEF 1986, 45-46.; ZIMIN 1991, 132-133.; MEL'NYIKOV 2010, 106.

³⁹ CRUMMEY 1987, 76.

⁴⁰ SASHALMI 2007, 190.

- CRUMMEY 1987 = CrummeY, Robert, The Formation of Muscovy 1304-1613. Longman, London-New York, 1987.
- ÉKZEMPLJARSZKIJ 1889 = Экземплярский, А. В., Великие и удельные князья северной Руси в татарский период, с 1238 по 1505 г. Т. I. Типография Императорской Академии Наук, Санкт-Петербург, 1889. Reprint Europe Printing, The Hague, 1966.
- IVANOV 1999 = Иванов, Д. И., Московско-литовские отношения в 20-е годы XV столетия. In: *Средневековая Русь*. Вып. 2. Горский, А. А. (отв. ред.), Эдиториал УРСС, Москва, 1999.
- MAZUROV-NYIKANDROV 2008 = Мазуров, А. Б. - Никандров, А. Ю., Русский удел эпохи создания единого государства: Серпуховское княжение в середине XIV-первой половине XV вв. Инлайт, Москва, 2008.
- MEL'NYIKOV 2010 = Мельников, С. А., Историко-правовые факторы эволюции древнерусского государства IX-XV вв. ИРИ РАН, Голден-Би, Москва, 2010.
- SASHALMI 2007 = Sashalmi Endre, Kelet-Európa" és a „Balkán" 1000-1800 közt. Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók? Pécs, (Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 4.) 2007.
- SZKRINNYIKOV 1997 = Szkrinnyikov, Ruszlan, Az orosz birodalom születése. Maecenas, Budapest, 1997.
- ZIMIN 1991 = Зимин, А. А., Витязь на распутье. Феодалная война XV в. Мысль, Москва, 1991.

SASHALMI ENDRE

**AZ ÁLLAM EGYSÉGE (CÉLOSZTY GOSZUDARSZTVA)
ÉS AZ AUTOKRÁCIA:
FEOFÁN PROKOPOVICS
MINT AZ „OROSZ ÁLLAMNARRATÍVA” ATYJA**

Richard Wortman, az amerikai és nemzetközi ruszisztika egyik doyenje, 2018-ban megjelent könyvében az orosz politikai nyelvezet *longue durée* megközelítésű vizsgálatába ad bepillantást, amely írás a következő címen látott napvilágot: „*A nyelv és a retorika hatalma az orosz politikatörténetben. Karizmatikus szavak a 18. századtól a 21. századig*”.¹ A könyv utolsó fejezete, a többihez hasonlóan, szintén egy „karizmatikus” terminus történetét kíséri végig napjainkig, mégpedig az orosz *céloszty* szóét, amelynek jelentését részben már a fejezet címében megmagyarázza: „*Az egység (céloszty) (földrajzi integritás) az orosz állam retorikájában.*” A *céloszty* olyan értelemben jelent *egységet*, hogy valaminek az *egész, oszthatatlan (mi)voltát és egyben teljességét* fejezi ki: ha egy szóval akarjuk visszaadni, akkor ténylegesen az *integritás* szó a legalkalmasabb erre. Az *állam területi integritásának* kérdése pedig, ahogy arra Wortman számos példán keresztül rámutatott, a 18. század elejétől napjainkig elválaszthatatlanul összeforrt az *autokráciával*. Az *állam nagy mérete, az oroszok természete* folytán csakis az *autokratikus monarchia* garantálhatja a megmaradást Oroszország számára: ezt hívja Wortman „*az orosz államnarratíva intelem típusának*”.²

Jelen írásban egyrészt azt próbálom meg továbbgondolni Wortman eredményeire támaszkodva, hogy miként alakult ki ez a szoros a kapcsolat az *állam (területi) egysége (céloszty)* és az *autokrácia (oroszul szamogyerzsavije)* között. Másrészt viszont részletesebben igyekszem megvizsgálni, hogy milyen konkrét jelentésekben fordul elő a *céloszty* terminus annál a szerzőnél, aki Wortman szerint elindította a terminus politikai karrierjét: nevezetesen Nagy Péter fő ideológusának, Feofán Prokopovicsnak (1681-1736) az írásai-ban. Mindeközben remélhetőleg sikerül részletesebben kibontani az orosz állam narratívájának fő elemeit.

Az érvelés Nagy Pétertől kezdve úgy szól(t), hogy olyan nagy kiterjedésű államot, mint Oroszország, csakis erős monarchikus hatalommal, azaz autokráciával lehet irányítani – ellenkező esetben az állam darabjaira hullik

¹ WORTMAN 2018.

² Uo. 161.

szét, és idegen támadásoknak lesz kitéve. Az érvelés gondolati magja a nyugati politikai gondolkodásból gyűrűzött be Oroszországba, de ott, amint arra írásomban igyekszem rámutatni, speciális értelemzést kapott: az *állam területi egységét* ugyanis *nem egyszerűen a monarchikus hatalomban, hanem az autokratikus monarchiában látták.*

A 17-18. század fordulójára Európában általánosan elterjedtté vált az a nézet, mely szerint a nagy kiterjedésű államok számára a monarchia az egyedüli megfelelő kormányzati forma,³ az arisztokrácia és a demokrácia pedig csak a kis méretű politikai egységek, így a városállamok számára kínálnak megfelelő kormányzati alternatívát.⁴ Ezt az álláspontot képviselte markánsan Samuel Pufendorf, eredetileg német nyelven megjelent, *Bevezetés a legfontosabb európai királyságok és államok történetébe* (1684) című munkájában, amely mű „axiomatikus volt a korban”: több kiadást és fordítást is megért, és Prokopovics bizonyosan jól ismerte a művet, Nagy Péter pedig még oroszra is lefordíttatta, először 1718-ban, majd 1723-ban jelent meg oroszul.⁵

A területi kiterjedés, azaz a *földrajzi méret*, azonban csak a kapcsolatot egy *aspektusa* az állam egysége és a(z erős) monarchikus hatalom közti szoros relációnak Oroszország esetében. Van egy mélyebb oka is annak, véleményem szerint, amely az *állam egysége (céloszty)* és az *autokrácia* közti viszonyt az oroszok számára axiomatikusá tette – mégpedig mindkét irányban érvényes ok-okozati összefüggésben. Ez pedig, úgy vélem, nem másból, mint magából az autokrácia, oroszul *szamogyerzsavije* szó jelentéséből fakad, amit általában *jogi és intézményes szempontból korlátlan hatalomként* szokás definiálni. E definíció valóban leírja az autokrácia lényegét jogi-alkotmányos aspektusból, de sokkal közelebb visz az autokrácia (és egyben az állam integritása közti viszony) megértéséhez, ha az etimológia szempontját előtérbe helyező megfeleltetést adunk, és a *szamogyerzsavijet* úgy fordítjuk, hogy *saját magán/önmagán alapuló [uralkodói] hatalom*. Ahogy A. M. Jakovlev is magyarázza: a *szamogyerzsavije* összetétel (*szam*: „saját maga”, *gyerzsava*: „hatalom”), már etimológiailag is olyan „*önmagába visszatérő*”/ „*önmagát erősítő*” (self-perpetuating) uralmat jelentett, amely nem szorult semmiféle külső igazolásra: ugyanis „*bárki, aki a trónon ül, kezében tartja az állam minden hatalmát*”.⁶ Vagy, ahogy (az előbbiekkal összhangban) V. V. Dal etimológiai

³ Ellentétben a ma használatos *monarchia-köztársaság* kategóriákkal, a 19. századig uralkodó felfogás nem tett különbséget *államforma* és *kormányforma* közt: ehelyett *kormányzati formákról* beszéltek, és a korai korszaki szóhasználatban a három jó kormányzati forma a *monarchia*, az *arisztokrácia* és a *demokrácia* volt, valamint megkülönböztették még az (ezek kombinációjából álló) ún. *vegyes kormányzatot*.

⁴ MASLOV 2014, 32.

⁵ Uo. 31., 32. Latin fordításban 1693-ban, angol nyelven pedig 1695-ben jelent meg.

⁶ YAKOVLEV 1996, 20.

magyarozatát idézve Sz. Bíró Zoltán is megjegyzi: a *szamogyerzsavije* – „*ez maga a hatalom*” (*eto szama vlaszty*).⁷ Az ilyen, tehát *önmagán alapuló uralkodói hatalom* értelemszerűen *teljes, egész, egy(séges) és oszthatatlan*. Az orosz *autokrata* (*szamogyerzsec*) ugyanis, Isten földi helytartójaként, minden hatalom forrása, és a hatalomban nem osztozhat vele *de iure* senki, illetve semmilyen intézmény, hiszen akkor hatalma már lenne korlátlan. Jól példázza ezt Karamzinnak, I. Sándor (1801-1825) udvari történetírójának a véleménye, aki ezt mondta annak idején Sándor cárnak: „*Uram! Ön túllépi hatalma korlátait... Ön mindent megtehet, de nem korlátozhatja hatalmát a jog által!*”⁸ És nem véletlen, hogy ugyancsak Karamzintól származik a híressé vált, Wortman által is idézett axiomatikus kijelentés, minthogy Karamzin az *orosz történelmet* az *orosz állam és az autokrácia integritásának paradigmájában* értelmezte: „*Az autokrácia, Oroszország palládiuma. Integritása (céloszty) szükséges az ország boldogságához.*”⁹ Érdemes azonban még egy passzust idézni Karamzinnak abból a művéből, ahol ez utóbbi sor található:

„*Két állami hatalom [értsd: a cáré és az ő hatalmát korlátozó képviselői intézményé] egy birodalomban ugyanaz, mint két, egymást szétszaggatni kész félelmetes oroszán egy ketrechen... Az autokrácia alapozta meg és támasztotta fel Oroszországot; államrendjének megváltoztatásától elveszett, és el kell vesznie, mivel oly sok és különböző részből áll, melyek mindegyike sajátos polgári előnyökkel bír. A korlátlan egyeduralmon kívül mi tudná ezt a hatalmas testet egységes működésre készíteni?*”¹⁰

Karamzin számára, amint e művében korábban kifejtette, a kereszténységet felvevő (988) Vlagyimir nagyfejedelem (980-1015) ugyanúgy autokrata volt, mint III. Iván (1462-1505), aki megkezdte az egykori Kijevi Rusz széttagolódott területeinek összegyűjtését, és újjáélesztette az autokráciát, ami aztán sikeressé tette Oroszországot a későbbiekben. A széttagolódás oka pedig Karamzin szerint az volt, hogy *Vlagyimir nagyfejedelem a fiai közt megosztotta a Rusz területét, és ezzel megszüntette az autokráciát.*

Ezt a koncepciót azonban nem Karamzin, hanem amint látni fogjuk, Feofán Prokopovics munkálta ki a 18. század elején, majd később Vaszilij Tatyiscsev alapvetően erre építette fel, ugyancsak a 18. században, grandiózus történelmi munkáját, az *Oroszország Történetét (Isztorija Rosszijszkaja)*.

Prokopovics ezt a koncepciót már világosan kifejtette egy 1716-os szónoklatában, aminek esszenciáját így összegezte:

„*Milyen erőtlen volt is Oroszország Vlagyimir halála után, mert bár nem szakadt meg az autokraták nemzetsége (szamogyerzsavij rod), de az*

⁷ SZ. BÍRÓ 2015, 127.

⁸ Id. VERNER 1990, 100.

⁹ KARAMZIN 2003, 111.

¹⁰ Uo. 108.

autokrácia jogara (szamogyerzsszkij szkipetr) darabokra tört (ami maga volt a monarchiának a megszakadása)! Milyen bajokat el nem szenvedett a viszálykodástól és a barbár hódítástól! És nem tudott talpra állni egészen addig, amíg egy jogar [értsd III. Iván] és annak öröksége alá nem került.”¹¹

Az alábbiakban részletezendő művében pedig, amely az uralkodói hatalom új ideológiájának bibliája volt, és amely „Az uralkodó akaratának joga állama örökösének meghatározására” (1722) címmel jelent meg, ezt írja:

„a szuverén [itt értsd: autokratikus] uralkodók (goszudari szamogyerzsci) feloszthatják, és sokan részekre is osztották államukat (szvojo goszudarsztvo), és a részeket fiaik kormányzásába adták, mint ahogy Nagy Konstantin is megosztotta az államot (goszudarsztvo) fiai közt ... és Nagy Vlagyimir is, Jarosláv, Borisz, Gleb és a többiek között osztotta meg azt. És ez nem az egyetlen példa, hanem sok ilyen van, és sok efféle felosztást említhetnénk, úgy a nagyobb, mint a közepes méretű államok esetében¹²...De felemlgetően ezeket a példákat, az államok ilyen felosztását (razgyelenyije goszudarsztvo) nem helyeseljük; az ilyen dolgot nem helyeselhetjük, mert az államoknak nagy kárára van: nemcsak rendetlenséghez, hanem belviszályokhoz vezet, de néha még a végső pusztuláshoz is, amint azt nekünk a mi Oroszországunk hazai példája is mutatja, amikor részekre volt osztva Vlagyimir gyermekei közt. Bárki láthatja ezt az orosz krónikásoktól (amint erről sok külföldi is ír), hogy milyen egyet nem értés, viszálykodás, belháborúk ütöttek fel fejüket, Vlagyimir azon részörökösei közt, aminek következtében Oroszország oly gyenge lett, hogy szegyenére és szerencsétlenségére a tatár barbárság hatalma alá került. És csak a csodás isteni gondviselésnek köszönhetjük, hogy nem került teljes rabságba, és, hogy neve nem tűnt el a népek közt. Korábbi erejét csak akkor tudta visszaszerezni és magát a barbárság igája alól felszabadítani, amíg a korábban szétesett részei mintegy újra egyetlen testbe (jegyinoje tyelo) összegyűjtettek, és a monarchikus korona által össze nem köttettek, amit igen bölcsen és szerencsésen a fent említett Iván Vasziljevics Nagyfejedelem vitt végbe; ennél fogva nem helyeselhetjük az állam ilyen megosztását.”¹³

Az orosz történelem menetének kulcsa tehát Oroszország centralizált, monarchikus főhatalom által történő kormányzása, mégpedig annak autokratikus változatában: csakis az autokratikus monarchia lehet ugyanis a területi integritás záloga. Ha pedig az ország felett gyakorolt hatalmat területileg megosztják, azaz decentralizálják, az maga az autokrácia vége: ami széthúzást szül, aminek következtében belviszályok, belháborúk ütnek fel a fejüket, és ez óhatatlanul kiszolgáltatja Oroszországot az ellenséges külföldi hatalmaknak. Ez az okozati sorozat képlete az államra nézve.

¹¹ SZOCSINYENYIJA 42. Kiemelés tőlem: S. E.

¹² Ez egyértelműen alátámasztja azt a megállapítást, hogy a döntő tényező nem az államterület nagysága volt!

¹³ PVL 262.

Ugyanakkor, más oldalról közelítve, az *autokrácia korlátozása* vagy *erodálódása* is ugyanerre az eredményre vezet: ha a központi hatalom *egysége* megszűnik, abban az értelemben, hogy megszűnik autokratikusnak lenni, akár *jogi*, akár valamely *intézményes korlátozás* (*tanács, parlament*) által, akkor széthúzás, megosztottság keletkezik, ami viszont óhatatlanul a területi széttagolódás irányába vezet. Erre is ad példát Prokopovics, mégpedig annak kapcsán, hogy 1730-ban az előkelő udvari körök korlátozni kívánták Anna cárnő autokratikus hatalmát egy tanács által, ami végül kudarcba fulladt. (Lásd később!)

Politikai értelemben tehát a *céloszty* (későbbi, 1917 utáni alakjában: *célosztnyoszty*) Nagy Pétertől kezdve kapott szerepet az autokráciával összefüggésben, és Feofán Prokopovics hatásának köszönhetően tett szert különleges jelentőségre.¹⁴ Wortman Nagy Péternek a trónöröklésről szóló 1722-es rendeletét idézi a terminus első releváns előfordulása kapcsán, amely rendelet kinyilvánította a cár azon jogát, hogy bárkit megtehessen utódjául, akit csak akar. Ezt a lépést a rendeletben Péter úgy indokolta, hogy a közjóról való gondoskodás vezette: példaként pedig III. Ivánt, Oroszország újraegyesítőjét hozta fel, aki „*a Vlagyimir gyerekeinek felosztása miatt széttagolt hazát*” újraegyesítette, és mivel nem akarta annak újabb romlását, saját belátása szerint élt az utódkijelölés jogával.¹⁵

Péter ugyanakkor párhuzamot vont az utódkijelölés szabadsága valamint azon 1714-es rendelete közt, amely a nemesi birtok egy kézben történő öröklését írta elő. Ez utóbbira azért volt szükség, érvelt a cár a rendeletben, hogy a *nemesi birtok felosztása* az örökösök közt ne vezessen a *nemesi családok romlásához*.¹⁶ Majd így folytatja:

„*mennél inkább kötelesek vagyunk hát az államunk egységéről gondoskodni (o célosztyi nasego goszudarsztva), mely isteni segítséggel mostanság igencsak megnagyobbodott, amint az mindenki számára egyértelműen látható. [Eddig a szó szerinti idézet Wortmantól.] Ezért véltük jónak, hogy megalkossuk ezt a rendeletet, hogy mindig az éppen uralmon levő uralkodó akarata szerint legyen, hogy akinek akarja, annak adja az örökséget*”.¹⁷

Prokopovics korábban idézett műve (*Az uralkodó akaratának joga...*), éppen az *iménti rendelet védelmében* íródott. Ennélfogva érthető, hogy magában a műben Prokopovics teljes terjedelmében idézi Péter rendeletét (a rövid előszó után), majd következik az uralkodói akarat

¹⁴ WORTMAN 2018, 159.

¹⁵ PVL 128.

¹⁶ PVL 130.

¹⁷ PVL 130. Wortman ugyanakkor nem említi a területi egység kapcsán, hogy magában a trónöröklési rendeletben is megjelenik a Vlagyimir nevéhez fűződő területi felosztás: éppen ezért tért ki rá bővebben Prokopovics, ahogy azt az idézett részben láthattuk.

korlátlanságának igazolása az örökös kijelölésében, itt is a közjóra hivatkozva. Prokopovics szerint ugyanis a közjót az uralkodó leginkább az alkalmas örökös kijelölésével tudja szolgálni. A kijelölés jogát pedig különféle (köztük római jogi, bibliai, természetjogi) érvekkel támasztja alá, hogy levonhassa a mű esszenciális konklúzióját, azaz, hogy bármely uralkodó *„minden egyéb ügyben, csakúgy, mint ebben az ügyben (amelyről itt szó van), azaz trónörökösének kijelölésében, szerfelett független és szabad”*.¹⁸

Wortman szerint Péter trónöröklésről hozott törvénye, vagy pontosabban szólva, inkább az ezt védelmező 1722-es mű, *„rögzítette a kapcsolatot a cár korlátlan abszolút hatalma és az ország jóléte közt, ami a birodalom méretében és területi egységében tükröződött.”*¹⁹ A korlátlan hatalom volt az állam egységének záloga, amit két irányból érhetett veszély: a területi megosztás és jogi korlátozás által.

Wortman a *céloszty* terminus imént idézett rövid említésén túl, nem tárgyalja bővebben a *céloszty* jelentését Prokopovics esetében – viszont fontos, hogy Prokopovicsnál az 1722-es művében több helyütt is szerepel a fogalom.

A mű bevezetőjében ezt írja Prokopovics Péter rendeletéről:

*„ez a rendelet az orosz monarchiának mintegy prezervatívuma vagy védőorvos-sága, és a jó állapot elnyeréséhez, valamint a rossz állapot elhárításához a lehető leghasznosabb. És ennél fogva ezt nemcsak betartani és örökké megőrizni kötelesek orosz honfiai, de kötelesek feledés nélkül teljes szívből hálát adni a mi törvényalkotónknak és autokratánknak (zakonodatyelju nasemu i szamogyerzscu) mint a haza igaz atyjának (isztjinnomu otcu otyecsesztvo), aki a haza iránti buzgalmában magára alig gondolt, amikor nagy erőfeszítésekkel a hazát (otjecsesztvo) nemcsak egységben (céloje) megőrizte, hanem határait nagyban ki is terjesztette.”*²⁰ Ez itt az állam területi integritásának és méretének kérdését érinti.

A következő két idézet azonban más jellegű:

*„Ha pedig az autokrata (szamogyerzsec) a neki alávetett nép közjaváról (o dobre obszem naroda szebje poddannogo) olyannyira köteles gondoskodni, akkor, hogy ne lenne köteles buzgón azt tekintetbe venni, hogy utána jó, agilis, ügyes örökös legyen, olyan, aki a haza jó állapotát (dobroje otyecsesztvo szosztjanyije) nemcsak ép-ségben/teljességében (v célosztyi) megőrizné, hanem még inkább meg is szilárdítaná és megerősítené, és ha valamit befejezetlenül találna, akkor gondoskodna arról, hogy azt a tökéletességig fejlessze.”*²¹

Az örökletes monarchia előnyeinek tárgyalásakor pedig így ír:

¹⁸ PVM 194.

¹⁹ WORTMAN 2018, 160. Az *abszolút* szót ildomos nem figyelembe venni, minthogy nyugaton az abszolút hatalom nem jelentett jogilag korlátlan hatalmat!

²⁰ PVL 136-137.

²¹ PVL 200.

„Az örökletes uralkodó, aki tudatában van elidegeníthetetlen hatalmának, úgy gondoskodik az állam egységéről és jó állapotáról (o celosztji i dobrom szosztojanyiji goszudarsztva), mint a saját házának jólétéről, azt kívánva, hogy örököseinek erős hatalmat és dicsőséget hagyjon hátra”.²²

E két idézett megfogalmazásban az *állam* (melyre Pétertől a *goszudarsztvo* mellett előszeretettel használták szinonimaként az *otyecsesztvo* szót) *egysége és jó állapota* mintegy azonosak.

Egy másik írásában viszont Prokopovics (az említett 1730-as eseményekre reagálva) nem az állam kiterjedéséből, de nem is területi megosztásából, hanem az orosz nép természetéből eredeztetve írta azt, hogy miért nem jó más politikai berendezkedés Oroszország számára, csak az autokrácia:

„az orosz nép természetétől fogva olyan, hogy csakis autokratikus uralommal (*szamogyerzsavnim vlagyetyel'sztvom*) lehet megtartani. Ha pedig bármilyen más uralom nyerne teret, akkor épségben/egészben és jó állapotban (v celosztji i dobrom szosztojanyiji) egyáltalán nem tudna megmaradni.”²³

Az *épség és a jó állapot* tehát nem az állam felosztásának, hanem az autokrácia korlátozásának következményeként lenne veszélyben.

Wortman az autokrácia és a területi integritás közti (általán kétirányúnak nevezett ok-okozati) viszonyt így fogalmazta meg, amivel magam is maximálisan egyetértek, kivéve az abszolutizmus terminust, és amelynek elemeit remélhetőleg Prokopovics kapcsán sikerült kibontanom:

„A birodalom integritása és az abszolutizmus egy szimbolikus és fogalmi viszonyt képeztek. Ebben az összefüggésben a celosztji több lett, mint egy jogi terminus: olyan önmagában való jót jelentett meg, amely kikezdzhetetlen és tartós volt, és kizárta azokat a lehetőségeket, amelyekkel más uralkodók élhettek, különösképpen a kompromisszumot.”²⁴

Nem véletlen, hogy a fogalom, más terminussal jelölve ugyan, de a jelenlegi orosz alkotmány preambulumban is helyet kapott, amelyben visszaköszönnek az „államnarratíva” kliséi:

„Mi, az Oroszországi Föderáció soknemzetiségű népe, területünkön a közös sors által egyesítve, megerősítve az emberi jogokat és szabadságokat, az állampolgári békét és egyetértést, megőrizve a történetileg kialakult állami egységet (*goszudarsztvennoje jegyinsztvo*) ... tiszteletben tartva az elődök emlékét, akik ránk a Haza iránti szeretetet és tiszteletet (*ljubov k Otyecsesztvu*), a jóban és igazságosságban való hitet hagyományozták, újjáélesztvén Oroszország szuverén államiségét (*Szuverennuju goszudarsztvennosztji*)

²² PVL 234.

²³ Id. BUGROV 2015, 494.

²⁴ WORTMAN 2018, 180.

Rossziji) és megerősítve megingathatatlan demokratikus alapját, Oroszország boldogulásának és felvirágoztatásának biztosítására törekedvén, a jelen és jövő generációk előtti, a Szülőföldünk iránti felelősségtől vezettetve, a világ közössége részének tekintve magunkat, elfogadjuk az OROSZORSZÁGI FÖDERÁCIÓ ALKOTMÁNYÁT."²⁵

Bibliográfia

BUGROV 2015 = Bugrov, Konstantin D., Russia's Territorial Size as a Concept for Domestic Politics. *Bylye Gody* 2015/3. 491 – 498. <http://oaji.net/articles/2015/7-1444162562.pdf>, Letöltés ideje: 2017. március 4.

KARAMZIN 2003 = Karamzin, Nyikolaj Mihajlovics, A régi és új Oroszországról politikai és polgári vonatkozásaiban. *Aetas XIII.* 2003/1. 96-112.

MASLOV 2014 = Maslov, Boris, Why Republics Always Fail: Pondering Feofan Prokopovich's Poetics of Absolutism. In: *Βυβλιοθηκα: E-Journal of Eighteenth-Century Russian Studies*, vol. 2. (2014) (24-46.) Letöltés ideje: 2016. december 10.

PVM = *Pravda voli monarsej vo opregyelenyii naszlednyika gyerzsavi szvojei*. in: Lentin, Antony (ed.) *Peter the Great. His Law on the Imperial Succession. The Official Commentary*. Oxford, 1996. 119-288.

SZ. BÍRÓ 2015 = Sz. Bíró Zoltán, Oroszország a 19. század második felében: a politikai rendszer szerkezete és legfontosabb elemei. In: Szvák Gyula (szerk.), *A mi ruszisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra*. Budapest 2015. 123-143.

SZOCSINYENYIJA = Jerjomin, I. P., (ed.), *Szocsinyenyija Feofana Prokopovicsa*. Moszkva 1961.

VERNER 1990 = Verner, Andrew M., *The Crisis of Russian Autocracy*. Princeton 1990.

WORTMAN 2018 = Wortman, Richard, *The Power of Language and Rhetoric in Russian Political History. Charismatic Words from the 18th to the 21st Centuries*. London 2018.

YAKOVLEV 1996 = Yakovlev, Alexander M., *Striving for Law in a Lawless Land*. London-New York 1996.

²⁵ <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201408010002>

HUSZÁR MIHÁLY

A FRANCIA MÁRKI, A SKÓT DIPLOMATA ÉS
AZ AMERIKAI ÚJSÁGÍRÓ UTAZIK A TARANTÁSZON...
KÜLFÖLDIEK TAPASZTALATAI AZ OROSZORSZÁGI UTAZÁSI ESZKÖZÖK-
RŐL ÉS KÖRÜLMÉNYEKRŐL

Bevezetés

A roppant méretű Oroszország lakóinak utazási szokásairól híres orosz irodalmi alkotásokban, valamint történeti leírásokban olvashatunk. Ilyen például Nyikolaj V. Gogol: *Holt lelkek* című munkája, amely a főszereplő, Csicikov utazását mutatja be, valamint Alekszandr Ny. Ragyiscsev *Utazás Pétervárról Moszkvába* című könyvének kerettémája is.¹ Az útviszonyok nehézségeivel – a nagyformátumú, több műfajban is mintateremtő orosz alkotó – Nyikolaj M. Karamzin az *Egy orosz utazó levelei* című, 1789-ben írt művének első lapjain is találkozhatunk. „Rossz batárt és pocsék lovakat adtak. Alig tettünk meg fél versztát, amikor eltörött a tengely: a batár a sárba zuhant, vele együtt én is. (...) De még ez is kevés volt: jött egy rendőr, és hangoskodni kezdett, hogy a batárom az út közepén áll. (...) Isten a megmondhatója, hogy éreztem magam ekkor! Az útról alkotott minden kellemes gondolatom semmivé lett.”²

Ebben a dolgozatban viszont három külföldi, nyugati utazó oroszországi barangolásaival kapcsolatos élményeit válogattam és hasonítottam össze. Hogyan látta egy francia, egy skót és egy amerikai az orosz útviszonyokat, postaállomásokat, közlekedési eszközöket, milyen pozitív és negatív benyomások érték őket.

A 19. századi, lassan kapitalizálódó gazdaságú, de erős, autoriter cári hatalom által uralt Oroszországban nem volt könnyű a nyugati utazónak felfedezni azt a birodalmat, amelynek megismerését a nyelvi korlátok, a vidéki lakosság zárkózottsága és a kormányzati szervek távolságtartása is nehezítette. Közismert tény, hogy az Európában szinte ismeretlen méretű távolságok és a minőség széles skáláján elhelyezhető útviszonyok leküzdése komoly elhatározást igényelt a vidéki utazásra vállalkozó személytől. A három vizsgált beszámoló készítője Astolphe Louis Leonor de Custine (1790-1858) francia márki, Donald Mackenzie Wallace (1841-1919) brit-skót diplomata és George F. Kennan (1845-1924) amerikai újságíró. Az utazások pedig 1839-ben I. Miklós cár, 1870 és 1875 között II. Sándor cár, valamint 1885 és 1886 között III. Sándor cár uralkodása idején történtek.

¹ GOGOL 2009.; RAGYISCSEV 1979.

² KARAMZIN 2016, 5., 18-19.

Custine márki visszaemlékezésében bizonyos fikciós elemek, események, kitalált személyek olvashatóak, ám az utazással kapcsolatos élmények valós tapasztalatokból származtak.³ Wallace hat évre le is telepedett az országban, nagyon alaposan megismerte, így a benyomásai alapján készült könyvének komoly visszhangja volt Európa-szerte.⁴ A harmadik utazó, Kennan azzal a céllal érkezett Oroszországba, hogy az orosz társadalom talán legkényesebb ügyét feltárva hírt vigyen a világba a szibériai száműzetési telepeken raboskodókról. Elsősorban a politikai foglyok körülményeiről, a börtönök állapotáról gyűjtött adatokat, iratokat, amelyeket sikerült kicsempésznie Londonba.⁵

Utazás lovaskocsikkal és szánon

Astolphe de Custine 1839 augusztusában Pétervárról Schüsselburgba kívánt utazni. E rövid, de megterhelő útviszonyokról azt tapasztalta, hogy a mély sárban a gyalogosok számára lefektetett deszkák meghintáztatták a kocsit, az esetlegesen, szakaszosan elhelyezett nyers rönkökből készített „útburkolatok” pedig megtáncoltatták a hintót. Ahogy a következményeket összegezte: *„Oroszországban utazás közben az ember könnyen összetörheti a kocsiját egy ilyen úton: az emberek pedig a csontjukat törik össze, s versztától versztára mindenféle hintók csapszegei röpködnek, a kerekek abroncsai elkopnak, a rugók kiugranak; mindez a fogatok legegyszerűbb formáját tűri csak meg, valami olyan primitív alkotmányt, mint a telega.”*⁶ Egy másik utazása során a hintót húzó egyik ló összeesett, a márkit kísérő hivatalos kísérő (feldjäger) nem törődve az állapotával, közönyösen szerzett egy másik lovat a legközelebbi postaállomáson. *„Ez a feldjäger kevés bizalmat kelt bennem; hivatalosan a védelmezőmnek és vezetőmnek nevezik, de én álcázott kémnek tartom.”* Úgy vélte róla, hogy bármelyik pillanatban, ha parancsot kapna, átalakulna zsandárrá vagy fegyőrré.⁷

A vidéki Oroszország útjaitól eltérően ír a pétervári utcákról, amelyek közül többet kővel burkoltak, a nagy körutakat (proszpekt) pedig macskakővel borították, melyekre fenyőfa gerendákból készítettek a kocsik számára útvonalat.⁸ Ezek az utcák többfajta szekeret figyelt meg. A viszonylag kényelmes bérhintót drozskinak hívták,⁹ míg a

³ DOKTOR 2017, 44-54.

⁴ HUSZÁR 2013, 173-188.

⁵ TRAVIS 1990, 3-35. Kennan 1890-ben kiadott *Siberia* (Szibéria) és a *Tent life in Siberia* (A száműzöttek sorsa Szibériában) című könyvei nagy népszerűsége tettek szert, fordításban több nyelven megjelentek.

⁶ CUSTINE 2004, 174.

⁷ Uo. 199.

⁸ CUSTINE 2004, 56, 114.

⁹ Uo. 50.

legkényelmetlenebb úti alkalmatosságot egy katonai futár használta, amely a gyékénnyel fedett, négykerekű, három ló vontatta kibitka volt. *„Képzelden el egy kis kocsit, melyen két bőrrel bevoont pad van, rugó és támla nélkül; (...) Az egyik padot a postakocsisnak vagy a kocsisnak tartják fenn, akit minden állomáson váltanak, a másik pedig a futaré, aki haláláig utazik.”*¹⁰

A skót diplomata D. Mackenzie Wallace évekig tartó oroszországi életét is Szentpéterváron kezdte, ahol egy érdekes dolgot vett észre, amely az orosz nyelv minél gyorsabb megtanulására ösztönözte. *„Barátaival és ügytársaival, francia vagy angol nyelven beszél. Németül a vendéglői szolgaszemélyzettel és ezekhez hasonló osztálybeli egyénnel közlekedik. Csakis az Isvostchiki-ak – azon kis egyfogatú járművek kocsisai, melyek az úgynevezett cab helyett használatnak – azok, kikkel kénytelen oroszul beszélni (...)”*¹¹ Hat év alatt természetesen az összes lóvontatású járművel közlekedett, nyáron tarantász-szal és nyitott fedelű kocsival (telega), télen pedig szánnal.¹² Az orosz utazóknak volt egy olyan tárgyuk, amelyet mindig magukkal vittek, nevezetesen a vánkos. A régi időkben a rossz utakon, a ruganyok nélküli szekerek miatt kellett vánkosokkal és párnákkal csillapítani az utazás fájdalmait, ez a szokás megmaradt a vasúton is. *„Egy telivér orosz kereskedő, ki a kényelmet szereti és az ősi szokáshoz ragaszkodik, utazhatik bőrönd nélkül, de vánkosát nélkülözhetetlen utazási kelléknek tekinti.”*¹³

Az útviszonyokról Wallace így írt: *„Oroszthonban az utak csaknem mind olyanok, melyeket senki nem csinált a természetén kívül, és melyek annyira conservatív tulajdonságúak, hogy ma is ugyanazon állapotban vannak, mint voltak több századokkal ezelőtt.”*¹⁴ Az utak előnyeként jegyezte fel, hogy 10-20 mérföldenként rendszeren kiépített postaállomások vannak, ahol egy cári bélyeggel hitelesített papíron kell igényelni a kocsit, feltüntetve az utas nevét, az utazás célját és a lovak számát. Wallace a postaállomások hátrányaként írta le, hogy olyan lovakat lehet bérelni, melyeket *„Londonban egy harmadrendű gyümölcsárús sem fogadna el és melyeken a lóalakot csak nehezen lehetett fölismerni, melyek mégis kötelességüket nagyon kielégítőleg teljesítették.”* Az állomásokon az utazók megszállhattak, a kényelmet egy-két deszkapad, más utazók zajos és a bolhák csípős társasága jelentette.¹⁵ Egy alkalommal a postamester megfenyegette a brit utazót és orosz útitársát, hogy vonják vissza a panaszkönyvbe írt azon panaszukat, amelyben kifogásolták, hogy nem kaptak váltólovakat. A postamester több ember társaságában fenyegetőleg

¹⁰ Uo. 117.

¹¹ WALLACE I. 1878, 38-39.

¹² Uo. 30.

¹³ Uo. 16-17.

¹⁴ Uo. 20.

¹⁵ WALLACE I. 1878, 25-27.

támadt rá az orosz utazóra, miközben Wallace a rendőrfőnökért ment. A megtámadott orosz útitárs védekezésében még a revolverét is használta. Az utazók helyzetén csak rontott, hogy számos tanú vallott ellenük, a rendőrfőnök pedig gyilkossági kísérlet miatt az utazók ellen eljárást indított. „*A dolog valóban rosszul állott; kilátásunk volt, hogy ezen nyomorult helységben napokig, sőt hetekig leszünk letartóztatva (...).*” Reménytelen helyzetükön egy „*hivatalos vizsgáló*” megjelenése javított, aki lezárta a nyomozást és az utazók szabadon távozhattak.¹⁶

A híres orosz tél idején Wallace egy szánkóval megtett 10 mérföldes útja során ugyancsak életveszélybe került. 1870-71 telén egy nyitott szánnal akart Novgorodtól eljutni egy szomszédos városba. A nem megfelelő ruhavásztás, a szikrázóan tiszta, de mínusz 30 fokos idő és az északi szél miatt az út végére Wallace szinte megfagyott, eszméletlenül került be egy katonai kórházba. A figyelmeztetések ellenére történt vele mindez, ahogy írta: „*Az angol nagyon könnyen lesz vigyázatlan e tekintetben és bízik azon kitartásban a hideg ellen, melyet testalkatának tulajdonít. (...) orosz barátai szükségesnek tartják magukat a legmelegebb bundákba göngyölíteni.*”¹⁷ A csodálkozását, hogy miért nyitott a szán, úgy magyarázták, hogy ha felborul, könnyebb kibújni a hóra, mintha a poggyászok az utazó fejére hullanának. A téli utazás mégis azért kellemesebb, mert a havon sikló szán nem rázkódik, „*a hó és a fagy hatalmas macadamok*”.¹⁸

George Kennan és társa, George Frost 1885 júniusában utaztak először Jekatyerinburg és a szibériai határt jelentő Tyumeny között tarantászon. Átlagosan 13 km-t lehetett óránként megtenni, a csónak alakú, ülés nélküli, bőrfedéllel és függönnyel ellátott, négykerekű kocsin, amely expresszjáratnak számított. A közel 230 km-es úton találkoztak „*obozes*”-nek nevezett, 50-100 teherkocsiból álló karavánokkal, amelyek roppantul meg voltak pakolva Szibériából származó termékekkel. Elcsodálóztak, hogy a közhiedelemmel ellentétben egyáltalán nem terméketlen ez az országrész.¹⁹ Az orosz cári posta a kiterjedt birodalom egyik legjobban megszervezett szolgáltatása volt. Magánutazók Szibériában is bérelhettek csekély díjért a parasztoktól vagy a postától lovakat saját tarantászukhoz, ha közben vállalták, hogy leveleket is szállítanak. Omszkban tevéket, míg Kamcsatkában rénszarvasokat vagy kutyákat is lehetett bérelni.²⁰

¹⁶ Uo. 33-36.

¹⁷ Uo. 29-31.

¹⁸ Uo. 28-29.

¹⁹ WALLACE I. 1905, 20-22. Két óra alatt 538 kocsit, míg az első nap 1.445 kocsit számoltak össze. Szibériáról lásd BEBESI 2010b, 234-251.

²⁰ KENNAN 1905a, 45-46.

Az amerikai utazók 1886. január 8-án indultak vissza Szibéria fővárosából, Irkutszkból a négyezer mérföldre található Pétervár felé. *„E hosszú, nehéz utazásra nyúló felszerelésünket egy erős szerkezetű pawoska, utazó-szán képezte, melynek ülése nincs, tengelye alacsony és kocsifedél formával van ellátva, melyet viharos időben bőrfüggönnyel lehetett elzárni, (...)”* A felszerelés részét alkotta egy báránybőr zsák, amibe bele lehetett bújni, sok párna, amivel a rázkódást lehetett csökkenteni, komoly kabátok és prêmes sapkák a hideg ellen, valamint egy jól feltöltött éléstár. Az út során postaállomásokon szálltak meg. Az egyik helyen *„az éj majd minden órájában érkeztek utasok, hogy lovakat váltsanak vagy teát igyanak; a hányszor az ajtó megnyílt, fagyasztó szél lengett végig a padlón, (...)”*²¹ Általában éjjél és hajnal között a postaállomásokon nem kaptak meleg ételt, a dermesztő, akár - 45°-os fagyban utaztak, rendszeresen ki kellett szállni, hogy a szánt tolvaj átsegítsék a hóakadályokon. A kimerültség és az álmatlanság miatt sokat szenvedtek. A időjárási körülmények ellenére elég nagy forgalom zajlott az irkutszki úton, kereskedők szánkaravánjai bőrökbe csomagolt teás ládákkal megrakva haladtak a novgorodi vásárra, katonákkal és több száz fős száműzött csoportokkal találkoztak. *„A táj azután népes volt és érdektelen és a nyomorúságos apró falvak, ahol megálltunk, hogy lovakat váltsunk, vagy teát igyunk, valósággal a hóban voltak eltemetve.”*²² 1886. március 1-én már Tyumenyben voltak, ahonnét vasúton mentek tovább a fővárosba, Pétervárra 19-én érkeztek meg.²³

Utazás vasúttal

1839-ben az orosz vasút csupán Pétervár központja és a Carszkoje Szeló-i palota közötti mindösszesen 24 verszta hosszúságú vonalat jelentette.²⁴ Custine márkiról így nem tudjuk, hogy utazott-e itt vonattal. Egyetlen vasúttal kapcsolatos megállapítása szerepelt leveleiben: *„De hiába szaporítják a vasútvonalakat, növelik a szállítmányok sebességét, a területek hatalmas kiterjedése mindig a legnagyobb akadályja lesz a gondolatok közlekedésének (...)”*²⁵

Az orosz gazdasági fejlődés egyik fontos eredményeként 1878-ra már sok vasútvonal épült ki elsősorban az Uraltól nyugatra. Wallace szerint a vonatok kocsijai pedig jobbak voltak, mint Angliában. A sebességük ugyan nem érte el az angol és amerikai vonatok sebességét, ennek egyik oka, hogy *az oroszok ritkán sietnek és szeretik, hogy legyen gyakori alkalmuk enni és inni.”* A vaspályák vonalvezetésével Szentpétervár és Moszkva között ugyanakkor volt egy jelentős gond, általában távol haladtak el a városok

²¹ Uo. 76-78.

²² Uo. 80-81., 84.

²³ Uo. 122.

²⁴ BEBESI 2010a, 227.

²⁵ CUSTINE 2004, 260.

központjaitól, a vasútállomások pedig a pusztában épültek fel. „És miért építtetett a pálya ily rendkívüli módon? A legalaposabb oknál fogva: t. i. azért, mert a császár így parancsolta.”²⁶

Kennan és Frost több alkalommal használta a vasúti szolgáltatást 1886 júniusában. Amikor Permből Jekatyerinburgba utaztak, feltűnt számukra a kitűnően berendezett, fényűzően felszerelt kocsik világa, valamint a szakszerűen karbantartott állomások és a távolságot jelző kövek állapota is. Nyizsnyij Tagilban a pazar vasúti étteremben ebédeltek. „Nem túlzok, ha azt állítom, hogy ez volt a legízlesebb nyilvános étterem, melyet valaha láttam. Midőn elköltöttem a négy fogásból álló ebédet, mely feltétlen dicséretet érdemel, nem is akartam elhinni, hogy a majdnem ismeretlen bányakerületben: Nisni-Tagilban vagyok, az Ural ázsiai felén.”²⁷ Jekatyerinburg és Tyumeny között később épült meg a vasútvonal, amelyet a kormányzat már a száműzöttek utaztatására is használt.

Utazás hajóval

Custine márki 1839. július elején érkezett az I. Miklós nevű tengeri hajón Kronstadtba, ahol az országba való belépésekor egy vámbizottság hallgatta ki. Orosz utitársai néhány perc alatt végeztek, „míg nekem három óra hosszat kellett kiállnom a különféle zaklatásokat.” Ezt követően egy ún. törvényszék hallgatta meg az utasokat, majd még meg kellett várni, hogy a „főnökök főnöke, az elöljárók elöljárója, a vámigazgatók vámigazgatója” megjelenjen. Miután egy kisebb hajóval Pétervár központjába mentek, ahol egy újabb bizottság fogadta az utazókat, a márki útlevelét és bizonyos úti poggyászait lefoglalták, még a fontos ajánlóleveleket is elvették tőle. „Az orosz urakkal együtt megismételhetem, hogy Oroszország a haszontalan formaságok országa.” – írta levelében.²⁸

Oroszország bővelkedett folyókban, amelyeken az átkeléshez és a hosszanti irányú utazáshoz is különféle hajófajtákat kellett igénybe venni. Wallace a gőzhajóval kapcsolatos élményeit a Don folyón történő négy napos utazás alatt írta le. A közhiedelemmel ellentétben olyan sekély volt a folyó vize, hogy a hajó kapitányának figyelnie kellett az előtte lóval haladó kozákra, hogy el ne sodorja a vízben. Jellemzően sok kozákot fogadtak fel, akiket ingyen vittek magukkal, cserébe ők a homokzátonyokról segítettek letolni a hajókat, az utastársakat pedig érdekes történetekkel szórakoztatták. „Fájdalom ezen doni gőzösök másnemű kevésbé kifogástalan, ingyenes vendégeket is hordanak, kik nem szorítkoznak a fedélzetre, hanem szemtelenül

²⁶ WALLACE I. 1878, 3-5.

²⁷ KENNAN 1905, 20.

²⁸ CUSTINE 2004, 39-44., 47 -50.

betolakodnak a hajószobákba is és az utazók álmát háborgatják.” A bolhák mellett a patkányok is megkeserítették az utasok éjszakáit.²⁹

Az amerikai utazók 1885. június 6-án indultak el gőzhajón Nyizsnij-Novgorodból a Volgán és a Kámán át Perm városába. A hatalmas folyókon sok száz gőzhajó, illetve bárkák és csónakok közlekedtek megrakodva áruval. A személyszállító hajók hasonlóképpen voltak berendezve, mint egy jobb vasúti kocsi, négy napon keresztül utaztak, közben találkoztak számtalan fajta hajóval: vontatókkal, vitorlásokkal és egy egészen különleges járművel is. „Végül egy 5000 láb hosszú és 100 láb széles óriási talp vonult el; egy kis orosz falu volt rajta; faházak, finom faragású csinos fedelekkkel. Eladásra voltak szánva az alsó Volga és a Kaszpi-tenger fában szűkölködő vidékei számára.”³⁰

Összegzés

A nyugati utazók oroszországi benyomásai között a mindennapos közlekedéssel kapcsolatos élmények állandóan megjelentek. Mivel a három utazóból kettő elég hosszú időt töltött el az ország megismerésével, illetve hatalmas távolságokat tettek meg, ezért az általuk megtapasztaltak jól érzékeltek az orosz közlekedés korabeli viszonyait. Egyrészt látszanak a fejlődés eredményei, jól felszerelt vasúti kocsik, túrhetően kialakított postaállomás rendszer, tisztességesen kiépített fővárosi utak jellemezték, másrészt a vidéki utak borzalmas állapota, a vasútállomások lehetetlen helyen való felépítése, a gőzhajózás kényelmetlen körülményei miatt nem csodálkoztak a híres „orosz elmaradottság” láttán. Custine márki idején éppen csak kiépült az első vasúti pálya, a francia utazó pedig főleg a főváros és Moszkva környékén kocsikkal közlekedett. Wallace és Kennan gyakorlatilag az összes korabeli útialkalmatosságot használta, bejárva az országot a nyugati határtól egészen a kínai határig. Igazán modern szellemben – az orosz nyelv megtanulásával, a nép között lakva, a társadalmi egyenlőtlenségek, a kormányzati elnyomás bemutatásával – ismerték meg Oroszország mélységeit, kitartóan gyűjtött adataik és történeteik hiánypótlóvá tették a könyveiket.

Bibliográfia

BEBESI 2010a = Bebesi György, Oroszország története a 19. század első felében (1801-1856). In: *A hosszú 19. század rövid története*. Bebesi György (szerk.). Bocz Nyomdaipari Kft. Pécs, 2010. 214-233.

BEBESI 2010b = Bebesi György, Az orosz gyarmatosítás néhány elméleti kérdéséhez, és az orosz kolonizáció korai szakasza. In: *Nemzetek és*

²⁹ WALLACE I. 1878, 11-13.

³⁰ KENNAN 1905a, 13-15.

birodalmak. Diószegi István 80 éves. Háda Béla – Ligeti Dávid – Majoros István – Maruzsa Zoltán – Merényi Krisztina (szerk.). ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2010. 27-40.

CUSTINE 2004 = de Custine, Marquis, Oroszországi levelek. Oroszország 1839-ben. Pierre Nora (vál.), Pelle János (ford.). Nagyvilág Kiadó, Budapest, 2004.

DOKTOR 2017 = Doktor Stella Barbara, Az Oroszországi levelek (Oroszország 1839-ben) a fikció és a történetírás tükrében. In: Szalai Tünde – Szili Sándor (szerk.), *Dokumentarizmus vs. fikció. Oroszország népeinek története és kultúrája* sorozat 16. Szláv Történeti és Filológiai Társaság, Szombathely, 2017. 44-54.

GOGOL 2009 = Gogol, Nyikolaj Vasziljevics, Holt lelkek. Devecseriné Guthi Erzsébet (ford.), Európa Könyvkiadó, Budapest, 2009.

HUSZÁR 2013 = Huszár Mihály, Orosz forradalmárok – szibériai politikai foglyok. Száműzetési gyakorlat a 19. század végi Oroszországban. In: *Európa Peremén. Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéből.* Kutatási Füzetek 18. MOSZT Könyvek 6. Bebesi György – Lengyel Gábor (szerk.). Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2013. 173-188.

KARAMZIN 2016 = Karamzin, Nyikolaj Mihajlovics: Egy orosz utazó levelei. Horváth Iván (ford.). Ráció Kiadó. Budapest, 2016.

KENNAN 1905a = Kennan György, Szibéria. Zempléni P. Gyula (ford.). Győző Andor Kiadása, Budapest, 1905.

KENNAN 1905b = Kennan György, A száműzöttek sorsa Szibériában. Zempléni P. Gyula (ford.). Győző Andor Kiadása, Budapest, 1905.

RAGYISCSEV 1979 = Ragyiscsev, Alekszandr Nyikolajevics, Utazás Pétervárról Moszkvába. Trócsányi György (ford.). Európa Könyvkiadó, Budapest, 1979.

TRAVIS 1990 = TRAVIS, F. Frederick, George Kennan and the American-Russian relationship, 1865-1924. Ohio University Press, Athens, 1990.

WALLACE I. 1878 = Wallace, D. Mackenzie, Russia. Az orosz birodalom ismertetése. I. Szentkirályi Móric (ford.). Franklin Társulat, Budapest, 1878.

WALLACE II. 1878 = Wallace, D. Mackenzie, Russia. Az orosz birodalom ismertetése. II. Szentkirályi Móric (ford.). Franklin Társulat, Budapest, 1878.

HOGY ROBBANTOTTA KI UNGERN-STERNBERG BÁRÓ ÉS SZEMJONOV ATAMÁN A SZIBÉRIAI ELLENFORRADALMAT?

Első ránézésre semmi közöset nem lehet találni a burját kozák Grigorij Mihajlovics Szemjonovban és a baltikumai főnemes Roman Fjodorovics Ungern-Sternberg báróban, mégis úgy alakult, hogy ők ketten képezték az orosz polgárháború alatti, brutalitásáról és kegyetlenségéről hírhedt transzbajkái fehér uralom gerincét. Tanulmányomban felvázolom, hogy fogtak neki a forradalom utáni transzbajkái régió zavaros körülményei közepette az ellenforradalom megszervezésének.

Az orosz polgárháború csakúgy, mint a többi hasonló konfliktus, bővelkedik színes karakterekben. Lánglelkű hősöket éppúgy találni minkét oldalon, mint hidegfejű pragmatistákat vagy saját zsebre dolgozó, számító opportunistákat. Olyan is igen gyakran előfordult, már csak az emberi gyarlóságból kifolyólag is, hogy a fentiek közti határok a harcok eldurvulásával és az élet elértéktelenedésével egyidőben fokozatosan elhalványultak. Történetünk szereplői a polgárháború távol-keleti hadszínterén kialakított, baljósan atamánscsinának¹ nevezett állapot fenntartásában vittek kulcsszerepet. Azért tartom indokoltnak az állapot szó használatát, mert a Bajkálon túli területeken Szemjonov és társai által bevezetett, önkényes rablások, fosztogatások és gyilkosságok fémjelezte ámokfutást nehéz volna rendszernek hívni.

Az orosz polgárháború ezen, talán legvéresebb epizódjába torkolló események úgy kezdődtek, mint egy epikus kalandfilm. Két vakmerő, bátorságáról híres, többszörösen kitüntetett háborús hős, barátok és bajtársak 1917-ben visszatértek a frontról, hogy újabb csapatok toborzásával segítsék a háborús erőfeszítéseket. A félművelt, ám intelligens burját Szemjonov és az excentrikus, örökös kívülálló, a tisztí kaszt legapróbb külső jeleit sem demonstráló² Ungern-Sternberg a galíciai fronton barátokoztak össze. Valójában a látszat ellenére igen sok közös volt bennük. Mindketten ambiciózus, dicsvágytól hajtott lovaskatonák voltak, akik felemelkedésüket kizárólag a rendkívüli időknél köszönhatték. A részeges, beilleszkedni képtelen, a kihágásaiért járó komolyabb felelősségrevonásokat csakis katonai rátermettségének köszönhetően elkerülő Ungern báró és az orosz tisztikar hagyományos rasszizmusa következtében eleve a perifériáról induló burját

¹ SMITH 1979.

² BISHOP 2005, 32.

Szemjonov egyaránt kívülállóknak minősültek a régi világ standardjai szerint, az egyetlen különbség talán annyi volt, hogy míg Szemjonovot a származása kényszerítette ebbe a helyzetbe, addig Sternberg maga választotta azt.³ További fontos kapcsolódási pont volt kettejük között, hogy rajongtak a mongol kultúráért, továbbá mindketten jól beszélték a nyelvet is, mivel a háború előtt Mongóliában szolgáltak.⁴

A későbbi vérgőzös tombolásban kulminálódó vállalkozásuk gyökerét Sternberg egy alapvetően praktikus gondolata képezte. Az első világháború idején az Oszmán Birodalom nem csak az örmények kiirtásával próbálkozott, az ifjútörök vezetés hasonló sorsot szánt az Észak-Mezopotámiát lakó, keresztény asszíroknak is.⁵ A mintegy 2-300.000 halálos áldozattal járó asszír népirtás menekültjei, már akik szerencsésebbek voltak, az Orosz Birodalomban kerestek maguknak és családjaiknak menedéket. Ez a tragédia érlelte meg Ungern-Sternbergben az ötletet, hogy az asszír menekültekből érdemes volna felállítani egy ütőképes haderőt,⁶ mely vélhetőleg nagyobb készséggel és bosszúszomjival küzdene a törökök ellen, mint a háborúba láthatólag belefáradni látszó orosz muzsik. Az elképzelés, bár ígéretesnek tűnt, de sok hasznot már nem tudott hajtani. Ám ettől még szöveget ütött Szemjonov fejébe, aki barátja hiányában egyedül állt neki továbbgondolni azt.⁷ Kapóra jött számára a forradalom is, mivel a cár bukását követően megalakuló ideiglenes kormány maga is a háború folytatása mellett szállt síkra, így az eredetileg asszírokból létrehozandó fegyveres alakulat ötletét Szemjonov már úgy terjesztette fel Petrográdba, hogy a Bajkálon túli területeken élő burjátokból és mongolokból kellene új csapatokat toborozni. A későbbi atamán indítványa támogatásra talált és némi várakozást követően 1917. július 26-án, 60.000 rubel kíséretében már fel is szállhatott egy keletnek tartó vonatra, mint az ideiglenes kormány katonai biztosa, akinek feladata egy mongol-burját ezred kiállítása volt.⁸

A bolsevik hatalomátvétel híre már a Távols-Keleten érte Szemjonovot és időközben barátja, Ungern-Sternberg is csatlakozott hozzá. Ekkor határozták el, hogy a megalakulófélben lévő burját ezredet az antibolsevik ellenállás transzbajkáli magjává teszik, mivel a vörös forradalom jelei már Szibériában is jelentkeztek. Mindketten a gyors cselekvés híveiként szinte

³ PALMER 2009, 77.

⁴ BISHAR 2005, 32.

⁵ Az asszír népirtásról lásd részletesebben, TRAVIS 2018.

⁶ PALMER 2009, 78.

⁷ Ungern-Sternberg ugyanis 1916 végén néhány hónapra fogdába került, mivel egy eltávozás alkalmával részegen összeverte Csernovic kormányzójának segédtestjét és ez már egy olyan húzás volt, amit nem lehetett eltussolni.

⁸ BISHAR 2005, 36.

azonnal, a helyi viszonyok szintjén – legalábbis papíron – figyelemre méltó fegyveres erőt tudtak összeszedni, aminek következtében a polgárháború egyik első ellenálló fehér parancsnoka az a Grigorij Szemjonov lett,⁹ aki elég messze esett a fehér vezérekre szabott sztereotípiáktól. Például nem volt tábornok, de még csak törzstiszt sem, ráadásul nem is volt orosz, pontosabban csak félig. Ezek a régi rendszerben kétségtelenül hátrányként érték volna, ám a megváltozott helyzet hatására inkább előnyére váltak.

A polgárháború elején a vörösök Ázsiában vagy az egy és oszthatatlan Oroszország álláspontjára helyezkedtek, vagy pedig a különböző területi és nemzetiségi viták és ellentétek feloldását elnapolták a harcok elcsendesüléséig.¹⁰ Ennek következtében a hatalomátvétel híréből megosztott régióban eleinte igen sokat nyomott a latban, hogy az új kormányzattal szembeni ellenállást egy helyi nemzetiség tagja szervezi. Pontosabban csak szerveznél, ha volna mivel. Nem tudjuk, hogy mi történt a Szemjonovra bízott 60.000 rubellel, azt azonban igen, hogy maga a szervezési munka sem volt mentes mindenféle ügyeskedésektől. A későbbi fehér atamán a bolsevik hatalomátvétel előtti időszakban ugyanis papírkatonákat gyártott csupán. Ez azt jelentette, megegyezett a burját vénekkel, hogy állítsanak ki számára 600 embert, ám ezek mindegyike pusztán adminisztratív szinten tartózkodott a rendszerben és egyiküknek sem volt esze ágában sem ténylegesen beüzemelni. Így történt, hogy Szemjonov 1917 legvégén, saját elmondása szerint nyolcadmagával futott neki a szibériai ellenforradalom feltámasztásának.¹¹ Ez még akár túlzásnak is tekinthető, ám tény, hogy nem vetették fel a támogatást. A Szemjonovétól eltérő beszámolók sem említenek többet 50 embernél, és ezek egy része is török és német hadifoglyokból került ki.¹²

A sokkal inkább martalóccsapatnak, mint a sulgini értelemben vett fehér hölgyet¹³ védelmező lovagoknak tűnő társaság első akciója is igen kalandfilmszerűre sikeredett. Mandzsuli városát a korszakban egy kisebb, 1.500 fős orosz helyőrség tartotta megszállva Mandzsúriában, nem messze Dauriától, ahol Ungern-Sternberg báró is tartózkodott. A gond a katonákkal volt, akik meglehetősen szimpatizáltak a bolsevik eszmével és emiatt a helyőrség a teljes szétzúllás szélére került, olyannyira, hogy a helyszínen tartózkodó kínai csapatok parancsnoka, Gan tábornok többször is eljátszott a lefegyverzésük gondolatával, ám a diplomáciai botrány kilátásai mindig visszakozásra kényszerítették. Ezért jól jött neki a nála jelentkező Szemjonov, aki elvállalta a feladatot, így a kínaiak kimaradhattak az ügyből,

⁹ SMITH 1979, 59.

¹⁰ Uo. 58-59.

¹¹ PALMER 2009, 82.

¹² BISHOP 2005, 45.

¹³ HALÁSZ 2003, 62.

gondolván, hogy a kozák magabiztossága a vele lévő haderő méretéből táplálkozik.¹⁴

Adott volt a feladat, Szemjonovnak a rendelkezésére álló pár tucat emberével megadásra kellett kényszerítenie 1.500 ellenséges katonát. Nyomban futárt küldött barátjához, Ungern báróhoz, hogy Dauriában állítson össze minél több „tepluskát”,¹⁵ majd jöjjön velük Mandzsuliba. A báró ezt el is végezte, majd 1917. december 19-én hajnali négy órakor egyetlen darab kozák kísérijével meg is jelent a 30 vagonos konvoj élén, amely a fantom lovasezred érkezését volt hivatott jelképezni. Az állomáson szolgálatot teljesítő Sztjepanov századostól Ungern megtudakolta, hogy merre találhatóak a legénységi barakkok, majd lezseren odavetette neki, hogy jöjjen segíteni a lefegyverzésben. A hárman a helyőrség ellen felállás annyira abszurd volt, hogy Sztjepanov hahotában tört ki, majd közölte a báróval, hogy ő inkább hazamegy. Ungern kitartó, rábeszélő jellegű ütlegetése hatására azonban csakhamar meggondolta magát.¹⁶

A lovasezred érkezésének hírére és legfőképpen a határozott fehér tisztek és embereik fellépése láttán az álmos, amúgy sem túl nagy kedvvel szolgáló, és mint kiderült, erősen honvágyas helyőrség villámgyorsan kapitulált. Alig két óra leforgása alatt lebukás nélkül sikerült 1.500 embert be-szuvasztani a tepluskákba, majd elindították azokat Oroszország felé.¹⁷

Bármennyire is tűnjék jelentéktelennek egy mandzsúriai helyőrség felszámolása, mégis ez volt Szemjonovék első kézzelfogható sikere, amivel megvethették az alapjait egy komolyabb vállalkozásnak, ezúttal már Oroszország területén. A győzelem hírére apránként elkezdtek szállingózni az ellenállásra vállalkozó kozákok, burjátok és oroszok Dauriába és így 1918. január elsején Szemjonov és Ungern-Sternberg immár 600 ember élén (51 tiszt, 300 burját, 135 kozák, 80 mongol és pár kadét, illetve diák¹⁸) indíthattak offenzívát Csita irányába. Szibériában is kezdetét vette a polgárháború.

Bibliográfia

SMITH 1979 = SMITH, CANFIELD F., *Atamanshchina in the Russian Far East. Russian History/Histoire Russe*, 6, Pt. 1, 1979, 57-67.

BISHER 2005 = BISHER, JAMIE, *White Terror – Cossack warlords of the Trans-Siberian*. Routledge, New York, 2005.

¹⁴ PALMER 2009, 82.

¹⁵ állatok, illetve csapatok szállítására használt tehervagon

¹⁶ BISHER, 2005, 49.

¹⁷ Uo. 50.

¹⁸ BISHER 2005, 52.

PALMER 2009 = PALMER, JAMES, *The Bloody White Baron The Extraordinary Story of the Russian Nobleman Who Became the Last Khan of Mongolia*. Basic Books, New York, 2009.

TRAVIS 2018 = TRAVIS, HANNIBAL, *The Assyrian Genocide Cultural and Political Legacies*. Routledge, New York, 2018.

HALÁSZ 2003 = HALÁSZ, IVÁN, A „Fehér Eszme” és a „Fehér Gárda” Az orosz fehérgárdista mozgalom ideológiája és szervezetei. *Aetas*, 2003/1, 54-77.

SMELE 2015 = SMELE, JONATHAN, *The „Russian” Civil Wars, 1916-1926 Ten Years That Shook the World*. Oxford University Press, New York, 2015.

SUNDERLAND 2005 = SUNDERLAND, WILLARD, Baron Ungern, Toxic Cosmopolitan. *Ab Imperio*, 2005/3, 285-298.

MAJOROS ISTVÁN

AZ ELLENTMONDÁSOK BIRODALMA. OROSZORSZÁG A 19. SZÁZADBAN

Az École Libre des Sciences Politiques 1900 júniusában ünnepelte fennállásának 25. évfordulóját, s az egyik előadó, Anatole Leroy-Beaulieu az Európai Egyesült Államok kérdését vizsgálta meg. Az egyik felvetése az volt, hogy a kontinens mely részeit foglalná magába egy ilyen egyesülés. Szerinte Nagy-Britannia, Oroszország és az Oszmán Birodalom nem tartozna ehhez a tömörüléshez. Egy másik előterjesztő viszont Nagy-Britanniát és Oroszországot az Európai Egyesült Államok részének tekintette. Miért ez a bizonytalanság Oroszországgal kapcsolatban?

A 19. században rendszerváltozások sora zajlott le Európában, melynek eredményeként létrejött az ipari korszak modern Európája. A politikában ez a folyamat az alkotmányos parlamenti szisztémát jelenti, a választójog bővülését, a modern pártok, a nyilvánosság megjelenését, az alapvető szabadságjogok meghirdetését. A gazdaságban pedig azt, hogy a hagyományos társadalomból Európa átlépett az ipari korszakba. Ez a folyamat minden országban lezajlott, de más feltételek között. Az orosz átalakulás lassú volt, mert hasonlóan az Oszmán Birodalomhoz, először létre kellett hozni egy olyan réteget, amely elkötelezett a reformok iránt. Ez nem volt könnyű, mert a 19. században reformidőszakok és visszalépések követték egymást. Ez a kettősség egy-egy cár uralkodásán belül is megfigyelhető.

I. Sándor (1801-1825) hajlott a liberalizmus felé, s felszámolta apja, I. Pál (1796-1801) uralkodására jellemző szélsőségeket. Sándor az első igazán európai uralkodó, aki azonban ázsiai módon, apja meggyilkolását követően került hatalomra. Sándor boldoggá akarta tenni népét, s ez gyökeres átalakításokat igényelt. Közvetlen környezete erre ösztönözte. „*Nincs kivel végrehajtani!*” – válaszolta a cár. A nemesség művelt rétege, s a fiatal tisztek kevesen voltak a mélyreható reformok bevezetéséhez. Ezért svájci tanítója, Frédéric-César de La Harpe tanácsát követte, és iskolákat, egyetemeket alapított, hogy segítségükkel egy felvilágosult ifjúság jöjjön létre. Ez hosszú távú feladat volt, s nem számíthatott arra, hogy ez még az ő uralkodása idején megvalósul. Az orosz értelmiség minőségi feljavítása azonban elkezdődött: Moszkva, Vilnó és Derpt (Tartu) mellett Kazanyban, Harkovban, Pétervárott és Varsóban is elkezdődött az egyetemi oktatás. Sándor 1801-ben engedélyezte a nem nemesek földvásárlását, s a földesúr váltság ellenében felszabadíthatta jobbágyát. 1802-ben a kollégiumok helyett

minisztériumokat hozott létre, s a cári rendeletek miniszteri ellenjegyzéssel jelentek meg. Az újdonságok bevezetésében szerepe volt Európát jól ismerő fiatal arisztokrata barátainak, mint Novoszilcov, Kocsubej, Czartoryski vagy Sztroganov. 1803 után a cár a külügyek felé fordult, s a reformidőszak 1807 után folytatódott.

A második reformhullám központi alakja Szperanszkij volt, aki 1808-ban elkísérte a cárt Erfurtba. „*Az egyetlen friss, tiszta fej Oroszországban*” – mondta róla Napóleon. Szperanszkij össze akarta békíteni az állami, a földesúri és a paraszti érdekeket úgy, hogy nem nyúl a jobbágyrendszerhez. Javaslatával 1809-re készült el. Azt tervezte, hogy létrehoznak egy birodalmi országgyűlést (állami дума), amely megvitatja a költségvetést, megszavazza az adókat, törvényeket s ellenőrzi a minisztereket. A дума elé terjesztendő törvényeket a cár által kinevezett államtanács készítette volna elő. Az orosz lakosságot három rendbe sorolta: nemesség, középrend (kereskedők, városi polgárok, kincstári parasztok), s a munkások népe. Politikai jogokkal csak az első két rend rendelkezett volna. A reformok ellenzői felléptek e kísérlet ellen, s véleményüket a történész Karamzin fogalmazta meg 1811-ben: Oroszország számára csak az önkényuralom fogadható el. A napóleoni háborúk és a konzervatív körök nyomására 1812-ben Sándor menesztette Szperanszkijt, s a reformtervekből csak az államtanács maradt meg, amelyet 1810 január elsején nyitottak meg. S bár 1815-ben Sándor a belügyek irányítását Arakcsjevre, az Államtanács katonai ügyosztályának elnökére bízta, 1815 és 1818 között is készültek reformok. Novoszilcov kidolgozta az Orosz Birodalom Kormányzati Szabályzatát, Lengyelország, Finnország alkotmányt kapott. A Szent Szövetség kongresszusai és az 1820-1821-es forradalmi hullám azonban lekötötte Sándor idejét, energiáit, ezért a belpolitika Arakcsjevre maradt, aki a rendszer rendőri jellegét erősítette. A konzervatív fordulat a kultúrában is bekövetkezett: minden tudományt a Szentírás alapján kellett tanítani.

Liberalizálódás, konzervatív visszalépés. A 19. századi orosz fejlődést azonban nem csak ez a kettősség jellemezte, hanem az is, hogy az európai és az ázsiai vonások egyszerre voltak jelen, hogy aztán a 20. század elejére az európaiak erősödjenek fel. A péteri nyitástól az alkotmány s a parlament megjelenésig Oroszország nagy utat futott be. A hogyan tovább kérdéseire a válasz nem volt egyszerű. Jól mutatja ezt az egész 19. századot végigkísérő vitasorozat.

Az I. Miklós alatt kialakult hivatalos népiesség, az *uvaroviáda*¹ a Péter utáni Oroszország ideológiáját képviselte a *pravoszlávia, egyeduralom, népiesség* hármasságával. Az irányzat szembeállította a rothadó Nyugat

¹ Az irányzat Uvarovról, I. Miklós népművelődésügyi miniszteréről kapta a nevét.

eszméit az egészséges és fiatal Oroszországgal, hangsúlyozva, hogy a birodalom elkerülte a kontinens nyugati felére jellemző megrázkódtatásokat. A negyvenes években kialakuló *szlavofilizmus* vallási indíttatásból lépett fel a jobbágyrendszer ellen, elítélte a nyugati hatást és a Péter előtti Oroszországot szerette volna visszahozni, ahol az uralkodó és a nép közé még nem ékelődött be egy szűk bürokrácia, így a hagyományos orosz értékeket meg lehet őrizni. A harmadik irányzat, a *nyugatosoké*, az európai nyitást hirdette, s az európai értékek mellett, mint az egyéni szabadságjogok, a parlamentarizmus, tette le a voksát.

A 19. század jellegzetessége az is, hogy ekkor alakult ki véglegesen a birodalom területe. Oroszország 1809-ben szerezte meg Finnországot, 1812-ben Besszarábiát, Grúziát, Azerbajdzsánt, Örményországot, s az 1814-1815-ös bécsi rendezésben övé lett Lengyelország nagyobbik része.

A közigazgatást a század második felében véglegesítették, melynek egysége a kormányzóság, a terület és kerület lett. A szervezeti beosztás az adózást, a sorozást és a nemzetiségi politikát szolgálta. Ez utóbbit úgy, hogy egy kormányzóság területén egy nemzetiség se kerüljön túlsúlyba. A lakosság a század során jelentősen növekedett: 1825-ben 53 millióan lakták a birodalmat, s ez 1914-re 170 millióra emelkedett.

A kettősség az I. Sándort követő uralkodóknál is megfigyelhető. 1825-ben I. Miklós (1825-1855) egy kiépített arakcsejevi rendszert örökölt, melynek önkényuralmi jellegét tovább erősítette, s az 1825 decemberében kirobbant dekabrista megmozdulás is ebbe az irányba vitte. A dekabristákkal kapcsolatban el kell mondani a 19. századi Oroszországnak azt a jellegzetességét is, miszerint egy felülről vezérelt fejlődésről van szó, s ez még a forradalmakra, így a dekabristákra is érvényes. A szervezkedés a hadsereg tisztjei körében indult, akikre nagy hatással voltak a napóleoni korszak háborúi: megismerkedtek a földrész nyugati felének eredményeivel, s lemérhették Oroszország elmaradottságát. A megmozdulás vereséggel végződött ugyan, de meghatározó volt I. Miklós uralkodására abban az értelemben, hogy az új cár mindent megtett a nyugati eszmék beáramlásának megakadályozása érdekében. Az „*Ófelsége személye körüli kancellária*” 6 ügyosztálya ezt a célt is szolgálta. A Benkendorf gróf vezette III. ügyosztály egy jól kiépített titkos ügynöki hálózattal szolgálta a cári politikát. 1826-ban szigorították a cenzúrát, 1828-ban rendi alapokra helyezték a közoktatást, amely szerint a közönséges emberek gyermekei csak az egyházközségi iskolákba járhattak, a középső rétegek (kereskedők, iparosok, városi kispolgárok) a járási iskolákat látogathatták, a hét osztályos gimnáziumok pedig a nemesek és a hivatalnokok előtt nyíltak meg. Reformok azonban I. Miklós korában is születtek. Az 1826-ban létrehozott II. ügyosztály, élén az egykori számúzóttal, Szperanszkijjal, elkészítette az *Orosz Birodalom Törvényeinek*

Teljes Gyűjteményét. Az V. ügyosztály foglalkozott a parasztkérdéssel. A Kiszeljov gróf vezette hivatal enyhítette az állami parasztok helyzetét, a bérelt kincstári földeken megtiltották a robotot, cserébe növelték az adóterheket. A parasztkérdés fontosságát mutatja az, hogy 1826 és 1861 között 1.186 parasz zendülés robbant ki. A problémák orvoslására 1848-ig nyolc bizottságot hívtak össze, s az eredmények között annyi említendő, hogy 1842-ben törvény született az elkötelezett parasztokról. Ez lehetővé tette, hogy a földesúr föld nélkül szabadítsa fel jobbágját, aki robot vagy pénzszolgáltatásért használhatta volna a földesúr földjét. Ez az intézkedés gyakorlatilag megszüntette az 1801-es törvényt, amely a föld megváltását lehetővé tette földesúri beleegyezéssel. A pozitívumok közt kell megemlíteni az 1839-es valutareformot, amely szilárdabbá tette az orosz rubelt.

A miklósi tervek a parasztkérdés megoldására az apparátus ellenállásán buktak el. Módszereik között található a halasztás, a földesúri elégedetlenség hangsúlyozása. Miklós közepes tehetségű uralkodó volt, s nem igazán szerette az önálló gondolkodású embereket. A változtatások elhalasztását az is lehetővé tette, hogy semmiféle kényszerítő helyzet nem volt. Ilyen szituációt csak a külpolitika, mint a krími háborúban elszenvedett vereség hozott. A reformok sorozatát már az új uralkodó, II. Sándor (1855-1881) hajtotta végre.

A krími háborús vereség Oroszország elmaradottságát jelezte. A birodalom választás elé került: vagy rátér a kapitalista fejlődésre, vagy elveszíti nagyhatalmi státusát. Az előbbi mellett döntöttek, feláldozták a jobbágyrendszert, s megpróbálták kézben tartani az átalakulást, hogy a nemesség megtarthassa földtulajdonát, s a társadalomban elfoglalt helyét. A jobbágyfelszabadítás ebből következően elsősorban politikai indíttatású volt, jóllehet fontos lépés volt az ipari átalakulás irányába is.

Az 1861-es jobbágyfelszabadítás nyitánya volt egy reformsorozatnak. 1863-ban vezették be az új egyetemi szabályzatot, s az egyetemek autonómiát kaptak. A következő esztendőben osztrák mintára átalakították a közép- és alsófokú oktatást. Az írást, olvasást, hittant és számtant oktató alapképzés elérhető lett mindenki számára. A bíróság átalakítását az 1863-as rendeletek kezdték meg, melyek eltörölték a súlyos testi fenyítéseket. Az 1864-es reform megteremtette a polgári jogviszonyokat: bevezették a törvény előtti egyenlőséget, megalakították az ügyvédi intézményt, s a tárgyalások a nyilvánosság előtt az esküdtszék bevonásával történtek. Ugyancsak 1864-ben született meg a zemsztvo rendelet, melynek értelmében kormányzóságokként és kerületenként önkormányzatot hoztak létre a helyi gazdasági, kulturális ügyek irányítására. A zemsztvo tanácsába hároméves megbízatással vagyoni census alapján választották a tanácsnokokat. A városi önkormányzatokat az 1870-es reform teremtette meg. Ezek az

önkormányzatok, bár helyi ügyekkel foglalkoztak, de lehetőséget adtak a politika mesterségének a tanulására, gyakorlására, s ez a 20. század elején a parlament működése idején kamatozik. Az 1861-ben elkezdett reformszorozat az 1874-es katonai reform zárta, amely 20 éves kortól bevezette az általános katonai szolgálatot, s ennek időtartamát 20 évről 6 évre csökkentette.

A reformok alapján II. Sándor kiérdemelte a reformer cár nevet, ez azonban csupán az egyik arca volt. A másik oldalt a bebörtönzések, a száműzetések jelentették. A hatvanas évek második felétől ezért több merényletet követtek el ellene. Az 1881 márciusi sikeres merényletet követően fia került a trónra III. Sándor (1881-1894) néven. Uralkodása visszalépés, apja reformjait igyekezett korlátozni. Főtanácsadója egykori nevelője, Pobedonoszcev, a Szent Szinódus főügyésze volt, aki a parlamentarizmust a század hazugságának nevezte. A visszalépést jelzi az 1882-es, a sajtószabadságot korlátozó törvény. A szegényebb származású diákokat 1887-től nem vehették fel a gimnáziumokba, az egyetemeken és a középiskolákban növelték a tandíj összegét. Uralkodása alatt megerősödött az oroszító politika: megtiltották a belorusz és a litván nyelv használatát, az ukrán nyelvű könyvek kiadását. Korlátozták Finnország autonómiáját: 1890-ben megszűnt a finn posta önállósága, s a finnek az orosz hadseregbe² is besorozhatták, 1903-ban felfüggesztették a finn alkotmányt. III. Sándor uralkodása a hivatalos antiszemitizmus megjelenésének időszaka, megtiltották, hogy a zsidók falun telepedjenek le, földet béreljenek. III. Sándor alatt kezdődtek el az első pogromok a zsidók ellen.

III. Sándornak a reformok terén történt visszalépései, és annak ellenére, hogy a következő uralkodó, II. Miklós (1894-1917) a véres jelzöt kapta kortársaitól, a péteri nyitással elkezdődött európaizálódási folyamat az utolsó Romanov alatt érte el a csúcspontját: Oroszország a 20. század elején alkotmányos és parlamenti országgá vált. A cár 1905. október 17-i kiáltványában ígéretet tett az állami дума összehívására általános választójog alapján, s arra is, hogy a дума hozzájárulása nélkül nem ad ki törvényeket. Az orosz parlamentarizmus megszületésében szerepet játszott az 1905-ös forradalom és a japánoktól elszenvedett vereség, hasonlóan a korábbi reformokhoz, amelyek ugyancsak valamilyen külső vagy belső nyomás hatására jöttek létre. Az orosz parlamenti élet a némethez hasonló lett abban az értelemben, hogy a cár volt a törvények kezdeményezője, s a miniszterek nem voltak felelősek a parlamentnek.

Az I. Állami Duma választásai az 1905 decemberi választási törvény

² A finneknek saját 5.600 fős hadseregük volt, ahol 3 éven át évi 30 napos szolgálattal tartoztak.

alapján kezdődtek meg, s a választáson kadét (az Alkotmányos-Demokrata Párt orosz kezdőbetűiből) győzelem született. A дума másik pártja, az ipari és a kereskedelmi nagytőkét képviselő *Október 17-e Szövetség*, rövidebb nevén az oktoberista párt volt. S bár az I. Dumát a cár 1906. július elején feloszlatta, az 1907. február elején összeült II. Дума 3 hónapig működött, a III. Дума 1907 novemberében kezdte meg munkáját, s ez már 5 évig működött.

A 19. századi orosz fejlődés sajátossága az erős forradalmi mozgalom is, amely külpolitikai szempontból bizonytalansági tényezőt jelentett, a belpolitikában pedig a már említett útkeresés része volt. A narodnyikok például hittek abban, hogy Oroszország kikerülheti a kapitalizmust. A szocializmusba való közvetlen átlépést szerintük a faluközösség jelentheti. 1881-ben azonban megkérdezték Marxot, hogy érdemes-e a cár ellen harcolni, vagy inkább a kapitalizmust kell építeni. Marx azt válaszolta, hogy amennyiben Oroszország kirobbantja a nyugat-európai forradalmat, akkor a faluközösség is szerepet kaphat a szocializmus kialakításában.

A forradalmi mozgalomban több csoport működött. Az anarchisták a parasztlázadástól várták a megoldást. Lavran ezredes a forradalmi propagandát részesítette előnyben. A publicista Tkacsov, mint Blanqui nagy csodálója, az értelmiségi kisebbségtől várta a hatalom megszerzését. Több terrorszervezet működött: a Föld és Szabadság, az Isutyin kör és a Népi Leszámolás. A kilencvenes évek már a szervezett munkásmozgalom kezdeteit jelentik. 1898-ban jött létre az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt, amely az 1903-as kongresszuson két részre szakadt – mensevikekre és bolsevikokra – az alapján, hogy egy laza vagy szigorú szervezeti szabályzatot fogadjanak el. A forradalmi mozgalom majd az első világháború végén kap meghatározó jelentőséget, s új irányba viszi az orosz fejlődést.

A politikai rendszerhez hasonlóan a gazdaság is lassan alakult át. A mezőgazdaság volt a meghatározó, a lakosság 80%-a itt dolgozott. Az első köves utat 1816-ban építették, s 1850-ig mintegy 500 km út épült. Az első vasutat 1835 és 1838 között építették meg Szentpétervár és Petrozavodszk között. 1855-ben mindössze 980 km volt a vasutak hossza. A jobbágyfelszabadítás hosszabb távon a gazdaságra is hatott. A jobbágyreform a parasztot személyileg szabaddá tette, ingatlant szerezhetett, kereskedelemmel és iparral foglalkozhatott. A földet a paraszt használatba kapta, s ezt meg kellett váltania. A földesúri járandóságot – obrok – tőkésítették: egy kamatozó tőke 6%-ának vették. A kormány a megváltás összegének a 80%-át kifizette a birtokosnak, a paraszt pedig 49 éven át fizette vissza tartozását. Az adósságokat 1905-1907-ben törölték el. A jobbágyfelszabadítást követően a paraszti tömegek politikai irányítása a faluközösség kezébe ment át, miközben megmaradt a nagybirtokrendszer is. Sztolipin a reformjaival 1905-től arra törekedett, hogy az obscsina magántulajdonná alakuljon, s ezzel

teremtette meg a modern polgári földtulajdonviszonyokat, lezárva az 1861-ben kezdődött agrárreformot.

Az első világháború előestéjére a mezőgazdasági árutermelés 33%-át a gazdagparasztok adták, 22%-át a földesurak, 45%-át pedig a kis- és középparasztok. S bár az orosz mezőgazdaság technikai színvonala alacsony maradt, az ágazat fontos szerepet játszott: bekapcsolta az országot a világ gazdaságba és fedezte az iparosításhoz szükséges tőke egy részét. Az exporthoz szükséges többletet azonban túladóztatással, kényszerrel szerezte meg az állam: a kivitel éhségexport³ volt, így az állam tönkretette belső piacát, s a falu nem lett az ipar vásárlója, a gazdaság ösztönzője. A régi földművelő körzetekben a kapitalizmus nehezen vert gyökeret, erre a peremterületek adtak lehetőséget, mint Szibéria.

Az 1880-as évektől gyorsult a gazdaság. Ebben szerepet játszott a népesség növekedése, a belső migráció,⁴ a szakmai szerkezet átalakulása. 1861 és 1900 között 52 ezer km vasút épült. A hetvenes évek elejére már hazai mozdony és vagongyártásról is beszélhetünk. A vasútépítés a nehézipart ösztönözte, s itt a külföldi tőkének meghatározó szerepe volt. 1893 és 1914 között a külföldi befektetések egyharmada az iparba, a bányászatba, a kohászatba és a fémfeldolgozásba irányult. E beruházásokkal fejlett technológia érkezett Oroszországba, s a kapitalista vállalkozás szokásai, szemlélete is. Oroszország legfontosabb hitelezője Franciaország volt.

A 20. század elejére Oroszország alkotmányos, parlamenti monarchia lett, s felzárkózott Európa többi részéhez. Gazdasága pedig az európai kapitalizmus részeként működött. Így az École Libre des Sciences Politiques 1900-as konferenciáján azoknak volt igazuk, akik Oroszországot az európai fejlődés részének tekintették, alkalmasnak arra, hogy része legyen egy esetleges jövőbeni Európai Egyesült Államoknak.

Bibliográfia

BEBESI, György (szerk.), A pétervári Oroszország története. Válogatott szövegek az újkori orosz történelem tanulmányozásához. Pécs-Szekszárd, 1997.

BEREND T. Iván, Kisiklott történelem. Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2003.

BERHIN, I. B., Isztorija SzSzsR. Moszkva, 1987.

CAMERON, Rondo, A világ gazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig. Maecenas, Budapest, 1994.

³ *Egyél kevesebbet és exportálj többet!* – szöveg a korabeli mondás.

⁴ 1896 és 1913 között Szibéria lakossága 5 millióval nőtt.

- CIEPIELEWSKI, Jerzy, A Szovjetunió gazdaságtörténete. Budapest, 1977.
- DOLMÁNYOS, István, A Szovjetunió története. Budapest, 1971.
- EJDELMAN, Natan, Forradalom? Felülről? Maecenas, Budapest, 1989.
- FONT, Márta - KRAUSZ, Tamás - NIEDERHAUSER, Emil - SZVÁK, Gyula, Oroszország története. Maecenas, Budapest, 1997.
- GERSCHENKRON, Alexander, Gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból. Gondolat, Budapest 1984.
- KISS, Ilona (szerk.), A megváltó Oroszország. Válogatás a szlavofil gondolkodók írásaiból 1839 – 1861. Századvég, Budapest, 1992.
- KÖVES, Erzsébet, A szlavofil ideológia keletkezés. Valóság, 1977/8.
- KÖVES, Erzsébet, Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában. Budapest, 1982.
- KRAUSZ, Tamás, A cártól a komisszárokig. Kossuth, Budapest, 1987.
- MAJOROS, István, Párizs és Oroszország (1917-1919). IPF-Könyvek, Szekszárd, 1999.
- NIEDERHAUSER, Emil - SARGINA, Ludmilla, Az orosz kultúra a 19. században. Gondolat, Budapest, 1970.
- NIEDERHAUSER, Emil, Kelet-Európa története. História Könyvtár, História, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2001.
- RÉAU, Élisabeth du, L'idée d'Europe au XXe siècle. Des mythes aux réalités. Editions Complexes, Bruxelles, 1996.
- SZAMSZONOV, A.M. (szerk.), A Szovjetunió története. Budapest – Moszkva, 1980. II.
- SZTEPNYAK–KRAVCSINSZKIJ, Sz. M., Oroszország a cárok uralma alatt. Európa, Budapest 1988.
- VADÁSZ, Sándor (szerk.), 19. századi egyetemes történet. Korona, Budapest, 2005.

A SZOVJETUNIÓ TÖRTÉNETE

GYÓNI GÁBOR

EGY GYLKOSSÁG ANATÓMIÁJA

I.

Még a 2000-es évek elején, egyetemista koromban, egy, az alföldi estében „száguldó” vonaton olvastam először, Edvard Radzinszkij az utolsó orosz cár, II. Miklós életéről és haláláról szóló, magyar nyelven megjelent könyvét, amelyben a szerző részletes, vérfagyasztó leírását adta a cári család 1918 júliusában Jekatyerinburgban sorra került kivégzésének. Ebben a könyvben az szerepel, hogy a cári családot kivégző osztagnak tagja volt Nagy Imre, a későbbi magyar miniszterelnök. Igaz, egy lapalji lábjegyzetben a magyar kiadás szerkesztői megjegyezték, hogy ez a hátborzongató információ téves.¹

Amikor úgy hozta a sors, hogy Jekatyerinburgba kerültem (2004), magától értetődő volt számomra, hogy utánanézzek részletesen, mi történt valójában Ipatyev kereskedő 1977-ben lerombolt házában 1918. július 16-áról 17-re virradó éjjel. Elsősorban az állítólagos magyar részvétel érdekelt, ennek kiderítése céljából olvastam el minden akkor hozzáférhető irodalmat és kutattam a jekatyerinburgi levéltárban. Az első világháború idején valóban sok magyar élt Jekatyerinburgban, hiszen a városban egy fogolytábor működött, elsősorban az osztrák–magyar hadsereg katonái számára. A fogolytábor lakóinak teljes dokumentációja megvan a jekatyerinburgi levéltárban (Szverdlovszk megye Állami levéltára). Ebből az is kiderül, hogy sok magyar hadifogoly csatlakozott az oroszországi polgárháború idején a vörösökhöz, sőt, olyanok is voltak, az összes fogoly mintegy 10 %-a, akik nem tértek haza, inkább Szovjet-Oroszországban kezdtek új életet. Maga a cárné is említi naplójában, néhány nappal a kivégzés előtt, hogy Jekatyerinburgban nagy tömegben vonultak „osztrák hadifoglyok.”²

Ami a cári család jekatyerinburgi fogságát illeti, egybevetve az akkor ismert és publikált visszaemlékezéseket, vallomásokat, ezek között olyan is van, ami kimondottan magyarok részvételét említi az Ipatyev-ház őrségében, bár a tanúvallomások többsége „lettekről” beszél. Igaz, a korabeli terminológiában „lettek” alatt sok esetben egyszerűen nyugati nem oroszok értendők.

¹ RADZINSZKIJ 2002, 531.

² XPYCTAJIEB 2008, 521.

Egy konkrét dokumentum, amely felsorolja a cári család kivégzésében részt vevő személyek nevét (*Az Ipatyev ház különleges megbízatású csapatának listája*), 1956-ban került elő, egy volt osztrák hadifogoly és vöröskatona bizonyos Meier révén. A listán szereplő személyek nevei (fonetikus, valószínűsíthető átírásban): Horvát Lajos, Fiser Anzelm, Edelstein Izidor, Fekete Emil, Nagy Imre, Grinfeld Viktor, Vergas András. Alatta külön három név, Vagamov Szerge(j), Medvegyev Pav(el), Nyikulin. Az ún. Meier-lista hitelessége természetesen vitatott, hiszen egyrészt 38 évvel a történetek után került elő (ráadásul éppen 1956-ban), másrészt kontrolladatok híján nehéz visszaigazolni a listán szereplő információkat. Én korábbi tanulmányomban amellet érveltem, hogy a lista legalábbis nem teljesen légbőlkapott, hiszen az azon szereplő Verg(h)as András bizonyítottan és dokumentáltan tagja volt a cári család fogságául szolgáló Ipatyev-ház őrségének, ő maga véste fel a nevét ház egy örposztján, egy nappal a kivégzés előtt, egy rövid magyar nyelvű szöveggel: *Vargas kara... 1918. VII. 15. Verhas Andras 1918 VII/15 örsegen*. Másrészt megtaláltam a Meier-listában szereplő személyek közül Verhas András és Horvát(h) Lajos nyomát a jekatyerinburgi levéltárban (Szverdlovszk megye Állami levéltára), a városban élő magyar személyek között említik őket (1921). Verhas a párt tagja is volt, párttagkönyvszáma: 45312.³ Ennek alapján *legalábbis* az a következtetés adódik, hogy az 1956-ban felbukkant Meier-listán szereplő nevek nem fikciók, ezek az emberek 1918-ban valóban Jekatyerinburgban, az Ipatyev házban tartózkodó magyarok voltak (arra viszont nincs bizonyíték, hogy a későbbi magyar miniszterelnök is tagja lett volna a kivégzőosztagnak, sőt, bizonyos okok miatt szerintem ez kevéssé valószínű⁴).

Az elmúlt években számos új publikáció látott napvilágot a cári család kivégzéséről. Az Orosz Állami Levéltár 2016-ban az interneten egy speciális oldalon hozzáférhetővé tette a vonatkozó forrásanyag jelentős részét (<http://statearchive.ru/murder.html>). Én is újabb információkkal szembesültem. Rákosi Mátyás írja *Visszaemlékezéseiben*, hogy 1918 tavaszán, amikor Jekatyerinburgon át utazott Szibériából Moszkvába: „*az állomáson egy csomó magyar hadifoglyot láttam. Azonnal beszédbe elegyedtem velük. Kiderült, hogy nagyon sokan beléptek a Vörös Gárdába, sőt, gyakran ők adták az akkor fogva tartott cár őrségét is.*”⁵ Rákosinak ez a visszaemlékezése ebben a formában biztosan nem stimmel, a cárt csak április végén szállították Jekatyerinburgba, amikor Rákosi már újra Magyarországon tartózkodott. Rákosi március elején utazhatott át Jekatyerinburgon, biztosan nem találkozhatott

³ ГАСО P. 102. оп. 3. д. 17.

⁴ Nagy Imre kompromittálására biztosan felhasználtak volna erre vonatkozó iratokat, ha ezek léteztek volna.

⁵ RÁKOSI 2002, 249.

tehát a vasútállomáson a cárt őrző őrséggel, az viszont hihető, hogy sok magyar vöröskatonát látott a városban. Érdekesebb, amit ezután ír: 1920-ban, „amikor Moszkvában voltam vagy 10 hétig, újra találkoztam jekatyerinburgi (ma Szverdlovszk) hadifoglyokkal, akik részt vettek a cár kivégzésében, s részletesen elmondották, hogyan és milyen körülmények között történt.”⁶ Ezek szerint tehát a kivégzőosztag tagjai 1920-ban Moszkvában tartózkodtak.

Munk Artúr volt oroszországi magyar hadifogoly *A nagy káder. Egy pleni feljegyzései a forradalmi Oroszországról* című műve szintén érzékletes képet fest az 1918-as Jekatyerinburgról, és az ott tartózkodó magyarokról. „A jekatyerinburgi pályaudvaron már több vöröskatona ácsorgott, mint hadifogoly. Mindenütt sürgés-forgás, vezényszó, kiabálás, intézkedés, lőtás-futás. Az «orosz» vöröskatonák nagy része kitűnően beszélt a magyar nyelvet.”⁷ A szabadkai származású katonaoorvos Munk lényegében a cári családdal egyidőben került Jekatyerinburgba, természetesen látta a szerinte sejtelmes hangulatot árasztó, jól őrzött Ipatyev-házat is. Sőt, egy alkalommal azzal szembesült, hogy az Ipatyev-ház egyik őre ismerőse, bizonyos Barna Lőrinc.⁸

Harmadrészt, még 2013. január 9-én kaptam egy elektronikus levelet, amelyben egy, a nevét a nyilvánosság előtt fel nem fedni kívánó úr megosztotta velem egy családi emlékét, miszerint az ő nagypapája ismert olyan volt jekatyerinburgi magyar hadifoglyokat, akik állítólagosan részt vettek a cári család hulláinak megsemmisítésében. Ezt írta (megőrizve az ortográfiát): „Azért keresem meg levelemmel, mivel az orosz cári család legyilkolásával kapcsolatban az interneten olvastam az Ön írását. Szeretném megosztani a családi elmondások alapján a nagyapámtól származó, ezzel kapcsolatos történetet. A nagyapám az első világháború során Oroszországban, majd a későbbi Szovjetunnióban volt hadifogoly 7 évig (1914/15-1921). Én a nagyapámat már nem ismertem, a történetet apám elmondása alapján ismertem meg. Az elmondott történet szerint az orosz forradalom és polgárháború idején a magyar hadifogolytábor katonái közül többen, ki a vörösökhöz, ki a fehérekhez csatlakozott. Egy alkalommal viszont, a vörösök önkénteseket kértek egy "munka elvégzésére". Akik erre jelentkeztek éjjel mentek el, és reggel visszatértek a táborba. A tábor konyháján diszót vágtak és a legjobb pecsenyékkel várták őket. A visszatérő emberek viszont nem tudtak egy falatot sem enni, azt mondták, kihányynának mindent. Elmondták a fogolytársaiknak (így hallotta a nagyapám is), hogy az éjszaka az volt a feladatuk, hogy a cári család holttesteit metéltették apró darabokra. - Ezt az elmondásból annak idején, a Kádár-rendszerben, nekem gyerekként elég elképesztő volt hallani, akkor, amikor ilyesmi

⁶ Uo. 249.

⁷ MUNK 1931, 113.

⁸ Uo. 141., 188.

sztoriknak a történelemkönyvekben semmi nyoma nem volt. – Az Ön tanulmányát olvasva most mégis jobban összeáll a kép.”

II.

Az alábbiakban a cári család meggyilkolásának egy másik aspektusával szeretnék foglalkozni. Újraolvasva az eddig megjelent műveket és az újabban publikált dokumentumokat, elgondolkodtatott e borzalmas gyilkosság „ethosza”. Hogyan kommunikálta a szovjethatalom a cári család meggyilkolását, hogyan viszonyult a hatalom ehhez a cselekedethez? Üzent-e valamit a hatalom a társadalomnak?

A cár kivégzéséről szóló hír két nappal a történetek után, 1918. július 19-én jelent meg először a szovjet sajtóban. A *Pravdában* és *Izvesztyijában* megjelent hazug közlemény szerint a cárt kivégezték, feleségét és családját biztonságba helyezték. A közlemény azt is tudatta, hogy a kivégzésről szóló határozatot az Uráli Területi Tanács hozta meg, amit utólag, post factum az Összoroszági Központi Végrehajtó Bizottság (ÖKVB, oroszul VCIK) jóváhagyott.⁹ Vagyis, úgymond, a kivégzésért a felelősség nem a moszkvai vezetést terheli, hanem a forrófejű uráli elvtársakat.

A cár halálát megerősítendő a *Pravda* augusztus 9-étől II. Miklós személyes naplójából kezdett részleteket közölni.

Azt hivatalosan sokáig nem lehetett tudni, mi történt II. Miklós családjának tagjaival, bár miután a fehérek elfoglalták Jekatyerinburgot, egy héttel a kivégzés után, saját vizsgálatot kezdtek, kihallgatva a városban fellelhető, nem elmenekült, a történetekben részt vett személyeket, s rövidesen arra a helyes következtetésre jutottak, hogy az egész cári családot lemészárolták, a holttesteket pedig megsemmisítették (Munk Artúr is azt írja, július 17. után arról beszéltek Jekatyerinburgban, nemcsak a cárt, de az egész családját megölték).¹⁰ A fehér vizsgálóbizottság anyagát 1922-ben Vlagyivosztookban tették közzé. Szerzője Mihail K. Diterihsz generális. A kétkötetes alkotás gazdag tényanyagot tartalmaz, de következtetése, miszerint a cári család kivégzése valami zsidó rituális gyilkosságnak tekinthető, erősen ront érdemein.¹¹

Szovjet részről a (fél)hivatalos beismerés 1921-ben következett be, amikor Jekatyerinburgban kiadták a *Munkásforradalom az Urálban. Tények és epizódok, 1917-1921* című rövid füzetet, tanulmánykötetet. A könyvecske tanulmányai az uráli forradalom eseményeit elevenítik fel, s mindjárt az első, P. M. Bikov *Az utolsó cár utolsó napjai* című írása, első alkalommal Szovjet-Oroszország történetében, nyíltan beszámol arról, hogy nemcsak II.

⁹ ЖУК 2014, 14.

¹⁰ MUNK 1931, 216.; СОКОЛОВ 2017, 355.

¹¹ ДИТЕРИХС 1922.

Miklóst, hanem az egész családját és néhány szolgáját is lemészárolták 1918 nyarán. Az írás forrását azon „elvtársakkal folytatott beszélgetések” szolgáltatták, akik részt vettek az „eseményekben.”¹²

Öt évvel később immáron egy teljes könyv(ecske) jelent meg Szverdlovszkban a cári család kivégzéséről, szerzője ugyancsak P. M. Bikov. Címe: *A Romanovok utolsó napjai*. A könyvet 1930-ban kiadták Leningrádban és Moszkvában is (címlapján az Ipatyev-házzal).¹³

1924-ben jelent meg a cári család meggyilkolásával foglalkozó Nyikolaj Alekszandrovics Szokolov omszki nyomozó műve: *A cári család meggyilkolása* (Szokolov nyomozása során együttműködött Diterihsz generálissal, az ügygel 1919 január óta foglalkozott, Kolcsak felkérésére). A szerző végkövetkeztetése, hogy a cári család kivégzése előre megfontolt politikai gyilkosság volt, és nem spontán akció eredménye.¹⁴ Szokolovval tartott kapcsolatot az amerikai újságíró, Robert Wilton, tulajdonképpen ő a szerzője az első, a cár meggyilkolásáról szóló könyvnek, ami New Yorkban jelent meg 1920-ban (*The last Days of the Romanovs*).

1927-ben Szverdlovszkban megnyílt az Uráli Forradalom Múzeuma. A múzeum helyszíne az ekkor már közismert módon a cári család meggyilkolásával összefüggésbe hozott Ipatyev-ház, ahol be is rendezték a végzetes pinceszoba belsejét annak az éjszakának a szellemében.¹⁵ A múzeumba és a kivégzőszobába csoportokat vezettek, látogatók sokasága ismerhette meg a történelmi helyet. Az 1920-as években tehát az Ipatyev-ház a forradalmi lendület vállalt szimbóluma volt a hatalom számára, a cári család kivégzése pedig büszkén elismert hőstettnek számított. A kivégzés tizedik évfordulóján az Uráli Párttörténelmi Bizottság (*Isztpart*) a kivégzésben részt vevő azonosítható személyektől visszaemlékezéseket is kért.

Az 1930-as években az amerikai kalandor, újságíró, Richard Halliburton is foglalkozott a cári család kivégzésével. Ő Szverdlovszkban is járt 1935-ben, és interjút készített a mészárlás egyik főszereplőjével, Pjotr Jermakovval.

Az 1930-as évektől, összhangban a sztálini konzervatív irányvonallal, a cári család kivégzése köré szőtt hőslegenda is visszaszorult. Ekkoriban csak marginálisnak számító, főleg uráli lapokban jelentek meg kisebb cikkek, visszaemlékezések a Romanovok utolsó heteiről.

A fordulatot jelezte, hogy 1946-ban bezárták az Ipatyev-házban berendezett forradalmi múzeumot. A cári család lemészárlásának hősi eposza, harsány ünneplésének visszaszorulása nyilván összefüggésben van azzal,

¹² НИКОЛАЕВ 1921, 3-26.

¹³ БЫКОВ 1930.

¹⁴ СОКОЛОВ 2017.

¹⁵ ЖУК 2014, 16.

hogy a tradicionális-konzervatív orosz hatalomfelfogás szerint a hatalomnak (majdnem) mindig igaza van/volt. Ebben a közegben a cár kivégzésének hagyománya természetesen nem kívánatosá válik. A következő évtizedekben a cári család legyilkolásának története is lassan elvesztette fényét, majd szinte tabuvá vált, amiről jobb nem is beszélni.

A cári család lemészárlásának tehát létezett egy *nyilvános* narratívája az 1920-as, 1940-es években, mellőzve a naturalista részleteket, de mégis viszonylag nyíltan és ritualizálva (múzeummá varázsolva a kivégzés színterét) jelenítette meg az 1918 júliusában történeteket, sajátosan brutális és vérízű esztétikát kölcsönözve a forradalmi hevületnek.

A kivégzés narratívájának volt egy másik, nem nyilvános rétege is, azokban a visszaemlékezésekben, amelyeket a résztvevők írtak, és sok évtizedig nem kaptak nyilvánosságot. Jellemző, hogy még ezek a visszaemlékezések is kétrétegűek, nem egy olyan szerző van, aki a hivatalos „kánonhoz” igazodó, múzeumnak, pártszervezetnek elküldött visszaemlékezése mellett egy másik, „igazabb” történetet is elmondott/leírt. Mindez arra utal, hogy a visszaemlékezők attól tartottak, beszámolóikat kontroll alá veszik az arra hivatott szervek... Ez a kettős beszéd az egész történet mélyen konspiratív jellegéről is árulkodik.

A kivégzés gyakorlati lebonyolításával az uráli pártszervek által megbízott Jakov Jurovskij 1920-ban számolt be a történetekről az 1920-as évek szovjet történetírását meghatározó Nyikolaj Pokrovskijnek adott interjúban.¹⁶ 1922 tavaszán aztán elkészítette saját visszaemlékezését.¹⁷ Ismert, hogy Jurovskij előadásokat is tartott a cári család kivégzéséről, az egyik ilyen, 1934-ben elmondott beszéd szövegét lejegyezték, és így megmaradt az utókornak.

A fogoly cári család őrzésében részt vett Viktor Netrebin első visszaemlékezése 1925-ben készült el, egy másik verzió később, 1941-ben került levéltárba.¹⁸ Alekszandr Sztrekotyin, szintén az őrség egyik tagja, két visszaemlékezést is készített, 1928-ban és 1934-ben. Az 1928-as *Személyes emlékek* az uráli múzeum említett felhívása számára íródott.

Jurovskij mellett a cári család lemészárlásának másik főszereplője, Pjotr Jermakov az 1930-as, 1940-es években készítette el visszaemlékezését. Ju. A. Zsuk szerint Jermakov visszaemlékezése valójában csak a Bikov által előadott narratíva kopírozása,¹⁹ bár ez fordítva is igaz lehet, Bikov beszámolóit jelentős részt szinte biztosan Jermakov elbeszéléséből táplálkoztak.

¹⁶ ХРУСТАЛЕВ 2008, 536.

¹⁷ АП РФ. Ф. 3. Оп. 58. Д. 280. Л. 2-22. statearchiv.ru

¹⁸ ЖУК 2014, 446-447.

¹⁹ Уо. 48.

Az 1950-es évek végén készült el az akkor Habarovszkban élő Alekszej Georgijevics Kabanov (1890-1975) – 1918-ban az Ipatyev-házat őrző géppuskás alakulatok parancsnoka volt – *Egy csekista személyes feljegyzései* című visszaemlékezése, amelyben érintette a cári család sorsát is.

Szintén az ötvenes években, 1957-ben készült el Medvegyev-Kudrin (1891-1964) visszaemlékezése, *Ellenséges viharokon át* címmel. A szerző irrományát a KGB segítségével remélte publikálni, de visszautasították közlését. Medvegyev-Kudrin egyébiránt a sztálini évtizedekben jobbnak látta, ha meghúzza magát és csak akkor aktivizálódott újra, amikor úgy tűnt, a sztálinizmus a múlté. Ennek oka, hogy Medvegyev 1911-től Bakuban élt, és ekkor azt az utasítást kapta a bakui pártszervektől, hogy likvidálja a pártvezetőség által az Ohranka titkosrendőr-provokátorának tartott Kobát (azaz a későbbi Sztálint). Az akció természetesen nem sikerült, mindenesetre ez volt az oka annak, hogy Medvegyev Kudrinra változtatta a nevét.²⁰ Az 1957-ben készült beszámoló nagyjából tartotta magát a bikovi „kánonhoz.” Medvegyev ugyanakkor 1963 decemberében, már halálos betegen tett egy második, őszintébb visszaemlékezést is, a fiának. Ennek címe: *A Romanov cári család agyonlövése Jekatyerinburg városban 1918. július 16-áról 17-ére virradó éjjel*.

A kivégzés emlékezetével kapcsolatban a következő fordulópont 1964. Nyikita Hruscsov szovjet pártvezető utasítást adott a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP, KPSZSZ) Agitációs és Propaganda osztálya számára, túrjanak fel minden hozzáférhető adatot a cári család lemészárlásával kapcsolatban. Hruscsovot elsősorban az a kérdés érdekelte, hogy Lenin milyen szerepet játszott a történetekben. A még abban az évben megbuktatott pártvezető nem kapott választ kérdésére, de a kutatásban részt vevők felkeresték az aktusban részt vett, beazonosítható és még élő személyeket, akikkel interjúkat készítettek. Az összegyűlt anyag a párt központi irattárába került, titkos minősítéssel.²¹

1964. május 13-án magnófelvételt készítettek Grigorij Nyikulinnal (1894-1965), aki a Kijev közeli Zvenyigorodban született, és 1918 tavaszán került Jekatyerinburgba. Két nappal később került mikrofonvégre Iszaj Idelevics Rodzinszkij (1897-1987). Az odesszai orvos családba született Rodzinszkij Permben tanult, ott csatlakozott az uráli kommunistákhoz, akiknek egyik vezetője volt 1918-ban. A kivégzés aktusában nem vett részt, de ő is azon személyek egyike volt, akik meghozták a döntést a likvidálásról.

E projekt hullámain 1965-ben Kabanovval is magnófelvételt készítettek. Ugyanő 1964 novemberében Medvegyev-Kudrin fiához, M. M.

²⁰ Uo. 189-190.

²¹ Uo. 34-35.

Medvegyevhez intézett magánlevelében újabb részleteket árult el a kivégzésről. Ez a magánlevél tűnik Kabanov legőszintébb megnyilatkozásának.

A visszaemlékezések természetesen sok helyen egybecsengenek, de, ami első látásra meglepőnek tűnhet, számos helyen jelentősen el is térnek egymástól.

Ezek a megnyilatkozások természetesen hosszú ideig nem voltak elérhetők a nyilvánosság számára, Edvard Radzinszkijé az érdem, hogy széles közönség számára először hozzáférhetővé tette ezeket a dokumentumokat, legalábbis Jurovszkij visszaemlékezését. Több visszaemlékezés azonban továbbra is lappangott, ezek végül csak a 2014-ben kerültek összegyűjtve publikálásra.²²

A kérdést kutató V. M. Hrusztaljov szerint nem kizárt, hogy a dokumentumok egy része továbbra is titkos. Elsősorban azokról lehet szó – véli a kutató – amelyek arról árulkodhatnak, hogy Lenin és a szovjet központi vezetés tudtával és jóváhagyásával, esetleg utasítására történt a cári család kivégzése (mint láttuk, Hruscsovot is elsősorban ez a kérdés foglalkoztatta). Feltevése szerint a kivégzési parancs Moszkvából érkezett, de Leninék nem vállalták nyilvánosan a felelősséget, amit az uráli elvtársakra kentek, mondván, a cári család kivégzése helyi iniciativa volt. Azoknak, akik tudomásuk volt a központ valódi szerepéről, hét lakat alatt kellett tartaniuk a szájukat a várható következmények figyelembevételével. Amíg nem kerülnek elő újabb iratok, csak találgatni lehet ebben a kérdésben, bár kétségtelenül vannak arra utaló jelek, közvetett utalások, hogy a feltevés nem teljesen alaptalan.

Az alábbiakban eme visszaemlékezések segítségével idézzük fel a cári család utolsó heteit és a gyilkosok lelkiállapotát.

III.

Miklós, felesége és Marija lányuk április 30-án érkezett Tobolszkból Jekatyerinburgba. A másik három lány és az egykori trónörökös Alekszej három hét múlva, május 22-én érkeztek meg.

A volt cárt Vaszilij Jakovlev, az Urál katonai komisszárja vezetésével kísérték Tobolszkból Jekatyerinburgba. A Tobolszkba 150 vöröskatona kíséretében érkező Jakovlev Szverdlov aláírásával ellátott paranccsal szállította el a cári családot (a tobolszkiak úgy tudták, a volt uralkodót Moszkvába viszik, meglepte őket, hogy a foglyok Jekatyerinburgban kötöttek ki).²³ Jakovlev viselkedése kiváltotta Jurovszkij haragját. Ahogy 1922-es visszaemlékezésében írja, „*Jakovlev méltatlanul viselkedett. Segített Miklósnak és Alekszandra*

²² Uo.

²³ СОКОЛОВ 2017, 71.

*Fjodorovná*nak *beszállni és kiszállni.*"²⁴ Udvariisan viselkedett az egykori uralkodóval és feleségével, emberként viszonyult hozzájuk, ami kiváltotta a radikálisok gyanakvását (Jakovlev egyébként 1918 őszén dezertált, és állt a fehérekhez, akik letartóztatták).

A jekatyerinburgi Ipatyev-ház ház belső életére vonatkozóan főleg a tettek vallomásai nyújtanak információkat. A cár és a cárnő fennmaradt naplója ebben a vonatkozásban is szűkszavú. P. M. Bikov 1921-es cikke szerint a volt imperátor „idióta-közömbösen” viszonyult helyzetéhez (talán úgy is mondhatnánk, felülemelkedetten), ellentétben Alekszandra Fjodorovnával, aki folyamatosan tiltakozott.²⁵

Jurovskij 1922-es visszaemlékezése szerint a cári család tagjai „kispolgári” életet folytattak. A lányok, különösen Tatjana keresték a kapcsolatot az örökkel. Marija visszahúzódozó volt, a volt cárnő „méltóságteljesen tartotta magát.” Kabanov első visszaemlékezésében szintén arról ír, hogy a lányok Olga kivételével vidámak voltak, és kimondottan keresték a kapcsolatot az örökkel. Több visszaemlékező is említést tesz az örökkel incselkedő lányokról (kivéve a legidősebb, örökké szomorú, csonttá-bőrré soványodott Olgát).²⁶

Június végén a sajtóban hírek jelentek meg arról, hogy úgymond, a cárt kivégezték. A szovjethatalom ezeket a híreket provokációnak nevezte, 22-én az uráli front parancsnoka, R. I. Berzin a helyszínre látogatott, ahol személyesen meggyőződött a volt uralkodó épségéről.²⁷ Ez az eset mindenestre arra volt jó, akárki is repítette fel a cár kivégzéséről szóló álhírt, hogy demonstrálja, a szovjet központi vezetés ellenzi (ellenezné) a volt uralkodó fizikai megsemmisítését, amire mégis sor került egy hónapon belül. A *későbbi* hivatalos retorika hitelét csak megerősítette ez az incidens.

Szintén furcsa esemény volt, hogy a cár június végén titokban két francia nyelvű levelet kapott (a cári családot élelmiszerrel látták el egy monostorból, így bejuthattak hozzájuk a külvilágból is tárgyak), melyekben arra biztatták őt és családját, legyenek résen, mert a hozzá hű erők készen állnak kiszabadításukra. Ma már tudjuk, hogy ezek a levelek provokációk voltak, valójában a szovjet titkosszolgálat küldte őket.²⁸ Mindenesetre a küldemények „bizonyították”, hogy monarchista összeesküvés készül, a cárt ki akarják szabadítani.

Vajon ez a két esemény: az álhírek a cár kivégzéséről, és a szovjet *központ* demonstratív elhatárolódása; valamint a szökési provokáció már egy

²⁴ АП РФ Ф. 3. Оп. 58. Д. 280. Л. 2-22. statearchiv.ru

²⁵ БЫКОВ 1921 3-26., 15.

²⁶ ЖУК 2014, 150., 450.

²⁷ ХРУСТАЛИЕВ 2008, 488.

²⁸ Уо. 490.

tudatosan átgondolt akció elemei lettek volna? Mindenesetre kiválóan illeszkedtek a későbbi szovjet retorikába, miszerint nem a központi hatalom műve a cár megölése és monarchista összeesküvés zajlott a háttérben.

Július elején a ház addigi parancsnokát, Alekszandr Avgyejevet leváltották. A szovjet terminológiában „Különleges Rendeltetésű Háznak” nevezett objektum új parancsoka Jakov Jurovskij lett. Az Ipatyev-ház védelmét megerősítették.

A cári család őrségében és a kivégzőosztagban is felbukkant egy idegekből álló, „letteknek” nevezett csoport. A „lettek” egy része a jelek szerint orosz volt (Anatolij Jakimov vallomásaiban egyértelműen megkülönbözteti az „orosz letteket” a „nem orosz lettektől”), de voltak köztük magyarok, úgy tűnik ténylegesen is egy lett, s osztrákok vagy németek is (a már említett osztrák Meier saját vallomása szerint tagja volt ennek a Jurovskij-féle csapatnak).²⁹ Jakimov 1919-es vallomása szerint amikor Jurovskij vezetésével átalakították a ház őrségét, egy 10 fős cseka-osztag érkezett a házba, ebből 5 orosz és 5 „lett” volt. Kik voltak a lettek, nem teljesen ismert (maga Jurovskijt is egyet ismert név szerint, bizonyos Calms nevű személyt, aki valóban lett lehetett. 1934-es előadása szerint a letteken és az oroszokon kívül egy osztrák is volt a csapatban). „A nem oroszokat letteknek hívtuk, azért, mert nem oroszok voltak. De hogy valóban lettek voltak-e, azt senki nem tudta. Nagyon is lehetséges, hogy nem lettek voltak, hanem például magyarok.”³⁰

A fehérek által fogságba ejtett Mihail Ivanovics Letyemin (1882-1919), aki az Ipatyev-ház őrségének tagja volt, majd a kivégzés után magához vette a cárnő Kodak fényképezőgépét és a cár egyik életben maradt kuttyáját³¹, ami le is buktatta, 1918. augusztus 8-án tett vallomásaiban azt állította, hogy a ház őrségét 56 fő tette ki, 30 munkás a sziszertyi gyárból, 16 a zlo-kazovszki gyárból és 10 „lett”, akikről nem tudja, honnan érkeztek Jekatyerinburgba. A helyi, őrségben részt vett munkások nevei ismertek.³²

A fehérek által elfogott Anatolij Jakimov 1919 májusában Perm-ben tett vallomásaiban azt állította, kezdetben az Ipatyev-házat magyarok őrizték. A magyarok tavaszi jelenlétére utal, hogy az Ipatyev-házban magyar nyelvű levéltöredékeket is találtak tavaszi keltezéssel. Jurovskij németül beszélt a „lettekkel”, és az egyik őrszobában talált felirat (*Rudolf Lacher. Y. T. K. Jager. Trient*) nagy valószínűséggel arra utal, legalább egy osztrák is volt az őrségben (a Rudolf nevű osztrákról említést tesz Letyemin, igaz,

²⁹ СОКОЛОВ 2017, 366-367.

³⁰ ЖУК 2014, 610.

³¹ A jekatyerinburgi Ipatyev-házat is megjárta kutya, Joy később az angol királyi udvarba került.

³² ЖУК 2014, 368.; СОКОЛОВ 2017, 200-203.

szavaiból arra lehet következtetni, hogy Rudolf nem vett részt közvetlenül a gyilkosságban).³³

Munk Aladár szerint, mint ezt neki elmondták, „hét német és magyar vörös katona” volt a kivégzőosztagban az ismert személyeken kívül.³⁴ Vagy a július elején érkezett „lettek” vettek részt a kivégzésben, de az sem kizárt, hogy július 16-án egy másik, szintén „lettekből” álló speciális kivégzőosztagot küldtek a házba (van olyan visszaemlékezés, ami azt állítja, a kivégzőosztag tagjai csak július 16-án jöttek).

A szovjet kormány a kivégzés előtt három nappal, július 13-án döntött a cári család vagyonának nacionalizálásáról. A rendelkezés július 19-én vált nyilvánossá, éppen azon a napon, amikor II. Miklós kivégzésének híre is.³⁵

A legfontosabb nyoma annak, hogy a kivégzésre legalábbis Moszkva tudtával került sor, egy telegram, ami V. M. Hrusztaljev szerint csak véletlenül kerülhette el a tudatos tisztoगतást. A telegramot Grigorij Zinovjev küldte Petrográdból 1918. július 16-án este Moszkvába, Lenin és Szverdlov részére. Szövege ez: *„Jekatyerinburgból egyenes vonalon közlik az alábbi: „Tudassák Moszkvával, hogy a Filippovval [ez F. I. Goloscsekin, az RKP(b) egyik jekatyerinburgi vezetője, pártnevéen Filip³⁶] egyeztetett bíróság katonai okok miatt nem tűr halasztást, nem tudunk várni. Ha ellenkező véleményen vannak, most azonnal közöljék, Goloscsekin, Szafarov.”³⁷* Meglehetősen sejtelmes szöveg, már ahogy ez az ilyen típusú dokumentumoknál lenni szokott. Érdekes, hogy az üzenet egyik küldője, Goloscsekin a szövegben egyes szám harmadik személyben pártnevéen beszél magáról, miközben a feladónál eredeti nevét használja. Ez nyilvánvalóan konspirációs okok miatt volt szükséges. A szöveg szerint tehát valamiféle bírósági tárgyalásról van szó, ami a katonai helyzet miatt nem tűr halasztást. Ha abból a munkahipotézisből indulunk ki, hogy Moszkva adott utasítást a kivégzésre, a szöveg úgy értelmezhető, hogy a „bíróság” (*szud*) szó alkalmasint a likvidálás fedőkifejezése lehetett ebben a konspiratív szellemiségű textusban. Az utolsó mondat a legnyilvánvalóbb/legérdekesebb, egyértelműen arra utal, hogy Jekatyerinburg további instrukciókat kér Moszkvától. Ha ellenzik a halasztást nem tűró „szudot”, jelezzék! Logikusnak tűnik Hrusztaljev következtetése, miszerint a telegramban egy előre egyeztetett akcióhoz kért végső beleegyezést, vagy az akció leállítására vonatkozó utasítást Jekatyerinburg

³³ СОКОЛОВ 2017, 226.

³⁴ MUNK 1931, 223.

³⁵ ХРУСТАЛЬЕВ 2008, 523-524.

³⁶ 1912-ben részt vett az RSZDRP prágai kongresszusán, ahol a Központi Bizottság tagjává is választották. Előkelő helye volt tehát a bolsevik hierarchiában. СОКОЛОВ 2017, 219.

³⁷ ХРУСТАЛЬЕВ 2008, 533.

Moszkvától. Mivel válasz nem jött, ez azt jelentette, zöld lámpát kapott az akció, hozzá lehet látni a „szudhoz”, vagyis a kivégzéshez.

Szintén a központi utasításról szóló verziót erősíti Lev Trockij 1935. április 9-éről származó naplóbejegyzése, miszerint Moszkvában hoztak döntést a cári család kivégzéséről, személyesen Lenin utasítására. Egész pontosan, Trockij visszaemlékezése szerint ő sem tudott a kivégzési parancsról, ám Szverdlov közvetlenül a gyilkosság után elmondta neki, az egész családot megölték (ami Trockij utólagos visszaemlékezése szerint csodálkozását váltotta ki), és „mi”, azaz Szverdlov és Lenin döntöttek a kivégzésről.³⁸

Jermakov 1930-as években készült visszaemlékezése szerint folyamatos kapcsolattartás volt Jekatyerinburg és Moszkva között a család sorsát illetően. Az említett 1921-es, Bikov által írt jekatyerinburgi kiadvány szerint már július első napjaiban megszületett a döntés „Nyikolaj Romanov és a vele levők” kivégzéséről,³⁹ tehát nem valamiféle spontán, július 16-án hozott határozatról volt szó, mint az némely visszaemlékezésből kitetszenék. Érdekes viszont, hogy ugyanez a Bikov az 1930-as könyvecskében meg már azt írja, hogy a döntés július 12. után született meg. Az ítéletvégrehajtókat július 16-án jelölték ki központilag.⁴⁰ Medvegyev-Kudrin második, „őszinte” vallomása szerint a kivégzés után Jurovszkij Moszkvába utazott, hogy személyesen Leninnek tegyen jelentést az Ipatyev-házban történekről. Jermakov vallomása azért is érdekes, mert e szerint Szverdlov írásos engedélyt adott a cár kivégzésére, ám a „családról egy szó sem volt.” Jermakov visszaemlékezésében azt állítja, a jekatyerinburgi vezetés döntése volt az egész család kiirtása. Jermakov nem titkolt büszkeséggel említi, hogy ő késznek bizonyult e „politikailag fontos feladat” végrehajtására, és mintha kicsit „odaszúrna” Jurovszkijnek, akit állítása szerint először megdöbbenett, hogy a gyerekekkel is végezni kell.⁴¹

Ha igaz, amit Jermakov mond, akkor a cár kivégzésére valóban Moszkva (Szverdlov, és nyilván Lenin) tudtával és jóváhagyásával került sor, de az egész család lemészárlásának bűnét a moszkvai vezetés nem alaptalanul hárította az urálikra. Megállapítható módon a gyilkosságért a következő személyeket terheli a felelősség: Alekszandr Beloborodov területi pártvezető (1938-ban agyonlőtték), Georgij Szafarov uráli pártvezető (1942-ben agyonlőtték), Filipp Goloscsekin (1941-ben agyonlőtték), Pjotr Vojkov, a jekatyerinburgi forradalmi bizottság tagja (1927-ben Varsóban egy fehér orosz emigráns lelőtte), Fjodor Lukojanov, az uráli CseKa vezetője (meghalt 1947-ben), Iszaja Rodzinszkij (1987-ben halt meg), esetleg

³⁸ TROTSKY 1935., 79-80.

³⁹ БЫКОВ 1921, 3-26., 20.

⁴⁰ БЫКОВ 1930, 95.

⁴¹ ЖУК 2014, 102-110.

Jakov Jurovszkij (meghalt 1938-ban), bár arra vonatkozóan, hogy ő döntéshozó vagy csak végrehajtó volt, eltérő utalások olvashatók.

Jakimov állítása szerint a résztvevő oroszokat és letteket sokkolta a látvány, a mézárálás után letörtek voltak. Medvegyev-Kudrin második, halála előtt elmondott „őszinte” visszaemlékezése (ami egészen vérfagyasztó és letaglózó módon beszéli el a cári család tagjainak kínkeserves halálát) szerint (1963) Pavel Medvegyev a kivégzés után halálsápadt volt, reszketett és okádott. A vörösgárdisták a hullákat fosztogatták.⁴²

Ehhez képest Jurovszkij és Jermakov későbbi visszaemlékezéseikben egymással vetélkedve büszkélkednek a cári család kivégzésével. Büszkék arra, hogy őket bízták meg egy ilyen fontos feladattal, és ellentétben másokkal, nekik nem remegett meg a kezük (Jermakov még Jurivszkijt is puhánynak tartotta). Grigorij Nyikulin 1964-es vallomásában egyenesen azt mondja, „humánusak voltunk”, és helyesnek tartotta a kivégzést, örül, hogy részt vehetett benne. Gyengének és puhánynak mondja azokat a „letteket”, akik megtagadták a kivégzésben való részvételt, ő viszont „megtette, ami a kötelesség.”

Alekszandr Sztrekotyin, aki a kivégzés éjszakáján őrszolgálatot teljesített, de a lövések hallatán lement a pincébe megnézni, mi történik ott, 1928-ban a múzeum számára írt visszamlékezésében (ami nagyon naturalisztikus részletekkel beszéli el, hogy a lányok nem haltak meg azonnal, és szuronyokkal döfködték őket agyon) így összegez: „*Boldog és büszke vagyok, és büszke is leszek arra, hogy bár véletlenül, de mégis szemtanúja lehettem II. Miklós és családja halálának.*”⁴³

1920-ban Moszkvában, amikor Rákosi, saját szavai szerint, személyesen találkozott a cár gyilkosaival, ezek az emberek teljesen nyíltan beszéltek neki a történekről. Valóban, az 1920-as években nevezett gyilkosság büszkeség tárgyának számított Szovjet-Oroszországban. 1977-ben viszont már lebontották az Ipatyev-házat, hogy eltüntessék a nyomát is annak, ami 1918 nyarán ott történt. Ez a szovjet társadalomban és legfőképpen elitben végbemenő jelentős morális változásról tanúskodik. Ami az 1920-as években még a büszkeség tárgya volt, az 1970-es évekre szégyellnivaló titokká vált. Nem minősülhetett többé nők és gyerekek legyilkolása bátor forradalmi tettnek. Az Ipatyev-ház lerombolása erős szimbóluma a forradalmi hagyományokkal való *szakítás*nak. A történelem fintora, hogy a ház lerombolásának feladata Borisz Jelcin szverdlovski párttitkárnak jutott, aki később főszerepet játszott a szovjet állam lebontásában is.

⁴² Uo. 246.

⁴³ Uo. 307-308., 550.

Bibliográfia

АП РФ = Архив Президента Российской Федерации Ф. 3. Оп. 58. Д. 280. – statearchiv.ru

ГАСО = Государственный архив Свердловской области Р. 102. оп. 3. д. 17.

MUNK 1931 = Munk Artúr, A nagy káder. Egy pleni feljegyzései a forradalmi Oroszországról. Panthe-on, Budapest, 1931.

RADZINSZKIJ 2002 = Radzinszkij, Edvard, Az utolsó cár. II. Miklós élete és halála. Európa, Budapest, 1996.

RÁKOSI 2002 = Rákosi Mátyás, Visszaemlékezések 1892 – 1925. I. kötet. Napvilág Kiadó, Budapest, 2002.

TROTSKY 1935 = Trotsky's Diary in Exile 1935. London, 1958.

БЫКОВ 1921 = Быков, П. М., Последние дни последнего царя // *Рабочая революция на Урале. Эпизоды и факты 1917-1921*. Гос. Изд. Уральское областное управление. Екатеринбург 1921 Сборник полготовлен к печати П. М. Быковым и Н. Г. Нипоркиным под общей редакцией Н. И. Николаева,

БЫКОВ 1930 = Быков, П. М., Последние дни Романовых, М-Л. 1930.

ДИТЕРИХС 1922 = Дитерихс, М. К., Убийство царской семьи и членов дома Романовых на Урале. Владивосток 1922.

ЖУК 2014 = Жук, Ю. А., Исповедь цареубийц (Убийство Царской Семьи в материалах Предварительного Следствия и в воспоминаниях лиц, причастных к совершению этого преступления) М., 2014.

НИКОЛАЕВ 1921 = Николаев, Н. И. (общая редакция), Рабочая революция на Урале. Эпизоды и факты 1917-1921. Гос. Изд. Уральское областное управление. Екатеринбург 1921.

СОКОЛОВ 2017 = Соколов, Н. А., Убийство царской семьи. М., 2017.

ХРУСТАЛЕВ 2008 = Хрусталева, В. М. (отв. ред. и составитель), Дневники Николая II и императрицы Александры Федоровны в двух томах том 2. 1 августа 1917 – 16 июля 1918. М. ВАГРИУС.

VASZILIJ VITALJEVICS SULGIN ÚTJA A SZOVJETUNIÓBAN (1925-1926)

Vaszilij Vitaljevics Sulgin az orosz jobboldali monarchista, feketeszázás mozgalom, a fehér mozgalom, majd a fehér emigráció meghatározó alakja. Hosszú, fordulatokban gazdag életútja során sorsfordító történelmi események tanúja vagy éppen cselekvő résztvevője volt.¹ Szónokolt az Állami Dumában, kiterjedt publicisztikai tevékenységet folytatott, támogatta Sztolipin reformpolitikáját, meggyőződéses antiszemitaaként lapjában, a Kijevljanyinban éles hangvételű cikket írt a rituális gyilkossággal vádolt Mendel Bejlisz védelmében, elítélte a zsidópogromokat. 1917. március 2-án a „monarchia megmentése” érdekében rávette II. Miklóst, hogy mondjon le a trónról öccse, Mihail Alekszandrovics nagyherceg javára. A polgárháborúban a fehér mozgalom egyik fő propagandistája és ideológusa volt, tárca nélküli miniszteri posztot töltött be a Déloroszországi Fegyveres Erők Főparancsnoka mellett működő Különleges Tanácskozásban. De élt illegálitásban is a bolsevikok által elfoglalt Odesszában, ahol az „Azbuka” helyi részlegének tevékenységét irányította. (Az „Azbuka” a dél-oroszországi fehér mozgalom hírszerző, felderítő hálózata. Alapítója és egyik vezetője maga Sulgin volt.) Vrangel vereségét követően emigrációban élt, megfordult Párizsban, Berlinben, majd az 1920-as évek közepén a délszláv államban telepedett le, lakott Újvidéken, Dubrovnikban, Belgrádban, végül a szerémségi Karlócán. Élénken foglalkoztatta az emigráció sorsa, igyekezett nyomon követni a szovjetunióbeli történéseket, tagja volt a ROVSZ-nak (Russzkij Obscsevoincszkij Szozjuz), a Krímből evakuált Orosz Hadsereg emigrációban létrehozott utódszervének. Az 1920-as évek második felében visszavonult az aktív politizálástól, de a tollat továbbra sem tette le. A második világháborút a németek által megszállt délszláv államban vészelte át. 1944 decemberében a szovjetek Karlócán őrizetbe vették. Moszkvába szállították. 1947 júliusában szovjetellenes tevékenység vádjával 25 év börtönbüntetésre ítélték. Büntetését a vlagyimiri központi börtönben töltötte, ahonnan 1956-ban amnesztiával szabadult. Megtért monarchistaként sajátos „kegyeltje” lett a szovjet rendszernek. Meghívott vendégként jelen volt az SZKP XXII. kongresszusán. 1964-ben saját magát alakította a Fridrih

¹ Vaszilij Sulgin portréját magyarul lásd: BEBESI [2016], 186-197.

Ermler által rendezett, „A történelem ítélőszéke előtt” című dokumentumfilmben.² Sulgin 1976-ban, 98 éves korában hunyt el Vlagyimirban.

Jelen tanulmány Sulgin emigrációs éveinek egy, Magyarországon eddig kevésbé ismert epizódját kívánja bemutatni. Erről Bebesi György Sulgin-portréjában a következőt olvashatjuk: „1925-1926-ban titokban hazalátogatott, élményeiből írta az élesen Lenin-ellenes *«Három főváros»* című művét”.³ A látogatás körülményei, részletei és következményei mindenképpen indokolttá teszik, hogy alaposabban górcső alá vegyük Sulgin utazását a Szovjetunióban.

Az utazás előtörténetéhez két mozzanatot kell megemlíteni. Az egyik Sulgin esetében családi vonatkozású. Középső fia, Veniamin a 3. Markov ezred géppuskás osztagának katonájaként a Krím-félsziget kiűritésekor a bolsevikok fogságába esett. Sulgin több kísérletet is tett, hogy kiderítse, mi történt a fiával. Igyekezett felkutatni katonatársait, a gallipoli táborban beszélt egy hadnaggyal, fia közvetlen felettesével, aki szemtanúja volt a fiú fogságba esésének. 1921 folyamán Sulgin két ízben is megpróbált titokban eljutni a Krímbe, hogy fia nyomára bukkanjon. Próbálkozásai ekkor nem vezettek sikerre.⁴ A későbbiek során arról kapott hírt, hogy fia Poltavában vagy Vinnyicában van elmeógyógyintézetben.⁵ Természetesen a családi motiváción kívül más oka is volt, hogy Sulgin, az emigráció akkor még politikailag aktív tagja jókora kockázatot vállalva 1925 végén átlépte a szovjet határt. Amint maga írja erről: „*De az is igaz, hogy ez az utazás a legnagyobb mértéken felkeltette érdeklődésemet. Egyáltalán nem elégtettek ki az újságok híradásai arról, mi történik Szovjetországban. «Ujjaimat a sebbe akartam helyezni.» Számos jel utalt arra, hogy a helyzet korántsem olyan, amilyennek a híradások festik.»*⁶

A „Három főváros” című művének elején Sulgin meglehetősen szűkszavúan nyilatkozik útjának előkészületeiről. Konspirációs okokból mindössze annyit jegyez meg, hogy a csempészekről kért segítséget, akiknek foglalkozásukból adódóan állandó lehetőségük volt bejutni Oroszországba. A sorok között azonban sejtetni engedi, amit biztosan tudott, hogy útjának

² REPNYIKOV 2014, „Шульгин был гостем на XXII съезде КПСС...” kezdetű szöveghely.

³ BEBESI [2016], 195. A három főváros a Sulgin által meglátogatott Kijev, Moszkva és Leningrád volt.

⁴ SULGIN 1991, 6-8.

⁵ Ennél pontosabb információt Sulginnek csak élete végén sikerült szereznie eltűnt fiáról. Az 1970-es években a KGB segítségével állítólag eljutott Vinnyicába, ahol előkerült Veniamin korábbi kezelőorvosa. Az akkor már idős hölgy emlékezett a fiúra, aki súlyos beteg volt, az elmeógyógyintézetben kényszertáplálásnak vetették alá. Eszerint a verzió szerint Veniamin Sulgin 1925-ben még életben volt, ezt követően azonban hamarosan meghalt. (RIBASZ 2014, 421.)

⁶ SULGIN 1991, 9.

megszervezése, a határon történő átjuttatása mögött nem egy csempészhálózat, hanem egy politikai szervezet húzódott meg. A határátlépés előtt Sulgin másfél hónapot töltött Rovnóban, szakállt növesztett, megváltoztatta öltözetét, külsejét, leginkább zsidó öregemberre hasonlított. Majd szemléletes részletességgel (de ismét konkrét helyszínek említése nélkül) írja le, miként jutott a „csempészek” által működtetett „ablakon” át a Szovjetunió területére. Ma már tudjuk, hogy a határ átlépésére az akkor lengyel határtelepülésnek számító, ma Belorussziához tartozó Sztolbci (Sztoubci) térségében került sor. A leírásban szinte tapintani lehet a feszültséget, bármikor szovjet járőrbe ütközhetek, Sulgin zsebében pedig ott lapult a „csempészektől” kapott „játékszer”, egy Brauning revolver. A távoli, behavazott fenyőkben, farönkökben időnként közeledő katonákat vélt felfedezni.⁷

Mindez azonban egy tökéletesen megrendezett és előadott színjáték volt. Sulgint valójában az OGPU utaztatta a Szovjetunióban. Az utazás része volt a szovjet titkosszolgálatok által a fehéremigráció és a nyugati országok hírszerzése ellen végrehajtott nagyszabású és szerteágazó akciónak, a „Tröszt” műveletnek. A művelet célja az információ-szerzésen túl az emigráció cselekvőképességének megbénítása, az egyes szekértáborok közötti törésvonalak elmélyítése és végső soron az emigráció feletti irányítás átvétele volt. Ennek érdekében 1921-1922 fordulóján létrehozták a „Közép-Oroszországi Monarchista Egyesületet”, egy fiktív illegális szervezetet (melyet mind csekista berkekben, mind az emigrációban röviden csak „Trösztként” emlegettek). A KOME tagjai – valójában a GPU/OGPU ügynökei – azt a képet sugallták az emigráció felé, hogy Oroszországban egy kiterjedt földalatti hálózat létezik, emberei ott vannak az államigazgatás és a hadsereg irányító posztjain és csak a megfelelő alkalomra várnak, hogy megdöntsék a szovjet rendszert. Tevékenységük során pedig számítanak az emigráció támogatására. A KOME élén formálisan Andrej Zajoncskovszkij, egykori gyalogsági tábornok, a Frunze Katonai Akadémia akkori tanára állt. A KOME Politikai Tanácsának elnöki szerepét Alekszandr Jakusevre osztották, a katonai szervezet vezetőjévé Nyikolaj Potapov egykori cári altábornagyot tették meg. Mindkettőjük még a forradalom előtti időkből kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkezett, számos korábbi munkatársuk, ismerősük volt az emigráció soraiban, ami megkönnyítette számukra a mozgást ebben a közegben. A csekisták előzetesen nagy hangsúlyt fektettek megdolgozásukra, felkészítésükre, hiszen az ő teljesítményükön, lojalitásukon múlt az akció sikere.⁸

⁷ SULGIN 1991, 13., 22-39.

⁸ A „Tröszt” keletkezésének körülményeiről lásd: GOLGYIN 2010, 322-335.

Alekszandr Jakusevvel, akit emigrációs berkekben Fjodorov álnéven is ismertek, Sulgin először 1923 augusztusában találkozott Berlinben. Sulginon kívül a találkozón jelen volt Pjotr Vrangel németországi katonai képviselője, Alekszej von Lampe ezredes (1923 decemberétől vezérőrnagy), annak politikai tanácsadója Nyikolaj Csebisev, valamint Jevgenyij Klimovics altábornagy, a Rendőrségi Ügyosztály volt igazgatója, aki 1920-ban Vrangel hadseregében a hírszerzést és kémelhárítást irányította, az emigrációban pedig a Különleges Osztály élén a bolsevik ügynökök kiszűrése volt a feladata. Jakusev közel kétórás előadást tartott nekik a szovjetunióbeli helyzetről, a lakosság hangulatáról és a monarchista mozgalom perspektíváiról. Majd hozzátette, ha valaki a jelenlévők közül személyesen kíván meggyőződni az általa elmondottakról, szívesen látják, ahhoz is van elég erejük, befolyásuk, hogy viszonylagos biztonságát garantálják. Sulginban már akkor megfogalmazódott, hogy a lehetőséget kihasználja fia felkutatására. Jakusev (Fjodorov) még azt is felvetette, hogy Sulginnak esetleg egy külföldi állam követségén kreálnának valamilyen fiktív státuszt, ami még nagyobb biztonságot nyújtana számára.⁹

A beszélgetés ezen a ponton abbamaradt, a jelenlévők pedig, akik Sulgint is beleértve komoly konspirációs tapasztalattal rendelkező férfiak voltak, igyekeztek felmérni, hogy tényleg egy illegális mozgalom vezetőjével, vagy a szovjet hírszerzés provokátorával van dolguk. A későbbi fejlemények ismeretében nehéz rekonstruálni, milyen benyomás alakult ki Jakusevről a társaság tagjaiban. Utólag Klimovics, Csebisev és von Lampe is igyekezett olyan színben feltüntetni a dolgot, mintha ő már akkor gyanút fogott volna, hogy Jakusev provokátor, de a többiek nem értettek vele egyet. A kétely megléte Csebisev esetében igazolható leginkább.¹⁰ Mindenesetre akkor, 1923 augusztusában Jakusev sikerrel vette ezt az akadályt is, az emigráció meghatározó körei egyre inkább hajlottak a vele és az általa képviselt szervezettel való együttműködésre. Néhány hónappal később maga Klimovics volt az, aki Jakusevnél közbenjárt Sulgin érdekében. Jakusev, bár nem garantálta Sulgin teljes biztonságát, hajlandónak mutatkozott az utazás megszervezésére. A részleteket az OGPU vezetésében a legmagasabb szinten egyeztették, az ügyel személyesen Feliks Dzerzsinszkij, Vjacseszlav Menzsinszkij és Artur Artuzov foglalkoztak.¹¹ Menzsinszkij akkor Dzerzsinszkij első helyettese volt az OGPU élén, valamint a Titkos

⁹ ZSUKOV 1991, 417.

¹⁰ GOLGYIN 2010, 338-340.; GASZPARJAN 2008, 157-158.; illetve: GLADKOV 2008. „Именно фон Лампе устроил Федорову настоящий экзамен...” kezdetű szöveghely.

¹¹ GOLGYIN 2010, 364.; GLADKOV 2008. „Руководителям ОГПУ очень хотелось удерживать «Трест» на плаву...” kezdetű szöveghely.

Műveleti Igazgatóságot irányította, Artuzov pedig az igazgatóság Kémelhárító Osztályát vezette.

Sulgin utazása kapóra jött az OGPU-nak. 1925 szeptemberében a Tröszt művelet keretében, Jakusev segítségével sikerült szovjet területre csalni Sidney Reillyt, a brit hírszerzés egyik legjobb, Oroszországra szakosodott ügynökét. A KOMÉ vezetőségével folytatott néhány napos színlelt tárgyalás után Reillyt őrizetbe vették, kihallgatása hetekig folyt a Lubjankán, majd november 5-én agyonlőtték. Mivel Reilly eltűnése alááshatta volna a „Tröszt” iránti bizalmat az emigrációban, halálát igyekeztek szerencsétlen véletlennek feltüntetni. A hivatalos közlemény szerint Reilly illegális határátlépés közben szeptember 29-ére virradóra szovjet határörökbe ütközött és tűzharc során életét vesztette (a kérdéses időpontban még a tűzpárbajt is imitálták a határon).¹² Sulgin utazása és sikeres visszatérése alkalmas eszköznek látszott arra, hogy helyreállítsa a „Tröszt” reputációját az emigráció szemében.

Sulgin tehát szovjetunióbeli útja során végig az OGPU szoros kontrollja alatt volt. Ebből azonban semmit nem gyanított, teljes mértékben megbízott azokban az emberekben, akik útját egyengették: *„az ajánlások nagyon jók voltak, abban az értelemben, hogy ezek az emberek csempésztevékenységükön kívül tökéletesen tisztességesek, és engem semmi esetre sem árulnak el.”*¹³ Elviekben nem zárta ki annak lehetőségét, hogy szovjet fogságba kerül, és személyét a szovjetek megpróbálják propagandacélokra felhasználni. Ennek kivédésére elutazása előtt egy levelet hagyott Leonyid Artyifekov vezérőrnagynál, akit megkért, hogy szükség esetén hozza azt nyilvánosságra. A levélben Sulgin kijelentette, hogy kizárólag személyes ügyben utazik Szovjetunióba, továbbra is a bolsevizmus esküdt ellensége és semmifajta vele kapcsolatos egyéb híresztelésnek ne adjanak hitelt.¹⁴ Könyvében különösen útja első felének leírásánál találkozhatunk néhány kételkedő megjegyzéssel: *„nem kerültem-e ügyes OGPU ügynökök kezei közé?”* Ez a felvetés azonban nála inkább akadémikus jellegű, hiszen mint írásából egyértelművé válik, éppen az őt körülvevő OGPU ügynökök alakítása győzte meg Sulgint a „Tröszt” valószínű voltáról, arról, hogy kísérői tényleg összeesküvők, akik ismerik és szigorúan betartják a konspiráció írott és íratlan szabályait, akikben a legtöbbször mértékben megbízhat.¹⁵

¹² GASZPARJAN 2008, 184-196. Sidney Reilly Szigizmund (más források szerint Szolomon) Rozenbljum néven született Odesszában, tehát eredetileg oroszországi zsidó családból származott.

¹³ SULGIN 1991, 20.

¹⁴ Uo. 10.

¹⁵ Uo. 55-56., 69.

A „Három fővárosban” csak Ivan Ivanovicsként emlegetett személy, aki embereivel közvetlenül átjuttatta őt a határon, tökéletesen imitálva az ilyenkor éles helyzetben jelentkező veszélyérzetet is, valójában Mihail Krinyickij, az OGPU ügynöke volt. Az Anton Antonovics néven szerepeltetett fiatalember pedig, aki a határ másik oldalán a Szovjetunióban Sulgin útját egyengette, valójában Szergej Dorozsinszkij volt (szintén az OGPU ügynöke). Dorozsinszkij szerencsés választásnak bizonyult. A háború előtt Kijevben lakott, a kijevi körzeti ügyész helyettese volt, így jól ismerte Sulgin, a Kijevljanyin című lap akkori főszerkesztőjét, Sulgin viszont nem emlékezett rá.¹⁶ „Igen, mi már találkoztunk, de ön elfelejtett engem az arcok kaleidoszkópjában. Én ellenben nagyon jól emlékszem önre.”¹⁷ – jegyezte fel Sulgin „Anton Antonovics” szavait. Anton Antonovicstól Sulgin megkapta személyazonosságát igazoló iratait és hozzá az instrukciókat: „itt olvashatja, hogy ön – Edvard Emiljevics Smidt, hogy fontos beosztást tölt be egy állami intézményben, hogy a kiállított kiküldetési rendelvénnyel alapján ön a Szovjetunió különböző városaiba lett vezényelve és a szovjet hatóságok minden segítséget kötelesek megadni önnek.” Majd a későbbiek során további gyakorlati tanácsokkal látta el Sulgin: felelős beosztású munkatársként „ne feledje, hogy a kommunisták soha nem veszik elő párttagkönyvüket. Ezért nyugodtan viselkedjen úgy, mintha párttag lenne. Csak hadd gondolják, hogy ön párttag [...], ön előtt reszketniük kell, Edvard Emiljevics.”¹⁸ Sulgin iratai valójában Ioszif Karlovics Svarc névre szóltak, Sulgin konspirációs megfontolásból változtatta meg a műben még álnevét is.

Az első város, melyet Sulgin könyvében részletesen bemutat, ahol közvetlen tapasztalatokat igyekezett szerezni a szovjet mindennapokról, az szülővárosa, Kijev volt, amelynek minden szegletét ismerte. Kijevben Anton Antonovics néhány napra „magára hagyta” Sulgin. Ez tudatosan megtervezett akció volt az OGPU részéről. Arra voltak kíváncsiak, hogy Sulginnek maradtak-e olyan élő kapcsolatai Kijevben, amelyekről a szovjet hírszerzés addig nem tudott, s vajon felkeresi-e ezeket otléte alatt.¹⁹ Sulgin azonban kiszúrta, hogy figyelik (nem lehetetlen, hogy ez is része volt a tervnek). Futva, lovasszánon, villamoson, mellékutcákon, udvarokon át menekült követői elől, mígnem nagy nehezen sikerült leráznia őket.²⁰ Sulgin az átéltekről beszámolt Anton Antonovicsnak (Dorozsinszkijnek), aki igyekezett megnyugtatóni őt, hogy valószínűleg a köztörvényes bűnözők elleni nyomozóhatóság emberei eredtek a nyomába. Egyrészt a GPU ennél sokkal kifinomultabb módszerrel követi az általa megfigyelteket, a követőket

¹⁶ GLADKOV 2008, „В ночь на 23 декабря 1925 года...” kezdetű szöveghely

¹⁷ SULGIN 1991, 48.

¹⁸ Uo. 48., 52.

¹⁹ PRJANYISNYIKOV 2004, „На улицах Киева чекисты...” kezdetű szöveghely.

²⁰ SULGIN 1991, 164-170.

ebben az esetben lényegesen nehezebb kiszűrni, ráadásul, mihelyt a célszemély rájön, hogy figyelik, azonnal lecserélik az őt követő ügynököt. Másrészt magatartásával, külsejével, láthatóan különösebb cél nélküli bolyongásával a városban felkelthette valami utcai ügynök kíváncsiságát, és ez a kíváncsiság csak tovább erősödött, mikor Sulgin megpróbálta lerázni követőit.²¹ Végül megegyeztek, hogy a Kijevben még hátralévő négy nap során Sulgin biztonsági okokból betegnek tettei magát és végig a szobájában marad.

Már a kijevi tapasztalatok leírásánál megjelennek azok a vezérmotívumok Sulginnál, melyek segítségével megpróbálta a 20-as évek közepének szovjet-orosz valóságát megragadni. A látottak alapján Sulgin az emigrációban és külföldön sokak által osztott evolúciós álláspontra helyezkedett. Úgy látta, és utaztatói is ezt a benyomást igyekeztek erősíteni benne, hogy a kommunista rezsim vadhajtásai visszaszorulóban vannak, az élet lassan kezd visszatérni a normális, forradalom előtti kerékvágásba. A való élet rákényszerítette a bolsevikokat szélsőségesen utópisztikus doktrínáik feladására, a vasúthálózat működik, a piacokon van áru, vendéglátóhelyek, szállodák üzemelnek. A polgárháborús káoszhoz képest viszonylagos rend, tisztaság van. Az emberek jobban öltözöttek, udvariasabbak egymással, mint a hadikommunizmus éveiben, még az elvtárs szó használata is kikopott, visszatértek a régi megszólítások. Az orosz társadalom életképes rétegei hatalmas erőfeszítéssel igyekeznek helyreállítani, ismét működőképessé tenni a gazdaságot, kereskedelmet, infrastruktúrát, a kommunisták pedig, miután a valóság „homlokon vágta őket”, hagyják ezeket az energiákat kibontakozni. „Vagyis megértették azt, amire sokan, többek között én is próbáltuk őket tanítani [...] a gyűlésezés és a munka összeegyeztethetetlenek.” „Minden olyan, mint régen, csak egy kicsit rosszabb” – ez a megjegyzése állandó visszatérő elem leírásaiban. Szimbolikus értékűnek tartja, hogy Moszkvában, ahol restaurálják, felújítják a régi épületeket, a Kreml falának vörös színét felváltja az eredeti szürkésfehér „a vörös hatalom azt tűzte ki célul, hogy helyreállítja a fehér Moszkvát”.²² Sulgin „1920” című munkájának egyik jövendölése így hangzott: „A Fehér Eszme mindenképpen győzni fog...”. A NEP Oroszországa láttán nem habozik kijelenteni: „És tessék, már győzött is. Igen győzött”... „Visszatért az Egyenlőtlenség. A Hatalmas, Életet adó, Feltámasztó Egyenlőtlenség”. A kommunizmus egyenlősítő tendenciáinak vége, a társadalmi hierarchiával együtt megjelent a felemelkedés reménye és lehetősége, amely alkotó szellemi és fizikai munkára serkenti az embereket.²³

²¹ SULGIN 1991, 173-174.

²² Uo. 70., 211-212., 219.

²³ Uo. 114.

Moszkvában Anton Antonovics egy rövid időre „Pjotr Jakovlevics” gondjaira bízta Sulgint. A név mögött Satkovszkij, egykori csendőr ezredes, az Ohrana korábbi munkatársa rejtőzik, aki az OGPU szolgálatában állt. Néhány hónappal korábban részt vett a Reilly elleni akcióban is.²⁴ A szovjet fővárosban Sulgin találkozott a KOME „vezetőivel”, Alekszandr Jakusevvel (Fjodorovval) és Nyikolaj Potapovval. A velük folytatott beszélgetés körülményeinek leírása tér el leginkább a valós helyzettől Sulgin könyvében. A „Három fővárosban” egy vasúti szerelvény hálókocsijában csatlakozott hozzá egy ismeretlen, aki „véletlenül” Sulgin Napok c. könyvét olvasta, majd közölte beszélgetőtársával, hogy ő is a „csempészek” közül való és Anton Antonovics küldte őt Sulginhoz. A nevét nem mondta meg, de utalt rá, hogy a „csempészek” vezetői közé tartozik.²⁵ Valójában Sulgin három alkalommal is találkozott a „Tröszt” vezetőivel, az első megbeszélésre 1926. január 13-án került sor Moszkvában, a Sulgin által jól ismert Jakusev lakásán. A megbeszélésen Potapov is részt vett.²⁶ A tartalmi elemek a leírásban ugyanakkor Sulgin szavai híven tükrözik a megbeszélésen elhangzottakat. A KOME két dolgot kért Sulgintól. Az egyik, hogy közvetítsen a „Tröszt” és Vrangel tábornok között, igyekezzen rávenni az Orosz Hadsereg utolsó főparancsnokát a Tröszttel kapcsolatos elutasító álláspontjának megváltoztatására és a „földalatti monarchista mozgalommal” való szorosabb együttműködésre. Sulgin a legnagyobb örömmel vállalta a megbízatást. Próbálkozása azonban nem járt sikerrel, nem tudta eltántorítani Vrangelt korábbi véleményétől: *„a legnagyobb mértékben el voltam ragadtatva «csempészeimtől», egyúttal elkésértett, hogy P. N. Vrangelt az én érzéseim nem lelkesítették, és nem volt hajlandó érdeklődést tanúsítani «csempészeim» iránt.”*²⁷ Vrangel kezdettől fogva csekista provokációnak tartotta a „monarchista központ” tevékenységét és elzárkózott a szervezettel való együttműködéstől. A „Tröszt” külföldre utazó képviselőit egyszerűen csak „szovjet Azefeknek” nevezte, vagyis az Ohrana egykori hírhedt eszer-terrorista kettős ügynökéhez és provokátorához hasonlította őket. Nem véletlenül közölte a Szovjetunióba készülő Sulginnal egy beszélgetésük során, hogy semmiféle politikai megbízást nem kíván neki adni útjával kapcsolatban.²⁸

²⁴ PRJANYISNYIKOV 2004, „Отъездом в Москву Дорожинский...” kezdetű szöveghely.

²⁵ SULGIN 1991, 285-286.

²⁶ ZSUKOV 1991, 449-450.; PRJANYISNYIKOV 2004, „В Москве Шульгин трижды бещедовал...” kezdetű szöveghely. Ezekben a megbeszéléseken Sulgin későbbi visszaemlékezése szerint Jakusev kijelentette, hogy Trockij találkozni szeretne Sulginnal. *„Amennyiben Ön ezt hasznosnak ítéli, kész vagyok rá”* – hangzott a válasz, ám Jakusev gyorsan visszavonulót fújt: *„Nem, az túl veszélyes lenne.”*

²⁷ GASZPARJAN 2008, 199.; ZSUKOV 1991, 464., 472.

²⁸ SULGIN 1991, 9-10., 472.

A másik kérdés talán még fontosabb volt és az emigráció egészére vonatkozott. A „Tröszt” – fejtette ki Jakusev – az emigráció felé továbbra sem tudja áttörni a bizalmatlanság falát, „odaát” már eltemették Oroszországot, az orosz népet, éppen ezért kérik arra Sulgint, hogy visszatérve az emigrációba, írja meg oroszországi útjának tapasztalatait, adjon hírt az éledő, magára találó orosz népről. Sulgin elvállalta a felkérést, 1926 folyamán az elkészült fejezeteket a már bejáratott csatornákon keresztül Moszkvába küldte jóváhagyásra. Ő úgy vélte azért, nehogy óvatlanságból olyan dolgok kerüljenek a könyvbe, melyek a KOMÉ nyomára vezethetik az OGPU-t. Valójában azonban Sulgin munkájának cenzorai éppen az OGPU vezetői besorozású munkatársai voltak, mindenekelőtt a korábban már említett Artur Artuzov.²⁹

Jakusev Sulginon keresztül a következőkről igyekezett meggyőzni az emigrációt. Az orosz nép és a földalatti monarchista mozgalom fokozatosan erősödik. Ezt az organikus folyamatot nem szabad türelmetlen, kalandor akciókkal siettetni, ki kell várni a megfelelő pillanatot a szovjethatalom megdöntésére. Oroszország egyre inkább kezd normális államra hasonlítani: *„Semmilyen kommunizmus nem létezik többé, pusztán olyan emberek ostoba fecsegéséről van szó, akiknek nehezükre esik beismerni, hogy minden téren megbuktak, felsültek, és világméretű kudarcot vallottak.”* Az emigráció helyzeténél fogva elszakadt az orosz valóságtól, nem ismeri az itteni viszonyokat, ezért a szovjethatalom megdöntésében az illegális mozgalomnak kell irányító szerepet játszania. Egyelőre nem az aktív harc, hanem az erőgyűjtés, az építkezés fázisa van napirenden. Olyan erős és kiterjedt szervezetet kell létrehozni, amely a bolsevik rezsim megdöntésének pillanatában azonnal képes a hatalom átvételére, ellenkező esetben az ország káoszba süllyed, mint 1917-ben.³⁰ Ennek, a szovjet hírszerzés és elhárítás vezetői által kidolgozott koncepciónak az volt a célja, hogy az emigráció aktivista szárnyát visszatartsa a szovjetellenes harc nyílt formáitól (merényletek, szabotázs),³¹ az

²⁹ MIHAJLOV [é.n.], 269.

³⁰ SULGIN 1991, 286-298.

³¹ Az emigrációban mindenekelőtt a Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg közvetlen alárendeltségébe tartozó Alekszandr Kutjepov gyalogsági tábornok, az Orosz Összharci Szövetség (ROVSZ) Harci Szervezetének vezetője hangoztatta a bolsevikokkal szembeni aktív harc szükségességét (terrorcselekmények, diverzáns akciók elkövetése szovjet területen). A „Trösztnek” azonban őt is sikerült „behálózni”, ügynökeit a „Tröszt” csatornáin keresztül juttatta el a Szovjetunióba. Közülük a két legfontosabbal Sulgin is hosszabb időt töltött Moszkvában. A „Három főváros” c. könyvben emlegetett „Vaszilij Sztjepanovics” és „Praszkovja Mironovna” valójában Kutjepov Moszkvába telepített ügynökei voltak, természetesen az OGPU szoros kontrollja alatt, ami nemcsak eleve kizárt mindenfajta radikális akciót, de valójában a szovjet elhárítás kezére dolgoztak. Hosszú „illegális” szovjetunióbeli tartózkodásuk, többszöri külföldi útjaik segítettek az emigráció szemében legalizálni a „Trösztöt”. A Sulgin által adott nevek mögött a Sulc házaspár rejtőzik, Georgij Radkovics

emigráció egészével pedig elhitesse, hogy a legcélravezetőbb magatartás az adott helyzetben a kivárás és passzív megfigyelés, hiszen az idő végső soron nekik dolgozik.

Sulgin akarva-akaratlanul elfogadta Jakusevék okfejtését, a NEP Oroszországát látva maga is elhitte, hogy az orosz nép fokozatosan magára talál, kezébe veszi saját sorsának irányítását és előbb-utóbb megszabadul a kommunistáktól. Érzéseiről, benyomásiról sokat elárul az a kijelentése, amit akkor tett, miután visszafelé átlépte a szovjet-lengyel határt: „*Mikor ide jöttem, nem volt hazám. Most már van*”.³² Miután hazájából visszatért az otthonába, Sulgin nekifogott a könyv megírásának. Nemcsak a „Tröszt” kérését teljesítette ezzel, de ő maga is erős belső készletet érzett, hogy tapasztalatait, gondolatait megossza az emigrációval. A „Három főváros” nem egyszerű útibeszámoló, hanem komoly intellektuális teljesítmény is Sulgin részéről. Sokszor álmokba, elképzelt élethelyzetekbe, beszélgetésekbe szövi bele gondolatait, politikai nézeteit a forradalomról, a bolsevikokról, zsidókérdésről, Oroszország akkori jelenéről és általa elképzelt jövőjéről.

A „Három főváros” 1927 januárjában jelent meg Berlinben és a szenzáció erejével hatott. Fogadtatásáról a szerző később ezt írta: „[A könyv] elképesztő magasságokba emelt. Egy ideig én voltam az emigráció legragyogóbb alakja... aztán jött a zuhanás. Egészen szédítő. Az elragadtatás csúcsairól a nevetésesség mélységébe.”³³ A drámai változást az okozta, hogy 1927 áprilisában a „Tröszt” egyik vezetője, az OGPU ügynöke, Alekszandr (Edvard) Opperut-Sztaunyc (akit számos más néven is ismertek és életrajzának rengeteg homályos pontja van) Finnországban előbb a finn, majd a brit titkosszolgálatoknak felfedte, hogy a Közép-Oroszországi Monarchista Egyesület hátterében valójában a szovjet hírszerzés áll. Az OGPU tehát ily módon éveken keresztül orránál fogva vezette nem csak az egész emigrációt, de számos nyugati ország hírszerzését is: dezinformációkkal látta el őket, beépült szervezeteikbe, megbénította tevékenységüket.³⁴ A hír sokkolta az emigrációt és magát Sulgint is. Innentől kezdve visszavonult az aktív politizálástól. 1927 októberében már a történetek ismeretében utószót írt könyvéhez, amely

(Sulc) és felesége, az orosz Jeanne d’Arc-ként is emlegetett Marija Zaharczenko-Sulc (utóbbi például komoly szerepet játszott Sidney Reilly szovjet területre csábításában). Radkovics többször volt Sulgin kísérője Moszkva utcáin, Sulgin gyakran vendégeskedett náluk. Néhány elejtett megjegyzésből arra következtethetünk, hogy Marija Zaharczenkóval Sulginnak komoly vitái voltak. Bár ezek mibenlétét Sulgin nem részletezi, minden bizonnyal a szovjet-hatalom elleni harcban követendő taktika terén támadt köztük nézeteltérés. Marija Zaharczenko a fegyveres harc híve volt, míg Sulgin a bolsevik rezsim bukását a belső evolúciós folyamatoktól remélte. SULGIN 1991, 255-258.

³² Uo. 338.

³³ ZSUKOV 1991, 401.

³⁴ GOLGYIN 2010, 378-379.

Pjotr Sztruve lapjában a „Rosszijában” jelent meg. Ebben Sulgin megpróbálta megérteni és megértetni olvasóival a „Tröszt” sikerének és az emigráció naivitásának okait. Egyrészt értetlenségét fejezte ki, miképp engedhette át az OGPU szigorú cenzúrája a könyvet, amelyben számos dehonesztáló kijelentést tett a szovjethatalomra, a szocializmus teljes kudarcáról és a régi világ lassú, vajúadásokkal terhes újjászületéséről értekezett.³⁵ Sulgin azonban itt megfeledkezett arról, hogy könyvét nem a szovjet olvasóknak, hanem az emigrációnak szánták. Mondanivalója az OGPU stratégiájába tökéletesen beleillett: a KOME-t létező és erős szervezetként mutatta be, és azt sugallta, az emigrációnak elegendő passzív várakozásra berendezkednie az idő, az orosz nép és a „Tröszt” majd elvégzi a bolsevikok megdöntésének feladatát.

Másrészt megjegyezte: az emigrációt lenyűgözte a „Tröszt” befolyása, az, hogy ügynökei szabadon mozogtak számos országban, látszólag életüket kockáztatva, rejtékutakon lépték át a szovjet határt, tárgyaltak az emigráció vezetőivel, külföldi titkosszolgálatok képviselőivel, majd visszatértek a Szovjetunióba, ahol részben az állami szervekbe való beágyazottságukkal, részben komoly konspirációval sikerült elkerülniük a lebukást.³⁶ (Sulginnek leginkább ez utóbbi imponált, hiszen úgy érezte, az ő biztonságáról is konspirációs eszközök sokaságával gondoskodtak.)

Még későbbi írásaiból is érezhető egyfajta ingadozás: maga sem volt biztos benne, hogy a Közép-Oroszországi Monarchista Egyesületet a cseksiták hozták-e létre, vagy „pusztán” beépültek egy valóban létező, formálódó illegális szervezkedésbe és azt használták fel ügyesen saját céljaikra. Ez az értelmezés talán némi vigaszt jelenthetett számára a totális kudarc ellenére is. Jakusevben is inkább hajlamos volt látni az őszinte, meggyőződéses monarchistát, aki hozzá hasonlóan Sztolipin reformjainak híve volt, mint a szovjet hírszerzés provokátorát.³⁷

Amikor Sulgin 1944 végén a szovjetek őrizetbe vették, kihallgatása során (amely egyébként már magyar területen zajlott) kihallgatótisztje megkérdezte, miért hagyott fel az aktív politizálással 1927-ben. Sulgin a következőt válaszolta: „A «Trösztől» kiderült, hogy politikai provokáció volt. Tehát engem becsaptak, mint egy gyereket. A gyerekek pedig ne foglalkozzanak politikával!”³⁸ II. Miklós lemondatása mellett talán ez volt életének második olyan epizódja, amiről a legtöbbet kérdezték. Az 1960-as, 1970-es években megfordult nála Vlagyimirban a szovjet irodalom és filmművészet számos képviselője. Lev Nyikulin író, aki „Halott hullámzás” (Mjortvaja zib) címmel

³⁵ GOLGYIN 2010, 418-419.

³⁶ ZSUKOV 1991, 448-449.

³⁷ SULGIN 1991, 385-392.

³⁸ ZSUKOV 1991, 480.

regényt írt a „Tröszt” műveletről, a regényből 1967-ben filmet forgató Szergej Koloszov vagy éppen Dmitrij Zsukov, aki „Kulcs a «Három főváros-hoz»” címmel utószót írt Sulgin művének 1991-es kiadásához.³⁹ A „Tröszt-től” és 1925-1926-os útjának emlékeitől tehát Sulgin egész életében nem tudott megszabadulni.

Bibliográfia

BEBESI [2016] = Bebesi György, Birodalom összeomlás előtt. Politikusi és közéleti portrék az első világháború előtti Oroszországból. [Pécs], Publikon, [2016.]

GASZPARJAN 2008 = Gaszparjan, A. Sz., Operacija „Treszt”. Szovjetszkaja razvedka protyiv russzkoj emigracii. 1921-1927 gg. Moszkva, Vecse, 2008.

GLADKOV 2008 = Gladkov, T. K., Artur Artuzov. Moszkva, Molodaja gvaryija, 2008. I. „Treszt” prinoszit „dividendi” c. fejezet http://www.e-reading.club/chapter.php/104429/13/Gladkov_-_Artur_Artuzov.html

GOLGYIN 2010 = Golgyin, V. I., Rosszijszkaja vojennaja emigracija i szovjetszkije szpecszluzsbi v 20-e godi XX veka. Arhangelszk-Szentpétervár, Szolti Kiadó, 2010.

MIHAJLOV [é.n.] = Mihajlov, O. N., Ogyin gyeny sz Sulginim. Otrivok iz voszpominanyij. <https://cyberleninka.ru/article/v/odin-den-s-shulginyim>

PRJANYISNYIKOV 2004 = Prjanyisnyikov, B. V., Nyevezirajemaja pautyina. OGPU-NKVD protyiv beloj emigracii. Moszkva, 2004. „Sulgin v szetyah Treszta” c. fejezet. <https://coollib.com/b/311081/read#t27>

REPNYIKOV 2014 = Repnyikov, A. V., Sulgin, Vaszilij Vitaljevics (1878-1976). Pravaja.Ru, Ragyikalnaja ortodoksziya 2014. <http://pravaya.ru/ludi/450/808>

RIBASZ 2014 = Ribasz, Sz. Ju., Vaszilij Sulgin: szugyba russzko go nacionaliszta. Moszkva, Molodaja gvaryija, 2014.

SULGIN 1991 = Sulgin, V. V., Tri sztolici. Moszkva, Szovremennyik, 1991.

ZSUKOV 1991 = Zsukov, D. A., Kljucsi k „trjom sztolicam”. In: Sulgin, *Tri stolici*. 1991.

³⁹ REPNYIKOV 2014, „*Ему позволяли принимать гостей...*” kezdetű szöveghely.

SZABÁLYOK ÉS BÜNTETÉSEK A GULAG NŐI TÁBORAIBAN

A Gulag női táboraiiban a rabok életének minden mozzanatát központilag kiadott rendelkezések, utasítások és szirénahangok irányították. Megszabták az ébredés idejét, a munkára vonulás körülményeit, a munkavégzést, a porció adagolását.

A lágerekben a napirend általában a *razvod*-dal kezdődött. Szirénahanggal (vagy egyéb módon) felkeltették a nőket. Az ébredést követte a reggeli, majd pedig a számlálás. Utóbbi a kiadott utasítások szerint maximum 15 percet vehetett igénybe. Visszaemlékezőktől azonban tudjuk, hogy ez a valóságban sokszor sokkal tovább tartott.¹ Baldajevtől tudjuk, hogy létezett az úgynevezett „*utolsó nélkül*”² néven emlegetett „törvény”, melynek értelmében a számlálásnál utolsóként érkezőt agyonlőtték. „*Az elitáltak természetesen nagyon féltek a reggeli sorakozótól, ezért éjszakára le sem vetkőztek, reggel pedig cipővel a kezükben rohantak a névsorolvasásra, és csak ott, a sorban húzták fel és kötötték meg a cipőjüket (...)*”³

A számlálás után következett a munkára vonulás, mely alatt zenei kíséret szólt. Ha a munkavégzés helye messze volt a lágér területétől, akkor az örökön kívül akár kutyák is kísérekthették a nőket. Fontos, hogy a Gulagnak elvben mindenki számára olyan munkát kellett biztosítania, melyet képességei és fizikai állapota szerint el tudott végezni. A gyakorlatban ez sokszor másképp valósult meg. A munkáról való esti visszatérést követően egy órát biztosítottak a vacsorára, mely után ismét megszámlolták a fogolyállományt. Az esti számlálásra több időt engedélyeztek, mondván, ha a rabok szökni akarnak, azt a munkára vonulás vagy a munkavégzés során teszik meg. Így megesett, hogy akár több órán át is eltartott a számlálás. Újabb szirénát követően véget ért a nap.

A napirenden kívül központilag szabályozták a pihenőnapokat is, melyek száma igen kevés volt. Ugyan elvben tilos volt szabadnapon dolgoztatni a nőket, mégis sokszor előfordult, hogy kisebbfajta munkára befogták őket. Így például havat lapátoltak vagy a barakkokat és illemhelyeket takarították.

Ugyancsak szabályban rögzítették az éjszakai alvás biztosítására szolgáló időt is, melynek minimum nyolc órának kellett lennie. A

¹ APPLEBAUM 2005, 373.

² Vagy ahogy Szolzsenyicin nevezi, „kifelé az utolsó nélkül.” KOLONTÁRI 2017, 47.

³ KOVÁCS - SZTRÉS 1998.

parancsnokok azonban sokszor megrövidítették ezt az időt és mindössze néhány órát engedélyeztek. A kevés alvás következtében a nők ereje idővel jelentősen megcsappant, így munkavégzésük hatékonysága is csökkent.

A nők az alvási- és munkaidőn kívül szabadon közlekedhettek a zóna területén. A Magadanban raboskodó Olga Adamova-Szljozberg beszámol a szabadon mozgás előnyeiről. Az ő vallomása azért olyan fontos, mert általa érthetjük meg, hogy miért volt olyan fontos egy cseppnyi szabadlevegő a hosszú munka mellett, illetve a büntetések és megaláztatások közepette. *„A lágerpopuláció (hosszvetőleg ezer asszony) hatalmasnak tűnt számunkra: (...) oly sok beszélgetési lehetőség, oly sok jövendő barát! Azután ott volt a természet. A láger területén, (...) szabadon sétálhattunk, bámulhattuk az eget és a távoli hegyeket, odamehettünk a csenevész fákhoz, és megsimogathattuk őket a kezünkkel. Belélegeztük a paradís tengeri levegőt, éreztük az arcunkon a szemerkélő augusztusi esőt, ültünk a nedves fűben, és földet morzsoltunk az ujjaink között. (...) rájöttünk, hogy ez lényeges része a létezésünknek: enélkül az ember képtelen volt normálisan érezni magát.”⁴*

Az említett időbeosztások és szabályok a sztálini korszakban hol enyhültek, hol szigorodtak. 1939 augusztusában a Belügyi Népbiztosság által kibocsátott szabályzatban meghatározták a rabok (köztük nők) fogvartási és munkakörülményeit. Előírták, hogy a lágernek olyan helyen kell állnia, ahol megfelelően lehet biztosítani az ivóvízellátást, és amely közel helyezkedik el a munkavégzés területéhez.⁵ Rögzítették azt is, hogy a barakkokat takarítani és szellőztetni kell, az ételkiosztáshoz és étkezéshez pedig megfelelő helyet kell biztosítani. Szabályozták a kiszabható szankciókat és a panasztételt is. Elviekben bármelyik rab élhetett panasszal akár a Belügyi Népbiztóságnál, a Politikai Iroda tagjainál vagy akár magánál Sztálinnál.⁶ A panaszleveleket be kellett vezetni a nyilvántartásba és lezárt borítékban kellett továbbítani a címzetteknek. Fontos megjegyeznünk, hogy a panaszlevelek ritkán jutottak el a címzettekhez, és még ritkábban orvosolták a bennük foglaltakat.

Részletes utasításokban szabályozták a szabadon élő rokonokkal való kapcsolattartási lehetőségeket is. A nők csak abban az esetben találkozhattak rokonaikkal, amennyiben teljesítették a normát. Ha sikerült, akkor hathavonta egyszer láthatták családtagjaikat. Abban az esetben, ha túlteljesítették a normát, lehetőségük nyílt a havonkénti találkozóra.⁷

⁴ APPLEBAUM 2005, 369-370.

⁵ KOLONTÁRI 2017, 43.

⁶ Uo. 44.

⁷ APPLEBAUM 2005, 2005. 466.

A legtöbb női rab havonta, az ellenforradalmi bűncselekményekért elítéltek azonban csak háromhavonta kaphattak csomagot,⁸ melynek megtekintése szabályozott körülmények között zajlott le. Az előírásoknak megfelelően a raktárban, az örök jelenlétében kellett megtekinteniük a postacsomagot. Az öröknek ilyenkor ellenőrizniük kellett, hogy a csomag tartalmaz-e pénzt, fegyverként használható tárgyat vagy valamilyen titkos jellegű üzenetet. Amennyiben semmi ezekre utalót nem találtak, engedélyezték, hogy a nők valamit magukhoz vegyenek a csomagból, melynek többi tartalmához csupán a következő „raktárlátogatás” során férhetek hozzá.⁹

Levelet általában háromhavonta kaphattak a nők. Fontos, hogy nemcsak a levelek fogadását, hanem írását is szabályozták. Megtiltották, hogy a foglyok leírják a lágerek működését, a rabok számát, az örök nevét, valamint a végzett munka jellegét. A tábori cenzorok, amennyiben ilyen levelekre bukkantak az ellenőrzés során, azonnal elkobozták azokat és feljegyezték az író nevét.

Szabályozták a szabadidős és kulturális tevékenységeket is. Külön szabályozások vonatkoztak a köztörvényes nőkre és az ellenforradalmi bűncselekményekért elítéltekre. Előbbiek számára például valamennyi kulturális tevékenység folytatását engedélyezték, az ellenforradalmároknak azonban az éneklést megtiltották. A zene kapcsán az ukrán foglyokat is szabályokhoz kötötték, hiszen megtiltották számukra a népdalok éneklését. Ennek az lehetett az oka, hogy ezzel próbálták nemzeti öntudatukat összetörni. A raboknak lehetőségük nyílt újságok működtetésére, ám ezeknek témáját és funkcióját sokszor előre meghatározták. A „faliújságok” cikkeinek például népszerűsíteniük kellett az élmunkásokat és el kellett ítélniük a munkakerülőket.

Külön szabályok vonatkoztak az állapotos nőkre és a szoptatós anyákra. Szabályozták többek között a munkavégzést, a gyereklátogatást. A tábori szabályzat értelmében a várandós nők a terhesség utolsó két hónapjában, a szoptatós anyák pedig a szülést követően kilenc hónapig nagyobb fejadagot kaptak, mint más rabok.¹⁰ Az örök figyeltek arra, hogy a gyermeket váró nők minél tovább dolgozzanak. Így általában csak a kilencedik hónapban mentesültek a munkavégzés alól. Az örök arra is ügyeltek, hogy az anyák minél hamarabb visszatérjenek munkakörükbe, és megfelelően ellássák rájuk rótt feladataikat. Mindazonáltal mind a várandós nőket, mind a szoptatós anyákat felmentették az éjszakai,

⁸ Uo.

⁹ APPLEBAUM 2005, 470.

¹⁰ BELL 2010.

földalatti és bizonyos nehéz fizikai munkák végzése alól. A munka megfelelő elvégzése érdekében az örök általában csak nehezen engedték meg az „eltávot” a munkából a szoptatás idejére. Az etetés idejére biztosított szünet általában négy óránként tizenöt percet jelentett. Előfordult azonban olyan eset is, hogy valakit pár perc késés miatt büntetésből nem engedtek gyermekéhez.¹¹ A szoptatási időszak végeztével gyakran előfordult, hogy meggritkult vagy megszűnt a gyereklátogatási lehetőség. Szolzenyicin szerint ilyenkor sok esetben csak „példaadó munka és fegyelem” jutalmaként engedték meg a nőknek a gyereklátogatást.¹² Olyan is megesett, hogy csupán havi két órát tölthettek el az anyák gyermekük mellett.¹³

Mint tudjuk, a börtönökben sok rab visel tetoválást,¹⁴ ahogy ma is. Nem volt ez másképp a Gulagon sem. A férfi és női rabok egyaránt tetováltatták ujjukat, karjukat vagy akár hátukat. Volt azonban egy nagyon fontos szabály, melyet nem sérthetett meg senki. Tilos volt olyan tetoválást viselni, mely társadalomellenes jelentéssel bírt. Ha valakin – legyen az női vagy férfi rab – mégis ilyet találtak az örök, akkor meghosszabbították büntetésének időtartamát, esetenként agyonlőtték.¹⁵ Számtalanszor megesett az is, hogy valakiről erőszakkal távolították el tetoválását. Dancig Szergejevics Baldajev a vele készített interjúban beszámol arról, hogy a Leningrád melletti Szablino nevű kolónián Galina Ivanovna Szüszojova parancsnoknő néhány fogolyról sebészeti úton távolítottatta el a horogkereszt mintájú tetoválásokat.¹⁶ Fontos azonban megjegyezni, hogy a horogkereszt motívum egészen az 1950-es évek végéig nem volt gyakori.

¹¹ APPLEBAUM 2005, 592.

¹² SZOLZSENYICIN 1989, 196.

¹³ VASICEK 2003, 48.

¹⁴ A tetoválás szokása nagyon régi időkre nyúlik vissza. Az első tetoválást viselő múmiákat a Kr.e. 4. századból találták. I. Hadrián pápa volt az első, aki megtiltotta a tetoválást 787-ben. Mi volt rendelkezésének oka? Ellenezte az Istentől kapott test „megcsúfítását”. Innentől kezdve egészen James Cook-ig nemigen hallhatott a világ a tetoválásokról. SZENDI 2009, 20-21. Cook első csendes-óceáni útján (1768-1771) beszámolót készített a Tahiti-szigeten alkalmazott tetoválási szokásokról. A test ilyenfajta megjelölését Tahitin „tatau-nak” nevezték (Tatau=megjelölni, ütni). Cook a szót angolosította (tattoo) és a kifejezés elterjedt szerte a világon. Az egyes társadalmakban azonban nemcsak az alsóbb rétegek körében vált kedvelté a tetoválás, hiszen az arisztokraták és az uralkodók között is szép számmal találunk tetoválással rendelkezőket (még fiatalon, nem uralkodóként tetováltatták magukat). Oroszországban is megjelent a tetoválás. Férfiak és nők egyaránt tetováltatták magukat. Kovács Ákos és Sztres Erzsébet szerint hercegnők keresték fel a szentpétervári angol tetoválóművészeket, akik kiterjesztett szárnyú sasokat, jelmondatokat, szalagdíszeket rajzoltak fel például térdre. SZTRÉS - KOVÁCS 1994, 45-46.

¹⁵ KOVÁCS - SZTRÉS 1989, 29.

¹⁶ KOVÁCS - SZTRÉS 1989, 30.

A tetoválás viselését, így témáját maguk a rabok is szabályozták egymás között. Miért? A válasz a tetoválás szerepére vezethető vissza. A tetoválás identifikáló, hiszen ahogy az ember arca és testtartása tükrözi fizikai adottságait, jelenlegi érzélemvilágát és gondolatait, úgy maga a test, a külső is jelentéstartalommal bír és identitást fejez ki. Tükrözi, hogy valaki milyen társadalmi csoporthoz tartozónak érzi magát, illetve magán a csoporton belül milyen „szerepben” tetszeleg, milyen pozíciót tölt be. Így sok esetben meg lehetett mondani egy nőről a Gulagon, hogy köztörvényes vagy politikai fogoly volt-e, és hol volt a helye a hierarchiában.¹⁷ Ennek az volt az oka, hogy a hierarchiában minden „szintnek” megvolt a maga tetoválás „köre”, melyből választhatott. Ez volt a „*felelj meg a tetoválásodnak törvény*”. Ennél fogva senki nem viselhetett olyan tetoválást, mely a hierarchiában felette állók tetoválási szimbólumai közül való volt (például macska, templom). Ha valaki megsértette a „törvényt”, akkor a többi rab kényszeríthette az illetőt, hogy távolítsa el tetoválását, ha kell, késsel vagy akár savval.¹⁸

Mozaikok a Gulag női táboraiban alkalmazott büntetés- és kínzásmódokról

A szabályok ismertetését követően közelebbről is meg kell vizsgálni, hogy mi várt azokra a nőkre, akik megszegtek vagy látszólag áthágták azok bármelyikét. A következő büntetési módszerek között kínzási módokat is ismertetni fogok.¹⁹

Az 1940-es években utasították a lágerkomplexumokat, hogy büntetőblokkot tartsanak fenn. A *strafnoj izoljator*t, azaz „büntető elkülönítőt” a lakott területektől és a közlekedési útvonalaktól messze kellett kialakítani. Az épület gyakran börtön volt, melyben közös cellák voltak kialakítva.²⁰ Az egyszemélyes cellákat egy különálló épületben alakították ki, melyekbe a munkamegtagadók²¹ és a lágerben bűncselekményt elkövetők kerültek. Őket nem vitték dolgozni és nem biztosítottak számukra mozgási vagy dohányzási lehetőséget. Emellett sem levelet, sem csomagot nem kaphattak, és még rokonaikkal sem találkozhattak.²²

¹⁷ Baldajev a vele készített interjúban elmondta, hogy voltak olyan női és férfi rabok, akiknél a tetoválás alapján még azt is meg lehetett mondani, hogy milyen „bűncselekmény elkövetése” miatt kerültek a Gulagra és hány évre. Emellett egyes tetoválások alapján is tudni lehetett egy női rabról, hogy leszbikus-e (aktív, vagy passzív pederasztja) vagy prostituált-e.

¹⁸ SZTRÉS – KOVÁCS 1994, 46.

¹⁹ Közöttük számos olyan módszer volt, melyet már a kihallgatások során is alkalmaztak.

²⁰ APPLEBAUM 2005, 458.

²¹ Megesett olyan is, hogy őket halálra ítélték.

²² APPLEBAUM 2005, 459.

A büntetőblokkba zárták azokat a nőket is, akik nem voltak hajlandók dolgozni és idejüket inkább imádkozással, valamint zsoltárekléssel töltötték. Őket „monaskinek”, azaz „szerzetesnőknek”, esetleg „apácáknak” nevezték. Aino Kuusinen, aki egy lagpunktban raboskodott, beszámolt arról, hogy a lagpunkt büntetőcelláiban miként bántak a „szerzetesnőkkel”. *„A parancsnok időnként meglátogatta a szállásukat korbáccsal a kezében, és az építmény zengett a fájdalmas kiáltásoktól: az asszonyokat a verés előtt rendszerint levetkőztették, de semmilyen kegyetlenséggel nem lehetett őket leszoktatni az imádkozásról és böjtölésről.”*²³

Büntetés várt azokra is, akik megpróbáltak megszökni, vagy a tiltott zónába léptek. Őket rendszerint agyonlőtték. Ugyanezen büntetésben részesülhettek azok is, akik rátámadtak a láger személyzetének bármely tagjára.

A Gulagon a büntetések részét képezték a kínzások is. A kínzás általános meghatározását az Egyesült Nemzetek *A kínzás és más kegyetlen, embertelen vagy megalázó büntetések vagy bánásmódok elleni védelemről* szóló nyilatkozata tartalmazza: *„a „kínzás” kifejezés minden olyan cselekményt jelent, amelyet szándékosan, éles testi vagy lelki fájdalom vagy szenvedés kiváltása céljából alkalmaznak valakivel szemben, hogy tőle, illetőleg harmadik személytől értesüléseket vagy vallomást csikarjanak ki, vagy hogy olyan cselekmény miatt büntessék, amelyet ő, vagy harmadik személy követett el, illetőleg amelynek elkövetésével őt vagy harmadik személyt gyanúsítanak, hogy megfélemlítsék, vagy nyomást gyakoroljanak rá, illetőleg hogy harmadik személyt félemlítsenek meg, vagy hogy harmadik személyre gyakoroljanak nyomást, valamint bármilyen megkülönböztetési formára alapított más okból alkalmaznak, ha az ilyen fájdalmat vagy szenvedést közfeladatot ellátó személy vagy hivatalos minőségben eljáró bármely más személy vagy ilyen személy kifejezett vagy hallgatolagos ösztönzésére vagy ennek hozzájárulásával bárki más okozza.”*²⁴

A kínzás célja többek között az áldozat megszegyenítése, pszichés megtörése, személyiségétől való megfosztása, a rab- és rabtartóképzet kialakítása volt. Ahogy Kroó Adrienn *A Kínzás traumája* című tanulmányában írja, *„a kínzás az ember legszemélyesebb és intimebb rétegeibe hatol be, és hatására a test és lélek többé nem biztonságos hely. Az elkövető, mint a hatalom birtokosa és gyakorlója elfoglalja és meggyalázza az áldozat testét, amely többé nem szent és sérthetetlen. Ehhez társul a pszichés megalázás, amikor az agresszor szándékosan, szisztematikusan és gyakran nyilvánosan cselekszik, és tetteivel azt sulykolja, hogy az áldozat nem méltó az emberi életre, megérdemli a kínzást.”*²⁵

²³ Uo. 460.

²⁴ 1988. évi 3. törvényerejű rendelet.

²⁵ KROÓ 2013.

Egyes kutatók szerint a kínzást arra is használták, hogy az áldozatokat szexuális rabszolgává tegyék.²⁶

A kínzás eredete, mint megfélemlítési és büntetési módszer igen korai gyökerekkel rendelkezik. Már az ókori görögök és rómaiak is alkalmazták, a középkorban pedig egyenesen „virágkorát” élte. A kínzás történetében a felvilágosodás kora jelentett fordulóponthoz, hiszen felértékelődött az ember, előtérbe kerültek az erkölcsi szempontok. Mindezek következtében elítélték és betiltották a kínzásokat. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a tiltás ellenére sem szűnt meg a kínzás alkalmazása, hiszen például a 20. század önkényuralmi rendszerei során mindennapos gyakorlattá vált.

A Gulag táborokban alkalmazott kínzások, mint láthatjuk majd, nem voltak egytől-egyig újkeletűek. Számos kínzási módszert előző korokból és más kultúrákból vettek át és alakítottak át saját szájízük szerint. Mint ahogy Kolontári Attila fogalmaz egyik tanulmányában, *„Egész gépezetet építettek ki az emberi test, lélek és szellem gyötrésére és megtörésére.”*²⁷

A kínzási módszerekről kellő információval szolgál többek között a *Gulag-sztori*, Baldajev képregénye. Ennek segítségével képet kaphatunk arról, hogy az örök miként bántak a nőkkel, elsősorban azokkal, akiket a „nép ellenségének tituláltak.” Ismerteti, hogy mi történt azokkal, akik nem voltak hajlandók áruba bocsátani testüket. Ilyenkor általában nehezebb fizikai munkára osztották be vagy büntetőzárkába helyezték az illetőt. Több ízben megesett olyan is, hogy kínzásnak vetették alá az ilyen nőket. Baldajev leírja, illetve ábrázolja, hogy olykor a nőket félmeztelenre vetkőztették és kikötözték egy fához. Bogarakat engedtek rájuk vagy hagyták, hogy a szúnyogok összecsípjék őket.²⁸ A legrosszabb eset az volt, hogy az „ellenszegülőket” terpeszben ráültették egy hangyabolyra, a hüvelyükbe pedig lyukas közepű növény szárát vagy fűzfakéregből tekert csövet helyeztek, hogy azon bemászhasanak a hangyák. A büntetést végrehajtóknak nemegyszer segítőtársaik is voltak, akik között megemlíthetjük a köztörvényes rabokat. A rovarok, bogarak használata azonban nem szovjet találmány, hiszen hosszú múltra tekint vissza. Már az inkvizíció alatt és a 20. század előtti Indiában is alkalmazták a módszert. Indiában gyakran előfordult, hogy csípős rovarokat eresztettek rá az áldozatok testére.²⁹

²⁶ CESEREANU 2001.

²⁷ KOLONTÁRI 2017, 41.

²⁸ GULAG-SZTORI.

²⁹ Például a rabot hozzákötözték egy fához, az arcát bekenték mézzel, hogy ezzel csalogassák oda a vöröshangyákat. Olyan is előfordult, hogy vadméheket tettek egy kasba, amit az áldozat egy igen érzékeny testrészére rögzítettek. INNES 1998, 155.

A Gulagon gyakori kínzásmód volt az is, hogy az örök tárgyakat, például üvegeket dugtak fel a nők végbélnyílásába vagy akár hüvelyébe. Gyakran előfordult olyan is, hogy a kínzás vagy kihallgatás során patkányokkal teli vödörre ültették rá a nőket, és a patkányok ott harapdálták őket, ahol érték.³⁰ A női test legintimebb pontjának, illetve végbélnyílásának megkínzása azonban szintén nem 20. századi találmány, hiszen a 20. század előtt számos kultúra területén, sőt már az inkvizíció idején is „cél-táblái” voltak a kínzó mestereknek. Az inkvizíció korában az ún. „Júdás-bölcsőt”, azaz egy fémpiramist használtak, melyet a nő hüvelyébe vagy végbélnyílásába helyeztek.³¹

Gyakori büntetésnek számított az is, ha a „nép ellenségei” közé sorolt nőket a köztörvényesek közé helyezték el ideiglenesen. A nőket ilyenkor kicsúfolták, csoportosan megerőszakolták. Ezen áldozatok közül néhányan az átélt események következtében öngyilkosok lettek (például föl-akasztották magukat vagy felvágták az ereiket).

A „nép ellenségeinek” nevezett nők körében előfordult a „nullás diéta” alkalmazása, mely azt jelentette, hogy megvonták a nőktől az élelmet. Ennek sokszor igen komoly hatásai lettek. Példának okáért többen éhen haltak, vagy a fizikai túlterhelés és éheztetés miatt kiesett a méhük.³²

A nők számára igen komoly büntetés volt az a több évszázados jól bevált módszer is, ha pőrére vetköztették őket, és meztelenségüket még közszemlére is tették. Főleg azokat érintette érzékenyen, akik (nyugati, illetve ortodox) keresztények, muzulmánok voltak, hiszen számukra bünt jelentett a meztelenség.

Nem mehetünk el amellett sem, hogy a felvázolt büntetések és kínzások milyen reakciókat eredményezhettek, eredményeztek a nőknél. A következőkben olyan reakciókat fogok ismertetni, melyek egyes pszichológusok szerint gyakoriak a kínzást átélteknél. Ezek közül néhányról biztosan tudjuk, hogy számtalanszor előfordultak a Gulag táboraiiban raboskodó női foglyok körében. A reakciók között megemlíthetjük a fokozott félelemérzetet. A nők állandó rettegésben éltek, hiszen sosem tudhatták, az örök mikor érzik úgy, hogy büntetésnek kell alávetni őket. Emellett azt sem tudhatták, hogy a büntetések során mikor vetnek véget életüknek az

³⁰ Az állatokkal, így patkányokkal való kínzás nem szovjet egyediség. Argentínában a 20. században tölcseren keresztül juttatták be a nő hüvelyébe a patkányokat. A 20. században az egyes országokban azonban nemcsak patkányokat használtak fel a kínzások során és az erőszaktevételek előjátékaként. Latin-Amerikában és Ázsiában például kutyákat képeztek ki arra, hogy erőszakolják meg a nőket, majd harapják le azok mellét. Ezt követően erőszakolták meg őket az örök. CESERANU 2001.

³¹ Uo.

³² GULAG-SZTORI.

örök. A büntetések, kínzások okozta trauma befolyásolhatta a nők identitását. Az eredeti identitás fragmentálódhatott, és egy lealacsonyított, helyettesítő identitás léphetett helyébe, melynek fő meghatározója a szégyen, megalázottság, szociális alkalmatlanság.³³ A kínzás károsíthatta a magukról és a világról alkotott képüket is. Könnyen úgy vélekedhettek, hogy többé sosem lesznek már ugyanazok. Előfordulhatott az is, hogy úgy érezték, inkább tartoznak a halottak, mintsem az élők közé. A kínzások során alkalmazott nemi erőszak könnyen eredményezhetett hatalom- és kontrollvesztettség érzést, így a nők úgy érezhették, hogy már nem ők életük irányítói és így képtelenek arra, hogy megvédjék magukat.³⁴ Ezáltal még sebezhetőbbé válhattak és könnyebben érthette őket erőszak.

Összegzés

Tanulmányomban megkíséreltem felvázolni, hogy a nők valamennyi táborot egybevetve milyen szabályok között éltek mindennapjaikat és milyen büntetés-, kínzásmódok várhattak rájuk ellenszegülés esetén, vagy megfélemlítés céljából. Mint láthattuk, szabályozott és nehéz körülmények között éltek nap mint nap. A Gulag-igazgatóság a nők életének minden szegmensét igyekezett szabályozni. Állandóan előírták számukra, hogy mikor mit tehetnek, milyen kulturális tevékenységet folytathatnak, kivel mikor találkozhatnak stb. Láthattuk azt is, hogy a nőkre milyen büntetések, kínzások várhattak, melyek befolyásolhatták egész későbbi életüket a Gulagon. Mint kiderült, az örök gazdag eszköztárral rendelkeztek a kínzások terén és feltehetően ügyet sem vetettek a kínzások kihatásaira.

Gondolataimat Anna Ahmatova *Rekviem* című ciklusának egy részleteivel zárom, mely véleményem szerint jól tükrözi a kínzások által kiváltott reakciókat, köztük a halál utáni vágyódást:

„Halálára

*És most már várhatok - eljössz úgyis, tudom.
Várom. Nehéz így egymagamban.
Ajtóm kitárom és a lámpást elfujom
előtted, te megfoghatatlan!
Jőjj el, akármilyen alakban, csak velem
lehesz! Akár mint bomba törj be,
vagy mint haramia, késsel, félelmesen,
vagy mérgező füstként ömölve!*

³³ KROÓ 2013.

³⁴ HORVÁTH.

(...)

*Most már mindegy nekem. Rohan a Jenyiszej,
sarkcsillag néz rám tündökölve...
Jaj, tiszta kék szemek! Födözzétek ti el
végső iszonyom mindörökre!"*

*Fontannij Dom, 1939. augusztus 19.*³⁵

Bibliográfia

Primer források

1988. évi 3. törvényerejű rendelet a kínzás és más kegyetlen, embertelen vagy megalázó büntetések vagy bánásmódok elleni nemzetközi egyezmény kihirdetéséről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=98800003>

Szekunder források

APPLEBAUM 2005 = Applebaum, Anne, A Gulag története I. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005.

BELL 2010 = Bell, Wilson T., Sex and Soviet Power in the Gulag of Western Siberia.

http://miamioh.edu/cas/_files/documents/havighurst/2010/bell.pdf
Letöltés ideje 2018.01.15.

CESEREANU 2001 = Cesereanu, Ruxandra, Nemi erőszak – politikai kínzás a 20. században. *Korunk*, 2001/2. 78-83.

GULAG-SZTORI = http://ww2.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=110%3Abaldajev-kepregen Letöltés ideje: 2017.01.01.

HORVÁTH = Horváth, Éva: *Szexuális erőszak. Információk áldozatoknak, túlélőknek és segítőknek.* <http://mek.oszk.hu/13900/13907/13907.pdf> Letöltés ideje: 2017.04.01.

INNES 1998 = Innes, Brian, Kínzás és kínvallatás története. Canissa, Nagykanizsa, 1998.

KOLONTÁRI 2017 = Kolontári Attila, Adalékok a Gulág történetéhez. In: Bognár Zalán – Muskovics Andrea Anna (szerk.), *Ember az embertelenség világában. A Gulág és a Gupvi. A Gulágkutatók Nemzetközi Társaságának évkönyve 2015-2017.* Kairosz Kiadó, Budapest, 2017.

KOVÁCS – SZTRÉS 1998 = Kovács Ákos – Sztrés Erzsébet: Beszélgetés Dancig Szergejevics Baldajevvel, a Gulag-sztori szerzőjével. *Beszélő* 35, 1998.

³⁵ AHMATOVA.

<http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9Eez-a-rendszer-az-ember-teljes-megalazasara-epult%E2%80%A6%E2%80%9D>

(letöltés ideje: 2017.10.11.)

KOVÁCS – SZTRÉS 1989 = Kovács Ákos – Sztrés Erzsébet: Tetovált Sztálin: Szovjet elítéltek tetoválásai. Szeged, Népszava, 1989.

KROÓ 2013 = Kroó Adrienn, A kínzás traumája és a poszttraumás identitás. *Imágó Budapest* 24, 2013/3-4. 133-144.

SZENDI 2009 = Szendi Gábor, A tetoválásról: a test mint kulturális tárgy. In: Singer Magdolna (szerk.) *Lelke rajta: a tetoválás pszichológiája: beszélgetések...* Jaffa, Budapest, 2009.

SZTRÉS – KOVÁCS 1994 = Sztrés Erzsébet – Kovács Ákos, Az orosz tolvajvilág és művészete. Pesti Szalon, Budapest, 1994.

VASICÉK 2003 = Vasicek, Caroline, Voices from the Darkness: Women in the Nazi Camps and Soviet Gulag. Boston College Electronic Thesis or Dissertation, Boston, 2003.

Szépirodalmi források

AHMATOVA = Ahmatova, Anna Andrejevna: Rekviem

http://www.magyarulbabelben.net/works/ru/Ahmatova,_Anna_Andrejevna/%D0%A0%D0%B5%D0%BA%D0%B2%D0%B8%D0%B5%D0%BC/hu/36147-Rekviem (letöltés ideje: 2017.01.01.)

SZOLZSENYICIN 1989 = Szolzsenyicin, Alexander, A GULAG szigetcsoport 1918-1956. II. kötet. Alföldi Nyomda, Debrecen, 1989.

A SZOVJETUNIÓ FELBOMLÁSA

A keleti blokk összefoglaló jellemzését adja Glatz Ferenc egy tanulmányában, amiből világosan kitűnik, hogy a gazdasági és tudományos kísérlet, a verseny 1991-ben véget ért.¹ A keleti integráció a KGST keretében egy tudományos és technikai innovációs kísérlet is volt, aminek dokumentumai több ezerre tehetőek.²

Több hagyományos felfogás van az 1991-es szovjet átalakulás okaival kapcsolatban. A folyamat valójában nem a Szovjetuniót irányító kisszámú elit ellen irányult, hanem az elit által tudott végbemenni. Klasszikus értelemben ezt a folyamatot nem a szovjet tervgazdálkodás összeomlása indította el, hiszen az ezt nem előzte meg. Bár a szovjet tervgazdálkodás az 1970-es évek második felére komoly gondokkal találta magát szemben, összeomlásról az 1980-as évek végén még korántsem beszélhetünk. Inkább a szovjet elit tagjai rombolták le saját rendszerüket, miközben a személyes gazdagodásuk további lehetőségét keresték. Mindenesetre a felbomlást komplex folyamatnak fogjuk fel, egyedi jelentőségűnek, amit a nemzetközi közösség kivételesen elfogadott.³

A nagy integrációs kísérlet felbomlását szaktanulmányok, egyetemi dolgozatok igyekeztek bemutatni.⁴

Az újkori állami gyakorlatban a 20. század nyolcvanas éveitől nem beszélhetünk egyértelműen arról, hogy az esetek megfelelnek a dismembratio (felbomlás) kategóriájának és gyakorlatának. Az 1905-ös svéd–norvég unió a svéd hegemonia végét jelentette, az osztrák–magyar állam felbomlása már azt, hogy egy dinasztikus kapcsolat szűnt meg. Nagy Kolumbia esetében és más rövid életű képződmények esetén megkérdőjelezhető az, hogy a szétesést követően konszolidált és effektíve életképes államok jöttek-e létre, vagy sem? Természetesen éles különbséget lehet tenni Nagy Kolumbia, az Egyesült Arab Köztársaság szétesése és a fenti három eset között. Klasszikusan a Török Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia a háború lezárását megteremtő békék hatására bomlanak fel, míg három integráció széthullása az 1990-es évek elejére tehető. Így a Szovjetunióé is, felbomlása a térség politikai bizonytalanságához vezetett, a bipoláris világ

¹ GLATZ 1998, 9-25.

² SZÁVAI 2010, 323-338.

³ KOTZ – WEIR, 1998.

⁴ SZÁVAI 2008 (2), 38-54.; PETERS 1995.; ESAKOVA 2005.

megszűntével új prioritások jelentkeztek. Korábban elképzelhetetlen folyamatok alkottak egyszeri eseteket, amit a nemzetközi jog befogadott, egyben a jogfolytonosság kritériumát is alkalmazták.

A továbbiakban nagy kérdés az, hogy a Szovjetunióban, Jugoszláviában és Csehszlovákiában 1990-óta bekövetkezett események és történések megfeleltethetők-e a dismembratio nemzetközi jogi alapelveinek. Érdekes, hogy mindhárom állami képződmény esetében többé-kevésbé sok nemzetből álló föderatív államalakulat alakult át, de az alkotóelemek állami léte végül is megmaradt.⁵

1945 után történeti folyamatát tekintve az egykori Szovjetunió, Jugoszlávia és Csehszlovákia államainak felszámolását lehet megemlíteni, ezek mindenképp az államok megszűnésének kategóriájába tartoznak. A kérdés az, hogy ezek az államok beleillenek-e a klasszikus értelemben vett szételés, feldarabolás kategóriájába.⁶

Inkább sorolhatók ezek az állammegszűnések a secessio kategóriájához, azaz egy elcsatolt területből alakult új állam létrehozásához.⁷

A leghíresebb esete ennek a formának mégiscsak az Osztrák–Magyar Monarchia volt, a másik pedig a Török Birodalom. Mindkét esetben a rendező elv a győztesek békeszerződése volt, aminek ambivalens volt a viszonya a wilsoni nemzeti önrendelkezéshez.

A kilencvenes években Közép-Kelet-Európában rendszerváltásra került sor, illetve soknemzetiségű országok bomlottak fel. Ezek oka különböző, azonban mindenütt felmerült az egykori vagyon, államadósság, szerződések utódlása. Ugyanúgy a német újraegyesítés is felvetett államutódlásbeli kérdéseket.

A Szovjetunió mesterséges integráció volt, politikai ellenpólusa a kapitalista világrendnek. A Szovjetunió felbomlását egyaránt okozták a gazdasági, politikai és nemzetiségi ellentétek és nézeteltérések. De benne volt az Egyesült Államokkal történő katonai-informatikai verseny kudarca és a nemzetek önrendelkezési joga egyaránt. Ezek egész sorát lehetne említeni itt, viszont az alapvető célunk az államfelbomlás és annak következményeként az államutódlás bemutatása.⁸

⁵ SZÁSZY 1928, 22.

⁶ SZÁVAI 2016, 139-148.

⁷ Uő. 25-26.

⁸ Ezzel a témával kapcsolatosan lásd bővebben: WILLERSHAUSEN 2002.

A Szovjetunió felbomlása és következményei Közép-Kelet Európában

A kezdeti integrációs stratégia sikere után felerősödtek a Szovjetunióban a dezintegrációs tendenciák. Érintette ez a gazdaság, a politikai rendszer gyengeségét, a reformelképzelések illetve a nemzetiségi önállósági törekvések gyorsították a folyamatot. A következőkben tekintsük át a széthúzó erőket dióhéjban.

A. GAZDASÁG

1. A központi tervutasításos rendszer általános problémái:

A gazdasági tervezés abból a vélekedésből indult ki, hogy a kapacitások és szükségletek ismeretében a gazdasági folyamatok tervezhetők, kiküszöbölhető a piac „hektikussága”, a kínálat és kereslet egyensúlyba hozható. Az erőteljes központi szabályozás azonban a bürokrácia felduzzasztását eredményezte, az erőforrások szűkössége pedig a hiánygazdaság állandósulásához vezetett.

2. A mezőgazdaság

Az állam területének csak 10%-át használták mezőgazdasági termelésre. A földrajzi és éghajlati viszonyok következtében nagy regionális eltérések mutatkoztak. A balti államok mezőgazdasága lényegesen fejlettebb volt, mint a közép-ázsiai köztársaságoké. A rossz infrastruktúra, a megfelelő tárolókapacitás hiánya további problémákat okozott. Gyakran a már betakarított termékeket sem sikerült megfelelő időben és minőségben eljuttatni a feldolgozási helyre. Az összes állami befektetéseknek mintegy 30%-a jutott a mezőgazdaságra. Mindezek ellenére a Szovjetunió gabonából és húsból behozatalra szorult.

3. Fegyverkezés, űrkutatás és a hadsereg

A szakirodalom egy része kiemeli, hogy az unió nem tudta élelemmel ellátni lakosságát, ennek ellenére folytatta a fegyverkezési hajsztát. Az űrprogram méreteit jellemzi, hogy mintegy 800 000 embert foglalkoztatott. A fegyverkezési ipart a Szovjetunió szisztematikusan építette föl, a kiadások kétszer nagyobb összeget tettek ki a nemzeti jövedelemből, mint az USA-ban. Rendkívül jelentős volt a hadihajógyártás és a kereskedelmi flotta kiépítése. Az expanziós törekvések lassan visszaszorultak.

4. A tervutasítás problémái

A túldimenzionált programok nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket és kivitelezhetőségük is kérdéses volt. Ilyen volt például az üzbég és a kazah sivatagi vízprogram. A víznyerés mellett jelentős volt itt a fatelepítési program is. A gazdaságirányításban sokszor ad hoc döntések születtek.

Hiányzott a rendszer rugalmassága. A gazdasági problémáknak köszönhetően a Szovjetunióban a becslésszerű szegénységi kvóta 20%-os volt.

B. A POLITIKAI RENDSZER GYENGESÉGE ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A részköztársaságok álma az autonómiáról és elszakadásáról azért is nehezen volt megvalósítható, mert ezer szállal kötődtek gazdaságilag a többi tagállamhoz.

1. A funkcionáriusok és a munkásság közötti osztálykülönbség

A rendszer a bürokrácia érdekei szerint működött. Az elit megvesztegethető volt és számos privilégiummal rendelkezett: egyedi üzletek, jobb ellátás, üdülőhelyek, elitiskolák, külföldi utazás. A növekvő elégedetlenség sztrájkokban öltött testet, ilyen volt például a Prokopjevskij bányász vezetete megmozdulás 1989-ben.

2. Az ideológia

Az erőszakszervezetek (KGB), a tömegmédiá, a szakszervezetek és egyesületek a párt ellenőrzése alatt állnak. A rendszer bírálatára alig volt lehetőség. Nem volt alkalmas mechanizmus a konfliktusok kezelésére. Ezen majd Gorbacsov próbál meg változtatni.

C. PERESZTROJKA ÉS GLASZNOSZTY

1. A reformelképzelések

A peresztrojka a gazdaság és társadalom átalakítására, a szocializmus megreformálására irányuló nagyszabású kísérlet volt. A glasznoszty fogalma alatt rendszerint a nyilvánosságot, a szabad sajtó megteremtését értik. Mindkettő fontos sarokköve volt az átalakulásnak.

2. A reformok elakadásának okai

A rendszer strukturális válsága által okozott gazdasági problémákon nem sikerült úrrá lenni az adott keretek között. Ráadásul a tömegfogyasztási cikkek gyártása terén is komoly problémák mutatkoztak, ami a lakosság ellátási színvonalának drasztikus romlásához vezetett. A tranzíciós folyamatok állandó kísérőjelensége, az infláció felemésztette a megtakarításokat, nivelálta a béreket. A pénzpolitika előtt álló legnagyobb kihívás a büdzsé egyensúlyának fenntartása volt.

D. A NEMZETISÉGEK PROBLÉMÁJA

A Szovjetunióban mintegy 129 etnikum élt. Ebből 22 meghaladta az egymillió lélekszámot. 15 nemzet „saját államisággal” rendelkezett. A központi munkaerő-allokáció egyéni szinten gyakran vezetett

„kényszerköltözésekhez”, vagyis munkája, hivatása révén bárki igen távol kerülhetett szülőföldjétől a kontinensnyi országban. A migrációs politika céljai közül kettőt érdemes kiemelni: 1. orosz káderek képzése az egész unió vegyes lakossága között. 2. az orosz bevándorlás erősítése a tagállamokba, az ottani nemzeti mozgalmak megfékezésére. De migrációs folyamatokat környezeti problémák is kiválthattak, például a csernobili katasztrófa, vagy új erőművek építése Ukrajnában és Litvániában.

A múltban a „kényszerköltözéseknek” lényegesen drasztikusabb formáját jelentették a tömeges sztálini deportálások, melynek traumáit a peresztrojka időszakának generációi is hordozták.

A birodalomban 39 népcsoport anyanyelvén tanulhatott, de az orosz nyelv természetesen mindenki számára kötelező volt. Sokan a gorbacsovi reformokban a szuverenitás kinyilvánításának és a függetlenség elnyerésének lehetőségét látták. 1988-ban megkezdődött az egyes mozgalmak kibontakozása. A demokratizálás kérdését a birodalom peremvidékein összekapcsolták a szuverenitás problémájával.⁹

Elindult a nagy integráció felbomlása, a kezdőlökést a balti államok örendelkezési szándéka adta meg, de benne volt az évtizedeken át felgyülemlett problémátömeg, s az életszínvonal visszaesése miatti elkeseredés is.¹⁰

I. A Szovjetunió felosztási ügye:

A balti államok elszakadása

A Szovjetunió felbomlása tulajdonképpen a balti államok (uniós köztársaságok) szuverenitási nyilatkozatával vette kezdetét: Észtország 1988. november 16-án, Litvánia 1989. május 26-án, Lettország 1989. július 28-án deklarálta függetlenségét.

Az 1991. augusztus 24-i zátonyra futott moszkvai puccsot követően Moszkva elismerte mindhárom balti állam elszakadását. Az Orosz Föderáció (a továbbiakban OF) nem osztotta a balti kontinuitás elméletet, és összhangban az észt-orosz határkonfliktussal az orosz külügyminiszter 1994. július 4-én kijelentette, hogy nézetük szerint a balti államok önálló nemzetközi alanyiségüket 1940-ben gyakorlatilag befejezték.¹¹

⁹ PETERS 1995.; ESAKOVA 2005.

¹⁰ KOTZ – WEIR 1998.

¹¹ DAS RECHT DER STAATENSUKZESSION 1996, 148-153.

A további felbomlási folyamat¹²

Az uniós köztársaságok többsége egymás után mondta ki függetlenségét, Örményország 1990. augusztus 23-án, Grúzia 1991. március 31-én, Ukrajna 1991. augusztus 24-én, Fehéroroszország 1991. augusztus 25-én, Moldávia 1991. augusztus 27-én, Azerbajdzsán 1991. augusztus 30-án, Kazahsztán 1991. augusztus 30-án, Kirgizisztán 1991. augusztus 31-én, Üzbegisztán 1991. december 29-én, Tádzsikisztán 1991. szeptember 9-én, Türkmenisztán 1991. október 26-án. A Szovjetunió felbomlásával párhuzamosan sor került a Független Államok Közösségének (FÁK) létrehozására.¹³

A Független Államok Közösségének (FÁK) alapítása

A FÁK története szorosan összekapcsolódott az ukrán függetlenségi nyilatkozattal, 1991. december 1-én történt mindez és december 8-án Minszk közelében a három szláv köztársaság, Oroszország, Ukrajna és Fehéroroszország aláírta a FÁK alapító okiratát.¹⁴

Az alapító okirat 13. cikkelye kimondta, hogy a szervezet nyitott minden egykori szovjet szövetségi köztársaság számára. Tovább lépés volt ebben az irányban az Alma-Atában (Kazahsztán korábbi fővárosa) 1991. december 21-én aláírt nyilatkozat, amit egy sor volt szövetségi állam írt alá (Oroszország, Ukrajna és Fehéroroszország mellett Azerbajdzsán, Örményország, Kazahsztán, Kirgízia, Tádzsikisztán, Türkmenisztán, Üzbegisztán és Moldova). A balti államok tartósan távolmaradtak a szervezettől, Grúzia pedig csak 1993 októberében csatlakozott hozzá. Az alma-atai FÁK nyilatkozatot 11 tagállam írta alá, magukat „független államoknak” nevezték, egyben meghatározták a szövetség jogi státuszát és viszonyát az egykori Szovjetunióhoz.

A FÁK sem állam, sem államok feletti képződmény nem volt, nemzetközi jogállását a következőképpen definiálták: „a független államok közösségének megteremtésével az egykori Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége szűnt meg”.¹⁵

Az orosz föderációt „az egykori Szovjetunió folytatásaként” deklarálták. Az 1992. január 13-i orosz körjegyzék után röviddel az Orosz Föderáció „az egykori Szovjetunió jogutódjaként” lépett fel. A fogalmat A. Kozirev használta 1992. január 13-án egy interjú során. A fogalom különböző dokumentumokban rövidesen meghonosodott, az Orosz Föderációt jogutódnak

¹² SZÁVAI 2008 (1), 227-235.

¹³ SZÁVAI 2016, 70-75.

¹⁴ DAS RECHT DER STAATENSUKZESSION 1996, 56-57.

¹⁵ Uo, 60-65.

nevezték meg a nemzetközi jogi dokumentumokban külföldi államokkal kapcsolatban.¹⁶

Gyakorlat a nemzetközi jogi szerződésekkel kapcsolatosan

A balti államok függetlenségük megszerzésekor az ENSZ 4. cikkelye alapján felvételt nyertek a szervezetbe egy szabályos felvételi eljárás alapján. Az ENSZ Charta értelmében 1991. szeptember 17-én lépett életbe Észtország, Lettország és Litvánia felvétele. Ukrajna és Fehéroroszország a Szovjetunió olyan sajátos államai voltak, melyek 1945 óta az ENSZ tagállamai. Ezek a tagállamok „független és szuverén államiságuk” folytatását hangsúlyozták, mint ahogy azt a FÁK tanácsának vezetője ajánlotta nekik 1991. december 21-én.

Oroszország egy különleges eset volt: Oroszország nem nyújtott be formális felvételi kérelmet a Szovjetunió helyére az Egyesült Nemzetek Szövetségéhez. Az ENSZ főtitkár körlevelében kifejtette mindezt, s mivel a tagállamok közül ellene senki nem emelt kifogást, a Szovjetunió helyét Oroszország foglalta el, kicserélték ennek megfelelően az ezzel kapcsolatos jelképeket is. A biztonsági tanácsban 1992. január 31-én foglalta el személyesen helyét Oroszország képviselőjeként az orosz elnök.

A balti államokhoz hasonlóan a többi tagköztársaság is felvételi kérelemmel lett az ENSZ tagja 1992. március 2-án, Grúzia a polgárháború miatt késlekedett ezzel 1992. július 31-ig.

Gyakorlat az államvagyon, adósság és levéltárak utódlásában

a) Külföldi vagyon és adósság

A kérdés rendezésében az első lépést jelentette a külföldi hitelezőket illetően az 1991. december 4-i keltezésű „Egyezmény a Szovjetunió külföldi vagyonának és adósságának jogutódlásáról”. Az egyezmény 2. cikkelye 15 partnerről szólt, a „Szovjetunió utódállamairól”, de azt nyolc tagállam írta csak alá (Örményország, Fehér Oroszország, Grúzia, Kazahsztán, Kirgízia, Oroszország, Tádzsikisztán és Ukrajna).

Az egyezmény preambuluma tükrözte az 1983. évi bécsi államutódlási konvenció, valamint a nemzetközi jog alapelveit. Az első cikkely definiálta a „Szovjetunió aktívait” és természetesen az „állami külföldi adósság”, továbbá az államutódlás, elődállam, utódállam fogalmát és a jogutódlás pillanatát.

A 4. cikkely eszmeileg tizenöt alanyt nevez meg az egykori Szovjetunió külföldi adósságában és javaiban, melyeknek részesezését az alábbiak szerint lehet bemutatni:

¹⁶ Uo, 67.

1. táblázat

Azerbajdzsán	1,64
Örményország	0,86
Fehéroroszország	4,13
Észtország	0,62
Grúzia	1,62
Kazahsztán	3,86
Kirgízia	0,95
Lettország	1,14
Litvánia	1,41
Moldva	1,29
Oroszország	61,34
Tádzsikisztán	0,82
Türkmenisztán	0,70
Üzbegisztán	3,27
Ukrajna	16,37

A fenti százalékokat négy kritérium alapján számolták ki: az export, az import, a bruttó nemzeti termék és a népességszám aránya alapján, az 1986-1990-es évek adatait vették alapul.¹⁷

A tárgyalásokat fél év múlva folytatták, Azerbajdzsán, Grúzia és a balti államok kivételével aláírták 1992. július 6-án azt az egyezményt, ami az egykori Szovjetunió külföldi közös tulajdonát osztotta fel. Az egyezmény alapján a szerződő felek a külföldi tulajdont illetően az alábbi százalékos felosztásban állapodtak meg:

2. táblázat

Azerbajdzsán	1,64
Örményország	0,86
Fehéroroszország	4,13
Kazahsztán	3,86
Kirgízia	0,95
Moldova	1,29
Oroszország	61,34
Tádzsikisztán	0,82
Türkmenisztán	0,70
Üzbegisztán	3,27
Ukrajna	16,37

¹⁷ Uo. 146-148.

Ez hasonló százalékos felosztás, mint amit az 1991. december 4-i szerződés eredményezett. A 11 szerződő fél összes részesedése 95,23 %-ot tett ki. A szerződés megenged egy lábjegyzetet, hogy Grúzia, Litvánia, Lettország és Észtország részesedését (4,77 %) nem tárgyalta.¹⁸

Az 1992. július 6-i multilaterális szerződés kétoldalú egyezményeket írt elő Oroszország és más tagállamok között az egykori szovjet külföldön lévő vagyon és adósság rendezésére. Ezeknek a szerződéseknek két típusa volt:

Az első típus az ún. nulla változat volt. Ez azt jelenti, hogy a fenti megállapodást és az abban foglalt százalékos felosztást elfogadják, az egykori szovjet vagyona és adósságállományra nézve külföldön. Ez egyben azt is jelentette, hogy Oroszország átvette a Szovjetunió egykori külföldi államadósságát, ennek fejében az utódállamok átruházták az Orosz Föderációra az ott lévő korábbi szovjet vagyont. A szerződő felek ezzel véglegesen elintéztéknek tekintették a külföldi adósság és vagyon kérdését.

A második típus alapján megállapodásokban rögzítették, hogy az egykori szovjet államadósság és vagyon kérdését ideiglenesen szabályozták. Az első ilyen megállapodást Oroszország és Türkmenisztán kötötte 1992. július 31-én. Ez alapján kötötték meg a többi megállapodást, így Fehéroroszországgal 1992. július 20-án, Kirgíziával pedig 1992. augusztus 25-én. Ezután Üzbegisztánnal 1992. november 2-án kötött szerződét Oroszország az első típus szerint. Moldáviával, Kazahsztánnal és Tádzsikisztánnal 1992. november 13-án állapodtak meg a második típus szerint. Azerbajdzsánnal és Örményországgal 1993 augusztusában, illetve 1993. szeptember 7-én írtak alá megállapodást az első variáns szerint. Ukrajnával 1994. december 9-én szintén az első típus szerint. Az Orosz Föderáció külügyminisztériumának jogi osztálya ugyanakkor célul tűzte ki a megállapodást Grúziával is. Az utódállamok beleegyeztek az orosz elnök 1993. február 8-i javaslatába, amelynek értelmében a külföldi vagyon ügyét véglegesen szabályozták, ezzel a második típusnak megfelelően a külföldi vagyon, egyben az adósság terhe is az Orosz Föderációra szállt.¹⁹

b) Belföldi vagyon és adósság

1. Ingatlan vagyon

A köztársasági jogi iratok szerint a területi elvet alkalmazták, miszerint a területükön lévő egykori szovjet egykori vagyont saját tulajdonuknak ismerték el. Mivel ez már a FÁK alapítása előtt megtörtént, az 1992. februári megállapodások előtt, így megállapodást készítettek elő a belföldi ingó- és

¹⁸ Uo. 150.

¹⁹ Uo. 151.

ingatlan vagyon kérdéséről. Ez vezetett a Biskekben lezajlott tárgyalásokhoz, ahol 1992. október 9-én állapodtak meg a tulajdonviszonyok jogi helyzetének és szabályozásának kölcsönös elismeréséről.

Olyan vagyontárgyak esetében, amelyek más államokba kerültek, de a többi tagállam, elsősorban Oroszország számára azok használata fontos volt, a tulajdonlást különleges módon szabályozták.

- Tudományos és technikai objektumok (1992. március 13)
- Űrkutatási objektumok (1992. május 15) – (Azerbajdzsán, Fehéroroszország, Kazahsztán, az Orosz Föderáció, Türkmenisztán, Üzbegisztán és Ukrajna területére eső objektumok)
- Űrállomások (Koszmodrom) Bajkonur (az Orosz Föderáció és Kazahsztán az 1992. május 25-i megállapodásban rendezték)
- Űrkutatási infrastruktúra objektumai – űrkutatási radarállomás, Skruna (Lettország). (1994. április 30.).

2. Ingó vagyon

Elsősorban néhány, közlekedéssel kapcsolatos vagyonkomplexum tartozott ide, mint a tengeri flotta, aminek felosztását többé-kevésbé sikerült szerződésekkel rögzíteni:

- Egyezmény az egykori Szovjetunió közlekedési minisztériumának kezelésében lévő vasutak, vasúti járműpark, konténerek és tehervagonok felosztásáról 1993. január 22-én.
- A polgári repülőgép flotta és az újonnan alapított részvénytársaság értékeinek felosztása.
- A „Szovtranszavto” szállítványozó vállalkozás, ami „egységes szállítástechnikai komplexum” volt, ennek voltak részvényei Oroszországban, Ukrajnában, Fehéroroszországban, Üzbegisztánban, Moldáviában, Azerbajdzsánban és Grúziában.
- Kereskedelmi és halász flotta (nem katonai célú tengeri flotta) mind a 15 tagállam közötti felosztása.
- A Szovjetunió egykori tengeri flottája (részben a fekete-tengeri flotta) ügyében az utolsó megállapodás 1995 júniusában történt, eszerint Oroszország 81,7%-át, Ukrajna 18,3%-át kapta meg a tengeri hajóállományok.
- A szállítás mellett egy további komplex ingó vagyoni körhöz tartozó tárgykör volt, az egykori Szovjetunió gyémántkészletének elosztása. 1992. július 6-án megkötött egyezség 1 cikkelye szerint kimondták a speciális egyezmények megkötésének szükségességét e tárgykörben.

- Az utódállamokban állomásozó szovjet haderő ingó- és ingatlan vagyona, elsősorban Tádzsikisztánban, Lettországnban, Grúziában és Észtországban.²⁰

3. Levéltárak és kulturális javak kérdése

A témában 1992. február 14-én írtak alá megállapodást az egykori közös levéltári és szellemi vagyon megosztásának kérdéseiről, illetve visszaszámaztatásáról. 1992. július 6-án megállapodtak a levéltár jogutódlásáról. Ebben kimondták a levéltári integritás elvét és annak feloszthatatlanságát, mind az egykori orosz birodalmat és a Szovjetuniót illetően. Ez vonatkozott a területileg illetékes levéltárakra, a jogi tényállást kölcsönösen elismerték. Kétoldalúan szabályozták az esetleges visszaadási igényeket is. A megállapodások lehetőséget nyitottak a kutatásra, az esetleges másolatok készítésére az utódállamok közötti relációban.²¹

Bibliográfia

DAS RECHT DER STAATENSUKZESSION 1996 = Das Recht der Staatensukzession (The Law of State Succession). Referate und Thesen von Ulrich Fastenrath, Theodor Schweisfurth – Carsten Thomas Ebenroth. Band 35. 24. Tagung in Leipzig April 1995. Heidelberg, 1996. 148-153.

ESAKOVA 2005 = Esakova Nataliya, Der Zerfall der Sowjetunion - Warum ging die Sowjetunion unter? Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem, 2005.

GLATZ 1998 = Glatz Ferenc, Vergleichende Untersuchung der Länder der sowjetischen Zone. Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest, Band 7. 9-25. Die Geschichte des Ostblocks, 1945-1991. Budapest, 1998.

PETERS 1995 = Peters, Hinnerk, Aspekte zum Zusammenbruch der Sowjetunion. Seminararbeit, 1995. <https://www.grin.com/document/95211>

KOTZ - WEIR 1998 = Kotz David M. - Weir Fred, Miért omlott össze a Szovjetunió? Eszmélet 1998. július 1.

SZÁSZY 1928 = Szászzy István, Az államok közötti utódlás elmélete. Grill Károly Könyvkiadó vállalat. Budapest, 1928. 22.

SZÁVAI 2003 = Szávai Ferenc: Die Folgen des Zerfalls der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. St. Katharinen bei Bad Kreuznach: Scripta Mercaturae Verlag, 2003. 266 p.

SZÁVAI 2008 (1) = Szávai Ferenc, A dezintegráció kérdései Európában. In: Berács József - Mészáros Tamás - Temesi József (szerk.). *60 éves a*

²⁰ Uo. 155-160.

²¹ Uo. 159.

Közgazdaságtudományi Egyetem: A Jubileumi Tudományos Konferencia alkalmából készült tanulmányok. Budapest, Aula, 2008. 227-235.

SZÁVAI 2008 (2) = Szávai Ferenc, A föderális Európa múltja, jelene és jövője, a multinacionális államok felbomlásának problémája. *Közép-Európai Közlemények* 2008. 1:(1) 38-54.

SZÁVAI 2010 = Szávai Ferenc, Planwirtschaft und wirtschaftliche Beziehungen zwischen den Ländern des Rats für gegenseitige Wirtschaftshilfe. In: Majoros István - Maruzsa Zoltán, Rathkolb, Oliver (szerk.), *Österreich und Ungarn im Kalten Krieg*. 435 p. Wien-Budapest, ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék; Universität Wien, Institut für Zeitgeschichte, 2010. 323-338.

SZÁVAI 2016 = Szávai Ferenc, The Methodology of State Succession in the 20th Century. *Prague Papers on the History of International Relations* 2016 (2) 139-148.

WILLERSHAUSEN 2002 = Willershausen, Claudia, Zerfall der Sowjetunion: Staatennachfolge oder Identität der Russländischen Föderation; auch ein Beitrag zu Staatsuntergang und Staatennachfolge. Hamburg: Kovac, 2002. *Schriftenreihe Verfassungsrecht in Forschung und Praxis*; 6), 2002.

SZAVAI 2016 = Szavai, F., Metodologija izučeniä gosudarstvennoj pravopriemstvennosti v Evrope XX veka. In: Kolontari, A., Kolesnikova, M. E., Krúčkov, I. V., Malovičko, S. N., Repina, L. P. (szerk.), *Regional'nyj narrativ imperskoj provincii: Sovremennye metodologičeskie podhody i issledovatel'skie praktiki: Sbornik naučnyh statej.*, Severo-Kavkazskij Federalnij Univerzitet, Stavropol, 2016. 70-75.

ПОЗДРАВЛЕНИЯ С ДРУГОГО КОНЦА МОСТА

БЕГВАРИ, ВАЛЕНТИНА

БЕБЕСИ ТАНÁР ÚР

Встречаясь и разговаривая со своими бывшими студентами, довольно часто речь заходит об их учёбе в Печском университете, о русском языке, об истории и культуре России и они всегда с ностальгией вспоминают университет, годы студенческой жизни, а также своих преподавателей и наставников, оказавших большое влияние на их дальнейшую судьбу.

Историки-русисты, когда речь заходит об их студенческих годах, часто вспоминают преподавателя Дьёрдя Бебеши, называя его „Bebesi Tanár úr” (дословно - господин преподаватель Бебеши), даже если мы общаемся с ними на русском языке. Это говорит о многом: об уважении к преподавателю, о преклонении перед его знаниями и педагогическим талантом, о признании его научной деятельности и т.д. Для всех он остаётся по-прежнему „Bebesi Tanár úr” даже уже спустя много лет – независимо от того, где они с ним встречались: в гимназии, в университете или на различных мероприятиях Научно-исследовательского общества по изучению истории СССР и России МОСТ).

Кто-то вспоминает его интересные уроки по русскому языку в гимназии, кто-то помнит о том, что будучи не историком, он посещал его интересные лекции на историческом факультете и узнал для себя много нового по истории России, а кто-то подчёркивает, что благодаря „Bebesi Tanár úr” он начал заниматься научной работой или стал исследователем русской истории.

Я уже не помню, где и когда познакомилась с Д. Бебеши, но помню следующий интересный случай: после отмены обязательного изучения русского языка в Венгрии в 1989 году, в середине 90-х годов кафедра славянской филологии Печского университета отменила вступительные экзамены по русскому языку для абитуриентов и на первом курсе началось обучение будущих филологов-русистов с нуля, то есть русский язык студенты начали изучать в университете. Однако, на занятиях иногда были и такие студенты, которые уже немного говорили по-русски, и на вопрос – где они учили русский язык, отвечали „На курсах русского языка у преподавателя-историка «Bebesi Tanár úr»”. У меня же возникал вопрос: „Кто такой Дьёрдь Бебеши, который жертвуя своим свободным временем, организует курсы русского языка и безвозмездно там работает?” Он мазохист, оптимист или просто преподаватель, влюблённый в своё дело?

После личного знакомства с ним выяснилось последнее. Оказалось, что Д. Бебешти – это преподаватель, считающий долгом и делом своей жизни передавать знания молодому поколению, пробуждать в них интерес к истории России, русскому языку и к ведению научной работы.

Преподаватель Д. Бебешти открыт ко всему новому и, не считаясь со своей большой нагрузкой, всегда находит время принять участие в мероприятиях Русского центра, в организации совместных мероприятий МОСТ-а и центра, прочитать лекции для любителей истории, а также выступить на конференциях, организованных Русским центром. Он откровенный и прямой человек, который может сделать замечание не только студентам, но и коллегам – разговаривающим во время выступлений докладчиков на конференции, однако, это на мой взгляд, является этической нормой поведения для молодого поколения. Он может прямо и честно отклонить предложение о выступлении на каком-то мероприятии и сослаться при этом на нехватку времени, а не обещать выступить и потом не сдержать своё слово. Да, иногда он прямолинеен и не скрывает своего личного мнения, но при этом высказывается тактично, не обижая других.

Научно-исследовательское общество по изучению истории СССР и России (МОСТ), созданное по инициативе Д. Бебешти, по праву заслужило себе признание не только в Печском университете, но и в венгерских научных кругах, а также за рубежом, а Учёные записки МОСТ-а читают не только специалисты-историки, но и широкая публика.

Можно сказать, что „Bebesi Tanár úr” – преподаватель Бебешти, является настоящим МОСТ-ом, связывающим русский язык и российскую историю с молодым поколением студентов.

Дорогой „Bebesi Tanár úr”! Дорогой Дьюри!

Желаю дальнейших успехов в твоей плодотворной научной и педагогической деятельности и вечной молодости на долгие годы жизни!

БОРДЮГОВ, ГЕННАДИЙ

КУЛЬТ ПРОШЛОГО В РОССИИ

Четверть века для истории новой России – ничтожный срок, однако если он приходится на переломное время, на трансформацию всех сторон общественной жизни, такой хронологический отрезок может сравниться со столетием. Методологическая и архивная революции, кардинальное обновление историознания – подобного рода явления страна переживала только после 1917 года. Последствия хорошо известны. Но позади оказался еще один период ниспровержения старого и ускоренного создания нового. Начальная грань этого периода приходится на рубеж 80–90-х годов XX века, когда в стране быстро росла неудовлетворенность смыслом бытия и начинались масштабные преобразования, а конечная – на начало второго десятилетия XXI века, отчетливо зафиксировавшего вхождение в зону серьезных испытаний не только в области экономики, но и глубоких изменений в социальном устройстве. Этот процесс сопровождается и осложняется тем, что прошлое, как это не раз было в отечественной истории, вторгается в настоящее и становится культовым. Почему это происходит? Почему власть начинает инструментализировать прошлое и говорить на языке истории?

Контекст

С конца 80-х годов прошлого века СССР переживал взлеты и падения, эмоционально отзывался на смену властных парадигм, вольно или невольно впитывал дух времени, который довольно быстро становился неуловимым и трудно описываемым духом прошлого. Так было в момент обрушения советской государственности и охватившего страну после событий августа 1991 года хаосе. Открытое вхождение в рынок, приватизация, смена политического режима, форсированное возведение гражданского общества с его отработанными на протяжении множества веков технологиями контроля за властью со стороны собственников сопровождалась демократической риторикой. Однако результаты этих процессов оказывались неоднозначными. А впереди и по-прежнему были конституционно-политический кризис 1993 года, региональный сепаратизм, угроза самому существованию России как целостного государства.

К концу 90-х пришлось увязывать воедино прямо противоположные друг другу цели. С одной стороны, остановить распад страны и

навести в ней хотя бы элементарный порядок, что неизбежно предполагало действия мобилизующего характера. С другой стороны, обеспечить стабильное, без потрясений существование вконец измотанному народу. Началось фактическое переустройство государства через комплекс институциональных реформ.

Технократизм и профессионализм заметно уменьшили пространство публичной политики, лишили СМИ их субъектности. Ликвидация олигархической фронды и кадровая революция повлияли на новую архитектуру власти в России, равно как «цветные революции» на постсоветском пространстве ускорили заявление серьезного идеологического проекта, который явочным порядком стал называться „суверенной демократией“. Однако и новая идеология не дала ожидаемого результата. Оставалось неясным, куда движется страна, насколько устойчива государственность, сохранятся ли родовой порок номенклатурно-сословной власти и ее отрыв от народа? На этом фоне рождается совершенно иная модель протестного движения в России, непохожего, на мой взгляд, на преддверие классических революций.

Перегрузки исторической науки

В таком контексте последних 25 лет российская историческая наука переживала и собственные невероятные перегрузки. Они были связаны с глубокой переоценкой основополагающих формул, заданных сталинским „Кратким курсом“, интеграцией в мировую науку, вызовами постмодернизма, освоением результатов так называемого культурного поворота в историографии, наконец, кризисом профессиональной идентичности историка. Поначалу заметной тенденцией являлось „отталкивание от всего советского“, повышенное внимание к русской эмиграции, к русским антикоммунистическим движениям в годы Гражданской и Великой отечественной войн, в послевоенное время. Затем главными трендами становятся несколько устойчивых научных направлений, стягивающих самую разнообразную проблематику и подразумевающих, что новые книги пишутся прежде всего для читателей-современников. Одним из актуальных и принимаемых наукой становится запрос общества на проблематику идентификации. Бурное развитие получают национальные истории, включение этнического и конфессионального материала в поле познания прошлого, изучение феномена исторической памяти и коммеморации, то есть практик введения образов прошлого в пласт современной культуры.

Историческая наука, сохраняя интерес к феномену власти, проводимых ею реформ и контрреформ, соскакивания или обрушения

страны в революционные фазы, обращается к схемам чередования мобилизационных и модернизационных режимов, механизмам функционирования политических систем. Свободный от ортодоксии анализ идеологических систем сопровождается быстрорастущим интересом к презентации власти, ее символам и ритуалам, рукотворным политическим мифам и их демифологизации. Новый ренессанс истории экономики и хозяйствования обусловлен пережитыми жесточайшим кризисом, дефолтами, денежными реформами. В изучении роли страны в окружающем мире и описании международных отношений по-прежнему преобладают конфронтационные события, Первая и Вторая мировые войны. Их история подверглась серьезной политизации, попыткам пересмотра итогов в контексте «войн памяти». Однако политическая история, вопросы цены и ответственности дополняются иным видением войны и мира – осмыслением стратегий поведения людей на фронте и в тылу, формированием и утилизацией образов войны, обращением к новому мышлению и народной дипломатии.

Для постсоветского времени характерна также дискуссия об исторических аспектах встраивания России в атлантическую цивилизацию, вестернизации внутри государственного пространства и о геополитических моделях, в которых новая Россия выступает в качестве полноправного субъекта международных отношений. Осмысление роли России в мировой политике задало распространение таких концептов, как „сильное эффективное государство“, „национальные интересы“, „национально-государственный суверенитет“, „великая энергетическая держава“.

Коммуникационная и новая культурная революции, сакральное и духовное, эзотерика расширили проблематику повседневности. Изучение частной жизни, межличностных отношений в семье и разных социальных средах, особенностей менталитета, поведения девиантных групп и др. объединяет сегодня историческая урбанистика. Большое значение приобрели и такие направления, как историческая антропология, „новая имперская история“, или „новая история империй“. Так было до той поры, пока шел процесс деполитизации историзации, пока в обществе не был нарушен идеологический баланс.

Выбор власти

Вся российская история XX века свидетельствует о том, что как только происходит сакрализация будущего или прошлого, в массовом сознании исчезают категории естественного времени, течения жизни, размеренного движения истории. Настоящее, повседневность становятся никому не интересными. Культ будущего порождает идею

всемерного ускорения времени, всепоглощающую жажду нового, где, к примеру, для интеллигенции не властны законы былого, где крестьяне устремляются к утопической республике „равных собственников“, а власть призывает к мобилизационному мирочувствованию и темпам движения. Культ прошлого – а тем более „правильного“ прошлого – неизменно поднимает волну национализма, перерастающую в шовинизм, а роль метронома в идеологических кампаниях играет тема „глубокой патриотичности“, аранжированная идеей визионерства „великого русского народа“.

Невиданный эксперимент по строительству самого справедливого общества в мире, а затем перестройка, возрождение новой России привлекали внимание всего мира. Однако начиная с 2005 года идеологический маятник неожиданно качнулся в сторону героического прошлого и традиционных духовных ценностей. Более того, история и ее герои стали наделяться культовыми чертами. Напомню, что само понятие „культ“ происходит от латинского слова *cultus*, производного от глагола *colere* („поклоняться или воздавать почести божеству“), и имеет историю, которая началась задолго до того, как им воспользовались СМИ и гуманитарные науки в новейшее время. Теперь определение культа применяется не только к религиозным, но и к политическим, этническим и экономическим тоталитарным сообществам.

Резкое изменение государственной идеологии многие объясняют политическим кризисом 2011-2012 годов, когда обращение власти к героическому прошлому способно было обеспечить консолидацию общества и поставить на место политическую оппозицию как непатриотическую. Ключевым же фактором, обусловившим дальнейший поворот, был кризис вокруг Украины в 2014 году, постепенно переросший в кризис отношений РФ с США и ЕС. Однако Стивен Коткин и Марк Бейссинджер в своей книге *Historical Legacies of Communism in Russia and Eastern Europe* увидели в повороте к „наследию прошлого“ длительную и устойчивую причинно-следственную связь между институтами и политическими курсами, влияющую на последующие практики или убеждения. „Наследие“ формируется „культурными схемами“, укорененными в прошлом, но вместе с тем и пережившими прежний порядок способами мышления и восприятия. Они задают представления элит и общества в целом о нормативном идеале и служат точкой отсчета для понимания должного и сущего в постсоветском мире. В этом случае „наследие прошлого“ выступает как политический проект – оно определяет настоящее и будущее постольку, поскольку те или иные политики используют его для достижения своих целей, в том числе и в сфере государственного управления. Чаще всего

в их рефлексии присутствует недавний по времени горизонт прошлого, так или иначе связанный с опытом одного-двух последних поколений. Что же выбирает власть на роль своеобразных идеалов и нормативных маркеров?

Культ юбилеев

Некий древний египтянин так приветствовал некоего фараона: *„Пусть наградит тебя Господь юбилеями без счета!“* Чем вызвано такое пожелание, почему одни общественные юбилеи в чести, их ждут, готовятся к ним с радостью, а от других отгораживаются, словно от наваждения, почему одни круглые даты отмечают каждое десятилетие, а о других вспоминают раз в пятьдесят, а то и в сто лет? Анри Бергсон говорил о том, что математизированное представление о длительности – время – есть свойство интеллекта, привыкшего оперировать мертвыми телами, но не жизнью, не живым. И здесь появляется поле для „работы“ культа. Может, не было бы ничего страшного в юбилеях, если бы некоторые из них не приобретали культовый характер, не обставлялись бесконечным повторением определенных ритуалов. Представляя внешнее проявление религии, культ *„привлекает массы, опьяняет их иллюзорной надеждой“* (Шарль Эншлен).

Понятно, что история не „работает“ с юбилеями, но политика памяти наоборот обостряется в эти дни, торжествует, использует свой шанс на реанимацию или обновление. Поэтому пространство памяти задействовалось и задействуется властью для адресной, фокусированной актуализации прошлого для нужд настоящего.

Любой культ проходит стадию становления, развития и упадка. Так же и юбилей может начинаться с локализации памяти о нем, но затем он способен развернуться в пространстве жизни и повседневности, перенестись в сферу образов и отражений. Пространство памяти, связанное с юбилейным событием, может возвращаться в пространство власти, но уже на правах не объекта, а субъекта, причем чуть ли не определяющего и обеспечивающего легитимацию статусной политики. Так было с юбилеями революции 1917 года, но особенно – с юбилеями Сталина, которые парадоксальным образом связали Октябрь и Победу 1945-го. Однако сам Сталин не хотел встраивать 9 мая в единую конструкцию главных идеологических советских праздников. У этого праздника, по всей видимости, не было необходимой „чистоты“ – еще не были забыты непростительные ошибки правительства, невероятная цена, заплаченная за победу, на глазах разворачивалась холодная война с бывшими союзниками. Юбилеи Победы сначала при Брежневле, но особенно после 1995 года стали превращаться в

главный национальный праздник страны, в символическую опору постсоветских режимов власти. Но их встраивание в новую конструкцию, попытки превращения Победы в национальную идею размывают память о тех, кто выстоял на фронте и в тылу. Права Юлия Латынина – никому и ни разу не удалось справиться с непосильной задачей: как сделать, чтобы в идеологической заданности праздника не потонула его человеческая суть?

Юбилеи, разумеется, важны, но совсем не обязательно придавать им культовые черты. Они связаны с прошлым, с былыми прорывами и победами, они не способны прямо или косвенно обеспечивать новые успехи сегодня. Более того, юбилеи мешают критическому взгляду на современную ситуацию, реальной оценке смыслов будущего. Все попытки встроить День России – 12 июня – в современную память, используя старые механизмы управления ею, пока ничего не дали. Согласно последним опросам „Левада-Центра“, большинством населения эта дата воспринимается лишь как дополнительный выходной. То же самое относится и к другим государственным праздникам – 1 мая и 4 ноября. Как бы там ни было, но юбилеямания и сопутствующие ей игры вокруг привязки отмечаемых событий и связанных с ними исторических личностей к текущей политической конъюнктуре будут продолжаться. Подтверждение тому – череда столетних юбилеев epochальных событий минувшего века – Первой мировой войны, обеих революций 1917 года и далее – по списку исторических дат. Неожиданно всплыли и совсем уж кажущиеся странными даты типа четырехсотлетия Дома Романовых.

Похоже, от культа новых юбилеев и сопутствующего таким юбилеям информационно-пропагандистского шума еще нескоро удастся уберечься. Во всяком случае – в ближайшем будущем. Вместе с тем не стоит уповать и на девальвацию ценностей тех или иных культов, происходящую со сменой поколений и мировоззрений. Ведь в России глубина трансформаций и динамика стереотипов по-прежнему зависят от власти, которая считает себя владычицей над временем и юбилейным его отмериванием. Но будущее непредсказуемо.

Кульτ героев

Отдельные исторические явления, события и фигуры также наделяются сегодня качествами социального бессмертия. Так было в XX веке – „И юный Октябрь впереди“, „Ленин живет всех живых“ „Сталин с нами“, – так продолжается и теперь. Возникают особенные традиции почитания могил, памятников, мест мучений и смерти героев, возведенных в ранг святых. Сакрализируются не только герои и даты, но и

сама среда обитания народа, сотворившего культовые события, со своими „алтарями“, системой „стольных градов“ и „храмовых сооружений“. Сегодня в государственном пантеоне культовых фигур появляются новые лица. На первом месте – князь Владимир Креститель, памятник которому в конце 2016 года был воздвигнут перед парадным въездом в Кремль через Боровицкие ворота. И дело не только в имени святого, не только в том, что русская нация идентифицирует себя с православием – его культ нужен для противопоставления Киеву. Совсем недавно культовое место занял и Иван Грозный. Знаковым событием стала установка памятника этому ложному символу антизападничества в Орле. А вот Иван III – основатель Московского государства, разрешивший литовскую, ордынскую и новгородскую проблемы, – такой чести до сих пор не удостоился.

Что стоит за новым приступом мифологизации героев? Запрос на фигуру правителя, обладающего определенными качествами? Стремление прославить конкретную эпоху, выпятить свой регион? Как считает министр образования и науки России Ольга Васильева, в исторической науке *„без мифологизации нельзя“, „без героев, без героического облика исторических персонажей нельзя обойтись. Будь ты маленький человек, будь ты взрослый, у тебя должен быть идеал, к которому нужно стремиться“*. При таком подходе уже неважно, что наука опирается на закон, который подлежит проверке, опыту, опровержению, а миф повторяет незыблемые канонические объяснения, что при нарушении равновесия между мифами и научными теориями, при доминировании иррационального легче манипулировать сознанием – а следовательно, и поступками людей.

Рецепты сотворения культа

В последние годы, в отличие от последнего десятилетия прошлого века, власть не скрывает, что именно она определяет и будет определять историческую политику и политику памяти. Приводными ремнями для этого, кроме исторических институтов РАН, являются созданные сверху Ассоциация школьных учителей истории и обществознания, Российское военно-историческое и Российское историческое общества. Появляются и пропагандисты культов, а дешифраторы мифов демонизируются, репутации неконъюнктурных историков подрываются.

Несмотря на то, что к концу 2009 года такие рычаги в области политики памяти, как учебник по истории Александра Филиппова и Комиссия по борьбе с фальсификациями оказались полностью дискредитированными, эти идеи не исчезли. Патриарх Кирилл недавно

выразил надежду на то, что *„единая концепция школьного учебника истории поможет молодежи победить «синдром исторического мазохизма», который воспитывали в школах в 90-е годы”*. А роль преследования фальсификаторов, похоже, взял на себя научный совет Совета безопасности – структура, объединяющая внешних экспертов, дающих свои заключения по интересующим Совбез вопросам. В конце октября 2016 года состоялось совещание, на котором было принято решение о необходимости в год 100-летия революции 1917 года *„противостоять попыткам намеренного искажения этого и других важнейших периодов в российской истории”*. Однако при этом источник в Администрации президента, комментируя данное решение научного совета Совбеза, подчеркнул: в Кремле неукоснительно придерживаются мнения, что любые действия в направлении тех или иных интерпретаций истории революции в связи с ее юбилеем – это сугубо *„прерогатива научного сообщества”*. Подобная позиция вполне понятна: революцию 1917 года крайне сложно вписать в те представления, которые власть транслирует в качестве своих идеологических схем. Точнее, конечно, вписать можно – и даже вполне в русле подобных схем, – но этим надо заниматься специально и целенаправленно.

Наконец, власть не брезгует прямыми административными рычагами – к примеру, в мае 2014 года министр культуры Владимир Мединский пришел к заключению, что принятие программы по увековечиванию памяти жертв политических репрессий нецелесообразно. Осенью же 2016 года он сделал заявление вообще за гранью допустимого с морально-этической точки зрения: мол, те, кто не верит в подвиг двадцати восьми панфиловцев и другие военные подвиги, кто выступает против установки новых памятников, *„мрази конченные”*.

Используемые властью рычаги исторической политики навязывают обществу какое-то иное ценностно-смысловое размежевание – может быть, даже сводящееся к глубинным архетипическим основаниям идентичности: например, заточенное на этничность или на проблему сопряжения политкорректности с правом свободы совести. За всем этим – в частности, за стремлением определенных кругов полностью реабилитировать монархию и белое движение – просматриваются идеи русской консервативной революции. А навязываемая полемика о тенях *„давно минувших дней”* (введение, к примеру, новых праздников: 1612 год – выдворение поляков, 1812 год – изгнание французов), заполнение ими пространства переживаемого ныне момента насильственно удерживают людей в прошлом и не пускают в настоящее, а тем более – в будущее.

Как преодолевать культ прошлого?

Часто можно услышать: страна, которая постоянно возвращается назад, не имеет перспектив. Это подтвердил в июне прошлого года и президент Владимир Путин. На встрече с участниками Общероссийского исторического собрания, он заявил: *„Мы за то, чтобы быть частью современной цивилизации и, безусловно, смотреть в будущее. Нельзя, ни одна страна, ни один народ не должен жить в прошлом и купаться в своем героизме бесконечно. Это вредно и опасно для будущего нации“*. Все верно, но как реально можно преодолеть культ прошлого, восстановить баланс между прошлым и будущим, а еще лучше – вернуться к естественному ходу жизни в настоящем?

Нельзя требовать от историков каких-либо рецептов для политики или картин будущего. Тем более что в последние годы произошло расставание с иллюзией о закрытом характере исторической науки, о том, что история основана на универсальном методе. Это, конечно, заметно усилило позиции не историков, отстаивающих – особенно в социальных сетях – право говорить и писать об истории. У многих сложилось впечатление, что голоса профессионалов заглушили разные литераторы, политологи или толкователи истории при власти, что на переднем плане до сих пор находятся сенсационные открытия и „война памятников“ или что история власти по-прежнему остается главной, да и пишется под вертикаль власти нынешней. В этом во многом виноваты сами историки. Для некоторых из них предпочтительнее интеллектуальные игры в своем кругу, взгляд свысока на исторические форумы в Интернете или популярную литературу о прошлом. Однако новые условия общественной и научной жизни, иные коммуникационные связи делают невозможным любое „присвоение прошлого“, хотя сам синдром борьбы за это не исчез. Вместе с тем усилившаяся конкуренция между профессиональным и популярным историческим знанием делает эту борьбу бессмысленной.

Ученые Вольного исторического общества недавно презентовали доклад *„Какое прошлое нужно будущему России?“*, подготовленный при поддержке Комитета гражданских инициатив Алексея Кудрина. Они пришли к выводу, что необходимо преодоление тенденции интерпретации истории России как истории власти, в результате которой история из науки превращается в идеологию, требуется деполитизация истории, чтобы она стала *„историей свободы“* через *„третью волну десталинизации“* и отказ государства от монополии на трактовку прошлого. Но кто даст гарантию, что у какой-либо научной школы или общества не возникнет стремления узурпировать это право? И здесь нельзя не согласиться с Алексеем Миллером, что важную роль могут

играть интернет-сайты, способные организовать экспертные обсуждения вопросов политики памяти и транслировать их результаты. Такие интернет-ресурсы стремятся привлекать экспертов к более систематическому сотрудничеству. А за последние три-четыре года число более или менее организованных экспертных групп и политических акторов, занимающихся проблематикой политики памяти в России, резко возросло.

Любопытен и проект Михаила Зыгаря, предложившего другую новостную повестку, отличающуюся от той, которой пользуются остальные СМИ: *„Мы просто стали делать медиа про сегодняшний день, только 100 лет назад, причем освещать его так, как если бы это было сейчас. У нас в силу разных причин невозможно писать про будущее. Невозможно строить прогнозы, потому что если ты попытаешься что-то просчитать, ты будешь идиотом. Невозможно ничего угадать! Единственное, о чем можно писать и не выглядеть идиотом, – это прошлое, причем его можно менять даже на противоположный знак – все что угодно! Прошлое куда более живо, чем будущее. Наш проект не про трактовку. Он, скорее, про источники, про прямой доступ к тем людям, которые жили 100 лет назад, писали дневники. Это возможность просто посмотреть им в глаза и узнать, что с ними происходило, возможность их потрогать так, как если бы это были твои сегодняшние друзья в Facebook. Это возможность не «впаривать» сегодняшнему человеку свои интерпретации, не трактовать, не объяснять, чтобы вы понимали: все было именно так!“*.

Чтобы у власти не было искушения брать на себя функции неусыпного блюстителя исторической чистоты любой ценой, как это было при советском режиме, на смену нынешней исторической политике и политике памяти должна прийти публичная или прикладная история, предполагающая равный диалог власти и общества по поводу прошлого, иной способ постижения прошлого и коммуникации с собственной исторической памятью, историческим наследием, которое соприсутствует в повседневных практиках общества. Это то пространство, где неуместны оба тоталитаризма – и академический, неспособный и, главное, нежелающий воспринимать былое не на дистанции, а как нечто нам современное, и популяризаторский, готовый представлять прошлое таким, каким его хотят видеть потенциальные покупатели, не соизмеряясь при этом с той действительностью, которая имела место на самом деле.

ХАВАНОВА, О.В.

МИССИЯ БАРОНА А.С. СТРОГАНОВА В 1761 Г. В ВЕНУ И ИМПЕРСКИЙ ПОСОЛ ГРАФ МИКЛОШ ЭСТЕРХАЗИ¹

Венгерский граф Миклош Эстерхази (1711-1764) представлял Священную Римскую империю и Австрийский правящий дом в России с 1753 по 1761 г.² К моменту прибытия в Москву, где осенью 1753 г. находился русский двор, этот карьерный дипломат имел за плечами опыт службы в Дрездене и Мадриде, не раз пересекал континент, выполняя ответственные поручения, подобные тому, с которого началась его служба по внешнеполитическому ведомству – вручение британскому королю Георгу II нотификации о рождении у Марии Терезии и Франца Лотарингского сына – эрцгерцога Иосифа (1741). Стараниями венгерского графа Саксония в войне за Австрийское наследство (1740-1748) выступала на стороне Габсбургов, ему же по окончании общеевропейского вооруженного конфликта было поручено восстановить добрые отношения с мадридским двором, и только болезнь не позволила лично довести дело до конца. Должность посла при Санкт-Петербургском дворе досталась Эстерхази, можно сказать, случайно. В 1753 г. он должен был отправиться послом в Лондон, но имперский вице-канцлер Рудольф Йозеф Коллоредо (1706-1788)³ – желая „спасти” родного брата от миссии в Россию – устроил так, что послом в Великобританию назначили Йозефа Коллоредо, а в Санкт-Петербург – после торжественного обещания императрицы отозвать его в Вену через три года – Миклоша Эстерхази.

Пребывание в России растянулось на долгие восемь лет: в конце третьего года началась Семилетняя война (1756-1763)⁴, и в Вене хотели видеть при союзном дворе опытного человека, пользующегося доверием государыни и ее ближайшего окружения. К тому же путешествие через театры военных действий было полно опасностей, а временами просто невозможно. На восьмом году в Санкт-Петербурге граф Эстерхази чувствовал себя уверенно. Его прежний

¹ Статья написана при финансовой поддержке Российского фонда фундаментальных исследований, проект № 18-09-000346.

² На венгерском языке см.: KHAVANOVA 2016, 188-199.

³ Об этом пишет оберст-гофмейстер И.И. Кевенхюллер-Метч в своем дневнике. См.: KHEVENHÜLLER – SCHLITZER 1910, 89.

⁴ См., например: ЩЕПКИН 1902; SZABO 2008; АНИСИМОВ 2014.

недоброжелатель – канцлер Алексей Петрович Бестужев-Рюмин (1693-1766) в результате придворной интриги был отправлен в ссылку. Пришедший ему на смену Михаил Илларионович Воронцов (1714-1767) испытывал к венгерскому аристократу расположение, доверие, личную симпатию. Влиятельный член придворной партии Шуваловых – фактический глава правительства граф Петр Иванович Шувалов (1711-1762) – активно продвигал в австрийскую армию созданные при его непосредственном участии пушки „единорог” и искал благосклонности венского двора для своего сына Андрея (1744-1789) – в будущем вельможи екатерининского правления. Миклош Эстерхази активно посредничал в раздаче имперских графских титулов⁵, орденов и подарков русским вельможам, а в ходе подготовки трехстороннего соглашения между Веной, Версалем и Санкт-Петербургом не побоялся – дабы вовлечь Россию в сложную систему международных договоров, направленных против Пруссии – превысить служебные полномочия и сообщить о согласии своего двора на выдвигаемые условия еще до того, как было получено официальное на то разрешение⁶.

Два дружественных двора регулярно обменивались кратковременными посольствами, приуроченными к восшествиям на престол, рожденьям наследников, бракосочетаниям или иным значимым семейно-династическим событиям⁷. Так, например, в конце 1754 г. с известием о появлении на свет цесаревича Павла Петровича (будущего Павла I) и приглашением австрийской императорской четы в крестные родители в Вену отправился барон Карл Ефимович Сиверс (1710-1774). Хотя в официальной реляции речь, главным образом, шла о выражениях радости по случаю упрочения российского престола и заверениях во взаимной дружбе⁸, до венского двора не без участия Эстерхази дошли слухи, что сам Сиверс остался недоволен сдержанностью приема: Мария Терезия ни разу не танцевала с ним на балу, а на

⁵ См.: FRANK 1967-1974.

⁶ Речь идет о трактате оборонительного союза между Россией и Австрией, на тексте которого посол Эстерхази 21 марта (1 апреля) 1760 г. поставил свою подпись, не имея на то дозволения венского двора. Поскольку риск оказался оправданным, Мария Терезия с небольшими изменениями одобрила шаг своего дипломата и простила превышение полномочий. См.: МАРТЕНС 1874, 270-271. Копию рескрипта „провинившемуся” дипломату от 24 мая 1754 г. см.: ÖStA. HHStA. StA. Russland II. Kt. 166. Expedition nach Russland 1760. Fol. 192r-207r.

⁷ Подробнее см.: ХАВАНОВА 2017.

⁸ Официальную реляцию о пребывании К.Е. Сиверса в Вене см.: АВП РИ. Ф 32. Оп. 1. 1754. № 1. Л. 112-118 об.

бал эрцгерцогской четы посол вообще не получил приглашения⁹. Так или иначе, близкая к придворным кругам столичная газета „Wienerisches Diarium“ все-таки напечатала краткий отчет о торжественном приеме русского эмиссара¹⁰. Выполнив поручение государыни, барон Сиверс продолжил путешествие по Европе уже как частное лицо. Из его письма барону Сергею Григорьевичу Строганову (1707-1756) известно, что в Венеции он некоторое время гостил у его сына – Александра Сергеевича Строганова (1733-1811). *„Оный сын ваш весьма искусным себя учинил как в немецком и французском, так и в итальянском языке, на котором он для меня и толмачит”*, – писал Сиверс в Петербург. И далее: *„Вы не поверите, какое для меня удовольствие, что мне в вояже своем случилось видеть достойного вашего сына”*¹¹.

Юный Строганов – в зрелые годы сенатор и президент Императорской Академии художеств¹² – в те дни вряд ли мог подумать, что в начале 1761 г. он сам со своей супругой – дочерью канцлера Воронцова Анной¹³ – отправится, подобно барону Сиверсу, в Вену. В ноябре 1760 г. к русскому двору прибыл генерал-майор Антон Иоганн Непомук Гамильтон (1722-1776) с известием, что наследник престола эрцгерцог Иосиф¹⁴ женился на дочери Пармского герцога Изабелле¹⁵. Важную роль в подготовке ответного визита русского двора довелось сыграть графу Эстерхази. Его, как австрийского посла, беспокоил вопрос, чтобы из Санкт-Петербурга в Вену отправился эмиссар, ни в чем не уступающий генералу Гамильтону, потому что – окажись глава российской делегации ниже чином, скромнее званием, скромнее происхождением – все это было бы истолковано как знак недостаточного уважения.

Вскоре стало известно, что выбор Елизаветы Петровны пал на молодого барона Строганова. Помимо его образованности, опыта проживания за границей (откуда он спешно вернулся в 1756 г., получив известие о кончине отца), свою роль могло сыграть и то

⁹ Эстерхази – Кауницу, Санкт-Петербург, 10 IV 1755 // ÖStA. HHStA. StA. Russland II. Kt. 37. Berichte April – Juni 1755. Fol. 18r-v.

¹⁰ Wienerisches Diarium. N 3.1755. 8 I.

¹¹ Сиверс – Строганову, Венеция, 28.I (8.II).1755. Цит. по: ПИСАРЕНКО 2005, 65.

¹² О влиянии, которое на А.С. Строганова произвели годы, проведенные во Франции, см.: СОМОВ 2015.

¹³ О других путешествующих аристократках XVIII в. см.: LEHR 2017.

¹⁴ Речь идет о старшем сыне Марии Терезии, будущем императоре Священной Римской империи Иосифе II (1765-1790), самостоятельно правившем владениями Австрийского дома с 1780 по 1790 гг.

¹⁵ Об этом см.: Эстерхази – Р.Й. Коллоредо, Санкт-Петербург, 7 XII 1760 // ÖStA. HHStA. StA. Russland I. Kt. 37. Russica 1760. Fol. 213r.

обстоятельство, что барон был женат на Анне Михайловне Воронцовой (1743-1769) – единственной дочери канцлера Воронцова, доводившейся по матери племянницей русской самодержице. У кандидата был только один, но существенный в глазах австрийского посла недостаток: он носил звание камер-юнкера, в то время как в Вене хотели видеть камергера русского двора. У такого ожидания были веские основания: генерал граф Гамильтон носил чин камергера, и прислать с ответным визитом барона в чине камер-юнкера значило символически принизить повод визита (бракосочетание наследника) и обречь посла Елизаветы Петровны на менее пышный прием, положенный низшим чинам в придворной иерархии.

Все это Эстерхази в доверительных беседах недвусмысленно дал понять и канцлеру Воронцову, и фавориту императрицы Ивану Ивановичу Шувалову (1727-1797). Австрийский посол предположил, что императрица могла бы без промедления дать Строганову искомый титул, тем самым устранив самое чувствительное неудобство. Однако соперничество разных партий при дворе исключало такое развитие событий. В очереди на присвоение титула камергера было три молодых камер-юнкера, одним из них – самым младшим (следовательно, последним в очереди) – был А.С. Строганов. Но поскольку И.И. Шувалов испытывал неприязнь к одному из кандидатов – графу Петру Михайловичу Бутурлину (здесь, по мнению Эстерхази, не обошлось без соперничества за благосклонность молодой и ветреной супруги Строганова – Анны), было маловероятно, что последуют какие-либо назначения¹⁶. После этого посол сосредоточил свою энергию на том, чтобы убедить венский двор: приезд русского эмиссара в столь скромном звании не должен расцениваться как знак неуважения к союзнику. По имевшейся у Эстерхази информации, 19 (29) апреля должно было состояться назначение новых камергеров, в их числе – к тому времени уже прибывшего к венскому двору барона Строганова, – но по какой-то причине (возможно, из-за нездоровья императрицы) церемония была отменена¹⁷.

Помимо формальной стороны дела, австрийского посла волновало и то, как поведет себя молодая и неискушенная русская чета, оказавшись при незнакомом им дворе. В конце января 1761 г., накануне отъезда делегации, Эстерхази сообщал в Вену: *„Поскольку означенный господин барон Строганов еще неопытен и в свои молодые годы дал больше*

¹⁶ М. Эстерхази – Р.Й. Коллоредо, Санкт-Петербург, 14 I 1761 // Ibid. Russica 1761: Jänner – Juni. Fol. 6r.

¹⁷ М. Эстерхази – В.А. Кауницу, Санкт-Петербург, 1 05 1761 // Ibid. Russland II. Kt. 44. Berichte Jänner – Maj 1761. Fol. 101r.

надежд, чем из них оправдал, к тому же его жена, дочь господина канцлера, получила не лучшее образование, и это прекрасно понимают господин граф Воронцов и его супруга графиня, то они оба попросили меня, чтобы я отрекомендовал моему высочайшему двору и другим высоким местам их зятя и единственную дочь, дабы их малый опыт и возможные ошибки были по возможности милостиво извинены”¹⁸. Позднее молодой барон Строганов по дороге в Вену, из Варшавы, спешил сообщить (дабы отвести любые сомнения относительно возможных нарушений церемониала): „Мне здесь как при дворе, так и у иностранных министров и прочих здешних знатных отказывается всякая отличность, сходственная с высочайшим Вашего императорского величества достоинством”¹⁹.

Граф Эстерхази весьма удачно вспомнил, что когда в 1748 г. Михаил Петрович Бестужев (1688-1760) – старший брат тогдашнего канцлера (в 1757 г. впавшего в немилость) А.П. Бестужева – должен был отправиться послом в Вену, уроки этикета ему давал австрийский генерал [Фридрих Вильгельм?] Кеттлер. Теперь же – по замыслу Эстерхази – необходимые наставления молодой чете могла дать его собственная супруга Мария Сюзанна Анна (1722-1771), приемная дочь польского князя Т. Любомирского), жившая, пока муж служил по дипломатическому ведомству, в Вене²⁰. Как следует из писем Анны Карловны Воронцовой (1722-1776) к дочери Анне, в Вене та не знала недостатка в патронессах. Пока ее супруг выполнял важные государственные поручения, заботу о юной русской аристократке взяли на себя не только „графиня Эстеразиева”, но и графини „Квестенберша” и „Плетенберша”²¹. Здесь речь, скорее всего, идет о сестре государственного канцлера Венцеля Антона Кауница (1711-1793) – Марии Антонии Квестенберг (1739-1811), и некоей графине Плеттенберг, с которой Анна Карловна Воронцова когда-то познакомилась в бытность свою в Ахене. Не зная, как отблагодарить венских аристократок, графиня Воронцова с направлявшимся в Вену австрийским курьером передала дочери жестянку китайского чая: „Ты можешь оной отдать в подарок графине Квестенберговой, или пополам раздели с графинию Эстергазиевой, наведався прежде, любят ли они чай пить”²².

Венский двор, по всей видимости, не менее своего посла был озадачен тем, что посланник русского двора имеет скромный чин. Выход

¹⁸ М. Эстерхази – Коллоредо, Санкт-Петербург, 29 I 1761 // Ibid. Fol. 10r.

¹⁹ Строганов – Елизавете Петровне, Варшава, 19 (30) III 1761 // АВП РИ. Ф. 32. Оп. 1. № 11. 1761. Л. 35 об.

²⁰ Ibid. Fol. 11v.

²¹ АРХИВ КНЯЗЯ ВОРОНЦОВА 1872, 466.

²² АРХИВ КНЯЗЯ ВОРОНЦОВА 1872, 469.

был найден своеобразный: и в церемониальном протоколе, и в официальной газете „Wienerisches Diarium“ А.С. Строганов назван „камергером“: *„В субботу 25-го текущего месяца после божественной литургии русский императорский камергер господин барон Строганов имел вступительную аудиенцию у его королевского высочества эрцгерцога Иосифа и ее королевского высочества его супруги и передал им комплимент от ее русско-императорского величества по случаю бракосочетания”*²³. Между тем, согласно „Русскому биографическому словарю“, чин камергера А.С. Строганов получил в первый год правления Екатерины II²⁴.

А.С. Строганов провел в имперской столице более двух месяцев, с середины апреля до начала июля, получил аудиенции у императорской четы, у наследника престола с молодой женой, которых, собственно, и прибыл поздравить, у младших эрцгерцогов и эрцгерцогинь. Каждый шаг барона контролировал и направлял российский посол в Вене граф Герман Карл Кейзерлинг (1697-1764). Венский двор также приставил к гостям из Санкт-Петербурга „камергера Кеглевича“ – венгерского аристократа, который многие годы провел при Эстерхази в России, прежде чем по личной просьбе был отпущен на родину. Строганов писал тестю в Петербург: *„Я не в состоянии изъяснить вашему сиятельству, сколь много милости я во время моего здесь пребывания удостоился. При всех случаях меня и Анну Михайловну с отличностью принимали, и их величества на впускной аудиенции оказали сожаление свое, что нельзя им удержать меня и жену еще несколько времени, весьма милостиво удостоверяя меня притом о своем совершенном удовольствии в рассуждении моего поведения”*²⁵.

Кульминацией пребывания при венском дворе стало дарование молодому барону с супругой титулов графа и графини Священной Римской империи. В донесении от 4 июля (23 июня) 1761 г. А.С. Строганов писал: *„Его Величество император по окончании со мною разговора изволил мне объявить, что, будучи весьма доволен мною, приказал дать мне на имперское графское достоинство диплом во знак особливого ко мне благоволения. С должною благодарностью принял я сию высокую милость, отзываясь однако ж, что я осмелиться не мог носить пожалованное мне от Его Величества звание, пока не получу на то высочайшего самодержицы моей*

²³ Wienerisches Diarium. No 34. 1761. 29 IV. В записи в церемониальном протоколе об отпусковой аудиенции от 2 июля 1761 г. барон вновь назван камергером. См.: HHStA. ZA Prot. 24. Fol. 145v.

²⁴ ПОЛОВЦОВ 1909, 488.

²⁵ Строганов – Воронцову, Вена, 23 VI (4 VII) 1761 // АВП РИ. Ф 32. Оп. 1. № 11. 1761. Л. 86-86 об.

изволения, которого у Вашего Императорского Величества через сие всеподданнейше и испрашиваю”²⁶.

Миссия в Вену оказалась коротким эпизодом в богатой событиями биографии А.С. Строганова. Печальным итогом после возвращения на родину стало расставание супругов, чья семейная жизнь никогда не была безоблачной. Граф Эстерхази, которого в том же году наконец отзовут на родину, с полным правом причислял это посольство к личным успехам. Однако в истории российско-австрийских отношений визит графа Строганова стал едва ли не последним подобным накануне кончины императрицы Елизаветы Петровны. После того как новый император Петр III заключит сепаратный мир с Фридрихом II и выйдет из Семилетней войны, разорвав тем самым союзный договор с Австрийским домом, отношения между Санкт-Петербургом и Веной на несколько десятилетий вступят в фазу охлаждения.

Список сокращений

АВП РИ – Архив внешней политики Российской империи, Москва.

ННStA - Haus-, Hof- und Staatsarchiv.

ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv, Wien.

StA – Staatenabteilungen.

Список источников и литературы

АВП РИ. Ф 32: Сношения с Австрией. Оп. 1. 1754. № 1.

ÖStA. ННStA. StA. Russland I. Kt. 37; Russland II. Kt. 37, 44, 166.

ÖStA. ННStA. Zeremonalprotokolle. ZA Prot. 24.

Wienerisches Diarium, 1755, 1761.

АНИСИМОВ 2014 = Анисимов, М.Ю., Семилетняя война и российская дипломатия в 1756-1763 гг. Москва, 2014.

АРХИВ КНЯЗЯ ВОРОНЦОВА 1872 = Из писем графа Михаила Илларионовича и графини Анны Карловны Воронцовых к дочери их баронессе Анне Михайловне Строгановой в время путешествия ее за границей в 1761 году // [Бартенев, П.И. (Составитель)], *Архив князя Воронцова: в 40 т.* Москва, 1872. Т. 4. 459-479.

МАРТЕНС 1874 = Мартенс, Ф.Ф., *Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами: в 15 т.* Санкт-Петербург, 1874. Т. 1: Трактаты с Австрией 1648-1762.

²⁶ Строганов – Елизавете Петровне, Вена, 23 VI (4 VII) 1761 // Там же. Л. 80–80 об.

- ПИСАРЕНКО 2005 = Писаренко, К.А. (Составитель), Из семейной хроники рода Строгановых // *Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв.* Москва, 2005. Т. XIV. 9-71.
- ПОЛОВЦОВ 1909 = Половцов, А.А., Строганов, Александр Сергеевич (обер-камергер) // *Русский биографический словарь.* Санкт-Петербург, 1909. Т. 12. 485-488.
- СОМОВ 2015 = Сомов, В.А., Фракофилия в семье графа Александра Саргеевича Строганова: Космополитизм и национальное самосознание русской аристократии эпохи Просвещения // *Вестник Русской христианской гуманитарной академии.* 2015. Т. 16. Вып. 3. 311-321.
- ХАВАНОВА 2017 = Хаванова, О.В., Цена альянса: австрийская дипломатия и русский двор в годы Семилетней войны // Арзаканян, М.Ц. (Ответственный редактор), *Россия и Европа: исторический опыт взаимодействия и взаимопонимания XVIII-XX вв.* Москва, 2017. 109-121.
- ЩЕПКИН 1902 = Щепкин, Е., Русско-австрийский союз во время Семилетней войны, 1746-1758 гг. Санкт-Петербург, 1902.
- FRANK 1967-1974 = Frank, K.F., *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum „Alt-Österreichischen Adels-Lexikon“ 1823-1918.* 5 Bde. Schloss Senftenegg, 1967-1974.
- КHAVANOVA 2016 = Khavanova, O., Búcsú Szentpétervártól. Gróf Esterházy Miklós elhagyja az orosz fővárost. In: *Aetas.* 2016. 31. évf. 4. sz. 188-199.
- KHEVENHÜLLER – SCHLITTER 1910 = Khevenhüller, R. – Schlitter H., *Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch, Kaiserlichen Obersthofmeister 1742-1776.* Bd. 3. 1752-1755. Wien; Leipzig, 1910.
- LEHR 2017 = Lehr, S., „Als russische Adelige hatte ich die volle Freiheit zu gehen, wohin es mir gefiel“: Hochadlige russische Frauen auf Europareise (1769-1790) // Cremer, A.C., Baumann, A., Bender, E. (Hrsg.), *Prinzessinnen unterwegs. Reisen fürstlicher Frauen in der Frühen Neuzeit.* Berlin; Boston, 2017, 191-218.
- SZABO 2008 = Szabo, F.A.J., *The Seven Years War in Europe, 1756-1763.* London, 2008.

Крючков, И.В.

**ОТНОШЕНИЕ ВЕНГЕРСКОГО ОБЩЕСТВА К ПЕРВОЙ
БАЛКАНСКОЙ ВОЙНЕ В 1912 г.
(ПО ДОНЕСЕНИЯМ РОССИЙСКИХ ДИПЛОМАТОВ)**

Начало 1912 г. не предвещало серьезных потрясений для Венгрии, как и для империи Габсбургов в целом. Центральное место в донесениях российских дипломатов из генерального консульства в Будапеште, консульства в Фиуме (Риека) занимало очередное обострение взаимоотношений венгерского правительства с Хорватией и рост популярности доктрины триализма среди южных славян.

Из консульства в Фиуме в посольство в Вене направляется большой обзор о состоянии дел в Хорватии. Российские дипломаты отмечали существенные изменения в настроениях представителей хорватского национального движения после провала надежд на сотрудничество с венгерской оппозицией и введения железнодорожной прагматики, что привело к радикализации Хорватии и падения популярности политиков, ориентированных на расширение сотрудничества с Будапештом¹. Успехи южных славян в Хорватии подкреплялись их достижениями в экономике и культуре. Дипломаты отмечали желание некоторых политических кругов в Вене использовать конфликт Хорватии с Венгрией в своих целях. Они предполагали отделение Хорватии от венгерской половины империи Габсбургов, и объединение вокруг нее всех югославянских земель Австро-Венгрии. Это позволяло создать третий имперский центр и разрушить дуалистическую систему². В данной конструкции российских дипломатов настораживала возможность присоединения к „Великой Хорватии“ территорий пока еще входивших в состав Османской империи, то есть она могла стать инструментом для дальнейшего продвижения Австро-Венгрии на Балканах.

За пять дней до начала войны С.Д. Сазонов встречался в Санкт-Петербурге с графом фон Турном, подтвердившим, что Дунайская империя не ищет территориальных приобретений на Балканах. Вступив в доверительный разговор с австро-венгерским дипломатом С.Д. Сазонов узнал о том, что Австро-Венгрия допускала в будущем, в случае развала Османской империи, значительное увеличение

¹ АВПРИ Ф. 217. (Генеральное консульство в Будапеште) Оп. 1015. Д. 51. 10-11.

² АВПРИ Ф. 217. Оп. 1015. Д. 51. 11.

территории Болгарии вплоть до сан-стефанских границ и расширение Сербии, но только так, чтобы оно не мешало выходу империи Габсбургов к Эгейскому морю, так как это важно для развития ее торговли с Ближним Востоком³.

Начало Первой балканской войны явилось полной неожиданностью для европейской общественности, привыкшей к бесконечным политическим неурядицам на Балканах. В данной ситуации оказалось правительство России и в частности министр иностранных дел С.Д. Сазонов, так как союзники начали войну без консультаций с Россией: *„Сазонов уверял, что братушки [Болгария, Сербия, Черногория – прим. И.К.] усытив нашу бдительность, ускользнули от нашего внимания и начали войну с Турцией не только без нашего ведома и согласия, но и, не предупредив нас и поставив перед свершившимся фактом“*⁴. Один из лидеров российских либералов П.Н. Милюков обвинял С.Д. Сазонова в недалекновидности, поэтому он и „проспал“ войну на Балканах⁵.

Правящие круги Австро-Венгрии оказались в полном смятении в связи с началом Первой балканской войны, тем более, накануне С.Д. Сазонов посетил Лондон, Париж и Берлин, где он, заявлял о недопущении войны на Балканах и совместных действиях Великих держав⁶. Аналогичная ситуация отмечалась на территории венгерской половины империи Габсбургов. Секретарь генерального консульства в Будапеште князь Г.Д. Маврокордато в первом донесении по поводу реакции общественности страны на события на Балканах отмечал полную уверенность политических кругов Трансильвании в победе Османской империи над войсками Балканского союза⁷. Но наиболее активно данную идею, по мнению дипломата, поддерживали периодические издания страны, контролируемые венгерскими евреями⁸. Российские дипломаты традиционно отмечали особую позицию евреев Венгрии в отношении к российской политике на Балканах и угрозе распространения панславизма. Практически все газеты и политики Венгрии в первые дни войны заявили о необходимости сохранения нейтралитета в сложившейся ситуации. В Будапеште много говорилось о соотношении сил, о подготовке войск и все сравнения не шли в пользу Болгарии, Сербии и их союзников.

³ АВПРИ Ф. 135. (Особый политический отдел) Оп. 474 Д. 709/763. 12.

⁴ ЛОПУХИН 2008, 208.

⁵ МИЛЮКОВ 1991, 351.

⁶ САЗОНОВ 1927, 79.

⁷ АВПРИ Ф. 482. (Политархив) Д. 586. 123-124.

⁸ АВПРИ Ф. 482. Д. 586. 123-124.

Следует отметить, что и в самой России значительная часть офицеров Генерального штаба также была уверена в победе Османской империи, о чем они уведомяли МИД России и другие ведомства⁹. По мнению П.Н. Милюкова, в начале войны С.Д. Сазонов не сомневался в разгроме Балканского союза, что переведет к решению очередного балканского конфликта за столом переговоров под эгидой Великих держав¹⁰. Такие настроения доминировали и в противоположном лагере в Вене и Берлине, что помешало Великим державам предпринять реальные шаги по предотвращению войны¹¹. Однако, успехи союзников спутали все карты европейским политикам и дипломатам.

Начало войны привело к серьезным потрясениям на бирже Будапешта и резкому росту цен на зерновые культуры. Г.Д. Маврокордато полагал, что на этом экономические потрясения для Венгрии не закончатся. Одновременно дипломат прогнозировал рост доходов военных предприятий страны. По его сведениям, завод М. Вайса получил заказ на производство 10 млн. патронов для болгарской армии на выгодных условиях¹².

Первые поражения армии Османской империи, по мнению Г.Д. Маврокордато, вызвали настоящий шок в венгерском обществе. Больше всего его удивили успехи сербской армии, к которой в империи Габсбургов относились с недоверием, сомневаясь в ее боевых качествах, что во многом сохранилась в памяти после неудачной войны Сербии с Болгарией в 1885 г.¹³ В этой связи российский дипломат обращает внимание на изменение тональности заявлений ведущих газет Венгрии. Он выделял ряд настораживающих моментов. Во-первых, практически все издания не сомневались в том, что войну спровоцировала Россия, желая укрепить свои позиции на Балканах и окружить Австро-Венгрию славянским полукольцом. Во-вторых, в Будапеште стали активно раздаваться голоса в пользу оказания помощи Османской империи, включая направления в ее армию волонтеров. Данные факты на взгляд дипломата, уже в ноябре 1912 г. свидетельствовали о начале втягивания в конфликт России и Австро-Венгрии. Г.Д. Маврокордато в порядке исключения отмечал реакцию сербского населения Венгрии, не скрывавшего радость по поводу успехов сербской армии¹⁴.

⁹ ЛОПУХИН 2008, 209.

¹⁰ МИЛЮКОВ 1991, 351.

¹¹ БИЛЮКОВ 1935, 409.

¹² АВПРИ Ф. 482. Д. 586. 122-123.

¹³ АВПРИ Ф. 482. Д. 586. 132.

¹⁴ АВПРИ Ф. 482. Д. 586. 133.

В Санкт-Петербурге постоянно следили за реакцией империи Габсбургов и возможностью ее втягивания в войну. В этой связи от российских дипломатов требовали постоянно докладывать о перемещении войск по территории империи и прежде всего у границ Сербии. Во второй половине ноября Г.Д. Маврокордато докладывал о передвижении австро-венгерских войск в Трансильвании и Боснии в сторону границ с Румынией и Сербией¹⁵. Кроме этого дипломат приводил еще одно обстоятельство, касавшиеся положения дел в армии Австро-Венгрии. Оно было связано с улучшением в ней отношения к солдатам и офицерам славянского положения, что, на взгляд секретаря консульства, определялось опасениями командования по поводу благонадежности этой части армии. Генеральный консул в Будапеште М.Г. Приклонский в конце ноября докладывал о проведении в Австро-Венгрии скрытой мобилизации, приведшей к доукомплектованию V и VI корпусов австро-венгерской армии и флота¹⁶.

По мере затягивания войны генеральное консульство в Будапеште скрупулезно собирало информацию о политических настроениях в Венгрии. М.Г. Приклонского заинтересовала позиция венгерской оппозиции по поводу войны и ее возможных последствиях. По его мнению, оппозиция вполне допускала предоставление Сербии выхода к Адриатическому морю для отвлечения ее внимания от Албании и Боснии-Герцеговины. Такой компромисс с Белградом устраивал многие оппозиционные силы в Венгрии, которые понимали необходимость достижения определенного компромисса с Сербией, без чего была невозможна стабильность на южных границах империи Габсбургов. Одновременно оппозиция выступала против расширения территории Румынии¹⁷. Данный пассаж вполне объясним, так как большинство венгерских политиков, не очень верило в искренность заявлений румынских политиков, мечтавших о создании „Великой Румынии“, в том числе за счет территорий входивших в состав венгерской половины империи Габсбургов.

М.Г. Приклонский на основе анализа фактов приходил к выводу о нежелании общественности Венгрии ввязываться войну не только с Россией, но даже с Сербией и, причем эту точку зрения разделяло и большинство членов правительства страны. Отражением данной позиции становятся публикации в ведущих периодических изданиях Трансильвании. Венгры не очень понимали смысл и цели возможной войны. Страна обрекалась на значительные людские и материальные

¹⁵ АВПРИ Ф. 482. Д. 586. 133.

¹⁶ АВПРИ Ф. 482. Д. 586. 140.

¹⁷ АВПРИ Ф. 482. Д. 586. 138.

потери, а в случае войны возникал закономерный вопрос о возможных приобретениях для Венгрии. Однако Транслайтания не стремилась к расширению своих границ за счет присоединения новых славянских территорий Балкан. Война могла привести к полной дестабилизации ситуации в Хорватии, где уже до этого конфликт представителей хорватского национального движения с Будапештом достиг угрожающих масштабов. Никто не мог гарантировать лояльность сербов Венгрии в случае войны с Сербией. Такие же опасения возникали по поводу позиции румын Трансильвании, они давали понять, что они решительно выступают против войны с Румынией или Россией, но не было гарантий, что они поддержат войну с Белградом. Более того, в Будапеште прекрасно понимали, что в условиях войны Венгрия непременно попадет в зависимость от монархии и австрийской половины империи. Это могло привести к краху дуалистической системы, которую Будапешт хотел сохранить. М.Г. Приклонский считал данные рассуждения прагматичными и отвечающими реальной политической ситуации¹⁸.

В то же время генеральный консул признавал существование в Венгрии „партии войны“. Она состояла из политиков приближенных к императору/королю и самое главное к „Бельведерскому кругу“ наследника престола эрцгерцога Франца-Фердинанда, антивенгерские взгляды которого были хорошо известны в Транслайтании. Поэтому данное обстоятельство не способствовало росту популярности сторонников войны в венгерской половине империи Габсбургов. Генеральный консул обратил внимание на доводы, приводимые „партией войны“, ее сторонники не сомневались в поддержке Австро-Венгрии в случае войны Германией, Италией и Румынией. Россия и Сербия, на их взгляд, в лучшем случае могли рассчитывать на поддержку Франции. Они не сомневались в успехи Австро-Венгрии и ее союзников, призывая к войне с ослабленной Россией, которая через два года полностью восстановит свой военный потенциал и война с ней в 1914 г. приведет к колоссальным жертвам¹⁹. В Австро-Венгрии и Германии признавали временное ослабление Россия после русско-японской войны и первой русской революции. Правда, у сторонников войны не было полной уверенности в позиции Румынии, она могла в любой момент перейти на сторону России. Необходимо признать, что и в самой России бурную деятельность развернула „партия войны“,

¹⁸ АВПРИ Ф. 482. Д. 586. 145.

¹⁹ АВПРИ Ф. 482. Д. 586. 165.

требовавшая немедленного присоединения России к Балканскому союзу²⁰.

В середине декабря М.Г. Приклонский проводит подробный анализ публикаций ведущих венгерских газет по поводу Балканской войны. Он выделяет ряд центральных сюжетов, в наибольшей степени характеризующих доминирующие в королевстве Св. Стефана настроения. Во-первых, издания отмечали, что в случае конфликта Австро-Венгрии с Сербией больше всех выигрывает Россия, которая могла выступить в роли миротворца и тем самым укрепить собственные позиции на Балканах. Во-вторых, Австро-Венгрии следовало сделать ставку не на сохранение территориальной целостности Османской империи, а на создание союзной ей Великой Болгарии, ставшей мощным противовесом экспансионистской политики России. Вообще в Венгрии были уверены в существовании четкой стратегии действий России на Балканах, в отличие от Австро-Венгрии, постоянно отстававшей от России в быстроте и верности принятия политических решений. В-третьих, венгерская пресса призывала оказать давление на Россию и Сербию, но избегая прямых военных столкновений. В-четвертых, в Будапеште понимали необходимость не допущения серьезных уступок Сербии и России на Балканах, так как в будущем это приведет к еще большим их требованиям. М.Г. Приклонский отмечал важный фактор, способствующий развитию антироссийских настроений в Венгрии. В империи Габсбургов подозревали Россию в желании с помощью Сербии получить военно-морскую базу на Адриатическом море, с чем не могли согласиться ни Вена, ни Будапешт²¹. На взгляд М.Г. Приклонского, в Будапеште опасались еще одного момента. Если Сербия получала выход к Адриатике, то Хорватия при поддержке Сербии или Вены со временем могла отнять у Венгрии порт Фиуме (Риека) и лишить тем самым ее выхода к морю.

С конца декабря 1912 г. М.Г. Приклонский постоянно докладывает о передвижении воинских подразделений по территории Венгрии, о призыве в армию офицеров и солдат запаса, о закупке больших партий сухарей, о слухах, набирающих силу среди солдат австро-венгерской армии о грядущей весной 1913 г. войне на Балканах²². Более того, до М.Г. Приклонского дошли сведения о появлении в Кашше (Кошице) германских солдат, о чем он немедленно написал в посольство России в Вене. Данный момент очень встревожил посольство, и оно потребовало срочно проверить эту информацию, через некоторое

²⁰ ЛОПУХИН 2008, 212.

²¹ АВПРИ Ф. 482. Д. 586. 147.

²² АВПРИ Ф. 482. Д. 586. 156.

время М.Г. Приклонский опровергал данные слухи²³. Особо дипломат обращал внимание посольства на захлестнувшую Венгрию, как и всю Дунайскую империю шпиономанию. В самой России в это время проводились срочные мероприятия по укреплению боеспособности воинских частей стоявших на границах с Австро-Венгрией, для этой цели без лишнего афиширования проводится частичная мобилизация²⁴.

В конце 1912 г. М.Г. Приклонский констатировал нарастание в Венгрии экономического кризиса, вызванного событиями на Балканском полуострове. На территории страны исчезает из обращения золотая крона, отмечается рост цен на продовольствие и товары широкого потребления. В декабре дипломат отмечает массовое изъятие населением Венгрии денежных средств из сберегательных касс и банков, показателем тяжести ситуации в данном секторе экономики становится подключение к изъятию средств духовенства, некоторые епископы призывали к таким действиям свою паству. Это привело к обвалу акций ведущих венгерских банков. В качестве примера М.Г. Приклонский приводил падение курса акций „Венгерского кредитного банка” с июля по декабрь 1912 г. более чем на 10%. В данной связи дальнейшее размещение венгерских займов внутри Австро-Венгрии и за ее пределами оказалось под большим сомнением. Все это позволяло М.Г. Приклонскому сделать вывод о возможном глубоком финансовом коллапсе Венгрии²⁵.

Отчасти кризис на взгляд дипломата объяснялся разрывом устоявшихся экономических связей Венгрии с государствами Балканского полуострова. Поэтому для М.Г. Приклонского вполне объяснимой оказалась позиция торгово-промышленных кругов Венгрии, выступавших против войны, так как они понимали всю ее пагубность для народного хозяйства Транслайтании²⁶.

31 декабря 1912 г. в своем донесении М.Г. Приклонский констатирует новые изменения в настроениях венгерской общественности. В Будапеште распространяется информация о нежелании Франции поддерживать Россию и Сербию в войне с Австро-Венгрией. Это снижает воинственность некоторых политиков Венгрии. Укреплению миролюбивых настроений в Австро-Венгрии в целом, по мнению дипломата, способствовала отставка в декабре 1912 г. военного министра Австро-Венгрии генерала М. Ауффенберга и начальника Генерального штаба Б. Шемуа, расцененные в Будапеште как проявление

²³ АВПРИ Ф. 482. Д. 586. 160.

²⁴ ЛОПУХИН 2008, 212.

²⁵ АВПРИ Ф. 482. Д. 586. 188.

²⁶ АВПРИ Ф. 482. Д. 586. 164.

миролюбивых настроений Франца-Иосифа и его окружения²⁷. Данная информация дополнялась сведениями о победе сторонников мира в Санкт-Петербурге, что укрепляло уверенность венгров в мирном исходе Балканской войны для империи Габсбургов. Правда консул отмечал отдельные призывы к войне с Сербией, так как Россия в этом случае сохранит нейтралитет, но они тонули в заявлениях о необходимости мирного решения очередного кризиса на Балканах²⁸.

Подводя политические итоги 1912 г. для Венгрии М.Г. Приклонский склонялся к мысли, что войны Австро-Венгрии с Сербией не будет как минимум до весны 1913 г.²⁹ Дипломат отмечал борьбу внутри венгерского общества двух альтернатив: миролюбивой и воинственной, пока побеждали сторонники мира, но он не брался спрогнозировать дальнейший сценарий, какая из альтернатив победит в 1913 г., по мере затягивания конфликта на Балканах. М.Г. Приклонский не сомневался, что развитие взаимоотношений между Сербией и Австро-Венгрией в большей степени будет развиваться не от степени уступок, сделанных Санкт-Петербургом и Белградом Дунайской империи, а от развития внутривнутриполитической борьбы внутри Транслайтании и Цислайтании³⁰.

Генеральный консул был прав только отчасти. В случае, если одна из сторон перешла „красную черту“, то большая война могла начаться уже в 1913 г. Однако к ней Великие державы еще не были готовы. В декабре 1912 г. состоялся разговор В.Н. Коковцова с Николаем II, где Председатель Совета министров России потребовал воздержаться от односторонних действий, несмотря на все призывы балканских политиков, в частности черногорского короля Николая и некоторых российских военных, в виду неготовности России к европейской войне³¹. Такие же настроения пока доминировали и в Берлине³².

Список литературы

- Архив внешней политики Российской империи = АВПРИ Ф. 217. (Генеральное консульство в Будапеште) Оп. 1015. Д. 51.
АВПРИ Ф. 135. (Особый политический отдел) Оп. 474. Д. 709/763.
АВПРИ Ф. 482. (Политархив) Д. 586.

²⁷ АВПРИ Ф. 482. Д. 586. 184.

²⁸ АВПРИ Ф. 482. Д. 586. 184.

²⁹ АВПРИ Ф. 482. Д. 586. 161.

³⁰ АВПРИ Ф. 482. Д. 586. 184.

³¹ КОКОВЦОВ 1933, 149-150.

БЮЛОВ 1935 = Бюлов, Бернгард, Воспоминания. Государственное социально-экономическое издательство. М.-Л., 1935.

КОКОВЦОВ 1933 = Коковцов, Владимир, Из моего прошлого. Воспоминания 1903-1919 гг. Издание журнала Иллюстрированная Россия. Т. II. Париж, 1933.

ЛОПУХИН 2008 = Лопухин, Василий, Записки бывшего директора департамента министерства иностранных дел. Нестор-история. СПб., 2008.

МИЛЮКОВ 1991 = Милюков, Павел, Воспоминания. Издательство политической литературы. М., 1991.

САЗОНОВ 1927 = Сазонов, Сергей, Воспоминания. Книжное издательство Е. Сияльской. Париж, 1927.

СТЫКАЛИН, А.С.

**КАК МИРОВОЕ КОММУНИСТИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ
ОТМЕЧАЛО 40-ЛЕТИЕ ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ
В РОССИИ.**

**К ИСТОРИИ НОЯБРЬСКИХ СОВЕЩАНИЙ КОМПАРТИЙ
1957 Г.¹**

Готовиться к 40-летию юбилею октябрьской революции 1917 г. в Кремле начали загодя. Насколько можно судить из имеющихся в нашем распоряжении материалов Президиума ЦК КПСС, вопрос о том, как отмечать юбилей, впервые подробно обсуждался на заседании Президиума 21 февраля 1957 г.² Обращает на себя внимание замечание первого секретаря ЦК КПСС Н.С. Хрущева – „предостеречь насчет расходов“. Отметить юбилей предполагалось, таким образом, по возможности с минимальными расходами – решено было воздержаться от сооружения больших монументов, проведения сессий Верховного Совета СССР и верховных советов союзных республик, а также от значительных материальных подачек населению в связи с юбилеем. Показательно высказывание Хрущева: *„не надо напрягать – что мы что-то, какие-то блага [можем] дать“*. Не было пока речи и о масштабных празднествах с приглашением многочисленных иностранных гостей. Упор был сделан на пропаганду и, в частности, выпуск книг, отражающих достижения страны за прошедшие 40 лет. Решено было также заранее подготовить обращение от ЦК КПСС, Совмина СССР и ЦК ВЛКСМ к народу, в котором подводились бы итоги пройденного пути и ставились новые задачи. Постановление ЦК КПСС „О подготовке к празднованию 40-й годовщины Великой Октябрьской социалистической революции“ было принято в окончательном виде 15 марта, а 17 марта опубликовано в центральной прессе. Впоследствии решение было пересмотрено в одном из существенных своих пунктов – в том, который касался созыва юбилейной сессии Верховного Совета СССР и присутствия на ней иностранных гостей. Эта

¹ В основе сообщения лежит выступление на круглом столе „Революционные процессы 1917 г. и их последствия для славянства (войны, миграции, образование государств)“, состоявшемся в Институте славяноведения РАН в сентябре 2017 г.

² ФУРСЕНКО 2003, 229-230.

сессия состоялась, и 6 ноября 1957 г. Н.С. Хрущев в присутствии зарубежных делегаций произнес на ней доклад „Сорок лет Великой Октябрьской социалистической революции“. Это было первое программное выступление советского лидера, полностью транслированное по телевидению в прямом эфире.

Начиная с февраля 1957 г. параллельно с вопросом о праздновании юбилея октябрьской революции (и вплоть до лета 1957 г. совершенно независимо от него) на заседаниях Президиума ЦК КПСС рассматривался и вопрос о проведении широкого совещания компартий, призванного обсудить целый ряд накопившихся проблем, актуальных для мирового коммунистического движения в свете XX съезда КПСС и венгерских событий осени 1956 г.

Явная неудовлетворенность руководства КПСС низкой эффективностью прежних форм сотрудничества компартий привела к роспуску в апреле 1956 г. Информационного бюро коммунистических и рабочих партий (Коминформа), причем отказ от этого малоэффективного, отжившего свой век механизма осуществления советского влияния на компартии других стран явился одновременно и жестом доброй воли в адрес титовской Югославии, призванным способствовать окончательному преодолению последствий конфликта 1948 г. и ее дальнейшему сближению с СССР³. Важно заметить, что возвращение Югославии в орбиту советского влияния и более тесное пристегивание Союза коммунистов Югославии (СКЮ) к общей линии мирового коммунистического движения весной 1956 г. рассматривалось в качестве одной из приоритетных задач советской внешней политики⁴.

С прекращением деятельности Коминформа встал вопрос о новых, призванных прийти ему на смену и в полной мере отвечающих духу XX съезда КПСС формам контактов и взаимодействия компартий (и прежде всего компартий социалистических стран). Он обсуждался на состоявшемся 22-23 июня 1956 г. в Москве рабочем совещании руководителей компартий стран советского блока⁵. По мнению руководства КПСС, поддержанному и другими партиями, оптимальной формой контактов могли бы стать *„периодически созываемые совещания представителей партий социалистических стран“*, они могли бы созываться *„по инициативе партий, желающих внести на коллективное обсуждение интересующие их вопросы в целях обмена мнениями, обобщения имеющегося*

³ См.: СТЫКАЛИН 2016, 3-19. В конце 1940-х – начале 1950-х годов Коминформ был одним из главных инструментов антиюгославской идеологической кампании, инициированной Сталиным.

⁴ См.: ЕДЕМСКИЙ 2008, Глава IV.

⁵ См. документы: АФИАНИ 2006, 338-347.

опыта и согласования мероприятий по координации действий соответствующих партий по этим вопросам в дальнейшем". Что же касается места созыва совещаний, то его предполагалось определять по взаимной договоренности. Как полагали в ЦК КПСС, совещания не будут принимать обязательных для исполнения всеми партиями решений, но могут выносить согласованные всеми участниками рекомендации⁶.

В ноябре 1956 г. со стороны некоторых партий (в том числе только что образованной Венгерской социалистической рабочей партии, заменившей распавшуюся в конце октября Венгерскую партию трудящихся, а также со стороны Румынской рабочей партии) поступила инициатива проведения совещания с целью обсуждения опыта венгерских событий в свете Декларации правительства СССР от 30 октября 1956 г. об основах развития и дальнейшего укрепления дружбы и сотрудничества между Советским Союзом и другими социалистическими государствами, обнародованного в дни венгерского восстания программного документа, делавшего акцент на большем равноправии социалистических государств, связанных между собой союзническими отношениями. В начале января 1957 г. рабочее совещание ряда компартий состоялось в Будапеште, однако фактически оно свелось к обсуждению положения в Венгрии, путей урегулирования кризиса в этой стране⁷.

В январе 1957 г. СССР и ряд стран Восточной Европы посетил премьер Госсовета КНР Чжоу Эньлай. В ходе встреч с китайской стороны зондировалась почва относительно целесообразности проведения более масштабного совещания компартий – с участием не только китайцев, но также поляков и не входивших в советский блок югославы. Одна из задач предполагаемого совещания виделась в том, чтобы своевременно повлиять на СКЮ, с которым вследствие его особой позиции во время венгерских событий осложнились отношения у КПСС, и не допустить, чтобы линия СКЮ по наиболее принципиальным вопросам слишком далеко разошлась с генеральной линией мирового коммунистического движения. Предлагая проведение совещания, компартия Китая рассчитывала на укрепление собственных позиций в мировом коммунистическом движении и не в последнюю очередь на усиление своего влияния на восточноевропейские компартии.

В свою очередь югославский лидер Й. Броз Тито, приняв эмиссаров КПК, дал принципиальное согласие на участие СКЮ в

⁶ Там же. 346-347.

⁷ Новое руководство Польской объединенной рабочей партии (ПОРП) во главе с В. Гомулкой, в это время не пользовавшееся полным доверием руководства КПСС, не было приглашено к участию в совещании.

инициируемом китайцами совещании, подчеркнув в то же время, что не следует связывать братские партии принятием обязательных для всех решений⁸. В Москве в это время существовало мнение о том, что не стоит „*проявлять форсирования*“ совещания, лучше вначале встретиться с югославами „*один на один*“, причем „*большую заинтересованность не проявлять*“, ждать встречных шагов с югославской стороны⁹. После того, как к началу лета со стороны руководства СКЮ, опасавшегося эскалации конфликта с КПСС по сценарию 1948 г.¹⁰, такие шаги действительно последовали, теперь уже не китайская, а советская сторона решила „*проявить инициативу по вопросу созыва совещания руководителей партий социалистических стран*“ с участием Югославии¹¹.

К концу июня изменился политический климат в Москве – закончилась неудачей попытка отстранить Н.С. Хрущева от власти. Произошедшее вследствие этого удаление из партийного руководства В.М. Молотова (всегда скептически относившегося к перспективам слишком далеко идущего советско-югославского сближения) было, несомненно, фактором, благоприятно повлиявшим на готовность Тито активизировать диалог с СССР. Встреча советской и югославской делегаций на высшем уровне состоялась в „третьей стране“, в Румынии 1-2 августа 1957 г. Были предприняты небезуспешные попытки сблизить позиции по спорным вопросам, выражена решимость и дальше работать над устранением препятствий, затрудняющих развитие двусторонних отношений. Москва заверила Белград в отсутствии намерений использовать дело И.Надя для раздувания антиюгославской кампании (а несколько позже настояла на том, чтобы венгерское руководство не проводило судебный процесс до предполагаемого совещания компартий с участием югославы). Руководство СКЮ в принципе выразило готовность принять участие в совещании компартий социалистических стран – приглашение придавало югославам уверенности в том, что повторения ситуации 1948-1949 гг., т.е. разрыва с советским лагерем не будет.

⁸ РГАНИ Ф. 3. Оп. 14. Д. 99. Л. 26.

⁹ ФУРСЕНКО 2003, 224.

¹⁰ В качестве симптомов начала такой эскалации воспринимались проявившаяся в некоторых публичных выступлениях советских лидеров критика позиции СКЮ в ходе венгерского восстания, а также начало судебного расследования дела бывшего премьер-министра Венгрии Имре Надя в связи с выдвинутыми против него обвинениями в сознательном подрыве основ государственного строя. В Белграде резонно опасались, что дело Надя может сыграть ту же роль катализатора в обострении советско-югославского конфликта, какую сыграло в 1949 г. судебное дело другого видного венгерского коммуниста, Ласло Райка.

¹¹ Запись от 31 мая 1957 г. См.: ФУРСЕНКО 2003, 256.

Учитывая международный авторитет маршала Тито и популярность югославской модели среди коммунистов многих стран, бойкот совещания со стороны югославы мог быть воспринят в мире как проявление схизмы, угрожающей единству коммунистического движения, само проведение совещания в этих условиях показалось бы многим несвоевременным. Напротив, их готовность участвовать означала, что никакой схизмы нет и раскола не будет. Узнав о позиции СКЮ, все компартии высказались за проведение многосторонней встречи. Таким образом, именно после августовских бесед Хрущева и Тито вопрос о проведении в ноябре совещания был в принципе решен и могла начаться подготовительная работа, в первую очередь работа над проектом итоговой декларации, который предстояло обсудить в процессе межпартийной переписки разных партий. Решение же вопроса о месте и времени проведения совещания теперь напрашивалось само собой в связи с наступающим 40-летним юбилеем октябрьской революции в России.

Но во второй половине октября советско-югославские отношения снова несколько осложнились. Ознакомившись с посланным из Москвы 12 октября проектом итоговой декларации предстоящего совещания компартий социалистических стран, югославские лидеры через посетивших Белград советских партийных функционеров Б.Н. Пономарева и Ю.В. Андропова дали понять, что не согласны с некоторыми положениями документа и не хотят его подписывать, поскольку их подпись может создать во всем мире ложное впечатление о пересмотре Югославией своей внешнеполитической концепции, ее отказе от политики нейтралитета и вхождении в советский блок¹².

Не желая связывать себя подписанием каких-либо заявлений от имени социалистического блока, югославы вместе с тем совсем не хотели снова оказаться в положении изгоев, как это произошло в 1948 г. Они дали принципиальное согласие приехать в Москву в дни празднования 40-летнего юбилея октябрьской революции для участия не только в юбилейных торжествах, но и во встречах с представителями братских партий всего мира. Тито в знак своей доброй воли считал

¹² См.: СТЫКАЛИН 2015, 430-448. Неблагоприятным для Белграда внешним фоном встреч советских эмиссаров с югославскими лидерами стал разрыв дипломатических отношений ФРГ с Югославией вследствие признания последней ГДР (это произошло в соответствии с так называемой доктриной Хальштейна, определявшей в это время внешнюю политику Западной Германии: право поддерживать дипломатические отношения сразу с двумя германскими государствами было признано Бонном только за СССР, о чем советские лидеры договорились с канцлером К. Аденауэром, посетившим Москву в сентябре 1955 г.).

целесообразным публично высказаться перед советской аудиторией о всемирно-историческом значении октябрьской революции в России. Его интервью журналисту Г. Боровику было опубликовано в журнале „Огонек” 3 ноября. Впрочем, в конце октября настроение югославского маршала было омрачено вестью, пришедшей из Москвы – маршал Г.К. Жуков, только что принятый в Белграде со всеми подобающими столь уважаемому полководцу почестями, был неожиданно снят с поста министра обороны СССР, а затем выведен из Президиума ЦК КПСС с обвинением в ущемлении роли партии в Вооруженных силах. Отстранение Жукова разом обесценило значение всех его бесед с югославскими лидерами, в ходе которых обсуждался широкий круг вопросов. Тито не мог не воспринять как личное унижение тот факт, что не был заранее проинформирован о готовящемся отстранении Жукова и соответственно принимал его как одного из влиятельнейших советских лидеров. Ссылаясь на болезнь, он отказался от запланированного приезда в Москву на юбилейные торжества, передоверив Э. Карделю руководство югославской делегацией. Наряду с „делом Жукова” сыграло роль и нежелание демонстрировать миру чрезмерную близость Югославии с советским блоком. Однако противопоставлять себя мировому коммунистическому движению Тито тем более не хотел, направив в Москву приветственное письмо по случаю юбилея и выступив 7 ноября в Белграде на специально организованном торжественном собрании. На юбилейной сессии Верховного совета СССР в Москве присутствовал и выступал главный идеолог СКЮ Кардель. А в самый канун совещания компартий социалистических стран, состоявшегося 14-16 ноября, югославы (вопреки своим прежним обещаниям) отказались от участия в этом узком совещании, согласившись вместе с тем участвовать в запланированном на последующие дни совещании представителей всех 68 коммунистических и рабочих партий, приглашенных в Москву. Их отказ вызвал негодование Хрущева. Он попытался безуспешно надавить на представителей СКЮ, а затем призвал другие партии подвергнуть югославскую делегацию ostracismу¹³. Так и не подписав Декларации компартий социалистических стран, принятой под сильным давлением китайской компартии и довольно жесткой по некоторым своим формулировкам, югославы по сути отвергли уже не первую из предпринятых начиная с 1955 г. попыток вовлечь их в советский блок. В то же время делегация СКЮ подписала другой программный документ мирового коммунистического

¹³ См.: СТЫКАЛИН 2014, 265-311.

движения – Манифест мира, опубликованный от имени представителей всех приехавших на торжества в Москву компартий.

Московские ноябрьские совещания прошли под знаком усиления китайского влияния в коммунистическом движении. В выступлениях Мао Цзэдуна, в это время во второй и последний раз посетившего Москву¹⁴, проявился специфический китайский подход к ключевым проблемам международных отношений, содержащий в себе зародыши будущих острых споров с КПСС. Достаточно напомнить его тезис о том, что в случае возникновения атомной войны *„в крайнем случае погибнет половина людей, но останется еще другая половина, зато империализм будет стерт с лица земли и весь мир станет социалистическим”*¹⁵. Жесткие формулировки, предложенные КПК, были оставлены в окончательном тексте итоговой Декларации и после долгих дискуссий на рабочих совещаниях редакционной комиссии¹⁶. Речь идет среди прочего о фразе об агрессивных кругах США, как *„злейших врагах народных масс”*, которые *„сами себе готовят гибель”*¹⁷. На московском совещании Мао с удовлетворением говорил о том, что принятая декларация не содержит *„элементов ревизионизма или оппортунизма”*, и пошел на явную уступку, согласившись с включением в ее текст тезиса о значении XX съезда КПСС, решения которого положили начало новому этапу в коммунистическом движении. Впоследствии, в условиях резкого ухудшения отношений двух великих коммунистических держав, он пытался доказать, что советская сторона в ноябре 1957 г. настояла на отражении в тексте итогового документа совещания определенных ревизионистских установок XX съезда¹⁸. С другой стороны, некоторые положения Мао, прозвучавшие из его уст на ноябрьских совещаниях (например, об американском империализме как *„бумажном тигре”*), будучи молчаливо воспринятыми в 1957 г., позже послужили объектом полемики со стороны КПСС – руководство КПК критиковалось за авантюризм в оценке международного положения, затушевывание катастрофической опасности ядерной войны¹⁹. При всей декларативной готовности Мао признать за КПСС право на ведущую роль в коммунистическом движении, его заметная активность на обоих (широком

¹⁴ Первый его приезд состоялся в конце 1949 – начале 1950 г. и совпал с торжествами по случаю 70-летия Сталина.

¹⁵ МАО ЦЗЭДУН 1975, 94.

¹⁶ Материалы узкого и широкого ноябрьских совещаний компартий см.: МЕЖДУНАРОДНЫЕ СОВЕЩАНИЯ 2013.

¹⁷ Правда, 1957. 22 ноября.

¹⁸ См.: КУЛИК 2000, 212.

¹⁹ См. заявления советского правительства (Правда, 1963. 4 августа; 21 августа; 21-22 сентября).

и узком) совещаниях и выраженные претензии на роль главного живущего теоретика и толкователя марксизма-ленинизма отражали обьективное усиление позиций КПК в мировом коммунистическом движении.

В тексте декларации было сохранено и положение о том, что ревизионизм как международное течение представляет собой главную опасность для мирового рабочего движения (при этом содержалась ссылка на опыт венгерских событий). В то же время под влиянием позиций ПОРП и итальянской компартии (лидер ИКП П. Тольятти как самый авторитетный деятель западного коммунистического движения был приглашен к участию в работе над текстом Декларации компартий соцстран) в итоговый документ был включен тезис о том, что каждая партия сама вправе решать, что для нее в настоящий момент (сектантство или догматизм) является главной опасностью.

Когда речь заходила об СССР и его ведущей роли, советская сторона не проявляла активности, напротив, неоднократно выступала с заверениями о том, что КПСС не претендует на руководящие позиции и ни на кого не собирается давить. Незадолго до совещания, 4 октября 1957 г., Советский Союз запустил спутник, ставший главной сенсацией года, а еще до этого, в августе, провел успешное испытание межконтинентальных ракет, что ознаменовало собой достижение им временного военного превосходства над США. В свете этих событий советская сторона менее всего нуждалась в том, чтобы нарочито напоминать о своей силе и роли, играемой на международной арене. Уверенность СССР, КПСС и мирового коммунистического движения в своих силах – таков был главный лейтмотив выступления представителя КПСС М.А. Сулова на широком совещании²⁰.

При всей жесткости критики американского империализма, а также ревизионизма как „главной опасности” для мирового коммунистического движения, Декларация Совещания представителей коммунистических и рабочих партий социалистических стран (Москва, 14-16 ноября 1957 г.)²¹ и развивавшее ее основные положения выступление М. Сулова на широком совещании компартий 16 ноября подтвердили принципиальные установки XX съезда КПСС о мирном сосуществовании и возможности предотвращения войн в современную эпоху, о многообразии форм, методов и темпов перехода к социализму и предпочтительности мирного пути, о необходимости сотрудничества с социалистическими партиями в борьбе за мир и единства

²⁰ См.: СУСЛОВ 1982, 267-295.

²¹ Правда, 1957. 22 ноября.

действий со всеми прогрессивными силами (в том числе патриотической буржуазией развивающихся стран) в борьбе с империализмом. Были оставлены в силе также важнейшие положения Декларации правительства СССР от 30 октября 1956 г. об основах развития и дальнейшего укрепления дружбы и сотрудничества между Советским Союзом и другими социалистическими странами – о том, что отношения между соцстранами строятся на принципах равноправия, уважения территориальной целостности, государственной независимости и суверенитета, невмешательства во внутренние дела. Опыт венгерских событий не дал оснований пересматривать справедливость всех этих положений (и шире – стратегию XX съезда) и вместе с тем заставил составителей декларации сделать немаловажное добавление о том, что вышеназванные принципы не исчерпывают всей сущности отношений между социалистическими странами; неотъемлемой частью их взаимоотношений является братская взаимопомощь, в которой находит свое действительное проявление принцип пролетарского интернационализма. Западные комментаторы вместе с тем не могли пройти мимо более резких в сравнении с XX съездом КПСС формулировок в отношении сил, оппонирующих мировому коммунизму, что со стороны КПСС было, безусловно, данью компромиссу с КПК.

Итоговый документ совещания компартий социалистических стран констатировал сплоченность „братских партий“, единство взглядов по наиболее принципиальным вопросам. Какой-либо новый координирующий механизм, заставляющий вспомнить о временах Коминтерна и Коминформа, не был создан, отчасти вследствие жесткой оппозиции самой этой идее со стороны влиятельного П. Тольятти и настороженного отношения к ней многих коммунистических лидеров, приехавших в Москву. Не было предложено конкретных институтов осуществления межпартийного сотрудничества помимо создания международного журнала „Проблемы мира и социализма“ (первый номер вышел в Праге в сентябре 1958 г.).

Прошедшие под знаком единства московские совещания компартий (ноябрь 1957 г.) в целом свидетельствовали о том, что к 40-летию юбилею октябрьской революции в России мировое коммунистическое движение преодолело временные трудности, порожденные XX съездом КПСС, возникшие вследствие необходимости разоблачения Сталина и публичного отмежевания от его методов, и только усугубившиеся в результате венгерских событий. Выход мирового коммунизма из кризиса в немалой мере был связан со значительным ростом военно-политической мощи СССР, что проявилось в запуске спутника и испытании межконтинентальных ракет. В Москве путем взаимных

уступок удалось достичь компромисса между КПСС и КПК, избежать публичного проявления разногласий, чреватого расколом, хотя различие позиций, обнаружившееся на совещании, предвещало последующее, довольно скорое расхождение компартий двух больших коммунистических держав. Явной неудачей закончилась только новая, очередная попытка хрущевского руководства теснее привязать к СССР режим Тито в Югославии. Весной 1958 г., с принятием новой программы СКЮ, была развязана антиюгославская кампания, впрочем, далеко не достигшая остроты конца 1940-х – начала 1950-х годов.

Список литературы

- РГАНИ = Российский государственный архив новейшей истории Ф. 3. Оп. 14. Д. 99.
- Правда 1957. 22 ноября., 1963. 4 августа; 21 августа; 21-22 сентября
- АФИАНИ 2006 = Афиани, В.Ю. (Отв. составитель), Президиум ЦК КПСС. 1954-1964. Т.2. Постановления. 1954-1958. М., 2006.
- ЕДЕМСКИЙ 2008 = Едемский, А.Б., От конфликта к нормализации. Советско-югославские отношения в 1953-1956 годах. М., 2008.
- КУЛИК 2000 = Кулик, Б.Т., Советско-китайский раскол: причины и последствия. М., 2000.
- МАО ЦЗЭДУН 1975 = Выступления Мао Цзэдуна, ранее не публиковавшиеся в китайской печати. Перевод с китайского. Вып. 2 (июль 1957 – декабрь 1958 г.). М., 1975.
- МЕЖДУНАРОДНЫЕ СОВЕЩАНИЯ 2013 = Международные совещания представителей коммунистических и рабочих партий в Москве (ноябрь 1957 г.). М., 2013.
- СТЫКАЛИН 2014 = Стыкалин, А.С., Большие московские совещания компартий в ноябре 1957 г. и Союз коммунистов Югославии // *Из истории Сербии и русско-сербских связей. 1812-1912-2012* / Отв. редактор Никифоров, К.В. М., 2014.
- СТЫКАЛИН 2015 = Стыкалин, А.С., Секретная миссия Ю.В. Андропова и Б.Н. Пономарева в Белград в октябре 1957 г. (к истории подготовки большого московского совещания компартий) // *Славянский альманах*, М., 2015. № 3-4.
- СТЫКАЛИН 2016 = Стыкалин, А.С., XX съезд КПСС и роспуск Коминформа // *Вопросы истории*, 2016. № 10.
- СУСЛОВ 1982 = Суслов М.А., Марксизм-ленинизм и современная эпоха. Избранные речи и статьи в 3-х томах. Том. 1. М., 1982.

ФУРСЕНКО 2003 = Фурсенко А.А. (Отв. редактор), Президиум ЦК КПСС. 1954-1964. Т.1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. М., 2003.

BEBESI GYÖRGY MUNKÁINAK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA¹

Önálló könyvek

Bebesi György: Birodalom összeomlás előtt. Politikus és közéleti portrék az első világháború előtti Oroszországból. Publikon Kiadó, Pécs, 2016.

Bebesi György, Lengyel Gábor (szerk.): A roskatag kolosszus bukása: Oroszország története a 19. században (1801-1914). MOSZT Könyvek 5. Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történelmi Kutatócsoport (MOSZT), Pécs, 2011.

Vitári Zsolt, Bebesi György (szerk.): A hosszú 19. század rövid története. Bocz Nyomdaipari Kft., Pécs, 2010.

Bebesi György, Lengyel Gábor, Kolontári Attila (szerk.): Azef levelei, 1893-1917 = „Pizma Azefa, 1893-1917”: Egy kettősügynök hagyatékából. Forráskiadvány. MOSZT könyvek 2. Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történelmi Kutatócsoport (MOSZT) - Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Pécs – Budapest – Moszkva, 2008.

Bebesi György (szerk.): Az orosz politikai konzervativizmus 100 éve (1820-1920) I. Tanulmányok. B & D Stúdió, Pécs, 2005.

Vitári Zsolt, Bebesi György (szerk.): A cári monarchia „védőszentjei”. Pogromlovagok és szürke kardinálisok. Habilitációs füzetek 3. PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs, 2004.

Bebesi György, B. Turi Katalin: Egyetemes művelődéstörténelmi segédkönyv és kislexikon. Középkorok és tanítóképző főiskolák számára. IPF Könyvtár. PTE Illyés Gyula Főiskolai Kar, Szekszárd, 2000.

Bebesi György, B. Turi Katalin: Honismeret. Magyar történelem a kezdetektől napjainkig. Főiskolai jegyzet. Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola (IPF), Szekszárd, 1999.

¹ Készült az MTMT-be felvitt adatok alapján. A közlés során részben megtartottuk a könyvészeti adatsorok tagolását, formátumát, illetve idegen nyelvű írásművek esetén azok transzkripcióját.

Bebesi György: A „fekete század” lovagjai. Portrék az orosz szélsőjobb századeleji történetéből. IPF tanszéki közlemények 2. Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola (IPF), Szekszárd, 1999.

Bebesi György: A feketeszázak. Az orosz szélsőjobb kialakulása és története a századelőn. Ruszisztikai könyvek 6. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 1999.

Bebesi György (szerk.): A „pétervári Oroszország” története: válogatott szövegek az újkori orosz történelem tanulmányozásához. Jegyzet. Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola (IPF), Szekszárd; Pécs, 1997.

Bebesi György, B Turi Katalin: Történelem 40 tételben: Az egyetemes és a magyar történelem rendszerező áttekintése, név- és fogalomtárak, időrendi táblázatok. Tankönyvkiadó, Budapest, 1997.

Szerkesztett kötetek

Bebesi György (sorozatszerk.): MOSZT Könyvek 1-11. Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport (MOSZT), Pécs, 2006-tól

Bebesi György (sorozatszerk.): MOSZT Füzetek. 1-4. Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport (MOSZT), Pécs, 2015-től

Bebesi György (szerk.): Új Nemzedék. MOSZT Könyvek 11. Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport (MOSZT), Pécs, 2018.

A. G. Ajrapetov, Gy. Bebesi, A. Kolontári, M. E. Kolesznyikova, I. V. Krjucskov, N. D. Krjucskova, O. V. Pavlenko, F. Szavai, A. Sz. Sztikalin, D. A. Szumszkoj, O. V. Havanova, A. Seres (szerk.): Rossiâ i Vengriâ na perekrestkah evropejskoj istorii [Oroszország és Magyarország az európai történelem keresztútjain]. [Évkönyv] 2. Észak-Kaukázusi Szövetségi Egyetem, Sztavropol, 2016.

Bebesi György, Lengyel Gábor (szerk.): Kutatási füzetek 18. Európa peremén: Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéről. Bebesi György és a MOSZT kutatócsoport tagjainak tanulmányai. MOSZT

Könyvek 6. A Kutatási Füzetek a Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskolájának kiadványsorozata. Pécs, 2013.

Bebesi György, Polgár Tamás (szerk.): Önkényuralom, alkotmányosság, forradalom. Előadások és tanulmányok az első orosz forradalom 100 éves évfordulója alkalmából. MOSZT könyvek 1. MOSZT könyvek 1. Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport (MOSZT), Pécs, 2006.

Bebesi György, Vitári Zsolt (szerk.): A hosszú 19. század rövid története. Comenius Oktató és Kiadó Bt., Pécs, 2005.

Bebesi György (szerk.): Hatalmi ideológiák a szláv népek körében. Történészkonferencia. Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 1. Pécsi Tudományegyetem Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ, Pécs, 2001.

Andrássy György, Bebesi György (szerk.). Az Európai Unióhoz való csatlakozás társadalmi feltételei és következményei. Műhelyvita. IPF-kiskönyvtár. A PTE Illyés Gyula Főiskolai Karának Társadalomtudományi sorozata 5. Pécs 2000. PTE Illyés Gyula Főiskolai Kar, Szekszárd, 2000. 207.

Bebesi György (szerk.): Specimina nova dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis. Pars secunda. Pécsi Tudományegyetem Újkortörténeti Tanszék – Modernkori Történeti Tanszék – Történész Doktori Program, Pécs, 2001.

Bebesi György (szerk.): Az Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola Társadalomtudományi Tanszékének közleményei. IPF tanszéki közlemények. 1. kötet, IPF, Szekszárd, 1999.

Bebesi György (szerk.): The Scientific Publications of Illyés Gyula College of Pedagogy [IPF]. International volume. Communicationes Academiae Paedagogicae Szekszardiensis. PTE Illyés Gyula Főiskolai Kar, Szekszárd, 1999.

Bebesi György (szerk.): IPF kiskönyvtár. Az Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola társadalomtudományi monográfiásorozata. IPF Monográfia, Szekszárd, 1999.

Könyvfejezetek

Bebesi György. A klasszikus ipari forradalom és társadalmi hatása. In: Vitári Zsolt, Bebesi György (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története*. Bocz Nyomdaipari Kft., Pécs, 2010. 5-19.

Bebesi György: A második ipari forradalom és társadalmi hatása. In: Vitári Zsolt, Bebesi György (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története*. Bocz Nyomdaipari Kft., Pécs, 2010. 20-35.

Bebesi György: Nemzetközi kapcsolatok a 19. század első felében. A bécsi kongresszustól a krími háborúig (1814-1856). In: Vitári Zsolt, Bebesi György (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története*. Bocz Nyomdaipari Kft., Pécs, 2010. 36-58.

Bebesi György: Nemzetközi kapcsolatok a 19. század második felében. A krími háborútól az I. világháborúig (1856-1914). In: Vitári Zsolt, Bebesi György (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története*. Bocz Nyomdaipari Kft., Pécs, 2010. 59-77.

Bebesi György: Oroszország története a 19. század első felében (1801-1856). In: Vitári Zsolt, Bebesi György (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története*. Bocz Nyomdaipari Kft., Pécs, 2010. 214-233.

Bebesi György: Oroszország története a 19. század második felében és a 20. század elején (1856-1914). In: Vitári Zsolt, Bebesi György (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története*. Bocz Nyomdaipari Kft., Pécs, 2010. 234-251.

Bebesi György: Az Orosz Birodalom 1725-1801. In: Sashalmi Endre (szerk.): *Kelet-Európa és a Balkán, 1000-1800. Intellektuális-történelmi konstrukciók vagy valós történelmi régiók? Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 4*. Pécsi Tudományegyetem Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ, Pécs, 2007. 261-267.

Bebesi György: A klasszikus ipari forradalom és társadalmi hatása. In: Bebesi György, Vitári Zsolt (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története*. Comenius Oktató és Kiadó Bt., Pécs, 15-32.

Bebesi György: A nemzetközi kapcsolatok története a 19. század első felében. A bécsi kongresszustól a Krími háborúig (1814-1856). In: Bebesi

György, Vitári Zsolt (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története*. Comenius Oktató és Kiadó Bt., Pécs, 2005. 51-68.

Bebesi György: A nemzetközi kapcsolatok története a 19. század második felében: A krími háborútól az I. világháborúig (1856-1914). In: Bebesi György, Vitári Zsolt (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története*. Comenius Oktató és Kiadó Bt., Pécs, 2005. 69-90.

Bebesi György: Oroszország története a 19. század első felében (1801-1855). In: Bebesi György, Vitári Zsolt (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története*. Comenius Oktató és Kiadó Bt., Pécs, 2005. 213-234.

Bebesi György: Oroszország története a 19. század második felében és a huszadik század elején (1855-1914). In: Bebesi György, Vitári Zsolt (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története*. Comenius Oktató és Kiadó Bt., Pécs, 2005. 235-255.

Bebesi György: A második ipari forradalom és társadalmi hatása. In: Bebesi György, Vitári Zsolt (szerk.): *A hosszú 19. század rövid története*. Comenius Oktató és Kiadó Bt., Pécs, 2005. 33-50.

Bebesi György: Az orosz szélsőjobb sorsa. In: Krausz Tamás (szerk.): *GULAG. A szovjet táborrendszer története*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2001. 21-24.

Tanulmányok és szaktudományos cikkek

Bebesi György: A terror második nemzedéke, avagy az agrárszocialista forradalom pártja? Az eszerek a forradalom végéig. In: Juhász József, Szvák Gyula (szerk.). *Tertium datur. Írások Krausz Tamás 70. születésnapjára*. Ruszisztikai Könyvek 44. Russica Pannonica, Budapest, 2018. 29-39.

Bebesi György: Madarski ratni zarobljenici u ruskim i sovietskim oijnim logorima tijekom i nakon Prvoga svjetskog rata (1914-1922). In: Balla Tibor, Vijoleta Herman Kauric (szerk.). *Hrvatski generali najvišeg ranga u austro-ugarskim oruzanim snagama u prvom dvjema godinama Velikoga rata*. Matica Hrvatska, Zagreb, 2018. 361-370.

Bebesi György: Az orosz politikai demokrácia bölcsőjénél. Az Október 17. Szövetség Pártja. Egy mérsékelt (liberál) konzervatív párt születése és

kormánypárttá válásának vázlat a 20. század elején. In: Vitári Zsolt (szerk.). *Globális vetületek. Ünnepi kötet Fischer Ferenc 65. születésnapjára*. PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs – Budapest, 2018. 59-67.

Bebesi György: Az 1917. évi orosz forradalmak és a szélsőjobb. In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. (Évkönyv, 2017.)*. 2017. 43. évf., 163-170.

Bebesi György: Nyekatorije cserti isztorii zakarpatszko-ukraincevev sz nacsala do pervoj polovini 19-go veka. In: Csehily József, Végvári Valentyina, Wołosz Róbert (szerk.). *A magyar-szláv kapcsolatok: múlt és jelen című nemzetközi tudományos konferencia tanulmánykötete*. (Pécs, 2016. október 13-14.) Pécsi Tudományegyetem BTK Szláv Filológia Tanszék, Pécs, 2017. 37-43.

Bebesi György: Egy extrém vallási közösség: a hlisztek a 17-19. századi orosz történelemben. In: Kristóf Ilona, Borbély Zoltán (szerk.). *Tanulmányok Gebei Sándor 70. születésnapjára*. *Acta Academiæ Agriensis* 44. Líceum Kiadó, Eger, 2017. 345-354.

Bebesi György: Marx és marxizmus. In: Gözsy Zoltán, Dévényi Anna (szerk.). *Eszmetörténet: [konzervatizmus, liberalizmus, marxizmus, keresztényszocializmus, fasizmus, náciizmus]*. Árkádia Kiskönyvtár 1. Kronosz Kiadó, Pécs, 2017. 43-68.

Bebesi Gy, Kolontári A: Dmitrij Petrovič Golicin-Muravlin (1860–1928 гг.) [Dmitrij Petrovics Golicin-Muravlin (1860–1928)]: Russkij knâz' v Vengerskoj emigracii [Egy orosz herceg magyarországi emigrációban]. In: A. G. Ajrapetov, Gy. Bebesi, A. Kolontári, M. E. Kolesznyikova, I. V. Krjucskov, N. D. Krjucskova, O. V. Pavlenko, F. Szavai, A. Sz. Sztikalin, D. A. Szumszkoj, O. V. Havanova, A. Seres (szerk.). *Rossiâ i Vengriâ na perekrestkah evropejskoj istorii* [Oroszország és Magyarország az európai történelem keresztútjain]. [Évkönyv] 2. Észak-Kaukázusi Szövetségi Egyetem, Sztavropol, 2016. 136-142.

Bebesi György: The ideology of the Russian extrem right at the beginning of the 20th century based on political programme of the most important black hundred organization the Russian People Union. In: A. G. Ajrapetov, Gy. Bebesi, A. Kolontári, M. E. Kolesznyikova, I. V. Krjucskov, N. D. Krjucskova, O. V. Pavlenko, F. Szavai, A. Sz. Sztikalin, D. A. Szumszkoj, O. V. Havanova, A. Seres (szerk.). *Rossiâ i Vengriâ na perekrestkah evropejskoj*

istorii [Oroszország és Magyarország az európai történelem keresztútjain]. [Évkönyv] 2. Észak-Kaukázusi Szövetségi Egyetem, Sztavropol, 2016. 50-56.

Bebesi György: Egy elfelejtett diplomata, Szergej Juljevics Vitte (1849-1915). In: Szabó Tünde, Szili Sándor (szerk.). *Életutak, életrajzok: Hagyomány és megújulás a szláv népek történelmében és kultúrájában VI. Oroszország népeinek története és kultúrája 15.* Szláv Történeti és Filológiai Társaság, Szombathely, 2016. 45-53.

Bebesi György: A Romanovok végjátéka: az Orosz Birodalom válsága és bukása. Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről. In: Frank Tibor (szerk.). *Az orosz birodalom születései.* Gondolat, Budapest, 2016. 234-252.

Attila Kolontári, György Bebesi: К вопросу определения трианонских границ Венгрии. In: I V Krjucskov, K. V. Nikiforov, F. Szavai (szerk.). *Kavkaz-Karpaty-Balkany: geopoliticheskie, etnokonfessional'nye, regional'nye i lokal'nye komponenty nacional'novo mentaliteta v XVIII-XX vv.: Materialy mezhdurodnoj konferencii.* Stavropol: Severo-Kavkazskij Federalnyj Universitet; Rossijskij Gosudarstvennyj Gumanitarnyj Universitet; Universitet Karosvár - Institut Ekonomiki RAN, 2015. 124-133.

Bebesi György: A hazai történeti ruszisztika egy pécsi műhelye: a MOSZT. In: Vegvari Valentina (szerk.) *Űbilejnyj sbornik naučnyh trudov, posvâšennyj 165-letiu prepodavaniâ russkogo âzyka v Vengrii:* = Tudományos közlemények: jubileumi kötet a magyarországi orosznyelv-oktatás 165. évfordulója alkalmából. Edenscript Kft., Pécs, 2015. 44-51.

Bebesi György: Az 1917-es forradalmak hatása az orosz szélsőjobbra és a feketeszázas mozgalomra. In: Bene Krisztián (szerk.). *Európa periferiáján. Jubileumi kötet.* MOSZT Könyvek; 8. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2015. 193-202.

Bebesi György: Magyar hadifoglyok orosz és szovjet hadifogolytáborokban, az első világháború alatt és azt követően. In: Szabó Tünde, Szili Sándor (szerk.). *Háborúk és békék: hagyomány és megújulás a szláv népek történelmében és kultúrájában V.* A 2015-ös tudományos felolvasóülés anyaga. Oroszország népeinek története és kultúrája; 14. Szláv Történeti és Filológiai Társaság, Szombathely, 2015. 67-77.

Bebesi György: II. Sándor „peresztrojkája”, Oroszország békés modernizációjának 19. századi nagy kísérlete. In: Majoros István, Antal Gábor, Háda Béla, Hevő Péter, Madarász Anita (szerk.): *Hindu istenek, sziámi tigrisek: Balogh András 70 éves*. ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2014. 75-82.

Bebesi György: Az orosz alkotmányosság első kísérlete. In: *Pro publico bono – Magyar közigazgatás. A Nemzeti Közszolgálati Egyetem közigazgatástudományi szakmai folyóirata*. 2014. 2. sz., 79-87.

Bebesi György: Egy sarlatán, és az Orosz Birodalom sorsa: a Raszputyin jelenség. In: Szabó Tünde (szerk.): *Történelem és egyéni lét: Hagyomány és megújulás a szláv népek történelmében és kultúrájában IV*. A 2014-es tudományos felolvasóülés anyaga. Oroszország népeinek története és kultúrája; 13. Szombathely, 2014. 62-75.

Bebesi György: „Orosz standard”. Néhány gondolat az Oroszországi Történelmi Társaság oktatási standardjáról. In: Szvák Gyula (szerk.). *Vita az új orosz történelmi koncepcióról: A 2013. aug. 29-én és 2014. ápr. 24-én Budapesten tartott vitailések szerkesztett anyaga*. Poszt-szovjet Füzetek 21. Russica Pannonicana, 2014. 75-81.

Bebesi György: Az orosz pogromtradíciók és a pusztító tömegrohamok az első orosz forradalomban. In: Krausz Tamás, Barta Tamás (szerk.). *Az antiszemitizmus történelmi formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területén*. Ruzsisztikai könyvek 39. Russica Pannonicana, 2014. 47-62.

Bebesi György: Súlyos vereség, könnyű béke. Sz. J. Vitte, egy tehetséges orosz diplomata és a portsmouthi szerződés. In: Máté Zsolt (szerk.). *Háborúk és békekötések a 18-20. századi orosz-szovjet történelemben*. Konferenciakötet. PTE-MOSZT, Pécs, 2014. 171-200.

Bebesi György: Az Orosz Birodalom 1725-1801. Nagy Pétertől I. Pálig. In: *Kutatói füzetek*, 2013. 18. sz., 21-69.

Bebesi György: A feketeszázas szélsőjobb hatalomfölfogásának és hatalomhoz való viszonyának néhány vonásáról a 19-20. század fordulóján. In: *Kutatói füzetek*, 2013. 18. sz., 71-88.

Bebesi György: Az első orosz alkotmány születése, és a cárizmus utolsó "félparlamentáris" 10 éve, a júniusi monarchia. In: *Kutatási füzetek*, 2013. 18. sz., 89-110.

Bebesi György: A politikai konzervativizmus és a szélsőjobb kutatás historiográfiája a rendszerváltás utáni orosz történetírásban. In: *Kutatási füzetek*, 2013. 18. sz., 111-124.

Jemnitz János, Bebesi György, Lengyel Gábor: Kamenyev, (Rosenfeld) Lev Boriszovics (1883-1936). In: *Kutatási füzetek*, 2013. 18. sz., 157-169.

Bebesi György, Kolontári Attila: Az orosz, szovjet történelem ábrázolása a rendszerváltás utáni magyarországi középiskolai történelem tankönyvekben, az 1990-es években. In: Bebesi György, Lengyel Gábor (szerk.). *Európa peremén. Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéről. Bebesi György és a MOSZT Kutatócsoport tagjainak tanulmányai. Kutatási füzetek; 18., MOSZT Könyvek; 6.* Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2013. 125-155.

D. Bebeši, A. Kolontari: Put Vengrii k vojne protiv SSSR na storone Germanii. In: Krůčkov I V (szerk.): *Učěnye zapiski kafedry novoj i novešej istorii Stavropolskogo Gosudarstvennogo Universiteta. K 70-letiu doktora istoričeskich nauk, professora Anikeeva Alekseâ Alekseeviča.* Izdatelstvo Stavropolskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Stavropol, 2012. 163-179.

Bebesi Gy.: Vengerszkaja Ruszisztyika v konce XX. – nacsale XXI. vv. In: Krůčkov I V (szerk.): *Učěnye zapiski kafedry novoj i novešej istorii Stavropolskogo Gosudarstvennogo Universiteta. K 70-letiu doktora istoričeskich nauk, professora Anikeeva Alekseâ Alekseeviča.* Izdatelstvo Stavropolskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Stavropol, 2012. 347-357.

Bebesi György: Velikaâ popytka modernizacii Rossii v XIX. veke: perestrojka Aleksandra II. In: Végvári Valentyina (szerk.). *Rossiâ: istoriâ i âzyk: sbornik naučnyh trudov meždunarodnoj konferencii. 27-29 sentâbrâ 2012. Oroszország: történelem és nyelv. Nemzetközi konferencia tudományos közleményei.* Edenscript Kft., Pécs, 2012. 40-46.

Bebesi György: Egy elfelejtett diplomata. Szergej Juljevics Vitte (1849-1915). In: Majoros István, Faragó Gábor, Forgó Zsolt, Háda Béla, Madarász Anita (szerk.). *Háborúk, békék, terroristák: Székely Gábor 70 éves.* ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest 2012. 67-82.

Bebesi György, Lengyel Gábor: Adalékok az afganisztáni tálib rendszer születéséhez és sajátosságaihoz. In: Bene Krisztián, Dávid Ferenc, Sarlós István (szerk.). *Válogatás a Hadtörténeti esték 2006 és 2010 között elhangzott előadásaiából. Fejezetek a hadtörténelemből 1.* Magyar Hadtudományi Társaság, Pécs-Budapest, 2011. 15-32.

Bebesi György: A Bejlisz ügy. A sztolipini konszolidáció szakítópróbája, a hírhedt orosz vérvád-per. In: Bánkuti Gábor, Baráth Magdolna, Rainer M. János (szerk.). *Megértő történelem: Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011. 253-266.

Bebesi György: Az orosz pogromtradíciók és az 1905 őszi pusztító tömegrohamok. In: Molnár Judit (szerk.). *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról.* Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, Budapest, 2011. 279-291.

Bebesi György: Marx, marxizmus – Egy sokat vitatott ideológia vázlatja és oktatása a középiskolában. In: *Árkádia* (Pécs) 2011. 5. szám

Bebesi György: Néhány adalék az afganisztáni iszlám fundamentalizmus kérdésköréhez 1979-1989 között – Mudzsahedek, tálibok. In: Dávid Ferenc, Kolontári Attila, Lengyel Gábor (szerk.). *Afganisztán 1979-1989-1999-2009. Konferenciakötet. Előadások és tanulmányok az afganisztáni események hármas évfordulója alkalmából.* MOSZT könyvek 4. Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport (MOSZT), 2010. 106-130.

Bebesi György: Korlátlan önkényuralomból a félalkotmányos rendszerbe. Az 1905. október 17-i manifesztum és az 1906. április 23-i alaptörvények, az alkotmányosság első kísérlete az orosz történelemben. In: Háda Béla, Ligeti Dávid Ádám, Majoros István, Maruzsa Zoltán, Merényi Krisztina, Petneházi Margit (szerk.). *Eszmék, forradalmak, háborúk: Vadász Sándor 80 éves.* ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2010. 35-43.

Bebesi György: Az iszlám fundamentalizmus és a terrorizmus néhány kapcsolódási pontja. A tálibok és az al-Kaida. In: Fischer Ferenc, Hegedüs Katalin, Rab Virág (szerk.). *A történelem szálai: Tanulmánykötet Vonyó József 65. születésnapjára.* IDRResearch Kft. – Publikon, Pécs, 2010. 59-68.

Bebesi György: Az orosz gyarmatosítás néhány elméleti kérdéséhez, és az orosz kolonizáció korai szakasza. In: Háda Béla, Ligeti Dávid, Majoros István, Maruzsa Zoltán, Merényi Krisztina (szerk.). *Nemzetek és birodalmak: Diószegi István 80 éves.* ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2010. 27-40.

Bebesi György: Soviet and Post-Soviet Influence on Present-Day Hungarian Society and Thinking. In: Majdán János, Tóth Sándor Attila (szerk.). *A kultúráért és a felnőttképzésért. Ünnepi kötet Sári Mihály 60. születésnapjára.* Értekezések, tudományos dolgozatok 9. Eötvös József Főiskolai Kiadó, Baja, 2010. 162-166.

Bebesi György, Kolontári Attila: Az orosz-szovjet történelem ábrázolása a rendszerváltás utáni magyarországi középiskolai történelem tankönyvekben, az 1990-es években. In: *Történelemtanítás.* Online történelmididaktikai folyóirat 2010. 1. évf., 3. sz. <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2010/10/bebesi-gyorgy-kolontari-attila-az-orosz-szovjet-tortenelem-abrazolasa-a-rendszervaltas-utani-magyarorszagi-kozepiskolai-tortenelem-tankonyvekben-az-1990-es-evekben-01-03-03/>

Bebesi György: A szélsőséges tudatformálás eszközei és veszélyei. Egy dokumentum és egy máig tartó nemzetközi hatása. A Cion Bölcsseinek Jegyzőkönyvei. In: Lendvai Endre, Wołosz Robert (szerk.). *Translatologia Pannonica II. Kultúrák dialógusa a soknyelvű Európában VI. konferencia tanulmánykötete.* Translatologia Pannonica 2. Pécs 2010. Bornus 2009 Kft., Pécs, 2010. 122-134.

Bebesi György, Kolontári Attila: Vengrija i vtoraja mirovaja vojna v uchebnih posobijah dlja srednyih skol i vuzov. In: Tamara S. Guzenkova: *Vtoraja mirovaja i Velikaja Otečestvoennaja vojny v učebnikach istorii stran SNG i ES: problemy, podchody, interpretacii (Moskva, 8 - 9 aprelja 2010 goda).* Materialy mezhdunarodnoj konferencii. Russian Institute for Strategic Studies (RISSI), Moszkva, 2010. 77-94.

Bebesi György: Az orosz szélsőjobb kronológiája. In: Lengyel Gábor, Kolontári Attila (szerk.): *Utak és alternatívák: Előadások és tanulmányok az 1917-es orosz forradalom 90 éves évfordulója alkalmából.* MOSZT Könyvek 3. Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport – Történészceh Egyesület, Pécs, 2009. 20-31.

Bebesi György: Ot bezgraničnogo samoderžavija k polukonstitucionnoj sisteme: Manifest 17 oktjabrja 1905 goda - pervaja popytka konstitucii v ruszkoi istorii. In: Szvak Gyula, Gyimesi Zsuzsanna (szerk.). *Gosudarstvo i naciâ v Rossii i Central'no-vostočnoj Evrope: Materialy meždunarodnoj naučnoj konferencii budapeštskogo Centra rusistiki ot 19-20 maâ 2008 g.* = *State and nation in Russia and Central-East-Europe: materials of international historical conference at the Centre for Russian Studies in Budapest.* Ruzsisztikai Könyvek; XXII. Russica Pannonicana, Budapest, 2009. 233-240.

Bebesi György: Bolsevizmus – sztálinizmus. In: Lengyel Gábor, Kolontári Attila (szerk.). *Utak és alternatívák. Előadások és tanulmányok az 1917-es orosz forradalom 90 éves évfordulója alkalmából.* MOSZT Könyvek 3. Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport – Történészceh Egyesület, Pécs, 2009. 12-20.

Bebesi György: A „szürke kardinális” – Az orosz szélsőjobb szellemi előfutára a századelőről. V. V. Sulgin. In: Csabai Zoltán, Dévényi Anna, Fischer Ferenc, Hahner Péter, Kiss Gergely Bálint, Vonyó József (szerk.). *Pécsi történeti katedra [Cathedra Historica Universitatis Quinqueecclesiensis].* Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet, Pécs, 2008. 321-334.

Bebesi György, Lengyel Gábor: Kamenyev, Lev Boriszovics. (1883-1936) II. In: *A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből. (Évkönyv. 2009.).* 2008. 35. évf. 49-53.

Bebesi György: From Bundless Tyranny to a „Half Constitutional” system: The manifest of October 1905. The First Experiment of Constitutionality in Russian History. In: Vargyas Péter (szerk.). Egyéb szerzőség: Szabó Ádám (sajtó alá rend.). *Cultus Deorum. Studia religionum ad historiam. In memoriam István Tóth Vol. 3. Res medievales et recentiora ab Oriens ad Europa.* Ókortudományi dolgozatok 3. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2008. 203-210.

Bebesi György: Isztorija Konzervativizma i krajnye pravogo dvizsenyija v rosszijszkoi isztoriografii poszle szmeni obsesztvennogo sztroja. In: Szvak Gyula (szerk.). *Regionalnye skoly ruszkoi isztoriografii / Regional Schools of Russian Historiography.* Ruzsisztikai Könyvek; XVIII. Russica Pannonicana, Budapest, 2007.175-182.

Bebesi György: Vaszilij Vitaljevics Sulgin (1878-1976). In: Székely Gábor (szerk.). *Megismerhető világtörténelem. Zsigmond László születésének 100. évfordulójára*. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék – Volos Kiadó, Budapest, 2007. 21-32.

Bebesi György: Analiz polozsenyija, formi, i organi vengerszkoj ruszisztzyiki. In: Nagy Janka Teodóra (szerk.). „*Reprezentatív 30*”: *Válogatás a PTE Illyés Gyula Főiskolai Kar oktatóinak tudományos publikációiból*. Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar tudományos közleményei 10. Szekszárd: Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar, 2007. 39-44.

Bebesi György, Polgár Tamás: A „virtuóz provokátor”: Jevno Azef, a legendás kettősügynök. In: *Aetas*. 2006. 2. évf. 4., 127-145.

Bebesi György: A feketeszázasság. Rövid áttekintés. In: *Világtörténet*. 2006. (tavasz-nyár) 37-41.

Bebesi György: A feketeszázasság és az első orosz forradalom. In: Bebesi György, Polgár Tamás (szerk.). *Önkényuralom, alkotmányosság, forradalom. Előadások és tanulmányok az első orosz forradalom 100 éves évfordulója alkalmából*. MOSZT könyvek 1. Pécs: Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport (MOSZT), Pécs, 2006. 223-229.

Bebesi György: Jevno Azef a legendás kettősügynök: Portré. In: Bebesi György, Polgár Tamás (szerk.): *Önkényuralom, alkotmányosság, forradalom: Előadások és tanulmányok az első orosz forradalom 100 éves évfordulója alkalmából*. MOSZT könyvek 1. Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport (MOSZT), Pécs, 2006. 168-174.

Bebesi György: Az Ohrana: A cári monarchia utolsó időszakának politikai rendőrsége. In: Bebesi György, Polgár Tamás (szerk.): *Önkényuralom, alkotmányosság, forradalom: Előadások és tanulmányok az első orosz forradalom 100 éves évfordulója alkalmából*. MOSZT könyvek 1. Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport (MOSZT), Pécs, 2006. 15-42.

Bebesi György: Oroszország a pánszlávizmus és a Balkán a 19. század utolsó harmadában. In: Árvay Viktor, Bodnár Erzsébet, Demeter Gábor (szerk.). *A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában*. Hungarovox Kiadó, Budapest, 2005. 89-95.

Bebesi György: Poszlednyije gyeszjaty let vengerszkoj ruszisztyiki. In: Vitári Zsolt, Bebesi György (szerk.). *Specimina nova dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensi. Pars Secunda*. Pécsi Tudományegyetem Újkortörténeti Tanszék – Modernkori Történeti Tanszék – Történész Doktori Program, Pécs, 2005. 108-120.

Bebesi György, Spannenberger Norbert: Iliodor, az örült szerzetes, az orosz Savonarola. In: Font Márta (sorozatszerk.), Miszler Tamás, Csibi Norbert (szerk.). „Orosz arcképcsarnok” konferenciakötet. (2003. március 12.) *Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 3*. Pécsi Tudományegyetem Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ, 2004. 100-124.

Bebesi György: Krupszkaja, Nagyezsda Konsztantyinovna (1869-1939). In: *A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből. (Évkönyv, 2004.)*. 2003. 30. évf., 269-272.

Bebesi György: Sztruve, Pjotr Berngardovics (1870-1944). In: *A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből. (Évkönyv, 2004.)*. 2003. 30. évf., 273-279.

Bebesi György, Kolontári Attila: Rosszija v vengerszkih ucsebnnyikah isztorii. In: Gennagyij Borgyugov, Falk Bomszorf (szerk.). *Rosszija i sztrani Baltii, Centralnoj i Vosztocsnoj Jevropi, Juzsnago Kavkaza, Centralnoj Azii: Sztarije i novije obrazi v szovremnnih ucsebnnyikah isztorii. Bibliotyeka liberalnovo cstenyija; 15. Naucsnyije dokladi i szoobscsenyija*. AIRO – Fond Fridriha Naumana, Moszkva, 2003. 15-42.

Bebesi György: Csajkovszkij, Nyikolaj Vasziljevics /1850-1926/. In: *A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből. (Évkönyv, 2003.)*. 2002. 29. évf., 192-197.

Bebesi György: Oroszország ázsiai gyarmatainak megszerzése. In: Szabó Lóránd, Ölbei Tamás, Wilhelm Zoltán (szerk.). *Anyországok és (volt) gyarmataik 1. Az „Anyországok és (volt) gyarmataik” című nemzetközi tudományos konferencia előadásai*. Pécsi Tudományegyetem Afrika–Amerika–Ázsia Universitas Munkacsoport, Pécs, 2002. 125-136.

Bebesi György: A szlavofilektől a nemzeti bolsevizmusig. Az orosz politikai konzervativizmus 100 éve. In: *Múltunk*. 2002. 47. évf. 3-4. szám., 298-335.

Bebesi György: Transformation of the Hungarian System of Academic Qualifications in the 1990s. In: Sapia-Drewniak Eleonora, Jasinski Zenon,

Bednarczyk Henryk (szerk.). *Adult education at the beginning of the 21st century. Theoretical and practical contexts*. University of Opole – Institute for Terotechnology in Radom – Institute of International Cooperation of the German Adult Education Association, Opole – Radom – Bonn, 2002. 273-278.

Bebesi György: Orosz gyarmatosítás a XIX. században. In: Borbély Sándor (szerk.). *Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar Tudományos Közleményei* 5. IPF Tanszéki Közlemények. Illyés Gyula Főiskolai Kar, Szekszárd, 2002. 37-50.

Bebesi György: Vlagyimir Mitrofanovics Puriskevics: Az orosz szélsőjobb vezére a századfordulón. In: *Századok*. 2001. 135. évf. 5. szám., 1125-1148.

Bebesi György: Az orosz ultrakonzervatív hatalomfelfogás néhány eleméről. In: Bebesi György (szerk.). *Hatalmi ideológiák a szláv népek körében. Kelet-Európa és Balkán tanulmányok* 1. Pécsi Tudományegyetem Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ, Pécs, 2001. 174-191.

Bebesi György: Feketeszázias szervezetek, politikai és választási programjaik: Az Orosz Emberek Szövetsége. In: Kolontári Attila (szerk.). *A Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kara Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei*. IPF Tanszéki Közlemények. PTE Illyés Gyula Főiskolai Kar, Szekszárd, 2001. 48-63.

Bebesi György: Bevezetés a feketeszázasság problematikájába és historiográfiájába. In: Fischer Ferenc, Hegedüs Katalin, Majoros István, Vonyó József (szerk.). *A Kárpát-medence vonzásában. Tanulmányok Polányi Imre emlékére*. University Press, Pécs, 2001. 17-41.

Bebesi György: Russkoje Sobranjije. In: Bebesi György (szerk.). *Specimina nova dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis. Pars secunda*. Pécsi Tudományegyetem Újkortörténeti Tanszék – Modernkori Történeti Tanszék – Történész Doktori Program, Pécs, 2001. 181-198.

Bebesi György: Igyeologija ruszkaj krajnej pravoj v nacsale veka cserez analiz politicseszkaj programmi „Szojuza Russzkovo Naroda” kak szamoj znacsityelnoj csernoszotyennoj organizacii. In: Szvak Gyula (szerk.): *Meszto Rosszii v Jevrazii/ The Place of Russia in Eurasia*, Budapest, 2001, 20–27.

Budapest: Magyar Ruszisztikai Intézet, 2001. 311-318. p. (Ruszisztikai Könyvek; IX.)

Bebesi György: Bogdanov, (Malinovszkij) Alexandr Alexandrovics. In: *A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből. (Évkönyv, 2001.)*. 2000. 28. évf. 200-207.

Bebesi György: A feketeszázas mozgalom és vezérei az 1917-es forradalomban és polgárháborúban. In: Fischer Ferenc, Majoros István, Vonyó József (szerk.). *Dél-Európa vonzásában. Tanulmányok Harsányi Iván 70. születésnapjára*. University Press, Pécs, 2000. 19-29.

Bebesi György: Az Orosz Nép Szövetsége: Egy feketeszázas párt anatómiája. In: Fischer Ferenc, Majoros István, Vonyó József (szerk.). *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*. University Press, Pécs, 2000. 75-101.

Bebesi György: Szredtszva csernoszotyennovo terrora v nacsale veka: bojevije druzsini i politicseszkije ubijsztva. In: Ormos Mária, Fischer Ferenc, Majoros István (szerk.). *Specimina nova dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueeclesiensis: Pars secunda*. Pécsi Tudományegyetem Újkortörténeti Tanszék – Modernkori Történeti Tanszék – Történész Doktori Program, Pécs, 2000. 3-12.

Bebesi György: A rendőrszocializmus, a feketeszázak és a munkáskérdés. In: *Múltunk*. 1999. 44. évf. 3. szám., 138-181.

Bebesi György: Az orosz forradalom feketeszázas alternatívája. In: Krausz Tamás, Schiller Erzsébet (szerk.). *1917 és ami utána következett. Előadások és tanulmányok az orosz forradalom történetéből. Ruszisztikai Könyvek III*. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 1998. 107-114.

Bebesi György: A rendőrszocializmus. Zubatov és a Zubatovcsina. In: Zoltán András, Bańcerowski Janusz, Han Anna, Kassai Ilona, Nyomárkay István (szerk.). *Nyelv - stílus – irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. ELTE BTK Keleti Szláv és Balti Filológiai Tanszék, Budapest, 1998. 55-62.

Bebesi György: USZTAV. Az Orosz Nép Szövetségének Alapszabályzata. In: *Aetas*. 1998. 13. évf. 4. szám, 112-119.

Bebesi György: Reformkísérletek és jobbágyfelszabadítás. In: Endrédi Lajos (szerk.). *Az Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola Tudományos Közleményei 3.* Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola (IPF). Szekszárd, 1998. 27-44.

Bebesi György: A szlavofilizmus az orosz politikai konzervativizmus a XIX. század derekán. In: Dr. Endrédi Lajos (szerk.). *Az Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola Tudományos Közleményei 2.* Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola (IPF). Szekszárd, 1997. 78-100.

Bebesi György: Feketeszázasság és az agrárkérdés. Az agrárkérdés és a jobboldal az első orosz forradalomig. In: *Agrártörténeti szemle = Historia rerum rusticarum.* 1997. 39. évf., 1-2. sz., 142-176.

Bebesi György: A pétervári zsidók. In: Buzás Mária (szerk.). *Zsidók Oroszországban 1900-1929: Cikkek, dokumentumok. Ruszisztikai könyvek 1.* Magyar Ruszisztikai Intézet - MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1995. 27-33.

Bebesi György: Egy különös dokumentum: a Cion Bölcsőinek Jegyzőkönyvei. In: Endrédi Lajos, Ákoshegyiné Hild Gerda (szerk.). *Az Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola Tudományos Közleményei 1.* Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola (IPF), Szekszárd, 1995. 27-33.

Ismeretterjesztő cikkek

Bebesi György: Nagy Katalin szerelmei. In: *Múlt-Kor. Negyedéves Történelmi Magazin,* 2018. nyár. 60-71.

Bebesi György: Mindhalálíg egymásba kapaszkodva. Alexandra és II. Miklós. In: *Múlt-Kor. Negyedéves Történelmi Magazin,* 2017. nyár. 50-57.

Bebesi György: II. Miklós. Az utolsó Romanov. In: *Rubicon,* 2015. (26. évf.), 12. sz. 68-81.

Bebesi György: A Raszputyin-gyilkosság. In: *Rubicon,* 2013. (24. évf.), 1. sz. 20-27.

Bebesi György: Mozaikok az oroszországi zsidóság történetéből I. A cári korszak. In: *Rubicon,* 2013. (24. évf.), 4. sz. 50-58.

Bebesi György: Rettegettől rettegésig: A Romanov-ház utolsó évtizedei. In: *Múlt-Kor. Negyedéves Történelmi Magazin*, 2013. ősz. 50-55.

Bebesi György: Egy elhíresült Oharana-provokáció. A Cion Bölcsseinek Jegyzőkönyvei. In: *Rubicon*, 2010 (21. évf.) 2. sz. OnlinePlusz (http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/onlineplusz_2010_02_szam/)

Bebesi György: Bolsevizmus–sztálinizmus. In: *Rubicon*, 2009. (20. évf.), 9. sz. 60-75.

Bebesi György: Pogromok Oroszországban a 20. század elején. In: *Rubicon*, 2008. (19. évf.), 7-8. sz. 78-85.

Bebesi György: Az orosz szélsőjobb a századelőn. In: *Rubicon*, 1999. (10. évf.), 3. sz. 29-32.

A KÖTET SZERZŐI

Prof. Dr. Andrásy György egyetemi tanár (PTE)
Dr. Bács Gábor egyetemi adjunktus (KE)
Bárdonicsek Dominika egyetemi hallgató MA (PTE)
Dr. habil. Bene Krisztián egyetemi docens, intézetvezető (PTE)
Dr. Bodnár Erzsébet ny. egyetemi docens (DE)
Bodor Mária doktorandusz hallgató (DE)
Dr. Bótor Tímea felsőoktatási referens (PTE)
Dr. Csabai Zoltán egyetemi adjunktus (PTE)
Dr. Csibi Norbert egyetemi adjunktus (PTE)
Dinnyés Patrik doktorandusz hallgató (EKE)
Dr. habil. Fedeles Tamás egyetemi docens (PTE)
Prof. Dr. Font Márta egyetemi tanár (PTE)
Prof. Dr. Gebei Sándor egyetemi tanár (EKE)
Dr. habil. Gőzsy Zoltán egyetemi docens, tanszékvezető (PTE)
Gyimesi Réka egyetemi tanársegéd (PTE)
Dr. Gyóni Gábor tudományos munkatárs (ELTE)
Prof. Dr. Halász Iván egyetemi tanár (NKE)
Dr. habil. Hornyák Árpád egyetemi docens (PTE)
Huszár Mihály doktorandusz hallgató, történész-muzeológus (Marcali Múzeum)
Dr. habil. Kolontári Attila egyetemi docens (KE)
Kult László főlevéltáros, igazgató (MNL BML)
Prof. Dr. Lendvai Endre professor emeritus (PTE)
Lengyel Gábor doktorandusz hallgató (PTE)

Lenthár Balázs doktorandusz hallgató (PTE)

Prof. Dr. Majoros István professor emeritus (ELTE)

Dr. habil. Makai János főiskolai tanár, tanszékvezető (EKE)

Dr. Pilkhoffer Mónika egyetemi adjunktus (PTE)

Sarlós István levéltáros, csoportvezető (MNL BKML, Baja)

Prof. Dr. Sashalmi Endre egyetemi tanár, intézetvezető, tanszékvezető (PTE)

Dr. Schrek Katalin egyetemi tanársegéd (DE)

Dr. Seres Attila tudományos munkatárs (MTA)

Prof. Dr. Szávai Ferenc rektor, egyetemi tanár, tanszékvezető (KE)

Szunomár Szabolcs történelem-földrajz szakos középiskolai tanár (MOSZT Kutatócsoport)

Dr. Várady Zoltán főlevéltáros, igazgató (MNL TML)

Dr. habil. Varga Beáta egyetemi docens (SZTE)

Dr. Végh Ferenc egyetemi adjunktus (PTE)

Dr. habil. Vitári Zsolt egyetemi docens, tanszékvezető (PTE)

Бордюгов, Геннадий Аркадьевич, кандидат исторических наук, доцент (МГУ)

Вегвари, Валентина, кандидат педагогических наук, руководитель Русского центра (г. Печ)

Крючков, Игорь Владимирович, доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой (СКФУ)

Стыкалин, Александр Сергеевич, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник (ИС РАН)

Хаванова, Ольга Владимировна, доктор исторических наук, заместитель директора по научной работе (ИС РАН)

